

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Közösség – egészség

Erdélyi magyar népegészségügyi törekvések

Tüdő- és nemibeteg-gondozók Kárpátalján (1938–1944)

Körkérdés: a transznacionalizációról, a 2004-es népszavazás következményeiről, a kettős állampolgárság hatásáról, a 2010 utáni magyarságpolitika eredményességéről

Tanulmányok

Magyar–déli-szláv konfliktusok a bajai háromszögben 1944–1956

Kelet-európai némettanárok az ausztriai menekült nyelvoktatásban

Etnikai gazdaság, Erdély és Felvidék

Forrás

Goldziher Ignác, 1919

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztőbizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu
32. évf. (2024) 4. szám

KÖZÖSSÉG – EGÉSZSÉG

- BOKOR ZSUZA
Népegészségügy és etnicitás a két világháború közötti Erdélyben 3
- ORBÁN MELINDA
A tüdő- és nemibeteg-gonozók működése Kárpátalján (1938–1944) 34

TANULMÁNYOK

- VUKMAN PÉTER
Konfliktusos mindennapok. Magyarok és délszlávok
a bajai háromszögben (1944. október–1956) 56
- ZAKARIÁS ILDIKÓ
Kelet-európai némettanárok az ausztriai menekültek és bevándorlók
nyelvoktatásában 84

KÖRKÉRDÉS

- BALI JÁNOS, BÁRDI NÁNDOR, BIRÓ A. ZOLTÁN, EGRY GÁBOR,
FIALA-BUTORA JÁNOS, GÁBRITYNÉ MOLNÁR IRÉN,
GÖNCZ LÁSZLÓ, KAPITÁNY BALÁZS, KONTRA MIKLÓS,
KOVÁCS ATTILA, MOLNÁR JÓZSEF, SALAT LEVENTE,
TÁTRAI PATRIK, TÓTH SZILÁRD, VATAŠČIN PÉTER, VERES VALÉR 111

DOKUMENTUM

- TURÁN TAMÁS
„A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája”:
Goldziher Ignác 1919-ben 193

SUMMA

CSATA ZSOMBOR – PAPP Z. ATTILA

Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében. Kutatási szakmai záróbeszámoló 223

KRITIKA

JUHÁSZ ANDREA

„Csupa ellentmondás látszólag, de erről szól egész erdélyi életünk” 250
Transzilvanizmus. Eszmék – korok – változatok. Szerk. Boka László,
Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2023.

MANZINGER KRISZTIÁN

Függőben? 258
Sárándi Tamás: Függőben. A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben
(1940–1944). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriterion Könyvkiadó,
2023. [20. század]

DOBOS BALÁZS

Kiemelés és integrálás: a kisebbségek parlamenti képviselőinek
módozatai 264
Farkas György Tamás: Kisebbségek és a választójog. Budapest: Gondolat,
2024. [Parlamenti kötetek]

Contents 271

KÖZÖSSÉG – EGÉSZSÉG

BOKOR ZSUZSA*

Népegészségügy és etnicitás a két világháború közötti Erdélyben**

Public Health and Ethnicity in Transylvania in the Interwar Period

ABSTRACT: The paper reviews the public health movement initiated by Hungarian doctors in Transylvania between the two world wars and the health policies framing this movement. Its primary question is how the Hungarian medical elite envisioned a minority biopolitics that did not fit into state structures but operated largely in parallel to them. It also examines how this biopolitics connected to the Transylvanian youths' Christian-social movement, which embraced the ideology of public service. Furthermore, it explores how the biological foundation of the Transylvanian Hungarian population was articulated in this movement, and how the biological component of ethnicity was reflected in these discourses through biological quality reproduction and demographic monitoring. Since controlling population growth and demographic processes were the main direction of this health policy, with infant and maternal health care being the most prominent within this framework, the paper also addresses the efforts aimed at fulfilling this task: health demonstration services and materials promoting infant and maternal health.

KEYWORDS: Transylvania, interwar period, minority public health, mother and infant health, ethnicity, biopolitics

* A szerző antropológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zsbokor@yahoo.com.

** Jelen tanulmány egy korábbi angol nyelvű írásom rövidített, javított változata. Bokor Zsuzsa: Separation is Required in Our Special Situation: Minority Public Health Programs in Interwar Transylvania. *Hungarian Historical Review*, (12) 2023/3. 395–432. doi: 10.38145/2023.3.395) Köszönöm a *Hungarian Historical Review* szerkesztőinek az értő olvasást, Bárdi Nándornak és Marius Turdának pedig a sok szakmai támogatást a kutatás során.

„Annak leszögezése után, hogy az állami egészségügyi intézkedéseket, amennyire lehet, igénybevenni óhajtjuk, ki kell mondanunk, hogy külön kisebbségi népegészségügy – van. Az elkülönítést sajtóságos helyzetünk teszi szükségessé. Külön, az uralkodó néptől sokban eltérő problémáink vannak, ugyanazok a problémák másképpen jelentkeznek magyar népi keretekben. Az országos Statisztikai Hivatal nem ismeri el a népfajok különbözőségéből származó külön problémákat, hanem adatait csak országrészenként csoportosítja. Pedig népfajonként különbözik még a születési és halálozási arány is, a halandóság okai mások, más betegségek jelentenek problémát egyiknél, mint másiknál. A valóság számbavételén alapuló, eredményes egészségügy csak a népfaji különbségeket és adottságokat szigorúan szemelőtt tartva képzelhető el. Öneredetű egészségügyünk mellett kardoskodik az is, hogy a hivatalos egészségügy érdeklődése inkább a kárpátoköntúli területekre irányul. Megokolta teszi végül egészségügyünk külön járását az a mindenünnen megnyilvánuló tény, hogy a mások bajai legfeljebb hasonlítanak a mieinkhez, de nem azonosak, tehát eszközeik sem lehetnek ugyanazok, – másrészt az a tapasztalat, hogy akinek fáj valamije, magának kell a gyógyításról gondoskodnia, egyébként gyógyítatlan marad.”¹

Az idézet Nagy Andrásról származik, aki az 1930-as években Erdély egyik legaktívabb magyar orvosa volt. Mi indította őt és orvostársait egy kisebbségi népegészségügy kidolgozására, és ez hogyan sikerült nekik?

Jelen tanulmányomban több kérdésre keresem a választ: hogyan tudott kiépülni egy állami struktúrába nem illeszkedő, hanem jobbra azzal párhuzamosan működő népegészségügyi rendszer, és ez miként kapcsolódott a népszolgálat eszmeiségét felvállaló erdélyi ifjúsági keresztényszociális mozgalomhoz. A kisebbségi egészségpolitika szervezethez tartozó tanulmányozásán túl pedig az is érdekel, hogy miként fogalmazódik meg ebben a mozgalomban az erdélyi magyarság biológiai alapja, hogyan jelenik meg ezekben a diskurzusokban a fajiságnak a biológiai komponense – a biológiai, minőségi utódbiztosítás és a demográfiai ráfigyelés révén.

A tanulmány első részében azokat a körülményeket tekintem át, amelyek a két világháború között megoldásra, szervezkedésre sarkallták a magyar orvosokat: a konjunktúrális ingadozásokat az orvosi pályaválasztásban, az állami egészségpolitikák represszív voltát és a román biopolitikai diskurzust, amely véleményem szerint leginkább meghatározta a kisebbségi népegészségvédelem problémáit, különösen a demográfiai folyamatok miatti aggodalmat. Ugyanitt összegzem azokat a keresztényszociális értékeket, amelyek áthatották a korszak önszerveződési folyamatait, és meghatározták az erdélyi falukutatás fő irányvonalát. Mivel a népességszaporulat és a demográfiai folyamatok kézben tartása volt ennek az egészségpolitikának a fő irányvonala, ezen belül pedig legerőteljesebb a csecsemő- és anyavédelem, ezért tanulmányom második felében azokat a próbálkozásokat veszem számba, amelyek ezt a feladatot látták el: két – a kisebbségi anya- és csecsemővédelmet

¹ Nagy András: Egészségpolitikai vázlat. *Hitel*, 1938/1. 58–72. 59.

szolgáló – egészségügyi mintajárás kialakításáról, továbbá a nőknek szánt egészségügyi füzetek tartalmáról és beszédmódjairól értekezem.

Az erdélyi magyar orvostársadalom a háború utáni évtizedekben

Munkaerőpiaci, rekrutációs problémák

A háború után erős konjunkturális ingadozások figyelhetők meg az orvosi pályaválasztást illetően. Az orvoshiányt, ami Európa-szerte általános volt, Erdélyben csak súlyosbította az egyetem elköltözése, a magyar orvosok etnikai alapon történő marginalizálása a hatalom részéről. A kezdeti szakmai bénultságot, amely a húszas évekre volt jellemző, csupán az 1930-as évekre váltotta fel egy új korszak, és egy tette kész, saját munkaprogramokat kidolgozó, az egészségügyi helyzet felmérését, a prevenciót és a kezelést egyformán fontosnak tartó orvosi gárda.

A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és annak orvosi kara 1921-ben Budapestre, majd Szegedre költözött. A volt tanárok közül nagyon kevesen maradtak Erdélyben, mivel a román állam az értelmiségieket, köztük az orvosokat is, az állam és nemzet iránti hűségeskü letételére kötelezte, ami hozzájárult a magyar értelmiség tömeges kivándorlásához. Amint azt Karády Viktor és Lucian Nastasă monográfiájukban hangsúlyozták, a hatóságok számára az egyetem „a régió nemzetiesítésének szimbolikus folyamatát jelentette a „nagyromán” nemzetállam keretében”.²

Az első években magyar orvos nem is tanított az egyetemen, elvéve találunk magyarokat a laboránsok és a kisegítő személyzet körében. Elekes Miklós tanársegéd neve tűnik fel az 1922–1923-as tanévben a pszichiátriai klinikán,³ valamint 1927-től 1937-ig Konrádi Dániel bakteriológusé (1871–1940), aki a bőrgyógyászati-venerológiai tanszék docenseként dolgozott,⁴ Zágony Irén pedig tanársegéd volt 1936-tól az 1938–1939-es tanévig⁵ a hisztológia és embriológia tanszéken.

A változás az orvostanhallgatók számának csökkenésében is megmutatkozott, a román egyetemre beiratkozó magyar hallgatók száma elenyésző volt, elsősorban a nyelvtudás hiánya miatt. Az 1923–24-es tanévben az orvosi és gyógyszerészeti karnak csupán 7,5%-a volt magyar diák (szám szerint 40). Ez az arány a 30-as

² Karády Victor – Nastasă, Lucian: *Universitatea din Kolozsvár/Cluj și studenții Facultății de Medicină, 1872–1918*. Budapest – Cluj: Universitatea Central Europeană – Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2004. 68.

³ *Anuarul Universității din Cluj anul școlar 1922/23. Întocmit de Profesor Dr. Iacobovici Rec-tor al anului și dr. Ștefan Jarda secretar general al Universității*. Cluj: Imprimeria Cluj, 1924.

⁴ *Anuarul Universității Regele Ferdinand din Cluj pe anul școlar 1927/28. Publicat de G. Bogdan-Duică rectorul anului*. Cluj: Librăria R. Cioffec, 1929.

⁵ *Anuarul Universității Regele Ferdinand din Cluj 1938–1939. Avec un resume en français*. Cluj: Tipografia „Cartea Românească”, 1940.

évekre már finom elmozdulásokat mutat: az 1930–31-es tanévben a diákok 21%-a (szám szerint 211) volt magyar.⁶

A magyar orvostársadalom nemcsak az oktatásból szorult ki, de munkaerőpiaci lehetőségei is beszűkültek, állami intézményekben ritkábban alkalmazták őket, többségük magánpraxisban folytatta a munkáját. Az ország nagyvárosaiban alig egynéhány „magyar kórház”⁷ működött.⁸ Ezek az intézmények azonban igencsak kevés orvosnak biztosíthattak megélhetést, és nyilvánvaló az is, hogy jobbra a városi orvosi elit rekrutációjának kedvezett a magánkórházakban való elhelyezkedés. 1937-ben a romániai 7669 orvos 80%-a városban dolgozott, miközben a lakosság túlnyomó többsége falun élt. A korabeli statisztikák szerint a magyar többségű falvakon dolgozó orvosok jelentős része román nemzetiségű volt, ami megnehezítette a magyar anyanyelvűek kommunikációját az orvossal.⁹

Az állami egészségpolitikák korlátoltsága

A román állam elhanyagolta a magyar közösségeket, és ez az elhanyagoltság a magyarság vezető elitjének és értelmiségének körében gyakori beszédtemává vált. Az orvosi szakemberek azt kifogásolták, hogy az állam nem vett részt a magyarok által lakott települések egészségügyi korszerűsítésében. Az amúgy is fejletlen román közegészségügyi rendszer hatáskörébe tartozó különböző egészségügyi felügyelőiségek (*inspectorat sanitar*) vagy egészségügyi körzetek (*plăși sanitare*) helyzetét szinte lehetetlen összehasonlítani.

Gheorghe Banu bukaresti orvos, a bukaresti közegészségügyi intézet vezetője 1933-ban a megyei költségvetésekről és az egészségügyre fordított összegekről

⁶ Adatok forrása: a Kolozsvári Egyetem (Universitatea din Cluj) évkönyvei alapján (1922–1940). További adatok: Pálffy Zoltán: Nemzetállam és felsőoktatási piac. Adatok a kolozsvári egyetem diákságának etnikai és társadalmi összetételéről a két világháború között. *Erdélyi Társadalom*, 2004/2. 151–180.; Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013. Erdélyi Tudományos Füzetek 276.

⁷ Magyar vagy magyar anyanyelvű zsidó orvosok által működtetett, illetve a magyar egyházak által létesített intézmények.

⁸ Kolozsváron az 1895-ben létesített Vöröskereszt Egylet Erzsébet-Mária Szanatóriuma alkalmazta az első világháború után munka nélkül maradt kolozsvári magyar orvosok jelentős részét. 1929-ben az intézmény állami kézbe került, így az egyetem volt tanárait az 1931-ben megnyílt Zsidó Kórház, illetve az 1933-ban létesített kolozsvári református kórház alkalmazta. Ezenkívül a marosvásárhelyi Czako-szanatórium, a nagyváradi Szent József kórház, valamint különböző, betegsegélyző alapokkal működő és jobbra egyházi támogatást élvező kórházak alkalmaztak magyar orvosokat. Ugyancsak az 1930-as években több magánszanatórium is létrejött, ilyenek voltak a Steiner Pál vezette Charité, a Mátyás Park szanatóriuma, a Koleszár-szanatórium, Lengyel-szanatórium. (vö. Gaal György: *Orvosok és gyógyszerészek sírjai a Házsongárdi temetőben a két világháború közötti időszakból. Orvostudományi Értesítő*, 2013/1. 44–49.; Jancsó Béla: A református kórház szolgálatában. *Református Szemle*, 1934/5. 67–69.)

⁹ Jancsó Béla: Az orvosi pályaválasztás akadályai. *Erdélyi Fiatalok*, 1936/2. 45–52. 45.

szóló összefoglaló statisztikájában ugyanezt igazolja. Eleve elmaradottabb helyzetben voltak az ország regáti területei, a modernizáció – vélhetően épp az elmaradottság miatt – főként ezekre irányult, az erdélyi megyék pedig sokkal kevesebb támogatásban részesültek. Azonban a megyei költségvetések elosztásainak tanulmányozása során az is jól látható, hogy több megyében (például a déli és moldvai régiókban) gyakori volt, hogy a költségvetés nagyon kis hányadát, kevesebb mint 15%-át fordították az egészségügyre.¹⁰

Az Egészségügyi Minisztérium 1938-ban átfogó felmérést végzett a romániai egészségügyi helyzetről.¹¹ Az egészségügyi felügyelők által benyújtott néhány jelentés hasznos információkkal szolgál a magyar többségű települések körülményeiről is, rámutatva arra, hogy ezekben a régiókban az egészségügyi állapotok aggodalomra adtak okot. Az Egészségügyi és Szociális Minisztérium (*Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale*) által szervezett és lebonyolított (és „Egészségügyi offenzíva” néven emlegetett) egészségügyi kampány során született jelentésekből (például a Székely Megyei Egészségügyi Főfelügyelőségéből) kiderül, hogy a Székelyföld egyes városaiban (Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely, Csíkszereda) a közegészségügyi állapotok nem voltak kielégítőek, ahogyan Csík és Udvarhely megyék térségeiben sem. A jelentés azt is megállapítja, hogy a kórházi ágyak tekintetében Csík megyében volt a legrosszabb a helyzet, ahol összesen 100 ágy volt, így minden 1571 lakosra jutott egy kórházi ágy.¹² Ezek az adatok aláhúzzák a magyar orvosok által akkoriban hangoztatott aggodalmakat, és nagyjából képet adnak arról, hogy a korszak egészségpolitikája milyen egyértelmű hátrányos következményekkel járt a magyar nyelvű közösségek lakói számára.¹³ Az adatokból azonban az is kiderül, hogy Románia legtöbb régiója az egészségügyi ellátás szempontjából elmaradott volt. A felmérés eredményei sehol sem voltak kielégítőek, legalábbis európai mércével mérve nem.

Ha megvizsgáljuk az orvosellátottságot, azt látjuk, hogy Csík megye vidéki térségében 100 000 lakosra 15 orvos jutott. Ugyanez volt a helyzet Udvarhely megyében, Háromszék megyében pedig összesen csak 21 orvos volt. De ez az érték nem volt

¹⁰ Banu, Gheorghe: Bugetele sanitare județene. *Revista de Igienă Socială*, 1933/12. 678–701.

¹¹ Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări*, I–III. București: Imprimeriile Statului, 1939.

¹² Stoichiția, I. – Comșa, N.: Evidența sanitară a inspectoratului general sanitar Sibiu și darea de seamă asupra campaniei din august-septembrie 1938. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări I*, București: Imprimeriile Statului, 1939. 109–187. 159.

¹³ Lásd Comes, Iosif: Județul Ciuc. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*. București: Imprimeriile Statului, 1939. 1409–1423.; Crețu, Miron: Jud. Trei Scaune. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*. București: Imprimeriile Statului, 1939. 1520–1547.; Macavei, Brutus: Jud. Mureș. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*, București: Imprimeriile Statului, 1939. 1655–1671.; Pop, Aurel: Jud. Odorhei. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*, București: Imprimeriile Statului, 1939. 1424–1437.

az országos átlag alatt. Sőt, a romániai falvakban még rosszabb volt az arány, hiszen a számítások szerint 100 000 lakosra 7,9 orvos jutott.¹⁴ Az országos átlag pedig a vidéki és városi orvosi ellátottság tekintetében 10,9 volt. Figyelemre méltó azonban, hogy Magyarországon ez a helyzet az I. világháború után látványosan javult: 56 orvos jutott 100 000 lakosra. Ezzel Magyarország felzárkózott a nyugat-európai országok szintjére, minthogy Franciaországban 1921–1922-ben 62 orvos jutott 100 000 lakosra, Németországban 73, Dániában 60, Norvégiában 40.¹⁵

Ezek az összehasonlítások meglehetősen ingatagok, ráadásul a számok mögötti tartalom is változó, és a statisztikák sem mindenhol pontosak. Az aspirációk tekintetében azonban talán leszögezhető az a következtetés, hogy a magyar orvosoknak a fejlődés elmaradottsága miatti aggodalma nem elsősorban a román régiókkal való összehasonlítás állt, hanem sokkal inkább egy európai szintű egészségügyi ellátásra való törekvés, illetve egy – a dualizmus korában elkezdődött – modernizációs folyamat megszakadása miatt érzett frusztráció.

A román demográfiai diskurzus kirekesztő jellege – a hatalmi biopolitika mozgósító ereje

Az I. világháborút követően minden európai állam számára egy új korszak kezdődött, a tudatos nemzetépítés-projektek ideje. A népegészségügyi diskurzusok egész Közép-Kelet-Európában meghatározóak voltak, a nemzetállami tervek kiemelt részeként szerepeltették, és leggyakrabban magához az eugenikai eszméhez csatlakoztatták őket. A nemzeti identitás biologizálása, amely leginkább az I. világháború után vált erőteljessé, nagyon meghatározta az európai eugenikafelfogást. Ebben az értelemben a nemzetet biológiai entitásként írták le, amelynek a születési és halálzási rátáit folyamatos ellenőrzés alatt kellett tartani.¹⁶

Ez Romániában is így volt. A programok közül a közegészségügy volt az egyik leglátványosabb színtere a nemzetépítésnek: egészségügyi intézmények sora jött létre, számtalan egészségügyi program látott napvilágot.

¹⁴ Nagy András: Adatok az erdélyi magyarság népegészségügyéhez. Egészségpolitikai előtanulmány. *Erdélyi Múzeum*, (Új folyam 9) 1938/43., 4. füzet, 261–280. 273. A háború előtti román egészségügyi rendszer és a román vidékek higiéniájáról lásd Bărbulescu, Constantin: *România medicilor: Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*. București: Humanitas, 2015.

¹⁵ Vö. Szabó Katalin: A magyar egészségügyi ellátórendszer a két világháború között. In: Forrai Judit – Pók Andrea (szerk.): *Hálózatok a tudományok, a technika és az orvoslás körében. A Magyar Természettudományi Társulat tudománytörténeti kötetei (4)*. Budapest: Magyar Természettudományi Társulat 41. 39–49.; Kiss László: Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. *Századvég*, 2005/37. 49–121.

¹⁶ Turda, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London: Palgrave Macmillan, 2014. 16.

1921-ben létrehozták a Munka-, Szociális Jóléti és Egészségügyi Minisztériumot (*Ministerul Muncii, Ocrotirilor Sociale și Sănătății*), ezzel is hangsúlyozva a közegészségügy fontosságát a nemzeti politikában. 1923-ban az egészségügyi rendszer számos feladatát újradefiniálták, és létrehozták az Egészségügyi és Szociális Jólét Minisztériumát (*Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale*). 1930-ban új egészségügyi és szociális gondozási törvényt fogadtak el, amelynek új alap gondolata – a szociális gondozása – a kolozsvári eugenikus orvos, Iuliu Moldovan és a kolozsvári orvosi iskola elképzelése volt, amely a demográfiai problémákat (morbiditás, mortalitás) hangsúlyozta, és nagy figyelmet fordított az egészségügy szociális oldalára.¹⁷ Bukarestben 1927-ben, majd Kolozsváron és Iași-ban 1930-ban higiéniai és közegészségügyi intézetet hoztak létre (*Institutul de Igienă și Sănătate Publică*), ez koordinálta az Ápoló Nővérek Intézetét (*Institutul pentru Surorile de Ocrotire*) és a falvak egészsége érdekében létrehozott intézmények különböző formáit is. Az állam aggodalma az orvosi-szociális területen fokozódott, és Románia modernizációjának folyamatában a szociális gondoskodás területe új értelmet nyert. Rendelőintézetek, klinikák, üdülőközpontok és különböző jóléti intézmények jöttek létre, és a szociális segítségnyújtás komplex rendszerét állították fel. Ezek többségét az állam támogatta (692-ből 323-at), 50 pedig állami tulajdonban volt.¹⁸

A körülöttük zajló diskurzus azonban etnicizáló volt: nemcsak a nagy demográfiai folyamatokat koordináló intézmények (mint például a Higiéniai és Közegészségügyi Intézet) esetében volt ez jellemző, hanem más szociálhigiéniai és orvosi intézményeknél is. Ez az etnicizáló diskurzus kísérte a poliklinikai ambulanciák körüli akciókat, a nemi betegségek elleni orvosi kampányokat,¹⁹ de még az Ápoló Nővérek Intézetének létrehozása is biológiai és etnikai elvek mentén történt.²⁰ Iuliu Moldovan például az Ápoló Nővérek Intézetének létrehozásakor így indokolta ennek az egészségügyi intézménynek az elindítását:

„A román nép ezeken a vidékeken, amelyet korábban elhanyagoltak és szándékosan sötétben tartottak, nem rendelkezett a szükséges ismeretekkel, hogy megküzdjön a környezet romboló hatásaival, a fizikai és társadalmi hatásokkal, hiányzott az atyai közigazgatás védő keze, megtizedelték a betegségek, amelyeket senki sem akadályozott meg, és szenvedések sújtották, amelyeket az idegen uralkodók nem enyhítettek, hanem kihasználtak [...] De a román vezetés beiktatásával a hatalmon lévők energiái, amelyeket

¹⁷ Bucur, Maria: *Eugenics and modernization in interwar Romania*. University of Pittsburgh Press, 2010.

¹⁸ *Indicadorului instituțiilor de asistență publică și privată din România pe 1924*. București: Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale, Direcția Generală a Asistenței Sociale, 1925.

¹⁹ A nemi betegségek etnicizálódásáról lásd Bokor Zsuzsa: *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár: Nemzeti Kiadványkutatás Intézet, 2013.

²⁰ Lásd erről bővebben Turda, Marius: *În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă*. Iași: Polirom, 2024.

korábban szeretet és lelkesedés nélkül az idegen haza iránt fordítottak, összpontosulhattak és kiáradhattak a román népre.”²¹

Amint azt több történeti munka is megállapítja, a közegészségügyi problémák az I. világháború után biológiai alapokra kerültek.²²

Figyelembe véve az egészségfejlesztési projektek biológiai/nemzeti alapját, elmondhatjuk, hogy nemcsak a figyelemhiány mozgósította a magyar elitet saját egészségügyi intézmények létrehozására és végül saját biopolitikájának megteremtésére, hanem a román biopolitikai diskurzus is, amely egészségmegújítási projektjeinek központi eleme a román nép volt. Ez a diskurzus az etnikai kisebbségeket diszgenikus²³ elemeknek (hibásan fejlődött egyedeknek) tekintette, nem pedig a nemzeti biológiai test részeinek.

A magyar orvosi elit önszerveződése.

Az orvosi érdekek etnicizálódása

A húszas évek az orvosi elit szétesésének és ugyanakkor az intézményesülési lehetőségek és a régi intézmények adta biztonság keresésének időszaka volt.²⁴ Az orvo-

²¹ Zolog, Mihail: *Sora de ocrotire*. Institutul de Igienă și Sănătate Publică Cluj. București: Tipografia Curții Regale, 1933.

²² Lásd ehhez: Bokor, 2013; Bokor Zsuzsa: Enemy of the World in City and Village. Anti-Veneral Disease Campaigns of Cluj Physicians in Inter-War Provincial Transylvania. *Martor*, 2015/ 20. 81–91; Bucur, Maria: *Eugenics and modernization in interwar Romania*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010; Turda, Marius: From Craniology to Serology: Racial Anthropology in Interwar Hungary and Romania. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, (43), 2007/4. 361–77. doi: 10.1002/jhbs.20274; Turda, Marius: *Eugenism și antropologie rasială în România, 1874–1944*. București: Cuvântul, Editura Muzeului Literaturii Române, 2008; Turda, Marius: *În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă*. Ford. Marius-Adrian Hazaparu. Iași: Polirom, 2024; Panu, Mihai A.: The concept of ethnic elite in the interwar Romanian eugenic discourse. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 2012. tom LI, 135–144.; Filipovici, Anca: Health Care at the Periphery of the Nation. Ethnic Minorities and Social Diseases in Romania before the Second World War. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2023. 71. (3) 390–421. doi: 10.25162/jgo-2023-0014.

²³ Diszgenikusnak számított mindenki, aki nem illeszkedett az eugenikai projektbe, és a faj biológiai minőségét rontotta: a szellemi és testi fogyatékosok, a deviánsok (prostituáltak, bűnözők stb.), az alkoholisták, a súlyos genetikai betegségekben szenvedők. A nem román etnikumúak közül főleg a romák és a zsidók kerültek ebbe a kategóriába (erről a legrészletesebb elemzést lásd Turda, 2024).

²⁴ Többek közt 1933 áprilisában jött létre a Romániai Magyar Kisebbségi Orvosok Jóléti Szövetsége, az orvosok érdekvédelmi szervezete, amely a háború előtti orvosi intézmények nyújtotta belső biztonságot próbálta életre kelteni, és a háború utáni anyagi veszteségeket és bizonytalanságokat pótolni. (lásd Péter H. Mária: A romániai kisebbségi orvosok egyesületei. In: Tankó

si elit döntően befelé tekintett, önmagát kereste, és vajmi keveset foglalkozott az őt körülvevő társadalommal.

Az 1930-as években erőteljesebb elmozdulás történt kifele, az orvosi elit is rácsatlakozott az őt körülvevő etnikai közösség problémáira. Ez az az időszak, amikor az orvosok, mivel őket etnikai alapon marginalizálta az új állami apparátus, ugyancsak etnikai alapon próbálták megszervezni magukat. Az orvosok többsége ekkor magánorvosként dolgozott, ehhez viszont specializáció volt szükséges (az egyetem elvégzése után 2–4 év), ami szinte lehetetlenné vált az állami intézményekben.

„Egy bizonyos, hogy magunknak kell elsősorban törődnünk saját bajainkkal és kérdéseinket alaposan és részletesen feldolgozva, az erdélyi magyar közvélemény tudatába kell vésnünk azt, hogy ezek a kérdések az ő kérdései is, ha azt akarja, hogy magyar beteget magyar orvos gyógyítson”

– írták cikkükben dr. Györke Árpád és ifj. dr. Gspann Károly.²⁵

A magyar orvosoknak az etnikai alapokon szegmentált orvosi munkaerőpiacon tapasztalt alulfoglalkoztatottsága is jelentősen meghatározta ezt az akcióba lendülést: a magyar orvosnak is szüksége volt a magyar páciensre, saját megélhetése miatt. A tudatos, etnikai alapon szerveződő patientúra kialakítása előfeltétele volt a magyar orvosok ideális pozicionálásának.

A népszolgáló orvos

Az erdélyi magyar orvosi gárdában a harmincas évekre kitermelődött egy új elit generáció, amely aktív szerepet vállalt a tudománynak a szélesebb társadalmi rétegek fele való közvetítésében, és munkáját nem csupán tudományos ismeretterjesztő feladatként fogta fel, hanem egyfajta küldetésstudattal vállalta „a nép” megmentését. A népegészségügyi mozgalomban részt vevő orvosok többnyire az I. világháború után végezték az egyetemet, román nyelven, román felsőoktatási intézményekben, ugyanakkor az sem mellékes, hogy többségük vallásos közegben szocializálódott, és szinte mindannyian valamely egyház munkatársai is voltak, illetve szoros kapcsolatot áptak azzal. Bár ők is tagjai voltak az EME orvosi szakosztályának, rendszerint elhatárolódtak az EME orvosi elitjétől. Ebből a csoportból rendszerint kimaradtak a zsidó orvosok, nem véletlenszerűen, hiszen ez már egy etnikai alapon szegmentált professzionális csoport volt, és az egyházakhoz való szoros kötődés,

Attila – Péter Mihály (szerk.): *Genersich Antal emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából. Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról*. Budapest–Marosvásárhely: Genersich Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994. 153–160.

²⁵ dr. Györke Árpád – ifj. dr. Gspann Károly: A fiatal erdélyi magyar orvosi nemzedék elhelyezkedésének kérdése. *Erdélyi Fiatalok*, 1934/3. 84–85.

illetve az ezt kísérő keresztényszocializmus eszméje képezte az alapját az új orvosgeneráció munkásságának.²⁶

Az új nemzedéki csoportosulásban részt vevő orvosok az új szemléletváltás szükségességét hirdették, a közösségért (a népért) való felelősségvállalást sürgették. Az előző generációk, illetve a tudós orvosi gárda elitizmusának kritikája az új orvosnemzedék öndefiníciójában fontos szerepet kapott, és valamiféle önidentifikációt szolgált:

„A magyar népegészségügy közös intézményes szolgálatának gondolata nem tudott köztudattá és tette válni,²⁷ éppen ezért „önzetlen (és nem tüzetes) lelkű, önmagával szemben igénytelenebb, a kérdés emberi, s magyar mélységeit látó, s vállaló öntudatos új magyar orvosnemzedék kell”.²⁸

Az erdélyi magyar társadalomszervező mozgalomban²⁹ részt vevők céltudatos projektjeinek egyik fontos pillére a falu megismerését (a falun élő magyarság megtalálását) célzó falukutatás volt, amelyet az *Erdélyi Fiatalok* c. folyóirat köré gyülekezett értelmiség kezdeményezett (a Sarló-mozgalom és a magyarországi Szege-di Fiatalok Művészeti Kollégiuma, a népi írók, a KALOT-mozgalom, a Gusti-féle falukutató iskola mintájára). A vidék, a rurális társadalom felé történő fordulás nem véletlenszerű, hiszen az 1930-as népszámláláskor az összlakosság mintegy 78,6%-a falun élt. Erdélyben ez a ráta még magasab, 87% volt a falun élők aránya.³⁰

Venczel József kiváló összegzését adja a falukutató mozgalomnak, és előírja azt is, mit kell érteni népegészségügyi tevékenységen:

²⁶ A népszolgálat eszméjét és ennek közösségszervező erejét most nem részletezem, hiszen számos tanulmány foglalkozik vele. A mozgalomról és annak eszmeiségéről a legátfogóbb munka: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Regio Könyvek, Kalligram Kiadó, 2015.

²⁷ Jancsó, 1936. 45.

²⁸ Jancsó, 1936. 48.

²⁹ A két világháború közötti társadalomszervező mozgalomról lásd például Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997/2. 32–67.; Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2014; Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág, 2015; Bottoni, Stefano: National Projects, Regional Identities, Everyday Compromises. Szeklerland in Greater Romania (1919–1940). *Hungarian Historical Review*, (2) 2013/3. 477–511.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007.

³⁰ Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. In: Juhász Gyula (szerk.): *Magyarságtudat*. Budapest: Magyarságtudató Intézet, 1988. 37–65.

„a népegészségügy szolgálata egyrészt felvilágosító munkát kíván (egészségügyi előadások), másrészt gyakorlati feladatok megoldását (vérvizsgálat, lakás, ruházkodás, étkezés ellenőrzése, egészségügyileg káros befolyások felfedése, kiküszöbölése, stb.)”³¹

Venczel falukutatási összefoglalójából világosan látszik, hogy tisztában volt mind a nemzetközi falukutató mozgalmakkal, mind a magyarországi és a romániai változataikkal.

A Majláth-Kör, a Római Katolikus Népszövetség, az Ifjúsági Keresztény Egyesület, a Dávid Ferenc Egylet ifjúsági köre, illetve a bukaresti Koós Ferenc Kör hallgatói köre rendszeresen szervezett kiszállásokat falvakra, számos falukutatást az *Erdélyi Fiatalok* is ösztönzött ezekben az években.³² Ezekben a csapatokban rendszerint részt vettek orvosok és orvostanhallgatók is. Talán nem véletlenszerű az erőteljes higiéniai-egészségvédelmi szólam ebben a mozgalomban, hiszen a mozgalom egyik elindítója a Szegedről hazatért Jancsó Béla volt, aki orvosi tanulmányai elvégzése után az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztőjeként is számos, az orvostársadalmat érintő, illetve népegészségügyi probléma megoldásán dolgozott.

Ami másként működött és eltért a szomszédos államok falukutató mozgalmaitól, de magától a román Gusti-féle mozgalomtól is, egyrészt az, hogy a teljes társadalomszervezői tevékenységet állami támogatás hiányában kellett megtervezni és kivitelezni. Másrészt ennek a törekvésnek a sajátossága pedig az, hogy a falugondozás és -kutatás szerves részévé vált egy etnikai közösség megerősödésének, tehát kisebbségpolitikába ágyazódott, magyarán nemcsak az értelmiségi középosztály népfelkészítő tevékenysége volt, hanem egy identitásépítő folyamat szerves része. Mivel állami támogatás híján kellett működnie, ezért még erőteljesebb volt az az egyházi mező, amely kitermelte ezt a generációt, és amelyben ez a társaság működhetett. Ez összecseng azzal a modellel is, amelyet Horváth Gergely Krisztián állított fel a szociográfiai elitkutatásban, kiemelve az értékrend fontosságát ebben a megismerési folyamatban:

„A falukutató mozgalom reprezentáns alakjainak életrajzaiban, memoárjaiban meghatározó momentum az ifjúkori politikai szocializációnak intézményes keretet adó egyházak által fenntartott kollégiumi vagy népfióiskolai lét, illetve az egyházi beágyazottságú ifjúsági szervezetekben való tagság.”³³

³¹ Venczel József: *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*. Kolozsvár: Minerva, 1935. Erdélyi Tudományos Füzetek 78. 13.

³² Lásd Venczel 1935.; Cseke Péter: A műveltségteremtés bartóki-kodályi útján. Az Erdélyi Fiatalok falukutatásainak néprajzi és népművészeti szempontjai. In: Czégyényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság 18. Évkönyve*. 2010. 143–166.

³³ Horváth Gergely Krisztián: Műhelyek, pályák, módszerek. Szempontok a két világháború közötti falukutatók vizsgálatához. *Történelmi Szemle*, 2016/3. 451–463.

Mivel egy keresztényi alapokon meghirdetett társadalomépítés alapját a népszolgálat eszméje jelentette, elsősorban olyanok csatlakoztak hozzá, akik erőteljes egyházi kötődéseket tudhattak magukénak, fiatal orvosok a Római-Katolikus Népszövetség orvosi szakosztályából (Nagy András, Manyák Ernő, Küttel Lajos, Schmidt Béla), egyházi iskolák tanárai (a református Jancsó Béla), református intézmények, a kolozsvári Református Kórház és a Diakonisszaintézet munkatársai: Mester Gábor, Jancsó Ödön, Parádi Kálmán, vagy a fővárosban dolgozó református Bakk Elek, illetve az evangélikus Papp Béla, akik a bukaresti magyar közösség aktív munkatársai voltak. Az sem volt szokatlan jelenség, hogy egy másik felekezet programjában vegyenek részt: Schmidt Béla katolikusként a Református Nőszövetség közbenjárására tartotta meg a bábaképző kurzusát, Küttel Lajos – ugyancsak katolikusként – torockói orvos lévén, munkája által szoros kapcsolatot ápolt az unitárius nőszövetséggel, csecsemővédő képzéseket és orvosi ismeretterjesztő előadásokat egyaránt tartott számukra.

Erdélyi magyar egészségpolitikák

Hogyan lehet közegészségügyet fejleszteni támogató állami egészségpolitika híján? A kortársak válasza erre az, hogy igenis van közegészségügy, mert van egy kisebbségi közösség, amely nagyon más sok tekintetben, mint a többségi etnikum.

A kisebbségi egészségpolitikát minden alkalommal az állami egészségügyi rendszerrel való kapcsolata alapján definiálták:

- 1.) Eleinte az állami egészségügyi rendszerbe ágyazva képzelték el (az *Erdélyi Fiatalok* 1931-es számában Demeter Jenő fogalmazta meg ezt az álláspon tot), a kisebbségi szervezet célja pedig az lett volna, hogy felhívja az állam figyelmét a hiányosságokra, és segítséget kérjen attól.³⁴
- 2.) Az állami egészségpolitikába illeszkedő, de attól valamelyest külön utat járó kisebbségi népegészségügy gondolata az 1930-as évek közepén fogalmazódott meg. Schmidt Béla 1937-ben még úgy gondolta, hogy az Országos Magyar Párton keresztül lehetett volna eredményeket elérni a kisebbségi egészségpolitikában, és ezen belül kellett volna létrehozni egy népegészség-védelmi szakosztályt, amelynek elsődleges feladata a magyarság biopolitikai feltérképezése lett volna.³⁵

³⁴ Demeter Jenő: Fontosabb népegészségügyi feladatok. *Erdélyi Fiatalok*, 1931/5–6. 95–98. 96.

³⁵ Schmidt Béla: A magyar népegészségügyi védelem megszervezése. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1937/10. 201–208.

3.) Egy, az állami rendszerrel teljes mértékben párhuzamos kisebbségi egészségpolitikát rajzolt meg Nagy András az 1930-as évek második felében.³⁶ Ez a program azonban az OMP munkáját hasznavehetetlennek tartotta, és a Schmidtével szemben sokkal inkább egy új, a politikától független és az egyházra támaszkodó egészségügyi irányító szerv kiépítését sürgette, a harmincas években formálódó ifjúság összefogására építve.

Nagy András egészségpolitikai programjában egy tudatos intézményépítés tervét mutatja meg. Fogalomdefiníciói pontosak, már a program bevezető passzusai-
ban rögzíti a népegészség, a népegészségügy, az egészségpolitika definícióit. A kisebbség egészségpolitikájáért felelős szerv pedig, akárcsak a jóléti állam: felmér, tervez, irányít, beavatkozik.

Az egészségpolitika feladatait képezte 1) egy biopolitikai felmérés elkészítése, amely már a Schmidt Béla szövegében is erőteljes követelményként fogalmazódott meg; 2) az orvostanhallgatók számbavétele és szociális irányú kiképzése; 3) egy népegészségügyi irányító központ létrehozása; 4) egészségügyi személyzet képzése (védőnői, szülésznői képzés, bábaképzés); 5) egészségügyi intézmények létrehozása egyházi támogatásból és magánforrásokból; 6) egészségügyi népnevelés – falura kihelyezett orvosok, egészségügyekben képzett orvosok és tanítók, sajtó segítségével; 7) megelőzés, gyógyítás.

Mivel indokolták az említett szakemberek az állami rendszerektől való különválás, kívülállás létjogosultságát? Az egészségpolitikai kontextus, az erőforrásokhoz való hozzáférés nehézsége, illetve a helyzetismeretük (az a tény, hogy magyar szakértő a magyar pácienset jobban ismeri) csupán töredékei a magyarizátnak. Mint ahogy az is magyarázza az etnikai alapon történő önszerveződést, hogy a magyarságnak fajisága, eredete, térbeli pozíciója egyaránt felhatalmazza őket, a biológiai tőke legjobb ismerőit, ennek az örökségnek a megőrzésére és javítására.³⁷

Nyilván ez az interkonfesszionális miliő csak látszatra tűnik ideálisnak, hiszen erőteljes, saját belső normákkal rendelkező egyházi intézmények álltak mögötte. Jancsó Béla – szoros kapcsolatban állva a református egyházzal – levelezése³⁸ rendkívül gazdag forrásanyagot kínál ezeknek a felekezeti próbálkozásoknak,

³⁶ Nagy András: Egységpolitikai vázlat. *Hitel*, 1938/1. 58–72.; Nagy András: Adatok az erdélyi magyarság népegészségügyéhez. Egységpolitikai előtanulmány. *Erdélyi Múzeum*, 1938. Új folyam 9. (43.) kötet, 4. füzet, 261–280.; Nagy András: A népegészségvédelem megszervezése. *Hitel*, 1936/1. 38–40.

³⁷ A *Hitel* folyóirat erőteljes etnicizálódásáról és a kisebbségépítésben való különleges szerepvállalásáról lásd Török Zsuzsanna: Planning the national minority: Strategies of the journal *Hitel* in Romania. 1935–44. *Nationalism and Ethnic Politics*, (7) 2001/2. 57–74, DOI:10.1080/13537110108428628

³⁸ Jancsó Béla levelezése I. 1914–1930 (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2015; Jancsó Béla levelezése II. 1931–1934. (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2016; Jancsó Béla levelezése III. 1935–1940 (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2019.

együttműködéseknek a még közelebbi megismerésére. A levelekben ezek a – néha finom, máskor erőteljes – egyházközi viták sorozatosan felszínre kerülnek. A konfliktusok különösen érezhetővé válnak az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* nemzedékeinek ideológiai különválásakor, 1936 után, a *Hitel* megjelenését követően. Mivel ez az együttműködés nem volt épp zökkenőmentes, rányomta a bélyegét a népegészségügyi szervezkedések sikerére is, hiszen épp a közös platform jelentette volna a kisebbségi egészségpolitika fő bázisát.

Beszédes az is, hogy a katolikus elit az ÁGISZ mozgalmát kételkedéssel figyelte. Az ÁGISZ szövetkezet szoros kapcsolatot ápolt az „erdélyi fiatalokkal”, a Hasznos könyvtár c. népnevelő, ismeretterjesztő brosúrasorozatában gazdasági, kulturális, népegészségügyi tartalmakat közölt. Mégis 1935-ben Márton Áron utasítja vissza a *Hasznos könyvtárban* való szakbizottsági tagságot („elvi okokból”),³⁹ 1937 júniusában Vorbuchner Adolf püspök utasítja vissza a szövetkezettel való megállapodást:

„Egyházmegyei hatóságunk az iskolán kívüli népnevelés ügyét rendkívül fontosnak tartja. Elvi felfogása szerint ezen népnevelésnek pozitíve a vallás és erkölcs alapján kell állania. Ezért továbbra is *közvetlen felügyelete alatt és saját hatáskörében óhajtja intézni a népnevelésügyi mozgalmakat és kiadványokat*. Fentiek alapján bár nagyra becülöm a Minerva Rt. népnevelési munkáját, nem áll módomban csatlakozni az ÁGISZ szövetkezettel való megállapodáshoz.”⁴⁰

Ugyanígy visszautasította az együttműködést Majláth Gusztáv is. Mindezt Nagy András meg is magyarázza: az egésznek az ÁGISZ-t mozgóató Kacsó Sándor szabadkőművessége az oka.⁴¹

„Szóval az ÁGISZ-szal való kollaborációnk – katolikusoknak – enyhén szólva: befagyott, végleg. De ez nem volna nagy baj, sokkal nagyobb nyereség, hogy *Veled* kollaborálhatunk, és hogy a református – vallásos alapon álló, mert hiszen mindannyian vallásos alapon állunk, akik a szociális munkát nem egyéni kapaszkodónak tartjuk – közönség szinten nem áll a szabadkőművesek oldalán, szóval nem képezhet akadályt a felekezetek magyar orvosainak együttes munkája; az eredeti elgondolás és szervezési szabály alapján, ami lehetetlen volna – bármilyen fájdalmas is –, ha a reformátusok a szabadkőművesekkel azonosítják magukat”

– írta Nagy András egyik levelében. Ugyan Jancsó Béla válaszlevelét nem ismerjük, de abban minden bizonnyal az állt, hogy a reformátusok nem akarnak

³⁹ Márton Áron Jancsó Bélának. In: *Jancsó Béla levelezése III.* (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2019. 62.

⁴⁰ Jancsó Béla Kacsó Sándornak. In: *Jancsó Béla levelezése III.* 367–368., Jancsó Béla Nagy Andrásnak. In: *Jancsó Béla levelezése*, 365–367.

⁴¹ Nagy András Jancsó Bélának. In: *Jancsó Béla levelezése III.* 114–115.

a szabadkőművességgel azonosulni, ugyanis Nagy András és Jancsó Béla még évekig dolgoztak egy közös, felekezeti magyar orvosi szervezet létrehozásán, a „keresztény társadalmi munkát végző orvosok csendes szövetségén”, (a munkában a katolikus Márton Áron is részt vett).⁴²

A magyar kisebbségi egészségpolitika fő problémái

1. A demográfiai mutatók: a születési arányszám csökkenése, a csecsemőhalandóság

Az erdélyi magyar elitnek a demográfiai mutatók fölötti fokozott aggodalma az 1930-as népszámlálás eredményeinek közzététele után erősödött meg.⁴³ Az 1910-es népszámláláskor 1 548 368 magyar élt Erdélyben, ebből 1 349 563 volt magyar anyanyelvű. 1930-ban,⁴⁴ a húsz évvel korábbi népszámlálási adatokhoz képest közel 200 ezres csökkenést regisztráltak.⁴⁵ A népességcsökkenést a szakemberek egyrészt az alacsonyabb születési aránnyal magyarázták, és ebben a kontextusban rendszerint szóba került az egykésés, a kevés gyermek vállalása, a születésszabályozás, a csecsemő- és gyermekhalandóság. A másik demográfiai jelenség, amely ugyancsak aggodalomra adott okot, a nagyméretű elvándorlás volt. Egyes adatok szerint 1918–1922 között 197 ezer magyar hagyta el Erdélyt.⁴⁶

A demográfiai idősorokat övező aggodalom alakulását⁴⁷ jelentősen befolyásolta a népszámlálási adatok román interpretációja is. A román közvéleményben a de-

⁴² Nagy András: Egészségpolitikai vázlat. *Hitel*, 1938/1. 58–72.

⁴³ Lásd: Venczel József: Öt oltmenti székely község népmozgalma. *Hitel*, 1937/2. 31–44; Dr. R. Szeben András: Transsylvania népmozgalma. *Hitel*, 1936/2. 81–101.; Nagy Ödön: Az egyke Kalotaszegen. *Hitel*, 1935/3. 3; Daróczi Ferenc: Egy kalotaszegi falu. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1936/11. 225–238.; Kós Balázs: Egy falu mezőgazdaságának rajza. *Hitel*, 1936/5. 106–108; Nagy Ödön: Szórvány és beolvadás. *Hitel*, 1938/4. 257–276.

⁴⁴ A népszámlálás visszásságairól és a népszámlálási adatok politikai célú felhasználásáról jó összefoglalót nyújt: Seres Attila – Egry Gábor: *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011.

⁴⁵ Az adatok problematikusságáról (anyanyelvi vs. nemzetiségi bevallás szerinti adatok) lásd Varga E., 1988.

⁴⁶ Lásd Horváth István: A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség*, 2002/4. 24–36.

⁴⁷ Hasonló aggodalmat mutatott a szász értelmiség is a két világháború között, ugyanúgy gondolták, hogy az egyke, az elvándorlás, a vegyes házasságok mind az etikai közösség homogén, kompakt voltát rombolják szét. Lásd ehhez Georgescu, Tudor: Ethnic minorities and the eugenic promise: The Transylvanian Saxon experiment with national renewal in inter-war Romania. *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 17, no. 6 (2010): 861–880., doi: 10.1080/13507486.2010.532542.; Georgescu, Tudor: *The Eugenics Fortress: The Transylvanian Saxon Experiment with 'National Renewal' in Interwar Romania*. Budapest: CEU Press, 2016.

mográfiai adatok körüli aggodalmat a népszámlálást irányító Sabin Manuilă, a román demográfiai intézet vezetőjének antirevizionista nézetei és féltelmei uralták, és Manuilă nem titkolta azon örömét sem, hogy Erdély magyarsága fogyatkozásban van, továbbá a régió elrománosításáról is rendszerint tájékoztatta a közönséget. 1934. március 4-én a demográfiai intézet konferenciáján – még csak részleges népszámlálási adatokra támaszkodva – kijelentette, hogy:

„Az idő a román nemzet legfontosabb szövetségeseinek bizonyul az általa lakott területek feletti biológiai uralomban. Az idő gyorsan magával hozza a román etnikai tömeg végleges konszolidációját, és ugyanakkor bedarálja az ország etnikai kisebbségeinek kis csoportjait.”⁴⁸

A magyarság biológiai erejének hanyatlását emeli ki, mondván, hogy a román elem a kisebbségi elem hátrányára gyarapszik Romániában, és ez a legjobb bizonyíték, amely felhozható a revizionisták ellen.⁴⁹

Mindezek után még érthetőbb, hogy a magyar szakemberek a magyarság biológiai erejét miért kötötték leginkább a csoport számbeli növekedéséhez. Ebben a diskurzusban erőteljesen esett latba a csecsemőhalandóság is. A csecsemőhalandóságra vonatkozó statisztikai adatok azt mutatták, hogy ez a jelenség egész Romániában igen nagy problémát jelentett, hiszen Romániában átlagosan 17–19% körül mozgott ez a mutató az 1930-as években, és a csecsemőhalandósági ráta inkább enyhén fluktuált, minthogy egyértelműen csökkent volna (ellentétben a posztháborús közép-európai térségben tapasztaltakkal). Minden bizonnyal ez eredményezte az orvosok kitüntetett figyelmét a probléma iránt.⁵⁰ A legmagasabb csecsemőhalandóságot (az országos átlag fölötti arányt) az Ókirályságban, Moldvában, Besszarábiában, Bukovinában, Dobruzsában mérték. Az országos arány 1929-ben még 19,7% volt,⁵¹ Erdélyben pedig 18%, ezen belül az egyes, többségében magyarok lakta erdélyi megyékben is elég magas volt: például Csíkban 20,2, Kolozs megyében 19,6, Udvarhelyen 18,3 és Háromszéken 15,2%. 1936-ban az országos csecsemőhalandósági arány enyhén javult (17,5% lett), a történelmi Erdélyben ez az arány 15,4% volt, és a megyénkénti lebontás is enyhe csökkenést mutatott (Csík

⁴⁸ Doctorul Y grec: Acțiunea revizionistă în lumina demografiei. Conferința de la Fundația Carol. *Adevărul*, 1934/15390, 8 martie, 1.

⁴⁹ Problema revizionismului. Conferința D-lui Dr. S. Manuilă. *Curentul*, 1934, 6 martie, 2.

⁵⁰ 1931-ben 18,1%; 1932-ben 18,5%; 1933-ban 17,5%; 1934-ben 18,3%; 1935-ben 19,4%; 1936-ban 17,5%; 1937-ben 17,9% volt az országos csecsemőhalandósági arány.

⁵¹ Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale – Institutul de Statistică Generală a Statului: *Anuarul Statistic al României 1931–1932*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. 1933. 36.

megyében 14,7%, Maros megyében 15,8%, Udvarhely megyében 16,6%, Háromszéken 15%).⁵²

Azt látjuk tehát, hogy Románia-szinten az Ókirályság, Dobrudza, Bessarábia és Bukovina állapota messzemenően rosszabb csecsemőhalandósági rátát mutatott, mint Erdély. Bár az erdélyi megyék állapota összességében javult az évek során, a csecsemőhalandósági ráta még mindig elég magas volt a magyarországi,⁵³ illetve általában a közép-európai állapotokhoz képest.

2. Népegészségügy és felvilágosítás

A népegészségügyi felvilágosító anyagok egész sora kiválóan szemlélteti, hogy melyek voltak az életnek azok a területei, amelyeken az orvosok változást kívántak elérni. Egyrészt a magyar etnikum számának megtartása és gyarapítása, másrészt a minőségi javítás (megelőzés, gyógyítás) problémája köré szerveződtek ezek az anyagok. Ennek hatására születtek a különféle orvosi tájékoztató kézikönyvek, brosrák és más népszerűsítő publikációk.

A *Magyar Népegészségügyi Szemle* (1933–1942), a kisebbségi népegészségügy fő szócsöve 1933-ban jelent meg először. Szerzői közt felvonult az erdélyi magyar orvosi írógárda legjava, számos témában pedig magyarországi szakembereket szólaltatott meg. Ígéretükhöz híven valóban igyekeztek minden olyan témát érinteni, amely a falusi társadalmat érintheti: az egészséges lakókörnyezet, az anya- és csecsemővédelem, a járványos betegségek és népbetegségek stb. Ezt írták az első szám bevezetőjében:

„Elgondolásunk fajunk szeretetén nyugszik, s első sorban ennek életérdekei és szempontjai az irányadók.”⁵⁴

Ugyanilyen beszédes ez a vastag betűvel szedett kiemelt idézet is, amelyet a cikkek közé szúrnak be:

⁵² Erdélyben a városokban a csecsemőhalandóság nem volt számottevő, nyilvánvalóan az orvosok nagyobb számú jelenlétének köszönhetően, hiszen Kézdivásárhelyen 7,9%, Sepsiszentgyörgyön 8%, Csíkszeredában 4,5%, Udvarhelyen 7,3%, Szilágysomlyón 7,8% volt. Az erdélyi átlagot jelentősen rontották az Erdély déli periferiáján lévő települések csecsemőhalandósági rátái, mint Abrudbányán, Gyulafehérváron, Vajdahunyadon (vö. Institutul Central de Statistică: *Anuarul Statistic al României 1937–1938*. București: Imprimeria Națională, 1939. 92–97.)

⁵³ Magyarországon 1938-ban már 13,6% volt a megyei átlag, 1940-ben pedig az országos csecsemőhalandósági arány 12,6% volt. Vö. Kovács Melinda: *Infant mortality in interwar Budapest. Social, territorial, confessional and occupational aspects of the demographic transition in a multicultural metropolis*. Budapest: CEU University, History Department, MA thesis, 2009.

⁵⁴ Schmidt Béla – Szigeti Endre: Beköszöntő. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1933/1. 1–3. 3.

„Az életben nem a gyengék, hanem az erősek a nyertesek. A népközösség szempontjából értékesebb a tudományosan kevésbé kiképzett, de testileg egészséges és határozott jellem, akaraterős és biztos elhatározású egyén, mint tudománnyal telített gyenge és satnya.”⁵⁵

A brassói Ágisz *Hasznos könyvtár* c. sorozata⁵⁶ vállalta magára jónéhány egészségvédelmi könyvecske kiadását, de a református *Kiáltó Szó* c. folyóirat is különkiadásban hozta le Jancsó Béla cikkeit.⁵⁷

3. Anya- és csecsemővédelem

A csecsemővédelem a népegészségügy kitüntetett területe volt az I. világháború után. A századfordulón már komoly intézményi hálózattal rendelkező magyarországi Országos Stefánia Szövetség az erdélyi magyar orvosok indította népegészségügyi akciók egyik legkidolgozottabb mintaadója volt.

A cél az lett, hogy a csecsemőhigiéné – amelyet immár a népességszabályozásra irányuló, egyre inkább központosított, racionalizált és medikalizált erőfeszítések részeként tekintettek – „az állam és a nemzet szolgálatába állítsák”.⁵⁸ Nem véletlenszerű talán, hogy az egészségpolitika kézzelfogható eredményei az anya- és csecsemővédelem terén voltak a leglátványosabbak.

A Stefánia Szövetség erdélyi központjai, így például a kolozsvári is,⁵⁹ az I. világháború után feloszlottak. A csecsemő- és anyavédelmet a filantropikus nőszervezetek vették át, több-kevesebb sikerrel.⁶⁰ A Schmidt Béla vezette bábaképzést a marosvásárhelyi református nőszövetség szervezte, Küttel Lajos doktor torockói csecsemővédelmi akcióit és csecsemővédő kurzusait az unitárius egyház támogatta, Nagy András csíksomlyói egészségházát, szülőotthonát a római katolikus nőszövetség, az Anyák iskoláját szintén a katolikus nőszövetség kezdeményezte.

⁵⁵ *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1933/1. 8.

⁵⁶ Parádi Ferenc: *A balesetek megelőzése és az élet megmentése*. Brassó: ÁGISZ, Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat, 1936; Bakk Elek: *Rajtat is múlik, hogy beteg ne légy! (Hogyan védekezik szervezetünk a betegségek ellen.)* Brassó: ÁGISZ, Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat, 1936; Herskovits János: *Ismerd meg a fertőző betegségeket, hogy védekezni tudj ellenük*. Brassó: ÁGISZ, Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat, 1936; Schmidt Béla: *A vérhaj. I–II. rész*. Brassó: ÁGISZ, Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat.

⁵⁷ Jancsó Béla: *Egészségügyi tanácsadó az erdélyi magyar nép számára*. Kolozsvár: Kiáltó Szó, 1934.

⁵⁸ Turda, 2014. 152.

⁵⁹ A csecsemő- és anyavédelem nemzeti problémává válásáról, illetve a századfordulón Erdélyben működő Stefánia Szövetségről és a gyermekvédelemről lásd Gál Edina: *Investing in Infants: Child Protection and Nationalism in Transylvania during Dualism and the Interwar Period*. *Nationalities Papers*, (52) 2024/3. 536–553. doi:10.1017/nps.2023.9

⁶⁰ Lásd Bokor Zsuzsa: *Minority Femininity at Intersections: Hungarian Women's Movements in Interwar Transylvania*. In: Fellerer, Jan – Pyrah, Robert – Turda, Marius (eds.): *Identities In-Between in East-Central Europe*. London: Routledge, 2019. 70–92.

A református nőszövetségek és leányszövetségek számára Jancsó Béla tartott előadásokat *Testünk gondozása* címmel.⁶¹

Mintajárások – két kísérleti telep Erdélyben

Európa-szerte a közegészségügyben az egyik leglátványosabb fejlesztési forma az egészségügyi mintajárás volt. Az egészségügyi mintajárás⁶² egy „kísérleti telep” volt, az Amerikai Egyesült Államokból származó intézménytípus („public health demonstration district”), a háború után a New York-i East Harlem negyedben indult be 1922-ben, elsősorban a bevándorló közösségek összeírását, kivizsgálását, megismerését célozta meg, és az ő körükben regisztrált egészségügyi problémák megoldását tűzte zászlajára. Az East Harlem-i kísérleti telep után számtalan helyen létesültek ilyen mintajárások. Akárcsak az amerikaiakat, az európai, így a magyarországi és a romániai mintajárásokat is a Rockefeller Alapítvány támogatta az 1920–1930-as években.⁶³ A Rockefeller Alapítvány az egészségügy-szervező tevékenysége során kizárólag államokkal volt hajlandó szerződéseket kötni, ebből következően egyértelműen csak az állami szervezetszerű egészségvédelmi rendszer kiépítésére kívánt támogatásokat nyújtani.⁶⁴ Magyarország számára 1924 decemberében az Alapítvány 245 ezer dollár egyszeri segílyt szavazott meg. Johan Béla, az Országos Közegészségügyi Intézet vezetője ebből indította a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálatát, illetve az első zöldkeresztes mintajárást 1927-ben (elsőként a gödöllői járásban szervezték meg, majd ezt fokozatosan kiterjesztették a mezőkövesdi, a váci és a berettyóújfalui járási szolgálatra).⁶⁵ Romániában a Rockefellerrel való együttműködés a Higiéniai és Közegészségügyi Intézet létrehozását is eredményezte, illetve a Statisztikai Intézet finanszírozását is biztosította. Románia a két világháború között több mint 455 000 dollárt kapott a Rockefeller Alapítványtól, ebből a közegészségügy fejlesztésére 146 420 dollárt.⁶⁶ A kolozsvári Higiéniai és Közegészségügyi Intézetben és a hozzá kirendelt

⁶¹ Jancsó Béla: *Testünk gondozása. Előadások és megbeszélések anyaga a testi nevelés köréből. Férfi- és nőszövetségek, ifj., ker. egyesületek és leányszövetségek számára.* Kézirat. Jancsó Béla kéziratanyag, Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratára, II. Jancsó Béla kéziratjai.

⁶² A magyarországi mintajárásokról lásd Kiss László: *Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében.* *Korall*, 2004/17. 107–137.

⁶³ Lásd Weindling, Paul: *Public Health and Political Stabilisation: The Rockefeller Foundation in Central and Eastern Europe between the Two World Wars* *Minerva*, 1993/3. 253–267.

⁶⁴ Kiss, 2004. 129.

⁶⁵ Kiss, 2004.

⁶⁶ Plosceanu, Violeta Emilia: *The Rockefeller Foundation in Romania: For a Crossed History Social Reform and Science.* Rockefeller Archive Center Research Reports Online. Rockefeller Archive Center. 2008 <https://rockarch.issuelab.org/resource/the-rockefeller-foundation-in-romania-for-a-crossed-history-of-social-reform-and-science.html> (Utolsó letöltés: 2024. július 1.)

gyalui mintajárásban Mihai Zolog és Iuliu Moldovan orvosok vezetésével több éven keresztül úttörő kísérleti projektet hajtottak végre. A majdnem 28 000 lakosú Gyalu környéki falvak etnikai megoszlása kb. így mutatott: a járást 68,5% román, 30,3% magyar, 1,2% egyéb etnikumú lakos alkotta. A vizsgálatok eredményei lehetőséget adtak az etnikai alapon történő összehasonlításra is, mindez a román hatalom részéről tapasztalható kompetitív etnopolitikát erősítette: a felmérésekben számos komponenst vizsgáltak, igazából a román és a magyar populáció közötti – elsősorban biológiai, faji – különbségtételekre keresték a tudományos magyarázatot. A születési számoktól, a születési és gyereknevelési módszerektől kezdve a gyerekek testi tulajdonságai (fejkörfogat, magasság, fogazat stb.) hasonlították össze a magyar és román populációt.

Küttel Lajos – a torockói mintajárás és a csecsemővédő tanfolyam

A külföldi példák és a romániai mintajárások szolgálták alapjául annak a két erdélyi kísérleti telepnek, amelyet két rendkívül agilis orvos, a torockói Küttel Lajos és a csíkszeredai Nagy András kezdeményezett az 1930-as évek második felében. Ezek kisebb területeket fedtek le, mint az állam által működtetett mintajárások, és állami, valamint a Rockefeller-támogatás híján önerőből épültek, önkéntes orvosok és ápolók, kiségitők közreműködésével.

Küttel Lajos neve az 1930-as évek közepén tűnik fel az erdélyi magyar nyilvánosságban, ugyanis rendszeresen tartott előadásokat a kolozsvári közönség számára az átöröklésről, az eugenikáról és a fajvédelemről.⁶⁷

1935-ben torockói orvosként mintajárást indított saját körzetében. A munkáról az 1937. januári *Magyar Népegészségügyi Szemle* közölt adatokat. A csecsemőrendelőben 42 csecsemő rendszeres vizsgálatára, védőoltására került sor, illetve az anyák csecsemőgondozási tanácsadására. Az orvos védőnőket képezett ki a helyi önkéntesek körében, akik hetente egy napot a rendelőben töltöttek, továbbá kisbaba családokat látogattak.⁶⁸ A csecsemőrendelő jellegzetessége volt a családlapok vezetése és a családok egészségügyi helyzetének monitorizálása.⁶⁹

Csíkszeredai kollégája, Nagy András naplójában így számol be a mintakörről egyik torockói látogatása után, 1936 februárjában:

„[...] Az országban alig létezett egy-két 'mintakör', ahol ez valamennyire meg volt szervezve. Magyarországon akkor már erőteljesen dolgozott a Johann Béla által szervezett

⁶⁷ 1934-ben az Erdélyi Múzeum Egyesület népszerűsítőelőadás-sorozataiban, lásd *Erdélyi Múzeum* XL, 1935. 68. 1935-ben a Dávid Ferenc Egylet előadásorozatában: *Unitárius Közlöny*, 1935. január, 1., 21.

⁶⁸ A D.F.U.N.Sz. Csecsemővédő tanfolyama. *Unitárius Közlöny*, 1936. június, 6., 108–109.

⁶⁹ Figyelmet érdemlő kezdeményezés. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1937/1. 22–24.

Zöld Kereszt, a szürkék⁷⁰ is ennek mintájára szerettek volna dolgozni. Torockón valóban komoly, helyzetfelmérésen alapuló, jól vezetett családlapokat, bevezetett terepmunkát találtunk.”⁷¹

Küttel a mintajárás Erdély-szintű kiterjesztését tervezte, és modellértékűnek szánta a torockói csecsemővédelmi akciót. A *Vázlat a romániai római katolikus, református, unitárius, evangélikus egyház gyermekvédelmi akciójának megszervezéséről* című tervezetében⁷² beszámolt a torockói csecsemővédő tevékenységről, továbbá kidolgozta egy erdélyi magyar, az egyházak által fenntartott csecsemővédő szövetség működési tervét. A csecsemővédő szövetség ugyan nem valósult meg, de mindegyik nőszövetség a zászlajára tűzte a problémát, és 1936 őszén az Unitárius Nőszövetség szervezésében Küttel elindította az első csecsemővédő kurzusát. A *Vázlat...* a két világháború közötti magyar orvosi szervezkedés egyik legfigyelemreméltóbb kezdeményezése volt, a terv modellezte mindazokat a lehetőségeket és perspektívákat, amelyeket ez a korszak kínált a népegészségügyi mozgalom kibontakozásához: a csecsemővédelem a kisebbségi biopolitika kitüntetett területe; a népegészségügyi szervezkedés szükséges; az egyházaknak kizárólagos szerepet kell juttatni a szervezésben; a biológiai szempont rendkívül fontos az erdélyi magyarság számára.

Küttel projektje azért is figyelemre méltó, mert egyházi támogatást várt el a terv megvalósításához, az egyházat azonban nem mint erkölcsi hatalmi szervet, hanem mint a legszervezettebb kisebbségi orgánumot akarta bevonni a munkába.

A csíksomlyói Salvator-egészségház – a népegészségügyi mozgalom még komplexebb mintajárása

Nagy András csíkszeredai orvos néhány évvel később egy, a torockóinál is komplexebb népegészségügyi központot álmódott meg: a csíksomlyói egészségházat, amely a Csík megyei falvak asszonyait segítette a csecsemőápolásban.

1937-ben a rómaikatólikus egyház, a Szociális Testvérek Társasága, illetve a Katolikus Nőszövetség akkori elnöknője, Bethlen Györgyné Jósika Paula, továbbá mind az egyházzal, mind a Bethlen Györgynével személyes kapcsolatban álló Nagy András együttes munkájával indult a somlyói Salvator Egészségház. A Szociális Testvérek Társasága köreiből verbuválta a védőnőket, akik a Csíkszereda környéki falvakban végeztek családlátogatásokat, prenatális és posztnatális ápolást, illetve

⁷⁰ A Szociális Testvérek Társaságának tagjaira utalt, akikkel ő maga hozza majd létre a Csíkszereda melletti falvak számára a rendelőjét.

⁷¹ Nagy András: *Lót visszanéz I.* (szerk. Sas Péter). Kolozsvár: Kolozs-Dobokai Főesperesi Kerület, 2017. 188.

⁷² Küttel Lajos: *Vázlat a romániai római katolikus, református, unitárius, evangélikus egyház gyermekvédelmi akciójának megszervezéséről.* Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Dávid Ferenc Unitárius Nőszövetség Fond.

szüléseket vezettek le. Eleinte elsősorban azok számára nyújtott támogatást, akiről úgy ítélték meg, hogy az otthonülés kockázatos lehet. 1938-tól intézményesült: szülőotthonná alakult, és teljes munkaidőben orvost foglalkoztatott, aki rendszeres orvosi rendeléseket vállalt. 1938 nyarán jött létre a „gyermekosztály”, és a gondozásba vett csecsemők mellé „külön, okleveles védőnő lépett”.⁷³ A szülőotthonban 1938 szeptemberétől 1940 augusztusáig 100 szülést regisztráltak. A szülészetben a nők általában 10 napot maradtak, mialatt alapos „kiképzésben” részesültek.⁷⁴

A csecsemővédelemnek tehát egy igen sajátos, közvetlen formáját jelentette az anya nevelése, a korábbi (orvosok szerint rögzült, nehezen változtatható) falusi szokások, gyógy módok, higiéniai szabályok átírása.

A másik fontos alappillére ennek a munkának a dokumentáció volt, a családlapokkal történő adatgyűjtés (ami egyébként az orvosi statisztika legfontosabb módszere is volt, és a mintajárások kötelező eszköze világszerte). Az adatfelvétel és az adatok rendszerezése iránti vágy, elkötelezettség egyrészt abból a hiányosságból fakadt, amit a világháború utáni erdélyi magyar társadalomtudomány megélt: még nem kerültek napvilágra a népszámlálás eredményei, vagy csupán részlegesen, azok is átpolitizáltak, a román elemzők feldolgozásai révén. Volt tehát aggodalom a demográfiai trendek miatt, amelyeket a számok aligha tudtak alátámasztani, és úgy vélték, hogy az orvosi tapasztalatok ezeket a statisztikákat nagymértékben kiegészíthetik.

Nagy András a védőnők által meglátogatott családok demográfiai viselkedése alapján próbálta megismerni a régiót, és a népesedés jövőjére vonatkozó következtetéseket levonni. A családlapokból összeállított statisztikák beigazolni látszottak számára a korabeli szakemberek aggodalmait: hogy az átlagos születési arány éppen csak eléri vagy alig haladja túl a népesedés megmaradáshoz szükséges számát, hogy a születési átlagot a sokgyermekes családokkal szemben az egykések „rontják le”, akik főképpen a várossal kapcsolatban levő, polgárisult iparoselemből kerülnek ki, továbbá, hogy a Regátban dolgozók családjaikat mind a csecsemőhalandóság, mind az egykészség jellemzi.

A két mintajárási projekt kiválóan szemlélteti azt, hogy hasonló típusú kezdeményezés mögött eltérő megoldások és motivációk rejthetnek. És azt is, hogy az egészségpolitikák kidolgozói milyen különféle szerepeket rendelnek az egyháznak. Kültelt leginkább az etnikai közösség minőségi javítása érdekelte, és az egyházat mint szervezeti mozgósító tényezőt látta, Nagy András pedig sokkal inkább magáévá tette a népszolgálat eszméjét, és szociális programként kezelte a saját munkáját.

⁷³ Nagy András: *Lót visszánéz II.* (szerk. Sas Péter). Kolozsvár: Kolozs-Dobokai Főesperesi Könyvtár, 2017. 234.

⁷⁴ Nagy, 2017. 250.

Kézikönyvek anyáknak – „érzelgősség nélkül kell csinálni, mintegy gépiesen”⁷⁵

Az anyákat megcélzó felvilágosító anyagok közül a legkomplexebbek a felvilágosító füzetecskék, brosrák voltak.⁷⁶ A füzetek többsége általános használatra íródott, de volt olyan is, amely egy speciális tanfolyam, többnyire felekezeti tanfolyam tananyagát tartalmazta, ennél fogva pedig az illető egyház dogmatikus tanításaiba csomagolt anya- és csecsemővédelmet népszerűsített. Például a római katolikus nőszövetség által szervezett *Anyák iskolája* c. kurzus a katolikus keresztény házasság alapelveire épített, a gyermekvállalás fontosságát hangsúlyozta, és elítélte a születésszabályozást. (A kurzusban az Egészségügyi kérdések c. fejezetet Nagy András jegyezte.)

A csecsemőhalandóság megelőzése több feltétel egyidejű teljesülését jelentette: egyrészt az orvos legitimitásának megerősítését, továbbá a nem professzionális segítők (falusi képzetlen bábák, jósnők, vajákosok stb.) kizárását a gyógyításból, és harmadsorban a tudatos anya rendkívül komplex feladatkörének megalkotását.

Mindezek a szempontok – bár az erdélyi falusi közegben egy új medikalizálási folyamat részei voltak – hasonlóképpen jelentek meg Európa többi országában is.⁷⁷ Az erdélyi anyagokban a következetes, minden részletre figyelő gyermeknevelés, illetve a testi kontaktus minimalizálása anya és gyermeke között egy új generációt vizionált, amely szigorú, majdhogynem katonás körülmények között nő fel, egészségtudatos anya neveli, állandó orvosi ellenőrzés alatt áll, hogy ezáltal tökéletesen kifejlett biológiai egyedként helytálljon a világban. A biológiailag tökéletes ifjúság egy olyan társadalmi réteget jelentett, amelyre egy kisebbség jövőjét lehetett alapozni.

Az ASTRA román nyelvű orvosi propagandairatait, valamint a magyarországi Országos Stefánia Szövetség csecsemővédő prospektusait⁷⁸ vizsgálva, és azokat az

⁷⁵ Kacsó László – Jancsó Béla. *A szoptató anya és gyermeke*. Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat 1. Brassó: Ágisz, 1935.

⁷⁶ Kacsó–Jancsó, 1935.; Nagy András (szerk.): *A csecsemő gondozása*. Falu-füzetek 3. Írta az Erdélyi Római Katolikus Nőszövetség Orvosszakosztályának több tagja. Kolozsvár: Erdélyi Római Katolikus Nőszövetség, 1939; *Anyák iskolája*. Kézirat, Szociális Testvérek Társaságának irattára, Kolozsvár.

⁷⁷ Lásd ehhez Gál, 2024.; továbbá Zahra, Tara: *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. New York: Cornell University Press, 2008; Popova, Kristina: *Combating Infant Mortality in Bulgaria: Welfare Activities, National Propaganda, and the Establishment of Pediatrics, 1900–1940*. In: Christian Promitzer, Sevasti Trubeta, Marius Turda (eds.): *Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budapest: Central European University Press, 2011; Karge, Heike – Kind-Kovács, Friederike – Bernasconi, Sara (eds.): *From the Midwife's Bag to the Patient's File: Public Health in Eastern Europe*. Budapest/New York: CEU Press, 2017.

⁷⁸ Astra: *Îngrijirea copilului mic, până după întărcare. Sfaturi pentru mame*. Biblioteca Poporală a Asociațiunii Astra 157. Sibiu: Editura Astra, 1928; Stoichitșia, Iosif: *Îngrijirea mamei și a copilului*. Biblioteca Poporală a Asociațiunii Astra 195. Sibiu: Editura Astra, 1932; Fekete Sándor: *Anyák iskolája*. Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védelmére

erdélyi magyar szövegekkel összehasonlítva, azt látjuk, hogy mindannyian hasonló csecsemőgondozási programot fogalmaztak meg. A születésszám csökkenését, illetve a csecsemőhalandóságot a tájékozatlanság, illetve a születésszabályozás számlájára írták, tehát az egészséges csecsemő mindannyiuknál az egészséges nemzet szimbóluma volt. A távolságtartó attitűdök és a kényeztetés elítélése azonban sokkal erőteljesebb volt az erdélyi anyagokban, a kötődéstől való félelem ráépült az egészségvédelem céljából szükséges óvatosság és túlzott aggodalom orvosi kultúrájára. Mintha *egy kisebbségi búra vagy üvegház* megalkotásának lennénk tanúi: az anyának és újszülöttnek egyaránt szigorú, átlátható, kiszámítható ápolását, gondozását és orvosi kontrollját írták elő. Az *üvegházban* való növekedés távoli célokat szolgál, a túlélést, a zord körülményeknek való megfelelést.

Az ifjúság demográfiai, közegészségügyi, ugyanakkor politikai, főként foglalkoztatáspolitikai kérdés volt: a világháború utáni migráció miatt éppen az életképes, vezető értelmiségi réteg hiányát kellett pótolni az ifjúságneveléssel, az ifjúság ennek a társadalmi programnak egyik fő, sokszorosan összetett szimbólumává vált. A népközösség eszméjének egyben fő célját is jelentette, az új embert. Amint azt majd 1939-ben a Magyar Népközösség programjában⁷⁹ is láthatjuk, az értelmi és érzelmi nevelés során olyan egyedeket kellett fejleszteni, amelyek fő képességei a kezdeményezőkézség, a szervezethezesség, az engedelmesség, a felelősségvállalás, a szolidaritás, az állandó kitartó munka és a kérdések széles körű összefüggéseinek értése jellemez.

Következtetés

A bizonytalan állampolgársági szituációkra, az egészségügyi rendszer szétesettségére, az állami figyelem hatósugarából való kiesésre, a mellőzöttségre adott válaszként egy új, etnikai és regionális alapon szerveződött biológiai állampolgárság konstruálódott meg a két világháború közötti erdélyi magyarság elitprogramjában. A kisebbség egészségének elhanyagolása, a magyarok nehézkes hozzáférése az erőforrásokhoz és a kisebbségi közösségek egészségügyi infrastruktúrájának alulfejlettsége mobilizálta a harmincas évek fiatal orvosi generációját, és ez képezte az alapját az erdélyi magyarság biológiai alapokra helyezett népközösségének. Ebben

Kiadványai 71. Budapest: Egyesült Kő-, Könyvnyomda Rt., 1932; Bókay János: *Töredékek a csecsemő-higiene köréből (49 ábrával)*. Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védelmére Kiadványai 46. Budapest: Egyesült Kő-, Könyvnyomda, Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, 1928.

⁷⁹ [A Romániai magyarság célja...] Kézirat, Jancsó család kézirathagyatéka, Jancsó Béla hagyaték, Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattára, V.3. Intézményi iratok, 121. Romániai Magyar Népközösség. Kolozsvár. (A kézirat szerzőjét nem ismerjük, de vélhetően Jancsó Béla lehetett az egyik.)

a politikában helye volt az orvosoknak, sőt, szükségszerű volt a jelenléte. Egyfajta lokális (regionális) biohatalom – biokontroll volt ez, amely nem állami alapokra helyezkedett, de ahhoz hasonlóképpen kellett volna működnie.

1939-ben az erdélyi magyar kisebbség politikai képviselőjét a Romániai Magyar Népközösség vette át, amelynek célkitűzései között a harmincas évek népszolgálat-eszméje látszott megerősödni. A magyarság a harmincas évek népegészségügyi mozgalmaiban oly gyakran emlegetett biológiai ereje a Népközösség társadalmi-politikai programjában fő szerepet kapott:

„Az egészségügyi program célja a magyarság biológiai állományát megőrizni és fejleszteni, e végett: a.) a származás vérvérségi tudatát ápolni és figyelmeztetni azokra a biológiai kötelességekre, melyek által a faj (és benne sajátos lelke) fennmaradása és egészséges fejlődése lehetővé válik, b.) a demográfia, a gyógykezelés, a megelőzés és a faj egészségtan megfelelő szerveinek kiépítése és feladatkörük tisztázása előzetes egészségügyi felmérés és antropológiai, fajbiológiai és fajkarakterológiai kutatások által.”⁸⁰

Az erdélyi magyar elit számára tehát a biológiai, lelki, kulturális szempontok együttesen váltak a népközösség meghatározójává. Újdonságot jelentett a korábbi elit diskurzusaihoz képest, hogy a biológiai faktor az etnikai közösség életének és túlélésének fontos komponense lett. A fajvédelmet biztosító biopolitika ez a kisebbségi elit úgy alkotta meg, hogy az amúgy a biopolitika számára nélkülözhetetlen központi elemet, az államot eliminálta a programból. Mindez alulról szerveződött, miközben a román közegészségügy – és ennek eugenikai motorja – nemcsak hogy állami támogatásban részesült, de állami centralizációt követelt a többségi nemzet fenntartása érdekében.

Azt látjuk, hogy a biológiai alapon szerveződő közösség részévé vált ennek a társadalmi-politikai programnak, szervesen beépült az évek során egyre finomodó népközösség fogalmába, hogy aztán 1939-ben politikai színezetet kapjon, és majd a második bécsi döntés után új értelmet nyerjen egy új színezetű politikában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Anyák iskolája. Kézirat, Szociális Testvérek Társaságának irattára, Kolozsvár.
Jancsó Béla: *Testünk gondozása. Előadások és megbeszélések anyaga a testi nevelés köréből. Férfi- és nőszövetségek, ifj., ker. egyesületek és leányszövetségek számára.* Kézirat. Jancsó Béla kézírathagyaték, Erdélyi Múzeum Egyesület kézírattára, II. Jancsó Béla kézíratai

⁸⁰ [A Romániai magyarság célja...] 7.

- Küttel Lajos: *Vázlat a romániai római katolikus, református, unitárius, evangélikus egyház gyermekvédelmi akciójának megszervezéséről*. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Dávid Ferenc Unitárius Nőszövetség Fond [A Romániai magyarság célja...] Kézirat, Jancsó család kézirathagyatéka, Jancsó Béla hagyatéka, Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattára, V.3. Intézményi iratok, 121. Romániai Magyar Népközösség, Kolozsvár.
- Anuarul Universității din Cluj anul școlar 1922/23. Întocmit de Profesor Dr. Iacobovici Rector al anului și dr. Ștefan Jarda secretar general al Universității*. Cluj: Imprimeria Cluj, 1924.
- Anuarul Universității Regele Ferdinand din Cluj 1938–1939. Avec un resume en français*. Cluj: Tipografia „Cartea Româneasca”, 1940.
- Anuarul Universității Regele Ferdinand din Cluj pe anul școlar 1927/28. Publicat de G. Bogdan-Duică rectorul anului*. Cluj: Librăria R. Cioflec, 1929.
- Astra: *Îngrijirea copilului mic, până după înțârcare. Sfaturi pentru mame*. Sibiu: Editura Astra, 1928. [Biblioteca Poporală a Asociațiunii Astra 157.]
- Bakk Elek: *Rajtat is múlik, hogy beteg ne légy! (Hogyan védekezik szervezetünk a betegségek ellen.)* Brassó: AGISZ, Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat, 1936.
- Banu, Gheorghe: *Bugetele sanitare județene. Revista de Igienă Socială*, 1933/12. 678–701.
- Bărbulescu, Constantin: *România medicilor: Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*. București: Humanitas, 2015.
- Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Regio Könyvek, Kalligram Kiadó, 2015.
- Bárdi Nándor: *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között*. *Regio*, 1997/2. 32–67.
- Bárdi Nándor: *Othon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2014.
- Bókay János: *Töredékek a csecsemő-higiene köréből (49 ábrával)*. Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védelmére Kiadványai 46. Budapest: Egyesült Kő-, Könyvnyomda, Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, 1928.
- Bokor Zsuzsa: *Enemy of the World in City and Village. Anti-Venereal Disease Campaigns of Cluj Physicians In Inter-War Provincial Transylvania*. *Martor*, 2015/ 20. 81–91.
- Bokor Zsuzsa: *Minority Femininity at Intersections: Hungarian Women’s Movements in Interwar Transylvania*. In Fellerer, Jan – Pyrah, Robert – Turda, Marius (eds.): *Identities In-Between in East-Central Europe*. London: Routledge, 2019. 70–92.

- Bokor Zsuzsa: Separation is Required in Our Special Situation: Minority Public Health Programs in Interwar Transylvania. *Hungarian Historical Review*, (12) 2023/3. 395–432. doi: 10.38145/2023.3.395
- Bokor Zsuzsa: *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Bottoni, Stefano: National Projects, Regional Identities, Everyday Compromises. Szeklerland in Greater Romania (1919–1940). *Hungarian Historical Review*, (2) 2013/3. 477–511.
- Bucur, Maria: *Eugenics and modernization in interwar Romania*. University of Pittsburgh Press, 2010.
- Ciuc megye egészségügyi helyzetképe. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1936/5. 106–108.
- Comes, Iosif: Județul Ciuc. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*. București: Imprimeriile Statului, 1939. 1409–1423.
- Crețu, Miron: Jud. Trei Scaune. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*. București: Imprimeriile Statului, 1939. 1520–1547.
- Cseke Péter: A műveltségteremtés bartóki-kodályi útján. Az Erdélyi Fiatalok falkutatásainak néprajzi és népművészeti szempontjai. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság 18. Évkönyve*. 2010. 143–166.
- Daróczi Ferenc: Egy kalotaszegi falu. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1936/11. 225–238.;
- Demeter Jenő: Fontosabb népegészségügyi feladatok. *Erdélyi Fiatalok*, 1931/5–6. 95–98.
- D.F.U.N.Sz. Csecsemővédő tanfolyama. *Unitárius Közlöny*, 1936, június, 6., 108–109.
- Doctorul Ygrec: Acțiunea revizionistă în lumina demografiei. Conferința de la Fundația Carol. *Adevărul*, 1934/15390, 8 martie, 1.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág, 2015.
- Fekete Sándor: *Anyák iskolája*. Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védelmére Kiadványai 71. Budapest: Egyesült Kő-, Könyvnyomda Rt., 1932.
- Figyelmet érdemlő kezdeményezés. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1937/1, 22–24.
- Filipovici, Anca: Health Care at the Periphery of the Nation. Ethnic Minorities and Social Diseases in Romania before the Second World War. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2023. 71. (3) 390–421. doi: 10.25162/jgo-2023-0014.
- Gaal György: Orvosok és gyógyszerészek sírjai a Házsongárdi temetőben a két világháború közötti időszakból. *Orvostudományi Értesítő*, 2013/1. 44–49.

- Gál Edina: Investing in Infants: Child Protection and Nationalism in Transylvania during Dualism and the Interwar Period. *Nationalities Papers*, 2024/3. 536–553. doi:10.1017/nps.2023.9
- Georgescu, Tudor: Ethnic minorities and the eugenic promise: The Transylvanian Saxon experiment with national renewal in inter-war Romania. *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, 2010/6. 861–880., doi: 10.1080/13507486.2010.532542.
- Georgescu, Tudor: *The Eugenics Fortress: The Transylvanian Saxon Experiment with 'National Renewal' in Interwar Romania*. Budapest: CEU Press, 2016.
- Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013. [Erdélyi Tudományos Füzetek 276.]
- Dr. Györke Árpád – ifj. dr. Gspann Károly: A fiatal erdélyi magyar orvosi nemzedék elhelyezkedésének kérdése. *Erdélyi Fiatalok*, 1934/3. 84–85.
- Herskovits János: *Ismerd meg a fertőző betegségeket, hogy védekezni tudj ellenük*. Brassó: ÁGISZ, 1936. [Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat]
- Horváth Gergely Krisztián: Műhelyek, pályák, módszerek. Szempontok a két világháború közötti falukutatók vizsgálatához. *Történelmi Szemle*, 2016/3. 451–463.
- Horváth István: A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség*, 2002/4. 24–36.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007.
- Indicatorului instituțiilor de asistență publică și privată din România pe 1924*. București: Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale, Direcția Generală a Asistenței Sociale, 1925.
- Institutul Central de Statistică: *Anuarul Statistic al României 1937–1938*. București: Imprimeria Națională 1939.
- Jancsó Béla levelezése I. 1914–1930 (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2015.
- Jancsó Béla levelezése II. 1931–1934. (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2016.
- Jancsó Béla levelezése III. 1935–1940 (Gondozta: Cseke Péter). Kolozsvár: Kriterion, 2019.
- Jancsó Béla: A református kórház szolgálatában. *Református Szemle*, 1934/5. 67–69.
- Jancsó Béla: Az orvosi pályaválasztás akadályai. *Erdélyi Fiatalok*, 1936/2. 45–52.
- Jancsó Béla: *Egészségügyi tanácsadó az erdélyi magyar nép számára*. Kolozsvár: Kiáltó Szó, 1934.
- Kacsó László – Jancsó Béla: *A szoptató anya és gyermeke*. Brassó: Ágisz, 1935. [Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat 1.]

- Karady Victor – Nastasă, Lucian: *Universitatea din Kolozsvár/Cluj și studenții Facultății de Medicină, 1872–1918*. Budapest – Cluj: Universitatea Central Europeană – Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2004.
- Karge, Heike – Kind-Kovács, Friederike – Bernasconi, Sara (eds.): *From the Midwife's Bag to the Patient's File: Public Health in Eastern Europe*. Budapest–New York: CEU Press, 2017.
- Kiss László: Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. *Századvég*, 2005/37. 49–121.
- Kiss László: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall*, 2004/17. 107–137.
- Kós Balázs: Egy falu mezőgazdaságának rajza. *Hitel*, 1936/4. 297–309.
- Kovács Melinda: *Infant mortality in interwar Budapest. Social, territorial, confessional and occupational aspects of the demographic transition in a multicultural metropolis*. Budapest: CEU University, History Department, MA thesis, 2009.
- Macavei, Brutus: Jud. Mureș. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări III*, București: Imprimeriile Statului, 1939. 1655–1671.
- Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale – Institutul de Statistică Generală a Statului: *Anuarul Statistic al României 1931–1932*. București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1933.
- Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări*, I–III. București: Imprimeriile Statului, 1939.
- Nagy András (szerk.): *A csecsemő gondozása*. Falu-füzetek 3. Írta az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Orvosszakosztályának több tagja. Kolozsvár: Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, 1939.
- Nagy András: A népegészségvédelem megszervezése. *Hitel*, 1936/1. 38–40.
- Nagy András: Adatok az erdélyi magyarság népegészségügyéhez. Egészségpolitikai előtanulmány. *Erdélyi Múzeum*, 1938/4. 261–280.
- Nagy András: Egészségpolitikai vázlat. *Hitel*, 1938/1. 58–72.
- Nagy András: *Lót visszazénéz I.* (szerk. Sas Péter). Kolozsvár: Kolozs-Dobokai Főesperesi Kerület, 2017.
- Nagy Ödön: Az egyke Kalotaszegen. *Hitel*, 1935/3. 2.
- Nagy Ödön: Szórvány és beolvadás. *Hitel*, 1938/4. 257–276.
- Pálfy Zoltán: Nemzetállam és felsőoktatási piac. Adatok a kolozsvári egyetem diákságának etnikai és társadalmi összetételéről a két világháború között. *Erdélyi Társadalom*, 2004/2. 151–180.
- Panu, Mihai A.: The concept of ethnic elite in the interwar Romanian eugenic discourse. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, 2012. tom LI, 135–144.
- Parádi Ferenc: *A balesetek megelőzése és az élet megmentése*. Brassó: ÁGISZ, 1933/1. 1936. [Hasznos Könyvtár Egészségügyi sorozat]

- Péter H. Mária: A romániai kisebbségi orvosok egyesületei. In: Tankó Attila – Péter Mihály (szerk.): *Genersich Antal emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából. Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról*. Budapest–Marosvásárhely: Genersich Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994. 153–160.
- Plosceanu, Violeta Emilia: *The Rockefeller Foundation in Romania: For a Crossed History Social Reform and Science*. Rockefeller Archive Center Research Reports Online. Rockefeller Archive Center. 2008. <https://rockarch.issuelab.org/resource/the-rockefeller-foundation-in-romania-for-a-crossed-history-of-social-reform-and-science.html> (Utolsó letöltés: 2024. július 1.)
- Pop, Aurel: Jud. Odorhei. In: *Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: Probleme și realizări III*, București: Imprimeriile Statului, 1939. 1424–1437.
- Popova, Kristina: Combating Infant Mortality in Bulgaria: Welfare Activities, National Propaganda, and the Establishment of Pediatrics, 1900–1940. In: Christian Promitzer, Sevasti Trubeta, Marius Turda (eds.): *Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budapest: Central European University Press, 2011.
- Problema revizionismului. Conferința D-lui Dr. S. Manuilă. *Curentul*, 1934, 6 martie, 2.
- Dr. R. Szeben András: Transsylvania népmozgalma. *Hitel*, 1936/2. 81–101.
- Schmidt Béla – Szigeti Endre: Beköszöntő. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1933/1. 1–3.
- Schmidt Béla: A magyar népegészségügyi védelem megszervezése. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1937/10. 201–208.
- Schmidt Béla: *A vérbaj. I–II. rész*. Brassó: ÁGISZ, Hasznos Könyvtár, Egészségügyi Sorozat.
- Seres Attila – Egry Gábor: *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011.
- Stoichiția, I. – Comșa, N.: Evidența sanitară a inspectoratului general sanitar Sibiu și darea de seamă asupra campaniei din august-septembrie 1938. In: *Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: Probleme și realizări I*, București: Imprimeriile Statului, 1939. 109–187.
- Stoichiția, Iosif: *Îngrijirea mamei și a copilului*. Biblioteca Poporală a Asociațiunii Astra 195. Sibiu: Editura Astra, 1932.
- Szabó Katalin: A magyar egészségügyi ellátórendszer a két világháború között. In: Forrai Judit – Pók Andrea (szerk.): *Hálózatok a tudományok, a technika és az orvoslás körében. A Magyar Természettudományi Társulat tudománytörténeti kötetei (4)*. Budapest: Magyar Természettudományi Társulat 41. 39–49.
- Török Zsuzsanna: Planning the national minority: Strategies of the journal *Hitel* in Romania, 1935–44. *Nationalism and Ethnic Politics*, (7) 2001/2. 57–74, DOI:10.1080/13537110108428628

- Turda, Marius: From Craniology to Serology: Racial Anthropology in Interwar Hungary and Romania. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 2007/4. 361–77. doi: 10.1002/jhbs.20274
- Turda, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Turda, Marius: *Eugenism și antropologie rasială în România, 1874–1944*. București: Cuvântul, Editura Muzeului Literaturii Române, 2008.
- Turda, Marius: *În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă*. Iași: Polirom, 2024.
- Turda, Marius: *În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă*. Ford. Marius-Adrian Hazaparu. Iași: Polirom, 2024.
- Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. In: Juhász, Gyula (szerk.): *Magyarságkutatás*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1988. 37–65.
- Venczel József: *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*. Kolozsvár: Minerva, 1935. [Erdélyi Tudományos Füzetek 78.]
- Venczel József: Öt oltmenti székely község népmozgalma. *Hitel*, 1937/2. 31–44.
- Weindling, Paul: Public Health and Political Stabilisation: The Rockefeller Foundation in Central and Eastern Europe between the Two World Wars. *Demeter Minerva*, 1993/3. 253–267.
- Zahra, Tara: *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. New York: Cornell University Press, 2008.
- Zolog, Mihail: *Sora de ocrotire*. Institutul de Igienă și Sănătate Publică Cluj. București: Tipografia Curții Regale, 1933.

ORBÁN MELINDA*

A tüdő- és nemibeteg-gondozók működése Kárpátalján (1938–1944)

Pulmonary and venereal diseases care institutions in Transcarpathia (1938–1944)

ABSTRACT: Since ancient times, humanity has relentlessly pursued ways to combat the threat of infectious diseases. In the first half of the 20th century, the role of the state and local public health departments grew significantly. Alongside this, state programs for disease control, research and epidemiology were greatly expanded, including the fight against tuberculosis (TB, caused by a bacterium called *Mycobacterium tuberculosis*) and sexually transmitted infections, such as venereal diseases.

KEYWORDS: World War II, public health system, tuberculosis, venereal diseases, Transcarpathia

A 20. század elején a fertőző betegségek visszaszorítása kiemelten fontossá vált, amelyet az intézményrendszerre támaszkodva, a szakemberek és a társadalom együttműködve tudott megoldani. Mivel a közegészségügy, ahogyan a nevében is benne van, az egész társadalmat érinti (sőt, határokon átívelő), ezért szükséges volt a közegészségügyi intézményeket meg-, illetve átszervezni, figyelembe véve az aktuális helyzetet és a nemzetközi trendeket. A tanulmányban a közegészségügyi szakpolitika intézkedései és a gyakorlatban elért eredményei, valamint a mindennapok közegészségügyi ellátásának nehézségei kerülnek bemutatásra. Bepillantást kaphatunk abba, hogy az új kihívások kezeléséhez hogyan ismerte fel a magyar közigazgatás a korlátokat, illetve hogyan fejlesztették a már meglévő infrastruktúrát Kárpátalján.

Nemrég a COVID-19 (súlyos akut légzőszervi szindróma-koronavírus 2, *CoronaVirus Disease 2019*, SARS-CoV-2) okozta járványügyi helyzettel szembesült a világ. A hasonló jellegű járványok nem újkeletűek, hiszen a járványos-fertőző

* A szerző történész, a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola abszolvált PhD-hallgatója. E-mail: melindaorban01@gmail.com

betegségek végigkísérték az emberiség történetét, a velük szembeni fellépés célja mindenkor a tartós visszaszorításuk volt. Ennek elérésében nyújthatnak segítséget a járványok felszámolásának korábbi tapasztalatai, ide tartoztak a 20. század elején a tuberkulózis és a nemi betegségek elleni intézkedések.

Röviden a tüdő- és nemi betegségekről

A tüdőtuberkulózis (gümőkór, tbc) tömegesen a 19. században az iparosodó Nyugat-Európa városából fokozatosan kelet felé haladva terjedt el, elérve a közép-európai térséget. Az említett században a tüdőbaj és a tüdővész megnevezés mellett népszerű volt a sorvadás kifejezés használata, ez összefüggött azzal a nézettel, hogy a beteg lassú leépülése belülről fakad. Ez a „sorvadásos” kinézet végül a romantika szépségideáljává vált. A 20. század elején a betegséget a morbus hungaricus névvel is illették, azonban minden országban megvolt a saját elnevezése. A statisztikai adatok vezetésének szabályai nem voltak egyformák az európai államokban, illetve a 20. század elején különféle államalakulatok jöttek létre, így ezek összevetése talán nem ad százszázalékos pontosságot, viszont az elmondható, hogy elterjedtsége különösen érintette a Kárpát-medence lakosságát. A tuberkulózist az úgynevezett mikobaktériumok (*Mycobacteriaceae*) okozzák. A kórokozót Robert Koch fedezte fel 1882-ben. Az emberi szervezet megbetegedése szempontjából kiemelkedő jelentősége a *Mycobacterium tuberculosis*, *M. bovis*, *M. microti* vagy *M. africanum* nevű baktériumoknak van. A gümőkór kórokozói fertőző váladékokkal (köpet, gennyes váladék, vizelet, széklet stb.) kerülnek a környezetbe, a külső hatásokkal szemben igen ellenállóak, és nagyfokú fertőzőképességgel rendelkeznek.¹

A nemi betegségek gyűjtőfogalma szintén sokat változott, korábban a ragadós nyavalya, bujakór, vénuszi betegség, bujasenyv, franc, szifilisz stb. megnevezésekkel illették. A 20. század elején a prostitúció és a nemi betegségek fokozottabb érdeklődésre tartottak számot. A konzervatív közvélemény, az egyházak és az orvostársadalom egy része is felforgatásnak tekintette ezeket. A betegségről alkotott elképzelés és a tudományos fejlődés meghatározta ebben az esetben is a gyógyítás

¹ Tomcsik József: Jelentés az M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évben végzett munkájáról. *Any- és csecsemővédelem*, 1941/1–2. február; Pápay Dénes: *A „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997*. Jubileumi évkönyv. Budapest: OKI házi nyomdája, 1998; Kiss László: A tuberkulózis Magyarországon a 20. század első felében. *Magyar Epidemiológia*, 2006/1; Kertai Pál: Járványok és járványügy a magyar történelemben II. A XX. század eseményei a századfordulótól a második világháború végéig. *Magyar Epidemiológia*, 2005/1; Póto Júlia: Sorvadók és köpködők. *2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2021/2. <https://ketezer.hu/2022/08/poto-julia-sorvadok-es-kopkodok/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.); Issar Smith: *Mycobacterium tuberculosis Pathogenesis and Molecular Determinants of Virulence*. *Clin Microbiol Rev.*, volume 16, issue 3, 2003. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC164219/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).

módját, a nemi betegségek egymástól való megkülönböztetése pedig lehetővé tette a hatékonyabb kezelést. Ezek közé 25-30 különböző betegség tartozik, amelyeket baktériumok, vírusok, gombák és protozoonok okozhatnak. A terjedésében fontos szerepe van annak, hogy egyes betegek tünet- és panaszmentesek, ezért tudomásukon kívül fertőzhetik meg embertársaikat. A 20. század elején a korszakban jól ismert négy nemi betegség (szifilisz [vérbaj, lues], gonorrhoea [kankó, tripper], ulcus molle [sankroid, lágyfekély], lymphogranuloma inguinale) jelentette az első számú veszélyt a lakosság számára. Ezek a betegségek a szaporodásra mennyiségileg (vetélések, koraszülések) voltak hatással, valamint jelentősen befolyásolták az életminőséget. Magyarországon Nékám Lajos az általános bőrgyógyászzal és a vérbaj visszaszorításával foglalkozó kutatásaival megalapozta és kezdeményezőjévé vált a nemi betegségek elleni fellépésnek. Munkássága ráirányította a figyelmet arra, hogy a lakosság jelentős része érintett benne. A háborúk szinte minden járványos betegség terjedésében szerepet játszottak, amely érvényes ebben az esetben is, ugyanakkor a szexuális úton terjedő fertőzéseknel kiemelkedő szerepe van a tájékozatlanságnak és a nem megfelelő szexuális higiéniének.²

A gyakorlati intézkedések lehetőségei

A tuberkulózzal szemben a betegség korai szakaszában lehetett eredményesen fellépni. Ennek két iránya volt, az egyik a fertőzés megakadályozása érdekében a súlyos betegek elkülönítése, a másik a gümös folyamatok kifejlődésének megakadályozása. A szervezet betegséggel szembeni ellenállását növelte a *BCG-oltás*³ (*Bacillus Calmette–Guérin*) a gyermekkori tuberkulózis ellen. A gyógyszeres kezelés során

² Tompa Anna: *Globalizáció és egészség*. Budapest: SpringMed Kiadó, 2014; Domahidy György: A nemi betegségek elleni küzdelem. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942; Veress Ferenc: Nemibeteg katonák gyógyítása a harctéren. *Orvosi Hetilap*, 916/8; Kiss Gábor: *Orvosok, katonák, katonaorvosok...* Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018; Sexually transmitted infections (STIs). *WHO.int*, 10 July 2023, [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/sexually-transmitted-infections-\(stis\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/sexually-transmitted-infections-(stis)) (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

³ A gümőkór-ellenes oltóanyag csecsemőknek való kidolgozása, a BCG-oltás (*Bacillus Calmette–Guérin*) Albert Calmette (1863–1933) és Camille Guérin (1872–1961) nevéhez fűződik. A védőoltást elsőként 1921-ben alkalmazták orvosi célra. A csecsemőket és kisgyermeket védi a baktérium által okozott gennyes agyhártyagyulladásától és az egész testre kiterjedő fertőzéstől. Napjainkban minden egészséges újszülött az osztályról való távozás előtt megkapja az oltást, így védetté válnak a fertőzés legsúlyosabb formáitól. Azonban nem alkalmas a felnőttkori tbc megakadályozására vagy gyógyítására. Setiabudiawan, Todia P. – Reurink, Remi K. – Hill, Philip C. – Netea, Mihai G. – van Crevel, Reinout – Koeken, Valerie A.C.M.: Protection against tuberculosis by *Bacillus Calmette–Guérin* (BCG) vaccination: A historical perspective. *Med*, volume 3, issue 1, 14 January 2022, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666634021003809> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

a pozitív köpetű betegnél és a környezetében élőknel alkalmazták a korban elérhető gyógyszerkészítményeket. A 20. század első évtizedeiben fokozódtak a betegség kezelésére és gyógyítására irányuló kutatások, viszont ekkor még nem sikerült megtalálni a megfelelő gyógyszert, így csak a megelőzésre lehetett törekedni. Több 10 éves kutatást követően a *streptomycin*⁴ bizonyult az első, klinikailag is hatásos antibiotikus gyógyszernek. A légzőszervek betegségeinek ellátására sebészeti eljárásokat is alkalmaztak, melyek rendkívül nagy kockázatot jelentettek a beteg életére, ezért csak a legszükségesebb esetekben végezték el. A betegek egy része nem igényelt kórházi, szanatóriumi elhelyezést, otthon maradhatott folyamatos ellenőrzés mellett, a másik részük viszont intézeti elhelyezésre szorult. A beteg és környezete további ellátásáról, otthoni gondozásáról a zöldkeresztes szolgálat gondoskodott.⁵

Napjainkban a szexuális úton terjedő fertőző betegségek gyűjtőfogalmat használjuk. Ezeknek több típusa van, ezért azok eltérő kezelést igényelnek. Például századokon keresztül a szifilisz higanyal próbálták kezelni, amelyet kenőcsök, tabletták vagy gőzfürdők formájában alkalmaztak. A 19. században már kálium-jodidot használtak, de nem hozott átütő eredményt a gyógyításban. A 20. század elején azonosították a szifilisz kórokozóját, a *Treponema pallidum subspecies pallidum*⁶ baktériumot. 1910-ben a kezelésére egy arzénos keveréket dolgoztak ki, a Salvarsan nevű gyógyszert, amelynek a finomított változata a Neosalvarsan volt. A két gyógyszer hatékonynak bizonyult,

⁴ A felfedezett szerek közül a *streptomycin* (sztreptomycin) bizonyult a leghatásosabbnak a gümőkór ellen. Felfedezése Selman Waksman (1888–1973) Ukrajnában született amerikai mikrobiológus nevéhez kötődik. Már 1915-ben találkozott azzal a mikroorganizmussal, amelyet hosszú évekig tartó kutatások során ő és PhD-hallgatója, Albert Israel Schatz (1920–2005) 1943-ban izolált mint egy antibiotikus hatású, de sokkal kevésbé mérgező anyagot. Az új anyag előállítását 1944 januárjában publikálták és csak ezt követően kezdték el alkalmazni széles körben a tbc gyógyítására. Woodruff, H. Boyd: Selman A. Waksman, Winner of the 1952 Nobel Prize for Physiology or Medicine. *Applied and Environmental Microbiology*, volume 80, issue 1, 2014, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3911012/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

⁵ Petrányi Győző: A gümőkór elleni küzdelem. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942; Schütz Ottó: A tuberkulózis megelőzése és a közigazgatás. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942; Kovács, 2023; Tompa, 2014.

⁶ A kórokozó egy spirális baktérium, amely rendkívül érzékeny a külső hőmérsékletváltozással, fertőtlenítőkkel, kiszáradással szemben, a szervezetből kikerülve hamar elpusztul. A szervezetbe bejutva a véráramból gyorsan eltűnnek, és inkább a nyirokerekben, a szövetközi folyadékban igen nagy mennyiségben szaporodnak. Az évszázadok alatt a szifilisz krónikus lefolyású, tünetmentes és tünetes szakaszok ciklikus változásával jár, kezeletlen eseteknél késői idegrendszeri és kardiovaszkuláris szövődményeket okozó betegség, amely napjainkban ritkán vezet halálhoz. Medicover, <https://medicover.hu/laborvizsgalatok/laborvizsgalatok-tipus/genetikai-laborvizsgalatok/treponema-pallidum-pcr/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 8.)

viszont erős mellékhatásai voltak. A *penicillin*⁷ felfedezése után az antibiotikumok lettek a gyógyszerei a szifilisznek és az egyéb bakteriális fertőzéseknek, azonban a II. világháborúban a penicillint szinte csak a sebesült katonák gyógyítására használták. A gonorrhoea (kórokozója a *Neisseria gonorrhoeae*⁸) kezelésére az 1930-as évekig szantálfaolajat és kálium-permanganátos öblítést használtak, aztán szulfonamidokat kezdtek alkalmazni. Magyarországon a betegség kezelésére a penicillint 1947-ben vették be.⁹

Intézményes keretek Magyarországon és Kárpátján a 20. század első felében

Az első Csehszlovák Köztársaság kötelékében közegészségügyi és szociális tevékenységet három nagyobb szervezet fejtett ki: a Masaryk Tuberkulózis Elleni Liga,¹⁰ a Csehszlovák Vörös Kereszt¹¹ és az Országos Fiatricsággondozó Inté-

⁷ A penicillin 1928-ban tett véletlenszerű felfedezése az 1940-es években elindította az antibiotikumok használatát a gyógyításban. A felfedezését Alexander Fleming (1881–1955) skót orvos és kutató nevéhez fűzik. A gombafajta az úgynevezett Gram-pozitív baktériumokat pusztítja el, azonban nem megfelelő használat esetén a baktériumok rezisztenssé válhatnak vele szemben. Tarján M. Tamás: Sir Alexander Fleming születése. *Rubicon online*, <https://rubicon.hu/kalendarium/1881-augusztus-6-sir-alexander-fleming-szuletese> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

⁸ A kórokozót Albert Neisser (1855–1916) izolálta 1879-ben, ez a baktériumtörzs (genus) róla kapta a megnevezését. A fertőzést követően 2-4 nap lappangási idő után jelentkeznek a tünetek. Megbetegítheti a nyálkahártyákat, a bőrt, és ízületi gyulladással járó vérmérgezéses állapotot is okozhat. Az érintettek elenyésző hányada nem tapasztal tüneteket, azonban a beteg fertőzőképes, így tovább terjesztheti. Berecz Margit – Ongrádi József: Kankó (gonorrhoea, tripper). *Nőgyógyászati Onkológia*, 2006/3.

⁹ Berecz–Ongrádi, 2006; Medicover, <https://medicover.hu/laborvizsgalatok/laborvizsgalatok-tipus/genetikai-laborvizsgalatok/treponema-pallidum-pcr/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 8.)

¹⁰ A Masaryk Tuberkulózis Elleni Liga (*Masarykova liga proti tuberkulóze*, MLPT) néhány nappal azután alakult meg, hogy Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) visszatért hazájába (1918). Az orvosok, államférfiak, politikusok és különféle köztisztviselők hozták létre. Elsődleges feladata a tbc elleni küzdelem volt, mert az első Csehszlovák Köztársaságban a betegség okozta halálozási arány ebben az időszakban csaknem háromszor magasabb volt, mint egyes nyugat-európai országokban. Kubín, Milan: Začátky a konce Masarykovy ligy proti tuberkulóze – I. díl. *Kazuistiky v alergologii, pneumologii a ORL*, 1. č. 10. r., 2013, <https://www.geum.org/files/shop-archiv-casopisu/pdf/89.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).

¹¹ Az alapító oklevelét 1919. július 15-én fogadták el mint az állam területén tevékenykedő nemzeti segélyhivatalét. Az első elnöke 1919–1938 között Alice Masaryková (1879–1966) volt. Kezdetben a célja az I. világháború sebesültjeinek megsegítésére koncentrált, később a lakosság egészségügyi ellátása került az első helyre. Alice G. Masaryková (1879–1966). Politician, sociology, founder and the first president of the Czechoslovak Red Cross. Museum T. G. Masaryk Lany. *Google Arts & Culture*, https://artsandculture.google.com/story/alice-g-masarykov%C3%A1-1879-1966/6QXRwjrI6_YoJw (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

zet.¹² Több településen működtek, ezek közül példaként említhető a Masaryk Liga szervezésében végzett tbc- (tuberculosis) és trachoma-gondozás (szemcsés kötőhártya-gyulladás), illetve nemibeteg-tanácsadás (szifilisz, luesz vagy vérbaj). Az ungvári tüdőgondozó tevékenysége nagyrészt a prevencióra irányult, míg a terápiás kezeléseket a kórházak és gyógyintézetek végezték. Az egyesület helyiségei a városháza épületében kaptak elhelyezést, a városi tisztviselő orvos rendelője mellett, aki rendszerint az egyesület tüdőbetegekkel foglalkozó orvosa is volt. Bátyúban tüdőbeteget-gondozó és gyermektanácsadó működött szintén a Liga szervezésében. A tanácsadások kiterjedtek a bőr- és nemi betegségekre, valamint az említett időszakban egyéb endémiásan jellemző betegségekre, mint például a golyva, a malária stb. Szolyván a csehszlovák Vörös Kereszt Egylet a tüdő- és nemi betegeket gondozta, illetve működött az ifjúsággondozó intézet, amely 14 éves korukig foglalkozott a fiatalokkal. 1931-ben az első Csehszlovák Köztársaságban a közegészségügy átszervezése kapcsán a gondozók tevékenységének irányítását az állam vette át.¹³

Az 1938-at követő években a területgyarapodás mellett Magyarország lakosságszáma is megnövekedett, így az ellátásra váró lakosság aránya is. A beteg és környezete szociális támogatásában kiemelkedő szerep jutott a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálatnak.¹⁴ Már korábban is működtek szociális tevékenységet végző, valamint a tüdő- és nemi betegségek terjedésének megakadályozását

¹² A gyermekek és a fiatalok szociális ellátását biztosító intézmények az első Csehszlovák Köztársaságban önszerveződő módon jöttek létre az 1920-as évek elején. Később a szociális ügyekért felelős minisztérium hatáskörébe kerültek, amely összefogta a tevékenységüket. Hellerová, Věra – Tóthová, Valérie – Kratochvílová, Inka – Červený, Martin – Novotný, Lukáš – Tóth, Andrej: Beginning of community and public health care in the first Czechoslovak Republic, 1918–1938. *Central European Journal of Nursing and Midwifery*, volume 14, issue 4, 2023. https://www.researchgate.net/publication/376264316_Beginning_of_community_and_public_health_care_in_the_first_Czechoslovak_Republic_1918-1938 (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

¹³ MNL OL, Miniszterelnökség K 28. Nemzetiségi és Kisebbségi osztály iratai ügyiratszintű jegyzéke (1923–1944). 243. doboz, 452. tétel. Kérelmek (állás-, kinevezés-, illetményfolyósítás-, iparendély megadás- stb. ügyekben), 1939; Belügyminisztériumi Levéltár K 568. Felvidéki Igazoló Bizottságok iratai. 1939; Mezey Margit: Kárpátalja. *Zöld Kereszt*, 1939/2; Balázsovits Gyula: A Csehszlovák Köztársaság szociális és egészségügyi intézményei a Felvidéken. *Zöld Kereszt*, 1939/6; Tomcsik József: A közegészségügy feladatai a felvidéken és a Kárpátalján. *Zöld Kereszt*, 1940/1; Szn.: Kárpátalja egészségügyi viszonyának szomorú múltbeli helyzete a Közegészségügyi Intézet jelentésében. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1941/9; Tomcsik, 1940.

¹⁴ A szolgálat megszervezése Johan Béla (1889–1983) nevéhez fűződik, aki kidolgozta a falvak egészségvédelmi nevelésének gyakorlati megvalósítását. A nemzetközi környezetvédő zöld mozgalmakra utalóan Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálatnak nevezték el. A képzésben részt vevő nők ápolónői és védőnői oklevelet kaptak. Feladataik közé tartozott a vidéki települések egészségügyi és szociális helyzetének javítása, illetve a fertőző betegségek elleni küzdelem. Johan Béla: *Gyógyul a magyar falu*. Budapest: M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet, 1939.

segítő szervezetek, amelyek munkája az 1930-as évek közepétől fokozatosan állami irányítás alá került. 1912-ben alakult meg a Tuberkulózissal Foglalkozó Orvosok Egyesülete, melynek neve hamarosan Magyar Orvosok Tuberkulózis Egyesületére változott. 1929-ben megalakult a Magyar Tüdőbeteg-gondozó és Gyógyintézeti Orvosok Egyesülete, és a kettő összevonásával jött létre a Magyar Tuberkulózis Társaság 1942-ben. Az I. világháborút követően megnövekedett a nemi betegségekben szenvedők száma, aminek következtében 1925-ben létrejött az Antivenériás Bizottság. A bizottság akkori elnöke Basch Imre, egyúttal a nemi betegségek elleni küzdelem miniszteri biztosa volt. A bizottság az 1930-as években készítette el a magyar nemi beteg törvénytervezetet, amely a külföldi, hasonló jogszabályok tapasztalataira támaszkodott.¹⁵

Magyarországon a közegészségügy átszervezésére irányuló program foglalkozott a szakemberképzés hiányosságaival. Az 1936-ban újjászervezett szakorvosképzés külön szakmának ismerte el a gümőkóros megbetegedések szakorvosát, amely néhány évvel később a tüdőbetegségek szakorvoslására változott. Míg korábban leginkább a belgyógyászat területén jártas szakembereket nevezték ki a tbc-betegekkel foglalkozó kórházi osztályok, gondozó intézetek élére, ezután már igyekeztek a szakorvosokat elhelyezni ezekben a pozíciókban. A gondozó intézetek közül a legtöbb külön épületben működött, ezenkívül kórházakban, egészségházakban, egyéb közszolgálati célokat is szolgáló épületekben nyertek elhelyezést. Az 1942-es évtől nem kezdtek új gondozókat építeni, a már megkezdetteket igyekeztek befejezni.¹⁶

Nagyobb léptékű állami beavatkozást tettek lehetővé az 1940:VI. és az 1941:XV. törvények a gümőkór és a nemi betegségek elleni védekezésről, valamint a közegészségügyi törvények egyes rendelkezéseinek módosításáról. Az 1940:VI. tc. és a 888/1941 B. M. sz. rendelet a tuberkulózis elleni küzdelem előfeltételeit biztosította. Bizonyos munkakörök betöltését a betegeknek megtiltották, például az egészségvédelmi szolgálat, a bábaszolgálat, a közoktatás, az élelmiszeripar területein nem vállalhattak munkát. A házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatról szóló törvény megtiltotta a fertőzőképes beteg számára a házasságkötést. 1940-ben készült el a „lex veneris”, ami 1941-ben lépett életbe, ebben szintén bevezették a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot. A törvényhatósági egészségvédelmi szolgálat intézménye a nemibeteg-gondozó intézet lett. A törvény értelmében

¹⁵ MNL OL, Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 2794. csomó. I. kútfő, 8. tétel. 8-j. Tbc-elleni küzdelemmel kapcsolatos ügyek, 1935–1941; Andrásosfzky Barna: *Társadalom-egészségtan*. Balaton Akadémia Kiadó, 2010; Kovács, 2023.

¹⁶ Varga János: A Felvidék gümőkór elleni küzdelmének tanulságai. *Tuberkulózis*, 1939/6; Petrányi Győző – Biróczy József: Beszámoló az 1939. évi tuberkulózis elleni küzdelemről. *Tuberkulózis*, 1940/8; Cserba Zoltán: A vidéki tüdőbeteggondozó intézetek működése. *Tuberkulózis*, 1943/12; Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941. évben végzett munkájáról. XV. évi jelentés*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részyentársaság, 1942; Tomcsik, 1940; Kovács, 2023; Kertai, 2005.

létesíteni kellett gondozó intézetet minden vármegye székhelyén, törvényhatósági jogú városban és olyan városban, illetőleg községben, amelynek lakossága meghaladta a 30 000 főt. A belügyminiszter, amennyiben a helyzet megkövetelte, elrendelhetette, hogy létesüljön az alacsonyabb lélekszámú településeken is gondozó intézet.¹⁷ A munka központi felügyelete a Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet¹⁸ (OKI) hatáskörébe tartozott. Az 1930–1940-es években az egymás mellett működő, a közegészségüggyel kapcsolatban álló szervezetek munkájának egységbe szervezésére törekedtek. A nemi betegségek és a tüdőbetegség elleni küzdelem közzfeladatává vált, amelyet az állam a törvényhatóságok, a községek, a biztosító intézetek, az egyesületek és a közegészségügyi intézmények közreműködésével látott el. A védekezés intézményei a gondozó intézetek, az egészségvédelmi szolgálatok, a tüdőszanatóriumok, a közkórházak, az egyetemi klinikák, a biztosító intézetek által a betegek számára fenntartott kórházak és a betegotthonok voltak. Ezek egységes elvek mentén végezték a munkájukat, a beteggyógyító és vizsgáló tevékenység mellett a szűrővizsgálatok végzése volt az egyik legfontosabb feladatuk.¹⁹

A kórházak hálózata Magyarországon 1939-ben 304 gyógyintézettel és 46 922 betegágygal rendelkezett, 1940-ben a kórházi ágylétszám 13 100-zal, az intézmények száma 38-cal növekedett, amelyek részben már működtek az I. világháború előtt, részben a csehszlovák és román állam építette vagy bővítette a két világháború között a hozzájuk tartozó területeken. Jelentős volt a magánkórházak száma, amelyek férőhelye kb. 4990 betegágyat jelentett. Kárpátalján a legtöbb kórházban

¹⁷ Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom.* Budapest: Semmelweis Egyetem Közegészségtani Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008; Hahn Géza: *A magyar egészségügy története.* Budapest: Medicina, 1960; Kiss 2005; Kontra László: A zöldkeresztes egészségvédelmi munka. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Budapest, 1942; Kerbolt László: *Fertőzőbetegségek. A fertőző ragályos betegségek, járványok ismertetése a reájuk vonatkozó jogszabályokkal és Budapest székváros szabályrendeletének kivontja.* Budapest: Novák Rudolf és Társa, 1943; Kertai, 2005.

¹⁸ Az Országos Közegészségügyi Intézet felállításáról az 1925. évi XXXI. törvény rendelkezett, amely a Rockefeller Alapítvány támogatásával jött létre. Az intézmény 1927. június 1-jén kezdte meg működését. A feladatai közé tartozott a mikrobiológiai diagnosztika, a korszerű járványügyi szolgálat, az oltóanyag-termelés biztosítása, a lakosság egészségügyi színvonalának emelése, a gyógyszerek engedélyezése, az egészséges ivóvízellátás biztosítása. Kempler Kurt: *Adatok az Országos Közegészségügyi Intézet létesítéséről és működésének kezdetéről. Technikatörténeti Szemle,* 1988; Pápay, 1998.

¹⁹ MNL OL, Belügyminisztérium Levéltár K 150. Általános iratok. 2793. csomó. I. kútfő, 8. tétel. 8-h. Egészségvédelmi szolgálattal kapcsolatos rendelkezések, javaslatok, 1939–1942; Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941 évben végzett munkájáról. XV. évi jelentés.* Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1942; Steiger-Kazal Dezső: *A magyar Lex Veneris (nemibeteg-törvény). Különlenyomat az Egészség 1942. november-decemberi számából;* Kontra, 1942; Domahidy, 1942; Kovács, 2023; Kertai, 2005; Kiss, 2005; Kiss, 2006; Kerbolt, 1943.

belgyógyászati, sebészeti, gyermekgyógyászati, bőr- és nemi betegek, elmebetegek, fertőzőbetegek és tüdőbetegek elhelyezésére szolgáló osztályok voltak kialakítva. Az ungvári kózkórház volt a legnagyobb, a mintegy 704 ágyból 94 belgyógyászati, 154 sebészeti, 54 gyermekgyógyászati, 104 bőr- és nemi beteg, 204 elmebeteg, 50 fertőzőbeteg és 44 tüdőbeteg elhelyezésére biztosított lehetőséget. A szem-, fül-orr-gége-betegek ellátására nem tartottak fent betegágyat. A szülőnőket és „női bajos” betegeket az ottani 80 ágyas bábaképző, illetve a remetevasgyári intézet látta el. A beregszászi 458 ágyas állami kórháznak gyermek-, elme- és tüdőbeteg osztálya nem volt. A beregszászi kórházban a sebészeti osztály elhelyezésére szolgáló épület az első Csehszlovák Köztársaság idején létesült. A munkácsi állami gyermekmenhely az ortopéd kezelést igénylő gyermekek részére volt fenntartva. A nagyszőlősi kórház belgyógyászati, sebészeti, bőrgyógyászati és fertőzőbeteg osztályokból állt. Máramaros vármegyének, beleértve az ottani kirendeltség területét, mindössze egy számottevő kórháza volt Máramarosszigeten. Ebben a kórházban elmebeteg-, bel-, sebészeti, szülészet-nőgyógyászati, bőr- és fertőzőbeteg-osztályok voltak. Fiókéntként működtek az Aknaszlatinán és Felsővisón kis létszám befogadására alkalmas kórházak; ezeken kívül a kincstári erdőgazdaságok munkásai számára Kőrösmezőn és Rahón, a vegyészeti gyár munkásainak ellátására Nagybocskón.²⁰

Az 1931-ben Genfben tartott Európai Faluégészségügyi Értekezleten került az egészségház kérdése napirendre. Itt két típusát különböztették meg, a közösségit és a járásit. Az 1930-as évek végén Magyarországon kezdetét vette az egészségház-építési program, amelyben zöldkeresztes általános egészségvédelmi tanácsadó és védőnői lakás mellett tbc- és nemibeteg-gondozók is elhelyezést nyertek. A program természetesen kiterjedt a Magyarországhoz csatolt területekre. A városi egészségházakban, esetleg járási székhelyen a magyar királyi tiszti orvos hivatali helyiségei kaphattak benne elhelyezést, illetve nem minden esetben, de kialakítottak személyzeti lakást a védőnő részére. Az egészségház a közegészségügy intézményei közé tartozott, melynek célja, hogy egy helyen elérhetővé váljon az egészségügyi kérdésekkel kapcsolatos segítségnyújtás, a tanácsadás könnyen és gyorsan megvalósítható legyen.²¹

²⁰ MNL OL, Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4277. csomó. XVI. kútfő, 6. tétel. Kózkórházak költségvetése és fejlesztése, 1943–1944; K 150. 2792. csomó. I. kútfő, 8. tétel. 8-f. Kórházak, gyógyintézetekkel kapcsolatos rendelkezések, 1944; Scholtz Kornél: *Magyarország kórházai és más gyógyintézetei az 1940. évben*. Budapest: Magyarország Kórházainak és Klinikáinak Szövetsége kiadványai, 1942; Kapronczay Károly (szerk.): *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944*. Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2010; Jäger Gyula: *A visszacsatolt Felvidék kórházai*. *Magyar Kórház*, 1938/12; Kovács, 2023.

²¹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL, Державний архів Закарпатської області), 42. F. 1. op. 1137. od. zb. 1–2; 387. od. zb. 1–10; Johan, 1939; Kertai, 2005.

Az országban 1939-ben működő tüdőgondozók száma 99 volt, ebből 10 Budapesten működött, 1940-ben 103-ra, 1941-ben 141-re, 1943-ban 145-re növekedett a számuk. 1939-ben a Felvidéken és Kárpátalján nyolc gondozó kezdte meg (folytatta) a működését Beregszászon, Érsekújváron, Ipolyságon, Kassán, Komáromban, Munkácson, Vágsellyén, Verebélyen, a felsorolás utolsó településének kivételével mindenütt szakorvos irányításával. Ipolyságon, Kassán, Munkácson, Vágsellyén, Verebélyen a gondozók részére végleges helyiségek építése vagy átépítése folyamatban volt. 1941. december 31-ig a következő gondozó intézetek helyzete rendeződött az új jogszabályok alapján: ezek közül állami volt Komárom, Székesfehérvár, Ungvár. Törvényhatósági: Abony, Beregszász, Békésszentandrás, Berettyóújfalu, Celldömök, Cinkota, Csepreg, Csongrád, Csorna, Csurgó, Derecske, Dunaszerdahely, Esztergom, Győr, Kalocsa, Kapuvár, Kecskemét, Kisbér, Kiskőrös, Magyaróvár, Makó, Marcali, Mezőkövesd, Mohács, Monor, Nagyatád, Pécs I., Pétervására, Sárvár, Siklós, Simontornya, Solt, Somorja, Sopron, Szeged (gyermek), Szeged (felnőtt), Szentes, Szigetvár, Szolnok, Szombathely, Tata, Vásárosnamény, Vasvár, míg városi községi Békéscsaba, Cegléd, Csepel, Eger, Gyöngyös, Hatvan, Kiskunhalas, Körmen, Munkács, Nagykőrös.²²

Ilosva járási székhelyen 1939 elején az egészségvédelmi tanácsadásokat, amely magában foglalta a tüdő- és nemibeteg-tanácsadást, bérelt magánlakásban tartották. A Magyar a Magyarért Mozgalom²³ segítségével helyi gyűjtéseket szerveztek, amelyekből felszerelési tárgyakat vettek, és a szegényeknek élelmiszersomagot juttattak. Alsóverecskén az egészségházként funkcionáló háromemeletes épület földszinti hét termében nyert elhelyezést a tüdő- és nemibeteg-gondozó, illetve a kvarclámpák elhelyezésére szolgáló terem, a védőnői iroda és a tisztí főorvosi hivatal is. Az első emeleten volt a hat helyiségből álló anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi tanácsadó; a többi emeleten védőnői lakásokat alakítottak ki. Az egyszerű és praktikus szempontok is szerepet játszottak abban, hol helyeznek el egy-egy egészségházat, így a gazdasági okai között említhető, hogy egy helyen lehetett megoldani a fűtést, a világítást és a karbantartást. Amikor a csehszlovák adminisztráció kivonult a területéről, az addig működő egészségügyi létesítmények, rendelők felszereléseit rendszerint magukkal vitték. Ezeknek egy része visszakerült,

²² Varga 1939; Petrányi–Bíróczky 1940; Cserba 1943; Tomcsik, 1940; Tomcsik, 1942; Kovács, 2023; Kertai, 2005.

²³ 1938 októberében jött létre az első bécsi döntés által Magyarországhoz csatolt területek lakosságának megsegítésére. A fővédnöke Horthy Miklósné (született Purgly Magdolna Vilma Benedikta, 1881–1959), a munkabizottság elnöke Imrédy Béláné (született Nelky Irén, 1892–1980) voltak. Célja a szociálisan hátrányos helyzetben élő lakosság megsegítése volt. *Magyar a Magyarért. Beszámoló*. Budapest: Magyar a Magyarért Munkabizottsága, 1939. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMORJA_magyar_a_magyarert/?pg=5&layout=s (Utolsó letöltés: 2024. január 8.); Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). *Századok*, 2001/3.

illetve pótlásukat államsegéllyel egészítették ki. 1939-ben az alsóvereckeai egészségházban elhelyezett tüdőgondozóban 1680 röntgenvilágítást végeztek, illetve gyermekek és tüdőbetegek 162 esetben kaptak kvarcfénykezelést. Tuberkulin-bőr-próba vizsgálatot végeztek 2658 iskolás korú gyermekben, akik közül 1134 mutatott pozitív mintát. A 116 alkalommal tartott nemibeteg-tanácsadáson összesen 3332 személy jelent meg. Az alsóvereckeai egészségvédelmi kör körorvosa a közegészségügyi viszonyok ellenére a gümőkóros panaszokat ritkának ítélte meg a jelentésében, illetve a nemi betegségek közül a vérhaj volt elterjedtebb, főként a városban dolgozók körében.²⁴

1938 végén megalakult az OKI Nemibeteggondozó alosztálya, amely 1939-ben a Felvidéken és Kárpátalján hét nemibeteg-gondozót működtetett Komárom balpart, Érsekújvár, Losonc, Kassa, Ungvár, Beregszász, Munkács városokban. Ezekben a helyeken a csehszlovák közigazgatás alatt is végeztek nemibeteg-gondozást. Komárom és Ungvár kivételével mindenhol megfelelő felszerelésről kellett gondoskodni. A vezető orvosok a közkórházak osztályainak a főorvosai, Érsekújváron a tisztii főorvos, Munkácson és Losoncon ideiglenesen a tisztiorvosok voltak. Kárpátalján a nagyobb fertőzésveszélynél fogva nemibeteg-gondozó felállítását tartották célszerűnek a Beregi Közigazgatási Kirendeltségben Szolyva, a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségben Rahó, az Ungi Közigazgatási Kirendeltségben Nagyberezna településeken. A már meglévők Beregszászban, Ungváron és Munkácson az egészségházban, Máramarosszigeten és Nagyszőlősön a kórházban nyertek elhelyezést. Az Országos Társadalombiztosító Intézet²⁵ (OTI) köteles volt hozzájárulni a Beregszász, a Munkács, a Máramarossziget (az alsóapsai fiókrendelővel), a Nagyszőlős, az Ungvár és a Huszt városokban lévő nemibeteg-gondozók

²⁴ KTÁL, 162. F. 1. op. 256. od. zb.; 1134. od. zb. 1–6; 42. F. 1. op. 2883. od. zb. 1–2; MNL OL, Külügyminisztériumi Levéltár K 69. Gazdaságpolitikai osztály iratai. 646. tétel. Csehszlovák gazdasági helyzetről jelentések. 646. t.; Kaffka Károly: *Az utas könyve. Kárpátalja. Bereg és Ugocsa k. e. e. és Ung vármegyék*. Budapest: Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség, 1941; Ortutay Tivadar: *Cseh világ a Kárpátokban*. Ungvár, 1941; Apor László: Ruszinok között. *Egészség*, 1940/7; Petres Antal: A visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területen megindított egészségvédelmi munkáról. *Orvostársadalmi Szemle*, 1939/11; Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim. *Zöld Kereszt*, 1938/9–10; Szn.: Felvidék. A visszacsatolt területrészek közegészségügyi viszonyai. *Orvosi Hírlap*, 1938/ 41–42. november 16.; Szn.: Az egykori Csehszlovákia bűnös szándékosan elhanyagolta Kárpátalja közegészségügyét. *Orvosi Hírlap*, 1939/29–30. augusztus 12.; Szn.: Az elhanyagolt Felvidék talpra állítása. *Orvosi Hírlap*, 1940/3–4. január 27.; Tomcsik, 1940.

²⁵ A szervezet neve az 1927. évi XXI. törvény szerint Országos Munkásbiztosító Intézet volt, majd 1928. X. 1-től Országos Társadalombiztosító Intézetre változott. Jelentős szerepe volt a magyar társadalombiztosítás rendszerének, a betegségi biztosítás jogalapjának átszervezésében. A törvények kidolgozása Vass József (1877–1930) nevéhez köthető, aki a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztereként dolgozott. Porogi András: Miniszter az öltözőben. *Rubicon online*, <https://rubicon.hu/cikkek/miniszter-az-oltozoben?rovat=egypercsek> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).

működéséhez. A visszacsatolt keleti és erdélyi országrészeken 21 tüdőbeteg- és 11 nemibeteg-gondozó intézet működött az 1940-es jelentés szerint, mindegyik állami intézetként. A fűtést és a világítást a községek kötelessége volt biztosítani. A berendezések beszerzéséről a tisztii főorvosnak kellett gondoskodnia, aztán a költségvetést közvetlenül az OKI igazgatójának felterjeszteni. A személyzetet ideiglenesen vették alkalmazásba, valamint a már alkalmazásban állókat meghagyták. Kezdetben a magyarországi egészségügyben dolgozó szakembereket utaltak ki, egyrészt, mert a helyiek távoztak, másrészt nem szívesen alkalmazták a közszférában az állam szerint megbízhatatlannak vélt egyéneket. 1942-ben az országban 63 nemibeteg-gondozó működött, a trianoni területen 34, a Felvidéken 9, Kárpátalján 1, Erdélyben 15, a Délvidéken 4; ebből 52 intézetnek a vezetője szakorvos volt. 1943-ban Kárpátalján két nemibeteg-gondozó működött: Nagyszőlősen és Huszton. A hálózat kiépítésének bővítése folyamatosan napirenden volt az OKI-nál. A gondozók száma 1938–1945 között folyamatosan változott. Egyrészt mert a területcsatlások többszöri lépésben mentek végbe, a területeken működő intézetek helyzetét tisztázni kellett, mivel korábban ezek rendszerint csehszlovák vagy román állami kezelésben álltak, másrészt a magyar közegészségügyi rendszer is éppen átalakulóban volt. Ezért egy-egy kórházi osztályra, vagy bérelt épületben ideiglenesen felállított gondozó intézetre később már nem ezt a megnevezést használták. Gyakran összevonták, vagy egy vezetés alá utalták, ugyanúgy, ahogyan később, a II. világháború utolsó éveiben a közegészségügyi köröket is, mivel a szakemberhiány érződött Kárpátalja területén is.²⁶

1940-ben nemibeteg-gondozó intézmények működtek Nagykovács, Kaposvár, Szombathely, Mezőtúr, Békéscsaba, Nagyszőlős és Huszt városokban. A nagyszőlősi a csehszlovák közigazgatás alatt épített közkórház akkor újnak számító bőr- és nemi kórtani pavilonjának földszintjén működött. A munka végzésére tágas várócsarnok, rendelő, kezelőszoba, valamint az osztály laboratóriumai álltak rendelkezésre. A vezető orvosa a nemibeteg-osztály főorvosa lett, fenntartója a magyar állam volt. A nemibeteg-tanácsadások a jelentés szerint kiemelkedően látogatottak voltak. Illetve fokozott figyelmet fordítottak a vérvizsgálatra és a betegek felkutatására. Nagyszőlősen a tüdőbeteg-gondozó intézet a kórház belgyógyászati osztályán működött, egy város- és egy tanácsadó helyiségből állt. Helyiség hiányában a saját röntgenkészülékét nem helyezték működésbe, ezért a kórházét használták. A vezető orvosa a tüdőbetegek kezeléséhez szükséges képzését a csehszlovák

²⁶ KTÁL, 42. F. 1. op. 1137. od. zb. 1–2.; 387. od. zb. 1–10.; MNL OL, Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4266. csomó. XV. kútfő, 8. tétel. Tüdő- és nemibeteg-gondozó intézet, tüdőbetegotthon, tüdőgyógyintézetek, 1940; K 150. 4267. csomó. XV. kútfő, 8. tétel. 1941–1943; K 150. 4268. csomó. XV. kútfő, 8. tétel. 1944 és évszám nélkül; Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1942. évben végzett munkájáról. XVI. évi jelentés. Általános rész.* Budapest: „Patria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1943; Tomcsik, 1940; Tomcsik, 1942.

államigazgatás alatt szerezte. A közegészségügyi felügyelő jelentéséből kitűnik, hogy tiszteletreméltó orvosként jellemezték, szakmunkája azonban nem egészen egyezett azzal, amit a magyar szakképesítés megkövetelt. Rendkívül sok beteget kezelt, különösen sok injekciós kezelés folyt az intézetben, *pneumothorax* (légmell)²⁷ viszont aránylag kevésszer fordult elő. A diagnosztizáláshoz a röntgent használták, azonban a kifejezetten fertőző folyamatokon kívül a gyanúsnak talált egyének állapotát laboratóriumi vizsgálatokkal ritkán tisztázták. A bejelentési kötelezettségnek eleget tettek, de az orvos „Figyelmeztetőt” nem adott, nem ismerte a magyar nyomtatványt, sem az orvosok részére kiadott OKI „Tájékoztatót”, továbbá nem volt tisztában azzal, hogy az OTI terhére rendelhet. Huszton a nemi-beteg-gondozót ideiglenesen a zöldkeresztes egészségvédelmi szolgálat részére rendelkezésre bocsátott községháza földszinti termeiben helyezték el, annak udvarról nyíló tanácsadó termében. Az új központi egészségház felépítésére az előkészületek már folyamatban voltak. A zöldkeresztes tanácsadással és a nemi betegségekkel kapcsolatban érkezőknek közös várószobája volt, de a tanácsadások nem estek egy időpontra a fertőző betegségekkel érkezők fogadási idejével. Fertőző betegségek lévén erre fokozottan figyelmet kellett fordítani, hogy a zöldkeresztes tanácsadáson megjelent egészséges személyekkel a nemi betegek ne kerüljenek kontaktusba. A község a szomszédos irodahelyiséget is felajánlotta egészségügyi célokra, melyben a rendelőt és a kezelőt rendezték be. A huszti nemi-beteg-gondozó vezetésével ideiglenesen a nagyszülősi nemi-beteg-gondozó vezető orvosát bízták meg, aki hetenként háromszor tartott rendelő és kezelő fogadást, mellette alorvos működött; a fenntartója szintén a magyar állam volt.²⁸

A közegészségügyi intézményeket folyamatosan látogatták a magyar királyi közegészségügyi felügyelők, akik helyszíni vizsgálatokat, ellenőrzéseket végeztek több vármegyében. Az Ungi és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségbe érkező felügyelők megfigyelési tapasztalatai többet elárulnak az intézetekben lévő viszonyokról. Huszton a tüdőbeteg-gondozó váró-, tanácsadó és röntgen szobából állt. A vezetője egy belgyógyászati és fogász szakképesítésű orvos volt, aki egyúttal az OTI helyi kirendeltségét is igazgatta. A gondozóban a jelentés szerint szakmunka nem igazán folyt, ezenkívül a vezető orvos a munka iránt érdeklődést nem mutatott, rendeleteket nem ismert, levelekre nem válaszolt, például az intézetre és annak személyzetére vonatkozó kérdésekre sem reagált. Az intézet röntgenkészülékét

²⁷ A mellhártyaüregbe (a tüdő vagy a nyelőcső sérülései, betegségei miatt) levegő kerül, a tüdőt tartó vákuum megszűnik, ezért a tüdő részlegesen vagy teljesen összeesik. Ennek következtében különböző mértékben károsodhat az oxigénellátás, heveny keringési és légzési elégtelenség alakulhat ki. Légmell. *Arcanum*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/1-1005E/legmell-1069E/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

²⁸ MNL OL, Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4245. csomó. XIV. kútfő, 1. tétel. Közegészségügyi jelentések, 1941–1944; Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évben végzett munkájáról. XIV. jelentés*. Budapest: „Patria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1941; Tomcsik, 1940; Cserba, 1943.

a közigazgatási kirendeltség vezetője 1942. október 14-én rendelte meg a Siemens cégnél, a készülék a szállítási nehézségeken kívül azért sem lett leszállítva, mert ezt az intézet részéről nem sürgették. A vezető orvos egy ideig az OTI röntgenkészülékét használta, ezt a munkát azonban fel kellett függeszteni. Később az egészségvédelmi osztály a röntgengépnek térítés ellenében történő használatát engedélyezte. A röntgenleletekről a felvételek szórványosan fordultak elő a betegek törzslapjain. Továbbá a vezető orvos mindennap mint új betegeket írta be az összes megjelenteket a felvételi könyvbe. A hét hónapig tartó tevékenysége alatt 378 beteget vizsgált meg, a rendelési időt nem tartotta be. Ezek közül 14 beteget talált fertőzésre gyanúsnak, azonban nem tett eleget a bejelentési kötelezettségének. A betegeknek „Figyelmeztető” nyomtatványt nem adott, mivel azt nem ismerte. A havi jelentéseiről másolat nem állt rendelkezésre. A felügyelő szerette volna az intézet műszereit megvizsgálni, azonban a meglévő felszerelés szekrénybe volt elzárva, amelyet sem a vezető orvos, sem az asszisztense nem tudott kinyitni. A köpetfestő és a *Westergren állvány*²⁹ a szekrényen kívül tárolták. A Westergren-csővekből kétfőn lehetett látni, hogy használtak, a köpetfestő állványt valószínűleg egyszer sem vették igénybe. A magyar királyi tiszti főorvostól nyert értesülés szerint az intézet munkája biztosítható lenne, ha a Huszt környéki körorvosi állás betöltésénél gümőkór kezelésében jártas orvos pályázati kérvényét részesítenék előnyben.³⁰

Az Aknaszlatinán elhelyezett 40 ágyas tüdőbetegosztályt a Máramarosszigeten működő kórház gümőkóros-szakorvosa vezette. A tüdőosztályt egyéb fertőző betegek elhelyezése céljából is igénybe szerették volna venni, azonban erre a célra inkább a kórház nagyobb létszámú ágygal rendelkező elmeosztályát tartották alkalmasabbnak. Az indoklás szerint ott időnként 100 ágy is kihasználatlanul állt, míg a tüdőosztály folyamatosan tele volt. A gondozó végleges elhelyezését ebben az esetben is az egészségházban tervezték. Az épület hátránya a közegészségügyi felügyelő jelentése szerint az volt, hogy a város központjától távol esett, illetve kissé szűkösnek találta. Valamint szükségesnek tartotta a tüdőbetegek részére a kerítésen

²⁹ Korábbi megfigyelésekre alapozva Alf Vilhelm Albertsson Westergren (1891–1968) vezette be a módszert a klinikai gyakorlatba 1921-ben. A vörösvértestek süllyedési sebességének mérésére alkalmas műszer. A vizsgálat során az alvadásátlót tartalmazó vérmintát egy vékony üvegcsőben, függőleges helyzetben állni hagyják egy állványon. Eközben a vér alakos elemei és a vérplazma fehérjei egymással összetapadnak, és a rájuk ható gravitációs erő miatt leülepednek. A vizsgálat nem specifikus, számos kórképben lehet magas, illetve alacsony is a szintje. Alkalmas gyulladási állapot vagy fertőző betegség lefolyásának követésére is. Grzybowski, Andrzej – Sak, Jaroslaw: A short history of the discovery of the erythrocyte sedimentation rate. *International Journal of Laboratory Hematology*, volume 34, issue 4, 2012, https://www.researchgate.net/publication/225052312_A_short_history_of_the_discovery_of_the_erythrocyte_sedimentation_rate (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

³⁰ MNL OL, Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. K 150. 4245. csomó. XIV. kútfő, 1. tétel. 1941–1944; K 150. 4246. csomó. XIV. kútfő. 2. tétel. Hatósági orvosi szolgálat igazgatási ügyei, 1940–1944; K 150. 4264. csomó. XV. kútfő. 6. tétel. Egészségház létesítése, építése, 1941–1944.

egy új ajtót biztosítani, mert a rendelkezésre álló kapun keresztül csak nagy kerülővel érhették el a gondozót.³¹

Közvetlenül a magyar közigazgatásra való áttérést követően Kárpátalján a szolgálatot teljesítő egészségügyi személyzetet ideiglenes minőségben nevezték ki. Munkácson a közegészségügyi szolgálat vezetője 1939 márciusától a magyar királyi tisztí orvos volt, július 15-től személyi változás történt, ezért a tiszaujlaki tisztí orvos mint helyettes volt kinevezve. 1939 szeptemberéig az általános tanácsadás keretein belül folytattak tüdő- és nemibeteg-gondozást. A felszerelések egy részét az evakuáló cseh hatóságok magukkal vitték, ami megmaradt, azt az OKI és a Magyar a Magyarért Mozgalom egészítette ki korszerű eszközökkel és bútorokkal. A közegészségügyi jelentésekből nagyobb rálátást kaphatunk a szűréseken és a rendeléseken megjelenő személyek arányáról. Az aknaszlatinai egészségvédelmi kör orvosa szerint a nemibeteg-rendeléseken folyamatosan növekedett a forgalom. A tüdőbeteg-gondozást 1939-ben még nem tudták megkezdeni teljes mértékben. A rahói egészségvédelmi körben már a csehszlovák közigazgatás alatt is szervezett egészségvédelmi munka folyt. Két védőnő állt szolgálatban, akik minden betegségben szenvedőt rendszeresen látogattak, gyógyszert osztottak a rászorulóknak. Az iskolás gyermekeket és a tüdőbetegeket a járási orvos világította át röntgennel. A Tisza partján álló épületben volt a két szobából és váróból álló fogadóhelyiség, illetve a védőnő lakása is. A berendezés és a műszerek a rahói Vörös Kereszt tulajdonát képezték. A lakosságban lassan sikerült tudatosítani a vérvétel és a korai felismerés, valamint a kezelés fontosságát. A rászorulók többnyire akkor vették igénybe a segítséget, amikor már késő volt. A técsői egészségvédelmi körben a nemi betegek számát nagyinak, míg a tüdőbetegeket csekélynek ítélte meg a körorvos. A probléma felszámolásában nehézséget okozott, hogy több hegyvidéki települést a járhatatlan utak és elszórt házak fekvése jellemezett. Az ökörmezői egészségvédelmi körben 1940-ben a jelentkező tüdőbetegek és a nemi betegek számarányát kevésnek ítélte a jelentést tévő körorvos. A szobránci egészségvédelmi körzet a községi orvos jelentése szerint a nemi betegségektől mentes volt. A községekben tanácsadóként az orvosi rendelő szolgált. Szobráncon az egészségház egy bérelt épületben került elhelyezésre, amely a legszükségesebb felszerelésekkel működött.³²

Az 1941–42-es évben a szifiliszbetegek száma emelkedett. Javarészt az egészségesnek látszó egyénektől vettek vérmintát a házasság előtt kötelező vérvizsgálathoz, és számos esetben mutattak ki pozitív eredményeket. Ezeket az egyéneket rokonaikkal együtt kezelés alá helyezték. A házasság előtti vizsgálatot törvény írta elő, csak úgy, mint azt, hogy az orvos köteles jelenteni azokat az egyéneket, akik kezelésüket önkényesen megszakítják, esetleg gyógyulatlanul elmaradnak. A körorvosok megoldást láttak abban, ha a területen mozgó nemibeteg-gondozó intézetet működtettek

³¹ MNL OL, K 150. 4245. csomó. XIV. kútfő, 1. tétel. 1941–1944.

³² KTÁL, 42. F. 1. op. 409. od. zb.; 411. op. od. zb. 5.; Tomcsik, 1940.

volna, orvosi, ápolói személyzettel és laboratóriumi felszereléssel. A háborús helyzetben azonban ezt nem tudták megvalósítani. Maradt a felvilágosító munka. A rahói védőnő például hetenként egyszer tartott felvilágosítást a lakosságnak a települések községházaiban. A zöldkeresztes szolgálat a szegény nemi betegek részére nyújtott szociális támogatást, illetve ingyenes gyógykezelést. Mivel a kárpátaljai falvakban a szifilisszel fertőzöttek nagy része az alsó társadalmi rétegek közül került ki, a gyógyuláshoz szükséges gyógyszert nem tudták megvenni. Ez a felismerés vezette a közegészségügyi hatóságokat arra, hogy javasolják a községek költségvetésében az erre a célra fordítható összegkeretek növelését.³³

A körorvosoktól beérkező minták (vér, vizelet, köpet, váladékok) vizsgálatát az Ungvári Közegészségügyi Állomás végezte, amely az OKI egyik fiókállomása volt. A működési körzete területéről beérkező mintákat elemezték. Az állomás az ungvári egészségházaiban³⁴ kapott helyet, amelynek a vezetője Kun Lajos orvos, higiénikus és egyetemi tanár volt. A vizsgálati módszerek tekintetében a korban alkalmazott eljárásokat követték az állomás dolgozói. A beküldendő mintákat egy adott betegség feltüntetésével, illetve gyanús vagy gazdakutató jelzéssel látták el. A vizsgálati anyagok lehettek vér-, széklet-, köpet- és vizelet-minták, liquor (gerincvelő folyadék), adott esetben váladékok (torok, nemi szervek, genny), víz-, tej- és élelmiszerminták. Gyakran kimutatták a nemi betegségeket a helyben állomásozó katonaság körében. Azonban egyes közegészségügyi jelentések arról számolnak be, hogy az eldugott falvakban szinte ismeretlen volt a nemi betegség egészen a II. világháborúig. A vizsgálati vérminták száma fokozatosan emelkedett részben a kötelező házasság előtti vizsgálatok, másrészt az intézet működési területének bővülése miatt. A Wassermann-reakcióval³⁵ végzett házassági vizsgálatoknak átlagosan 5%-a volt pozitív, ebből a völegényeknél 4,1%, a menyasszonyoknál

³³ KTÁL, 162. F. 3. op. 1633. od. zb. 2–5.; Domahidy, 1942; Kiss, 2006.

³⁴ Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt a *Dům lidového zdraví v Užhorodě* (népegészségügyi ház) nevet viselte, amely hasonló közegészségügyi feladatokat látott el. Az épület Bedřich Adámek (1891–1961) prágai építész tervezte, az 1932–1933-as években épült fel a Rockefeller Alapítvány támogatásával. A megnyitására hivatalosan 1934. január 1-jén került sor. Feladatai között szerepelt a fertőző betegségek elterjedésének megakadályozása, főként a hegyvidéki települések higiéniai viszonyainak javítása és a lakosság megfelelő élelmiszerrel való ellátása. *Poslanecká Sněmovna Parlamentu České Republiky*. Digitální repozitář. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Digitální knihovna. 19. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesně výchovy. http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t0080_33.htm (Utolsó letöltés: 2024. január 8.); Hrbek, Antonín: Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929. *Podkarpatská Rus*, 4. č. 2013.

³⁵ A módszert, melyet a szifilisz diagnosztizálására használtak, August Paul von Wassermann (1866–1925) német bakteriológus dolgozta ki 1906-ban. A vérreakció-vizsgálat segítségével a lappangó vérbajt is ki lehetett mutatni. Bialynicki-Birula, Rafal: The 100th anniversary of Wassermann-Neisser-Bruck reaction. *Clinics in Dermatology*, volume 26, issue 1, 2008, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0738081X07002040> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).

7,3%-ban mutatták ki. A vérvizsgálatokat a kórházak, a gyermekmenhelyek, az elme- és ideggyógyintézetek, a nemibeteg-gondozók, az egészségvédelmi szolgálatok kérték. Továbbá az élelmiszerek forgalmazásával foglalkozók és a vért adók mintáit tesztelték.³⁶

Összességében elmondható, hogy a szűrő- és az ellenőrző vizsgálatok száma nem emelkedett jelentősen, leginkább az akut betegek ellátására törekedtek. A közegészségügy fejlesztésére irányuló intézkedéseknek több gátló tényezője is volt. Részmegoldásokat jelentettek a bérelt lakásokban vagy közszolgálati funkciót is ellátó épületekben való ideiglenes elhelyezése az egészségvédelmi intézményeknek, az egészségházaknak, a gondozóknak. Miután Magyarország belépett a II. világháború harcaiba, a további fejlesztések fokozatosan elmaradtak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Miniszterelnökség K 28. Nemzetiségi és Kisebbségi osztály iratai ügyiratszintű jegyzéke. (1923–1944). 243. doboz, 452. tétel. Kérelmek (állás-, kinevezés-, illetményfolyósítás-, iparendély megadás- stb. ügyekben), 1939.

Külügyminisztériumi Levéltár K 69. Gazdaságpolitikai osztály iratai. 646. tétel. Csehszlovák gazdasági helyzetről jelentések.

³⁶ KTÁL, 42. F. 1. op. 392. od. zb. 1–5.; 393. od. zb. 1–6.; 394. od. zb. 1–14.; 397. od. zb. 2.; 398. od. zb. 1–5.; 399. od. zb. 1–7.; 401. od. zb. 1–5.; 1150. od. zb. 1.; 1965. od. zb. 1–2.; 42. F. 3. op. 600. od. zb. 1–76.; 601. od. zb. 1–72.; 602. od. zb. 1–5.; 162. F. 3. op. 1321. od. zb. 196.; 340. F. 1. op. 76. od. zb. 115.; MNL OL, XIX Az államigazgatás felsőbb szervei (1862–2014); XIX-J Külügy (1862–1995); XIX-J-1 Külügyminisztérium (1862–1995); XIX-J-1-r Titkárság (1956–1985); 419MK Feljegyzés dr. Kun Lajos egyetemi tanár Ungvárról való hazatérése tárgyában (1946); XIX-J-1-u Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok (1945–1989); 5554 Gyöngyösi János külügyminiszter (1945–1947); 6171 dr. Kun Lajos egyetemi tanár hazatérése Ungvárról. (1946); Kun Lajos: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának 1939 évi munkája*. Ungvár: Földesi Gyula Könyvnyomdája, 1941; Kun Lajos: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi állomásának 1940. évi munkája*. Ungvár: Földesi Gyula Könyvnyomdája, 1942; Kun Lajos: *A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Kiütéses Typhus Védőoltóanyagtermelő Intézete*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1943; Kun Lajos: *Az O. K. I. Ungvári Állomásának munkája*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1943; Kun Lajos: *A volt ungvári OKI Állomás szovjet-rendszer szerinti újjászervezése. Népegészségügy*, 1948/23; Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évben végzett munkájáról*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1940; Tomcsik, 1941; Tomcsik, 1943; Pápay, 1998.

- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 2792. csomó. I. kútfő, 8. tétel. 8-f. Kórházak, gyógyintézetekkel kapcsolatos rendelkezések, 1944.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 2793. csomó. I. kútfő, 8. tétel. 8-h. Egészségvédelmi szolgálattal kapcsolatos rendelkezések, javaslatok, 1939–1942.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 2794. csomó. I. kútfő, 8. tétel. 8-j. Tbc-elleni küzdelemmel kapcsolatos ügyek, 1935–1941.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4245. csomó. XIV. kútfő, 1. tétel. Közegészségügyi jelentések, 1941–1944.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4246. csomó. XIV. kútfő, 2. tétel. Hatósági orvosi szolgálat igazgatási ügyei, 1940–1944.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4264. csomó. XV. kútfő, 6. tétel. Egészségház létesítése, építése, 1941–1944.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4266. csomó. XV. kútfő, 8. tétel. Tüdő- és nemibeteg-gondozó intézet, tüdőbetegotthon, tüdőgyógyintézetek, 1940.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4267. csomó. XV. kútfő, 8. tétel. Tüdő- és nemibeteg-gondozó intézet, tüdőbetegotthon, tüdőgyógyintézetek, 1941–1943.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4268. csomó. XV. kútfő, 8. tétel. Tüdő- és nemibeteg-gondozó intézet, tüdőbetegotthon, tüdőgyógyintézetek, 1944 és évszám nélkül.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 150. Általános iratok. 4277. csomó. XVI. kútfő, 6. tétel. Közkórházak költségvetése és fejlesztése, 1943–1944.
- Belügyminisztériumi Levéltár K 568. Felvidéki Igazolói Bizottságok iratai. 1939.
- Külügyminisztérium (1862–1995) XIX-J-1-u Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok (1945–1989); 5554 Gyöngyösi János külügyminiszter (1945–1947); 6171 dr. Kun Lajos egyetemi tanár hazatérése Ungvárról (1946).
- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL, Державний архів Закарпатської області)*
42. Fond. Az ungi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944)
162. Fond. A máramarosi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944)
340. Fond. A huszti járás főszolgabírájának iratai (1939–1944)

SZAKIRODALOM

- Alice G. Masaryková (1879–1966). Politician, sociology, founder and the first president of the Czechoslovak Red Cross. Museum T. G. Masaryk Lany. *Google Arts & Culture*, https://artsandculture.google.com/story/alice-g-masarykova-C3%A1-1879-1966/6QXRwjrl6_YoJw (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)

- Andrásófszky Barna: *Társadalom-egészségtan*. Balaton Akadémia Kiadó, 2010.
- Apor László: Ruszinok között. *Egészség*, 1940/7.
- Balázsovits Gyula: A Csehszlovák Köztársaság szociális és egészségügyi intézményei a Felvidéken. *Zöld Kereszt*, 1939/6. 110–113.
- Berez Margit – Ongrádi József: Kankó (gonorrhoea, tripper). *Nőgyógyászati Onkológia*, 2006/3. 133–138.
- Bialynicki-Birula, Rafal: The 100th anniversary of Wassermann-Neisser-Bruck reaction. *Clinics in Dermatology*, 2008/1. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0738081X07002040> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).
- Cserba Zoltán: A vidéki tüdőbeteg gondozó intézetek működése. *Tuberkulózis*, 1943/12.
- Domahidy György: A nemi betegségek elleni küzdelem. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942.
- Grzybowski, Andrzej – Sak, Jaroslaw: A short history of the discovery of the erythrocyte sedimentation rate. *International Journal of Laboratory Hematology*, volume 34, issue 4, 2012, https://www.researchgate.net/publication/225052312_A_short_history_of_the_discovery_of_the_erythrocyte_sedimentation_rate (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).
- Hahn Géza: *A magyar egészségügy története*. Budapest: Medicina, 1960.
- Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). *Századok*, 2001/3. 569–624.
- Hellerová, Věra – Tóthová, Valérie – Kratochvílová, Inka – Červený, Martin – Novotný, Lukáš – Tóth, Andrej: Beginning of community and public health care in the first Czechoslovak Republic, 1918–1938. *Central European Journal of Nursing and Midwifery*, volume 14, issue 4, 2023. https://www.researchgate.net/publication/376264316_Beginning_of_community_and_public_health_care_in_the_first_Czechoslovak_Republic_1918-1938 (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).
- Hrbek, Antonín: Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929. *Podkarpatská Rus*, 4. č. 2013.
- Jäger Gyula: A visszacsatolt Felvidék kórházai. *Magyar Kórház*, 1938/12.
- Johan Béla: *Gyógyul a magyar falu*. Budapest: M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet, 1939.
- Kaffka Károly: *Az utas könyve. Kárpátalja. Bereg és Ugocsa k. e. e. és Ung vármegyéek*. Budapest: Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség, 1941.
- Kapronczay Károly (szerk.): *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944*. Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2010.

- Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom*. Budapest: Semmelweis Egyetem Közegészségtani Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008.
- Kempler Kurt: Adatok az Országos Közegészségügyi Intézet létesítéséről és működésének kezdetéről. *Technikatörténeti Szemle*, (16) 39–60. 1988.
- Kerbolt László: *Fertőzőbetegségek. A fertőző ragályos betegségek, járványok ismertetése a reájuk vonatkozó jogszabályokkal és Budapest székhely város szabályrendeletének kivontá*. Budapest: Novák Rudolf és Társa, 1943.
- Kertai Pál: Járványok és járványügy a magyar történelemben II. A XX. század eseményei a századfordulótól a második világháború végéig. *Magyar Epidemiológia*, 2005/1. 13–24.
- Kiss Gábor: *Orvosok, katonák, katonaorvosok...* Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018; Sexually transmitted infections (STIs). *WHO.int*, 10 July 2023, [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/sexually-transmitted-infections-\(stis\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/sexually-transmitted-infections-(stis)) (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Kiss László: A tuberkulózis Magyarországon a 20. század első felében. *Magyar Epidemiológia*, 2006/1. 26–37.
- Kontra László: A zöldkeresztes egészségvédelmi munka. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942. 434–439.
- Kubín, Milan: Začátky a konce Masarykovy ligy proti tuberkulóze – I. díl. *Kazuisťiky v alergologii, pneumologii a ORL*, 1. č. 10. r., 2013, <https://www.geum.org/files/shop-archiv-casopisu/pdf/89.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).
- Kun Lajos: *A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Kiütéses Typhus Védőoltóanyagtermelő Intézete*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1943.
- Kun Lajos: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának 1939 évi munkája*. Ungvár: Földesi Gyula Könyvnyomdája, 1941.
- Kun Lajos: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi állomásának 1940. évi munkája*. Ungvár: Földesi Gyula Könyvnyomdája, 1942.
- Kun Lajos: A volt ungvári OKI Állomás szovjet-rendszer szerinti újjászervezése. *Népegészségügy*, 1948/23. 534–538.
- Kun Lajos: *Az O. K. I. Ungvári Állomásának munkája*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1943.
- Légmell. *Arcanum*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/l-1005E/legmell-1069E/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Magyar a Magyarért. Beszámoló*. Budapest: Magyar a Magyarért Munkabizottsága, 1939. <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

- SOMORJA_magyar_a_magyarert/?pg=5&layout=s (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Medicover, <https://medicover.hu/laborvizsgalatok/laborvizsgalatok-tipus/genetikai-laborvizsgalatok/treponema-pallidum-pcr/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 8.).
- Medicover, <https://medicover.hu/laborvizsgalatok/laborvizsgalatok-tipus/genetikai-laborvizsgalatok/treponema-pallidum-pcr/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 8.).
- Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim. *Zöld Kereszt*, 1938/9–10.
- Mezey Margit: Kárpátalja. *Zöld Kereszt*, 1939/2, 25–28.
- Ortutay Tivadar: *Cseh világ a Kárpátokban*. Ungvár, 1941.
- Pápay Dénes: *A „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997*. Jubileumi évkönyv. Budapest: OKI házi nyomdája, 1998.
- Petrányi Győző – Biróczy József: Beszámoló az 1939. évi tuberkulózis elleni küzdelemről. *Tuberkulózis*, 1940/8.
- Petrányi Győző: A gümőkór elleni küzdelem. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942, 618–622.
- Petres Antal: A visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területen megindított egészségvédelmi munkáról. *Orvostársadalmi Szemle*, 1939/11, 192–194.
- Porogi András: Miniszter az öltözőben. *Rubicon online*, <https://rubicon.hu/cikkek/miniszter-az-oltozoben?rovat=egypercsek> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Poslanecká Sněmovna Parlamentu České Republiky*. Digitální repozitář. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Digitální knihovna. 19. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesně výchovy. http://www.psp.cz/ek-nih/1929ns/ps/tisky/t0080_33.htm (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Pótó Júlia: Sorvadók és köpködők. 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2021/2. <https://ketezer.hu/2022/08/poto-julia-sorvadok-es-kopkodok/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Issar Smith: Mycobacterium tuberculosis Pathogenesis and Molecular Determinants of Virulence. *Clin Microbiol Rev.*, volume 16, issue 3, 2003. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC164219/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Scholtz Kornél: *Magyarország kórházai és más gyógyintézetei az 1940. évben*. Budapest: Magyarország Kórházainak és Klinikáinak Szövetsége kiadványai, 1942.
- Schütz Ottó: A tuberkulózis megelőzése és a közigazgatás. In: Martonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat. A VII. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest, 1942, 623–639.
- Setiabudiawan, Todia P. – Reurink, Remi K. – Hill, Philip C. – Netea, Mihai G. – van Crevel, Reinout – Koeken, Valerie A.C.M.: Protection against tuberculosis by Bacillus Calmette-Guérin (BCG) vaccination: A historical perspective. *Med,*

- volume 3, issue 1, 14 January 2022, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666634021003809> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).
- Steiger-Kazal Dezső: A magyar Lex Veneris (nemibeteg-törvény). Különlenyomat az *Egészség* 1942. november-decemberi számából
- Szn.: Az egykori Csehszlovákia bűnös szándékossággal elhanyagolta Kárpátalja közegészségügyét. *Orvosi Hírlap*, 1939/29–30. augusztus 12.
- Szn.: Az elhanyagolt Felvidék talpra állítása. *Orvosi Hírlap*, 1940/3–4. január 27.
- Szn.: Felvidék. A visszacsatolt területek közegészségügyi viszonyai. *Orvosi Hírlap*, 1938/41–42. november 16.
- Szn.: Kárpátalja egészségügyi viszonyának szomorú múltbeli helyzete a Közegészségügyi Intézet jelentésében. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1941/9.
- Tarján M. Tamás: Sir Alexander Fleming születése. *Rubicon online*, <https://rubicon.hu/kalendarium/1881-augusztus-6-sir-alexander-fleming-szuletese> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.)
- Tomcsik József: A közegészségügy feladatai a felvidéken és a Kárpátalján. *Zöld Kereszt*, 1940/1, 4–7.
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941. évben végzett munkájáról. XV. évi jelentés*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1942.
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941 évben végzett munkájáról. XV. évi jelentés*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1942.
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1942. évben végzett munkájáról. XVI. évi jelentés. Általános rész*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1943.
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évben végzett munkájáról. XIV. jelentés*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1941.
- Tomcsik József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évben végzett munkájáról*. Budapest: „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1940.
- Tomcsik József: Jelentés az M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évben végzett munkájáról. *Anya- és csecsemővédelem*, 1941/1–2. február
- Tompá Anna: *Globalizáció és egészség*. Budapest: SpringMed Kiadó, 2014.
- Varga János: A Felvidék gümőkór elleni küzdelmének tanulságai. *Tuberkulózis*, 1939/6.
- Veress Ferenc: Nemibeteg katonák gyógyítása a harcztéren. *Orvosi Hetilap*, 916/8.
- Woodruff, H. Boyd: Selman A. Waksman, Winner of the 1952 Nobel Prize for Physiology or Medicine. *Applied and Environmental Microbiology*, 2014/1. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3911012/> (Utolsó letöltés: 2024. január 8.).

TANULMÁNYOK

VUKMAN PÉTER*

Konfliktusos mindennapok

*Magyarok és délszlávok a bajai háromszögben
(1944 októbere és 1956 között)***

Everyday Life Conflicts. Hungarians and South Slavs in the
Baja Triangle (between October 1944 and 1956)

ABSTRACT: The Hungarian–Yugoslav relations between 1945 and 1956 had a profound impact on the lives of the South Slavic minorities in Hungary. Based on archival sources, I am examining how the relations between ethnic Hungarians and the Southern Slavs living in the so-called Baja Triangle, a border region at the Yugoslav–Hungarian border, were shaped and influenced by the major political processes of those eventful years. The tensions of the years following World War Two were still vividly remembered by the local population years later, and several factors played a role in their intensity. Although the tensions between 1948 and 1956 did not reach the intensity of earlier years, the verbal give-and-take over language use and the ethnic colour of the clashes showed a certain continuity.

KEYWORDS: Hungarian–Yugoslavian relations (1945–1956), South Slavic minorities in Hungary (1945–1956), the Baja triangle, Bunjevci in Hungary, Soviet–Yugoslavian conflict, border region

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944 októbere és 1956 között meglehetősen változatosan alakultak. A II. világháborút követően látványosan javuló viszony 1948 tavaszától, a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanásával drámai gyorsasággal megromlott, majd 1953-tól egy normalizálódási folyamat vette kezdetét. A javuló

* A szerző történész, a Szegedi Tudományegyetem Történelmi Intézetében az Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék docense. E-mail: vukmanpeter@gmail.com

** Tanulmányom a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával, a „Hatalmi politika és mindennapok, magyarok és délszlávok a bajai háromszögben (1945–1956)” téma keretében valósult meg.

tendencia az 1956-os forradalomig tartott, majd 1956 novemberétől újból elhidegült a két ország egymástól. Ez a hullámzó viszony mind a magyarországi délszlávok, mind a jugoszláviai magyar kisebbség életére alapvető hatást gyakorolt. Különösen igaz ez a határ közelében élőkre. Tanulmányomban egy határmenti régió, az úgynevezett bajai háromszög térségében vizsgálom meg, hogyan alakult az ott élő magyarok és délszlávok egymással való kapcsolata, azt miként befolyásolták a nagypolitikai folyamatok. Mivel a korszak forrásokkal bőségesen adatolt, és a feszültségek intenzitása szintén ekkor volt a leghevesebb, az első, terjedelmileg leghosszabb fejezet az 1944 októberét követő, feszültségekkel teli időszokról szól. Néhány jellemző példa bemutatásán túl kitérek a magyar–délszláv ellentétek okaira, és arra is utalok, hogy milyen szerepet játszott a konfliktusokban a délszlávok pártkötődése. A kronologikus elvet követve a második fejezet a szovjet–jugoszláv konfliktus éveiről (1948–1953) szól, abban a magyar–délszláv súrlódások mellett a korábbi kitüntetett helyzetét elvesztett délszláv kisebbség félelmeit és a hatóságok reakcióit is érintem. A harmadik fejezet az 1953 utáni normalizálódás légkörében vizsgálja a helyi lakosság aggodalmait és reményeit.

A Miniszterelnökség Kisebbségi és Békeelőkészítési Osztályán 1946-ban a bajai háromszögről készített elemzés így határozta meg az 1245 km²-nyi kiterjedésű, mintegy húsz települést magában foglaló régió határait, köztük a 30 ezer lakosú Baját is:

„A bajai háromszöget egyrésről a Baja–Zombor vasúti szárnyvonal észak-déli irányú Béregig húzódó vonulata, másrésről a Baja–Szabadka nyugat-kelet irányú vasút vonal Csikériáig húzódó vonulata alkotja. A két szárny közé (mindegyeszen a jugoszláv határig terjedő területen) bezárva fekszenek azok a községek, amelyek annak idején a bajai háromszög zömét képezték. E községekhez még a bácsalmási járás 5 nagyközségét (Mátételke, Tataháza, Mélykút, Kunbaja és Bácsalmás) számítva a bajai háromszög egész kiterjedése teljessé válik.”¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. októberi összeomlását követően a térséget szerb csapatok szállták meg. Jugoszlávia az I. világháborút lezáró békekonferencián magának követelte a területet, katonaságát csak 1921 augusztusában vonta ki onnan.² Az 1941-es népszámláláskor a háromszög 109 621 fős lakosságának

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-1-n-9/e-1946 (5. d.). A bajai háromszög.

² A témára vonatkozóan lásd Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék: Forum, 2004. 54–63. és 105–108.; Hornyák Árpád: Bácska-Baranyai térség az I. világháború után – A szerb megszállás. In: Uő.: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs: Boncz Nyomdaipari Kft, 2010. 7–21. és Papp Árpád (szerk.): *Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2021, különösen: 304–308.

nagy többsége magyar anyanyelvűnek vallotta magát (73 241 fő, 66,8%), de jelentős volt a németek (27 888 fő, 25,4%) és a délszlávok (8120 fő, 7,5%) száma is.³ A trianoni Magyarország területén az anyanyelvet tekintve összesen 48 143-an vallották magukat délszlávnak (nagy többségük horvát, bunyevác-sokác, kisebb számban szerb és szlovén volt), vagyis az ország déli határa mentén kisebb-nagyobb szigeteket alkotó és az ország több más megyéjében szórványban élő délszlávok mintegy hatoda (16,86%) a bajai háromszög területén élt.⁴ Legtöbben Hercegszántón (1328 fő, a település lakosságának 38,02%-a), Katymáron (1335 fő, 26,78%) és Garán (1047 fő, 23,40%) éltek, további jelentősebb településeik Felsőszentiván (616 fő, 21,62%), Csávoly (472 fő, 14,50%) és Csikéria (493 fő, 24,25%) voltak. Nagy többségük bunyevácnak és sokácnak (Hercegszántó), kisebb részük horvátnak vallotta magát, de Hercegszántón szerbek is nagyobb számban éltek (319 fő).⁵ Forrásaim a magyarországi déli szláv (szerb, horvát, sokác, bunyevác, szlovén és vend) közösségekre leggyakrabban a délszláv elnevezést használták, tanulmányomban én is ezt a gyakorlatot alkalmazom. (A bunyevác, sokác elnevezés leginkább az 1945–1946 során keletkezett iratokban fordul elő.) Azokban az esetekben, ahol egyértelmű, hogy mely közösségekhez tartozóról van szó, ott én is megnevezem azokat.

Nemzetiségi feszültségek, magyar–délszláv együttélés a második világháború után (1944 októbere és 1948 között)

1944 októberét követően a bajai háromszög határ közeli falvait jugoszláv katonaság szállta meg, az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda, azaz a Népvédelmi Osztály)

³ MNL OL XIX-A-1-n-9/e-1946 (5. d.). A bajai háromszög. A bajai háromszög néven ismeretes délvidéki területre lakosságának nemzetiségi adatai 1880–1940. évek között.

⁴ Magyarország népességének 1941-es anyanyelvi és nemzetiségi megoszlását a trianoni országterületre átszámítva táblázatos formában közli: Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon 1945–1948. In: Bíró László – Hornyák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest: MTA BTK Történelmi Intézet, 2016. 341. 3. táblázat.

⁵ A települési adatok az Országgyűlési Könyvtár honlapján elérhető *Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa* alapján készültek. Az adatbázis a sokácok és a bunyevácok számát a horvátokkal együtt adja meg. https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php (Utolsó letöltés: 2024. november 5.) A bunyevácok ősei Dalmáciából, a Dinári-hegység és a Svilaja közti vidékről, valamint Nyugat-Hercegovinából az oszmán hódítások következtében érkeztek a Duna mentére. Történetükre lásd Skenderović, Robert: *Povijest podunavskih hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do propasti Austro-Ugarske Monarhije*. Subotica – Slavonski Brod: Zavod za kulturu vojvodanski Hrvata – Hrvatski institut za povijest, 2017. A bunyevácok horvát nemzetudatára: Sokcsevits Dénes: A horvátság csángói: a bácskai bunyevácok a horvát, a magyar és a szerb nemzeti integrációs törekvések ütközőpontján. In: *Üö.: Mozaikkockák déli szomszédaink történetéből*. Budapest: Rubicon Intézet, 2022. 75–86.

szervei a helyi délszlávok képviselőiből népfelszabadító bizottságokat és fegyveres milíciákat hoztak létre a térség vegyesen lakott falvaiban, többek között Katymáron, Garán, Hercegszántón, Vaskúton, Csávolyon és Bácsalmáson. Baját leszámítva a tényleges hatalom egészen 1945 februárjáig–márciusáig a népfelszabadító bizottságok kezében volt. A megszálló jugoszláv erők lefegyverezték a csendőrséget és a községben állomásozó magyar csapatokat, akadályozták a magyar postaszolgálat és a magyar közigazgatás működését. A jugoszláv partizánok a hatalom teljhatalmú megtestesítőjeként léptek fel, raboltak, fosztogattak. Többen erőt demonstrálandó, gépfegyverrel járták a falvakat, és a magyarokat verték, ijesztgették.⁶ Az ellentétek gyakran sértegetésben, a másik nyelvének becsúszásában nyilvánultak meg, és a tényleges hatalom egyik fontos jelzője volt, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozók a nyilvánosság előtt és a közösségi terekben milyen nyelven érintkeztek, érintkezhetek egymással. A Jugoszláviából hazatért garai partizán, Dujmov Miksa a világháborús győztes magabiztosságával jelentette ki, egyben a falun belüli erőviszonyokra is utalva: „*ti szar magyarok, itt mi vagyunk az urak és nem ti, mert a szlávok nyerték meg a háborút*”⁷. Más alkalommal így fenyegetőzött: „*ti gané magyarok, majd mi jövünk és számolunk veletek*”, és „*nem akarok magyar szót hallani, elég volt ebből a fanyelvből*”.⁸ Hasonlót a szintén partizánként harcoló Osztrogonác Mátyás is megfogalmazott: „*nehogy meghallja azt, hogy a bunyevác lányokkal magyarul beszéljen, mert itt mi partizánok vagyunk az urak és úgy lesz, ahogyan mi akarjuk*”.⁹ Osztrogonác József pedig így nyomatékosított: „*Élég volt a magyar beszédből, a magyaroknak nincs itt semmi keresnivalójuk. [...] Így is akarom, ne halljak több magyar szót itten.*”¹⁰

A fegyverszüneti egyezmény aláírását (1945. január 20.) követően a jegyzők és más tisztviselők megérkezésével a magyar közigazgatás 1945 tavaszára

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O-9553/2. 74. Jelentés. Baja, 1948. augusztus 22.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 157. Jelentés. Baja, 1953. május 18.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 212. Környezetanulmány. Gara, 1953. január 21.; Fehér Mária: A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsófokú oktatásának történetéhez 1945–1948. *Bács-Kiskun megye múltjából* 5, 1983. 542–543. Népfelszabadító bizottságok az ország más, délszlávok lakta területein is létrejöttek, az egyik legkorábbi testület 1944. október közepén Szeged szomszédságában, Szőregen alakult meg. Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ) 507 CK SKJ IX 75/III–8. Jugoslovenske manjine u Madjarskoj 16.; AJ 507 CK SKJ XVIII–K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj 96. A helyi délszlávok körében több helyütt mozgalom indult a térség Jugoszláviához csatolásáért. Kumcev Aleksandar szegedi kereskedő 1945. január 1-jére e célból délszláv nagygyűlést szervezett Szegedre, a Rába-vidéki szlovének körében pedig a monostori Konkolyt Ferenc vezetésével indult agitáció a térség Jugoszláviához csatolásáért. AJ 507 CK SKJ XVIII–K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 105.

⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 71. Jelentés. Baja, 1954. február 19.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 185. Jelentés. Baja, 1953. május 18.

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 275. Jelentés. Baja, 1953. július 1.

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 114. Jelentés. Baja, 1953. január 20.

fokozatosan kiépült, a rendőrség és az ekkor megszerveződő határőrség átvette a rendfenntartó és határőrizeti feladatokat, a népfelzabardító bizottságokat pedig mindenhol feloszlatták, de a magyarok és a délszlávok közti feszültségek nem csökkentek. Ehhez több tényező is hozzájárult: (1) népességmozgások a bajai háromszögben; (2) a magyar–jugoszláv határ megváltoztatásával kapcsolatos helyi agitáció és (3) a magyarországi délszláv kisebbség nyomásgyakorló eszközként való felhasználása a jugoszláv vezetés kezében.

A front közeledtével jelentős népmozgások érintették a térséget. A megtorlástól és üldöztetéstől tartva tömegesen keltek útra és érkeztek a háromszög falvaiba a bánáti és dél-bácskai németek, de itt rekedtek a frontról és a hadifogságból megszökött német és magyar nemzetiségű férfiak is, akik visszatérését Jugoszláviába a jugoszláv hatóságok megakadályozták. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a Dél-Bácskába az 1941-es visszacsatolást követően telepített bukovinai székelyek menekülése. 1944 őszén mintegy tíz-tizenötezer menekült zsúfolódott össze a térségben, ellátásukról a helyieknek kellett gondoskodniuk. Mindez már önmagában is számos súrlódási felületet nyithatott. 1945 február közepétől újabb bukovinai székely csoportokat telepítettek le a régió falvaiba, ellátásukról kezdetben szintén közadakozásból kellett gondoskodni. A kollektív bűnösség elvének alkalmazásával 1946. május 15-én kezdetét vette a német kisebbség kitelepítése – hátrahagyott ingó és ingatlan vagyonukra mind a magyarok, mind a délszlávok szemet vetettek. Az 1948-ig kitelepített közel 13 ezer német nemzetiségű lakos helyére az ország más részéről és a csehszlovák–magyar lakosságcsere részeként a Felvidékről érkeztek magyar telepes családok.¹¹ A népességmozgások tehát alapjaiban rajzolták át a régió demográfiai arculatát, megbontották a helyi hatalmi viszonyrendszereket és kapcsolati hálókat, és feszültséghez vezettek a megmaradt őslakosok és az újrakezdés reményével érkezők között. A Délvidékről 1944 őszén kiutasított és a bajai háromszögben álláshoz juttatott magyar közigazgatási alkalmazottakat, tisztségviselőket, tanárokat és tanítókat a helyi bunyevác lakosság meglehetősen bizalmatlanul fogadta, és bárminemű megkülönböztetés nélkül fasisztaként bélyegezte meg őket.¹² Többen úgy gondolták közülük, hogy az 1941 és 1944 között Jugoszláviában szolgálatot teljesítő főispánok, főjegyzők, jegyzők és tanítók a helyi magyarokat a délszlávok ellen uszították, ugyanakkor szimpatizáltak a Jugoszláviából menekültekkel, és menedéket adtak az onnan elüldözött sváboknak.¹³

¹¹ A kérdésre részletesebben lásd: Tóth Ágnes: Népmozgások Csonka Bács-Bodrog vármegyében (1945–1948). *Barátság*, 1996/1. 1226–1230.; Tóth Ágnes: Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. *Aetas*, 1987/1. 31–67.; Tóth Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1989.

¹² Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun megye múltjából* 14, 1998. 306.

¹³ MNL OL M-KS 274. f. 10. cs. 36. ó. e. 14–15. Jelentés a magyarországi antifasiszta délszlávok 1946. május 19-én Baján tartott országos nagygyűlésével kapcsolatos népgyűlésről. Jelentés az Antifasiszta Frontról.

Másrészt a népfelzabardító mozgalmak megalakulását követően Karagity Antun garai népi író vezetésével a helyi délszlávok körében mozgalom indult a térség Jugoszláviához csatolásáért. Aláírást gyűjtöttek a falvakban, majd Karagity vezetésével küldöttségük 1945. január 10-én Belgrádban személyesen Titóval is találkozott.¹⁴ A jugoszláv partizánok a magyar közigazgatás kiépülését követően is át-átjártak a határon, raboltak, fosztogattak, és jugoszláv területről, a határ túlsó oldalán fekvő Regőcéről (Ridica) kiindulva Karagity is folytatta a határváltozással kapcsolatos agitációját. E célból többször horvát és magyar nyelvű plakátokat függesztett ki és röpiratokat terjesztett a bajai háromszög falvaiban, izgalomban tartva a helyi lakosságot és aggodalommal töltve el a politika aktorait. A szórólapokon a délszlávok sanyargatásáról, a világháborús győztesként őket megillető jogok követeléséről írtak, és hitet tettek a bajai háromszög Jugoszláviához tartozása mellett: „*Nemsokára újból lengeni fognak a jugoszláv zászlók a Bajai háromszögben!*” – ahogyan azt egy Csávolyban talált horvát nyelvű röplapon olvashatjuk.¹⁵ 1945. augusztus 20-án a határt illegálisan átlépő Karagity vezetésével a bunyevácok egy csoportja „*Éljen Tito!*”, „*Éljen Sztálin!*”, „*Éljen Jugoszlávia!*” kiáltások közepette bevonult Bajára – 1944 novembere és decembere után immáron harmadszor. Karagity magát a bajai háromszög kormányzójává kiáltotta ki, a városházán két órán át lengett a jugoszláv zászló.¹⁶

Habár Jugoszlávia hivatalos formában sem a bajai háromszög, sem az ország más vidéke iránt nem lépett fel területi igényekkel, a kérdést egészen 1946 tavaszáig lebegtették.¹⁷ Magyarországgal kapcsolatos céljai elérése érdekében a jugoszláv

¹⁴ Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ) F. 836. KMJ, I-2-a/55. Prijem delegacije Naroda basjkog trokuta kod Maršala Tita, 10. I. 1945.

¹⁵ Az idézet helye: MNL OL XIX –J–1–1–(1945–1964)–Jugoszlávia–16/c 50/pol/1948 (22. d.) Szlávok a bajai háromszögben című délszláv röplap fordítása. Csávoly, 1945. március 22. A további plakátokra: Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ) 50-63-23. Hrvati u Bajskom trokutu, 1945. március 8.; AJ 50-63-25. Drugovi i drugarica! 1945. július 21.; AJ 50-63-26. Néptársak és néptársnők! 1945. július 21.; AJ 507 CK SKJ IX 75/III-2. Drugovi i drugarica! Draga naša mađjarska braćo i sestre u Bajskom trokutu, 1945. július 21. Hasonló tevékenységet az ország nyugati, horvátok és szlovének lakta falvaiban is megfigyelhetünk: 1945 májusában a letenyei járás területén, a Rába-menti szlovén falvakban és Szentgotthárdon jugoszláv fegyveres alakulatok garázdálkodtak, és a terület legrövidebb időn belül Jugoszláviához kerülését hirdették. MNL OL XIX–J–1–k–(1945–1964)–Jugoszlávia–16/b–1874/pol/1946 (22. d.). Jugoszláv propaganda. Letenye, 1945. máj. 16., MNL OL M–KS 274. f. 10. cs. 78. ö. e. 1. MKP budapesti központjának. Szentgotthárd, 1945. máj. 27. 1945 októberében Felsőszőlőnőkön a határon átjött partizánok gyűléseket hívtak össze, amelyeken a szentgotthárdi járás, Körmend és Szombathely Jugoszláviához csatolásáról szónokoltak. MNL OL XIX–J–1–k–(1945–1964)–Jugoszlávia–18/b–32499/1945 (15. d.). Szóbeli jegyzék, 1945. okt. 19.

¹⁶ MNL OL XIX–J–1–k–(1945–1964)–Jugoszlávia–16/c–32267/1945 (22. d.). Jegyzőkönyv. Gara, 1945. augusztus 29.

¹⁷ A határkérdésre bővebben lásd Hornyák Árpád: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás*, 2015/2. 142–158.; Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok.

vezetés egyébként már 1944 őszétől nyomásgyakorlásként, eszközként használta fel a délszláv kisebbséget, és gyakran az egyén szintjén is követelte az irányukban elkövetettnek vélt vagy valós sérelmek kivizsgálását és a feltételezett bűnösök szigorú megbüntetését. 1945. december 19-én Lazar Brankov, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) mellé delegált jugoszláv misszió diplomatája¹⁸ minden kertelés nélkül közölte Rex József minisztériumi segédtitkárral,¹⁹ hogy a kétoldalú kapcsolatok javításának feltételeként Jugoszlávia egészen konkrétan az alábbi három területen vár el mielőbbi eredményt:

1. Magyarország adja ki a Jugoszlávia részéről kért háborús bűnösöket;
2. legalább olyan mértékben és olyan formák szerint biztosítsa a délszlávok oktatási lehetőségeit, mint ahogyan a magyarok Jugoszláviában azt megkapják;
3. a délszláv nemzetiségűek bántalmazásának megszüntetése.²⁰

A helyi feszültségek, a bajai háromszögben élő délszlávok céljai és törekvései tehát a párt- és az államközi kapcsolatok dimenziójába emelkedtek, miközben a délszlávok önbizalmát növelte, hogy a hátuk mögött tudták a jugoszláv vezetést, és ez lehetővé tette számukra, hogy még inkább hangot adjanak vélt vagy valós sérelmeiknek, ahogyan az az iskolakérdésben is történt.

A II. világháború utáni nemzetiségi oktatást az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. október 24-i rendelete szabályozta, és lehetővé tette, hogy tíz tanuló felett a szülők kérhetik az anyanyelven történő tanítást vagy anyanyelvük nemzetiségi nyelvként történő oktatását, húsz tanuló jelentkezése felett pedig előírta a nemzetiségi tanítási nyelvű iskola megnyitását. A rendelkezést, amely nem ismerte el a nemzetiségek anyanyelvi oktatását egyéni és kollektív nemzetiségi jogként, és

Vitás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Bíró László – Hornyák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest: MTA BTK Történeti Intézet, 2016. 315–335. Arról, hogy a békekonferencián végül mégsem fognak területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, Josip Broz Tito 1946. május 27–28. közötti (Sztálin életében egyébként utolsó) moszkvai látogatásakor tájékoztatta a szovjet vezetést, majd a döntésről június 4-én Lazar Brankov informálta Heltai miniszteri osztálytanácsost. Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest: Új Mandátum, 2001. 175–178.; MNL OL X 10872-12486 X 4831. IV-110. Feljegyzés. 1946. június 4.

¹⁸ Lazar Brankov politikai tevékenységére lásd: Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 2014/4. 959–981.; Vukman Péter: „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest–Pécs: ÁBTLL–Kronosz, 2017. 45–73., 187–198., 221–230.; Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke.” Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.

¹⁹ Rex Józsefre lásd A. Sajtó Enikő: Egy kommunista káder a külügyben: Rex József. *Forrás*, 2009/7–8. 89–109.

²⁰ MNL OL MNL OL XIX–J–1–k–(1945–1964)–Jugoszlávia–4/af–44/1945. (4.d.). Feljegyzés. 1945. december 19.

nem vette figyelembe a kisebbségi közösségek sokféle nyelvi és nyelvhasználati tagoltságát, különösen a délszlávok fogadták elégedetlenkedve. Eleve elutasítóan viszonyult hozzá a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja (MSZAF), tiltakozásait a SZEB mellé delegált jugoszláv misszió is támogatta, és sérelmeikről a jugoszláv sajtó is rendre beszámolt. A hiányosságokat az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1946. január 5-én kelt rendelete és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium február 15-én kelt végrehajtási utasítása orvosolta: a rendelet végrehajtása során nem a szülők kéréséből, hanem a település népesedési adataiból kellett kiindulni, és a tanfelügyelő a beíratást minden olyan településen köteles volt elrendelni, ahol legalább tizenöt, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló élt. Habár a délszlávok a későbbiekben is hangot adtak sérelmeiknek, a németek és a szlovákok helyzetéhez képest esetükben a nemzetiségi oktatás kiegyensúlyozottnak volt tekinthető.²¹ Erre utal az is, hogy a MSZAF délszláv tagozatának kérésére 1946 októberéig 38 új tanítási nyelvű népiskola, illetve tagozat felállítását rendelték el, a bajai háromszög területén Bácsalmáson, Bácsbokodon, Bajaszentistvánon, Csávolyon, Garán, Katymáron, Hercegszántón, Vaskúton, Felsőszentivánon és Csikérián (az utóbbi településen tagozatként).²²

A magyar–délszláv feszültségek parazsa 1945–1946 fordulóján a nemzetiségi oktatás kérdésétől függetlenül is komolyabban felizzott. A feszültségek egyik gyújtópontját azok a karhatalmi szervek és a helyi délszlávok közötti, gyakran tettlegességig fajuló szóváltások, sértegetések jelentették, amelyeknek jelentős része a jugoszláv hadseregből leszerelő és hazatérő délszláv nemzetiségű fiatalok ellen irányult. A bácsalmási Petrics Pétert és Petrics Istvánt 1945 októberében a helyi határőrparancsnok megverte, miközben durván szidalmazta és „*büdös partizánok*”-nak nevezte a testvéreket, akiknek délszlávként nincs helyük a magyarok országában.²³ 1945. december 29-én a határból hazafelé tartó Aladzics Istvánt először két rendőr verte meg, majd a menekülni próbáló garai földművest egyikük közelről agyonlőtte.²⁴ Két héttel később, 1946. január 11-ére virradó éjjel a rendvédelmi erők tagjai egy garai bunyevác földművest (neve nem derül ki a forrásból) gyilkoltak meg.²⁵ Többször előfordult, hogy falusi rendezvények

²¹ Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993*. Budapest: Ister, 2000. 61–69. és Tóth, 2016. 355–358.

²² MNL OL XIX–J–1–k–(1945–1964)–Jugoszlávia–16/c–3165/pol/1946 (22.d.). A vallás- és közoktatásügyi miniszter a pécsi tankerületi főigazgatónak. Budapest, 1946. október 31.

²³ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-115. Jelentés a magyar–jugoszláv bizottság 1946. márc. 29–30-ig Baján, a bajai háromszögben és Mohácson végzett kiszállásának eredményeiről. II. melléklet.

²⁴ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Bizalmas tájékoztató, 1946. január 19. 44. szám; MNL OL XIX-A-1-n-2503/z/1946 belv (5. d.). Délszláv lapszemle, 1946. február 2.

²⁵ MNL OL XIX-A-1-d-sz.n.-1946 (1. d.). Jugoszláv delegáció, magyarországi SZEB a miniszterelnök úrnak. Budapest, 1946. január 12.

torkolltak verekedésbe, főleg, ha táncos vigasságról volt szó. Így történt 1946 elején Katymáron is, miután a bunyevác mulatságon Sági László hadnagy parancsára három szuronyos magyar katona igazoltatni próbált két jugoszláv katonát.²⁶ Gyakoriatok voltak a házkutatások is. Előfordult, hogy a fegyverek után kutató katonák és határőrök az egész falut körbezárták. Habár a házkutatások célja jogos volt (a háborút követően a lakosság jelentős mennyiségű fegyvert birtokolt), az óhatatlanul elkerülhetetlen szóváltások, verbális és fizikai adok-kapok csak tovább élezték a feszültséget, újabb adalékkal szolgálva a délszlávok vádjaihoz, akik minden ilyen lépésben azonnal etnikai dimenziót láttak és láttattak.²⁷

A vélelmezett sérelmek a jugoszláv propaganda számára is munícióval szolgáltak, azokat a délszlávok egésze ellen irányuló jogtiprásként általánosították. A Tanjug jugoszláv hírügynökség tudósítását a Baranya megyei, Mohács és Baja környéki falvakban 1946. január 6–8. között vizsgálódó magyar–jugoszláv vegyesbizottság látogatásáról valóságos sérelmi katalógusnak tekinthetjük.²⁸ A beszámoló többek között arról tájékoztatta a jugoszláv olvasókat, hogy Hercegszántón a házak falán „*Le a vadrácokkal!*” felirat olvasható, a határőrök sértegetik a szabadságra hazaérkező partizánokat, és bántalmazták a faluban partizán dalokat éneklőket. Garán mindennaposak a délszlávok elleni vegzálások, a házkutatások – ezeket „*szlávellenes razziának*” nevezik – és a letartóztatások. Egyes értesülések szerint Szabó Zoltán hadnagy, a garai határőrség parancsnoka mintegy 60, a „*szláv fasisztaellenes arcvonal*” gyűléséről hazatérő bunyevác ifjat tartóztatott le, fogva tartóik szidalmazták őket és kijelentették: „*Jó magyarok lesztek vagy eltűntök innen!*”. Bácsborsódban egy rendőrfőhadnagy és öt rendőr véresre verte Mándics Marint, állítólag mindössze azért, mert Sztálint és Titót ábrázoló képeket találtak nála. A verbális erőszak elharapózása gyakran most is a nyelvhasználathoz kapcsolódott. Szeptember 25-én a garai Bastics József egy horvát dalokat éneklő gyermeksoportot zavart meg, a karácsonykor barátjánőjével „*Tito dalokat*” éneklő Mándics Mária katonák támadtak azzal, hogy „*aki ilyen dalokat énekel, menjen Jugoszláviába*”.²⁹

A feszültségek kiéleződése összefüggésben állhatott azzal, hogy Karagityot 1945. november 28-án a jugoszlávok visszaengedték a bajai háromszögbe,³⁰ ahol nagy lendülettel fogott hozzá a MSZAF helyi szervezeteinek létrehozásához,

²⁶ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-115. Jelentés a magyar–jugoszláv bizottság 1946. márc. 29–30-ig Baján, a bajai háromszögben és Mohácson végzett kiszállásának eredményeiről. II. melléklet.

²⁷ MNL OL XIX-A-1-e-IV/2. tétel-sz.n-1946 (1. d.). Feljegyzés a jugoszláv–magyar viszonyról. Budapest, 1946. január 3.

²⁸ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Bizalmas tájékoztató. 1946. január 19. 44. szám.

²⁹ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Bizalmas tájékoztató, 1946. január 19. 44. szám.

³⁰ AJ 50–63–41. M. br. 43/1946. 1946. május 9. Karagity visszatérését a magyar hatóságok nem tiltották meg: a miniszterelnökség inkább azon az állásponton volt, hogy tevékenységét figyelemmel kell kísérni és az első törvényellenes lépése esetén közigazgatási vagy bírósági eljárást

felvonulásokot és gyűléseket tartva a térség falvaiban (a fentebb említett garai falokat is egy ilyen gyűlést követően tartóztathatták le). A garai népi író hazaküldése minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy a november 4-én tartott nemzetgyűlési választásokon a legtöbb szavazatot a Kisgazdapárt kapta, így nem a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) számára kedvező, a Magyar Kommunista Párt (MKP) győzelmét hozó eredmény született. 1945–1946 fordulóján felerősödött a magyarországi délszláv kisebbség állítólagos sanyarú sorsát középpontba állító jugoszláv diplomáciai nyomásgyakorlás, és a jugoszláv sajtóban a Magyarország-ellenes propagandakampány. Ennek mintegy nyitányát képezhette az előbb részletesen ismertetett Tanjug-közlemény.

A bajai háromszögben 1946. január 6–8-án, a vegyesbizottság tagjaként tett látogatását követően Bassola Zoltán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára elismerte, hogy Hercegszántón és Garán „szinte már forradalmi” a hangulat. Úgy vélte, mindezt a határőrök partizánokkal és hozzátartozóikkal szembeni viselkedése váltotta ki, megoldásként pedig javasolta, hogy a vegyesen lakott településeken a hivatali feliratok kétnyelvűek legyenek, a közigazgatási tisztviselők közül cseréljék le azokat, akikkel szemben nemzetiségi szempontból igazolt panasz merült fel, a határőrség és rendőrség nagyrészt Jugoszláviából átmenekült magyar és német tagjait váltsák le, a délszlávok valós számát pedig népszámláláson tisztázzák.³¹

Nagy Imre belügyminiszter 1946. március 9-én kelt 152 823/1946. számú rendeletében elő is írta, hogy azokban a községekben, ahol a helyi lakosság legalább 20 százalékát szláv nemzetiségű lakos alkotja, a hivatalos feliratokat a községházakon, a jegyzői irodákban és minden más középületen az adott szláv nemzetiség nyelvén is közzé kell tenni, valamint „általában biztosítani kell, hogy a községi igazgatás körében a szláv lakosság ügyeinek intézésénél a községi alkalmazottakhoz anyanyelvén fordulhasson”.³² A rendelet gyakorlatba átültetése azonban nehézségekbe ütközött, a MSZAF délszláv szekciója még 1946 októberében is sérelmezte, hogy Bács-Bodrog megye délszláv falvaiban a nyelvhasználatot biztosító jogszabályokat nem tartják be, és főispáni vizsgálatot követelt az ügyben.³³ Mezei Mihály főispán helyt adott a panaszoknak, és december 19-én a megyei alispánokat a vonatkozó jogszabályok érvényre juttatására utasította. Elrendelte, hogy a hivatalos rendelkezések közhírré tétele Hercegszántó, Bácsbokod, Felsőszentiván, Csávoly, Gara és Katymár egész területén, továbbá Bácsalmás, Csikéria, Tompa és

kell indítani ellene. MNL OL XIX-A–1–n-31-1946. alapszám (3. d.) Feljegyzés, a bunyevác nemzetiségű lakosság kívánságainak tisztázása, d. n.

³¹ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Feljegyzés. Budapest, 1946. február 26. I. melléklet. Bassola Zoltán államtitkár beszámolója.

³² Fehér, 1983. 548.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML) IV.401/a. 1.d. 7/1946. biz. Magyar Miniszterelnökség leirata. Budapest, 1946. október 25.

Vaskút délszlávok lakta részein a délszlávok nyelvén is megtörténjen.³⁴ A magyar–délszláv feszültségektől tartva azonban a rendeletet azon mód fel is függesztette, és a miniszterelnök állásfoglalásához kötötte alkalmazását,³⁵ majd december 28-án ténylegesen elrendelte annak közhírré tételét.³⁶

Természetesen ahhoz, hogy tudni lehessen, mely településeken éri el a délszlávok aránya a belügyminisztériumi rendeletben előírt nagyságrendet, először azt is tudni kellett, valójában hány délszláv nemzetiségű is él az egyes településeken. A magyarországi délszláv kisebbséget 1946. március 16–23. között vették számba. Az összeírás, amelyre részben külpolitikai nyomásra, a SZEB mellé delegált jugoszláv misszió szorgalmazására, részben a hazai délszláv kisebbségi vezetők követelésére került sor, azonban nem érte el a célját. A délszláv kisebbség létszámára vonatkozóan nem szolgáltatott az 1941-es népszámlálásnál naprakészebb, pontosabb adatokat, viszont újból felszínre hozta a helyi társadalom szunnyadó feszültségeit.³⁷ Széles körben elterjedt, hogy a magukat délszláv nemzetiségűnek vallókat rövid időn belül kitelepítik Jugoszláviába. Bácsalmáson a bizottság megjelenése után azt híresztelték, hogy 8 órán belül át fogják dobni őket a határon, Garán pedig az összeírást végző Barna Ferenc, korábbi csendőr kijelentette: „*A nagyhatalmak most figyelgetik magukat, hogy jól gondolkodják meg, mit írnak bele. Ha azt mondjátok, hogy szlávok vagytok, Csehszlovákiába (!) tesznek át benneteket.*”³⁸ Az összeírásoknak egy későbbi kitelepítéssel való összekapcsolása érthetően keltett általános félelmet: időben egybeesett a csehszlovák–magyar lakosságcserevel, és a délszlávok arra is jól emlékeztek, hogy a magyarországi sváboknak a II. világháborút követő kitelepítését a szabad anyanyelvi és nemzetiségi bevallásról 1941-ben felvett kimutatások alapján kezdték meg. Így érthető, hogy az ország 263 délszlávok lakta községéből 169-ben senki sem merte magát valamely délszláv nemzetiséghez tartozónak vallani.³⁹ A bajai és a bácsalmási járás 98 005 lakosából anyanyelv alapján összesen 6506 fő, a lakosság 6,6%-a vallotta magát bunyevácnak, és kisebb részben szerbnek, horvátnak vagy szlovénnek, nemzetiségük szerint viszont mindössze 3664 délszlávot (3,7%) írtak össze.⁴⁰

A feszültségek okait tekintve Tombor Jenő vezérezeredes, honvédelmi miniszter 1946 júliusában úgy látta, a jugoszláv propaganda által felnagyított délszláv

³⁴ MNL BKML IV.401/a. 1. d. 7/1946. biz. Alispán úrnak. Baja, 1946. december 19.

³⁵ MNL BKML IV.401/a. 1. d. 7/1946. biz. A Magyar Miniszterelnök Úrnak. Baja, 1946. december 21.

³⁶ MNL BKML IV.401/a. 1. d. 7/1946. biz. 1946. december 28.

³⁷ Tóth, 1998. különösen 301–303. és 308–310.

³⁸ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-115. Jelentés a magyar–jugoszláv bizottság 1946. márc. 29–30-ig Baján, a bajai háromszögben és Mohácson végzett kiszállásának eredményeiről. II. melléklet.

³⁹ MNL OL XIX–J–1–k–(1945–1965)–Jugoszlávia–16/c sz.n/1945 (22. d.). Jelentés. A magyarországi délszláv nemzetiség oktatásügye. Budapest, 1956. október 8.

⁴⁰ MNL BKML IV.401/a. 1. d. 7/1946.biz. Az 1946-os népszámlálás adatai.

panaszok 1945-ös eredetűek, nagy részük mögött Karagity izgató tevékenységét vélte meghúzódnak, és azt, hogy a határ menti falvak délszláv lakossága a határörökre nem mint az országhatár védelmezőire, hanem mint a szlávok elnyomóira tekintett. Valóban súlyos hibának vélte, hogy a határöröket kezdetben származási helyük közelében osztották be szolgálatra, lehetőséget teremtve ezzel arra, hogy korábbi sérelmeiket erőszakos úton orvosolják. Tombor ugyanakkor kiemelte, hogy házkutatásokat nemcsak a délszlávoknál, hanem a magyaroknál is tartottak, de a történeteket Karagityék úgy állították be, mint a szlávok elleni jogtiprást, miközben a délszlávok a valóságban igen jelentős előnyöket élveztek, és felülreprezentáltak voltak a közigazgatásban és a települések vezetésében.⁴¹ Garán például a 11 fő előjáróságából 6 fő volt bunyevác, és ők adták a bírót, az albírót, a pénztárnokot, az első és a második esküdtest, valamint a földigénylő bizottság elnökét, miközben a falu lakosságának mindössze egyötöde volt délszláv.⁴² Katymáron pedig a képviselőtestület 70%-a, a nemzeti bizottság 90%-a, a földigénylő bizottság és a rendőrségi alkalmazottak 98%-a a délszlávok közül került ki.⁴³

A délszlávok felülreprezentáltságát az is segíthette, hogy különösen szoros kapcsolatok alakultak ki az MKP-vel. Míg a helyi magyar lakosság a parlamenti választásokon általában a Kisgazdapártra adta voksát, a délszlávok már 1945-ben a kommunista párt jelöltjeire szavaztak.⁴⁴ Több településen délszlávok alkották az MKP-tagok többségét, Garán és Hercegszántón a helyi szervezet vezetője is közülük került ki,⁴⁵ a hercegszántói Szaboljev Jozó az MKP színeiben indult az 1947. augusztus 31-i „kék cédulásként” elhíresült választásokon.⁴⁶ Sőt, 1949-ben az MKP és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) 420 helyi tagja közül szinte valamennyien délszlávok voltak.⁴⁷ Garán az MDP 520 taggal rendelkezett, a vezetőséget és a tagság nagy részét itt is még mindig a délszlávok alkották.⁴⁸ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy valamennyiükre hatott volna a baloldali ideológia, sokkal inkább szólt ez Tito és a világháborúban győztes, országukat szinte kizárólag saját erőből felszabadító jugoszláv partizánok (és ezzel

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-k 8/b 1873/pol/1946 (15. d.) Átirat. Budapest, 1946. július 9.

⁴² MNL BKML IV.401/a. 1. d. 8/1945. biz. Gara község előjárósága főispán úrnak. Gara, 1946. január 4.

⁴³ MNL BKML IV.401/a. 1. d. 2/res.1946. Helyzetjelentés a bunyevác lakosságról. Katymár, 1946. január 6.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-k-(1945-1964)-Jugoszlávia-16/c sz.n./1956 (22. d.). Feljegyzés. A magyarországi délszláv nemzeti kisebbség helyzete, d. n.

⁴⁵ MNL OL M-KS 274. f. 16. cs. 118. ö. e. 176-178. Jelentés. Budapest, 1945. november 7.; MNL OL M-KS 274. f. 25. cs. 55. ö. e. 35. Kimutatás. 1946. szeptember; MNL OL M-KS 274. f. 21. cs. 107. ö. e. 39-41. Hrinják János népnevelő községeiről szóló jelentések, d. n.; MNL OL M-KS 274. f. 21. cs. 107. ö. e. 67. Jelentés. 1947. november 28.

⁴⁶ A Magyar Kommunista Párt képviselőjelöltjeinek névsora. *Szabad Nép*, 1947. augusztus 1. 5.; ÁBTL 3.1.5. O-9553. 38., 222.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10. Jelentés. Baja, 1949. március 15.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 60. Jelentés. Baja, 1949. március 15.

együtt Jugoszlávia) presztízsének. Ezzel a kortársak is tisztában voltak, ahogyan arra Bács-Bodrog vármegye szociáldemokrata alispánja 1946. május 15-én kelt jelentésében egyértelműen utalást is tett: „A szlávok nagy része a kommunista párt tagja. Azonban tevékenységét ott nem annyira kommunista eszmék kifejtésére, mint inkább nemzetiségi, mondhatni sovinszta céljai elérésére fordítja.”⁴⁹

A pártkötődés újabb dimenziót adott a meglévő magyar–délsláv ellentétekhez. Mindezt két példával is alátámasztom. Éppen akkor, amikor Karagity Antun rövid időre átvette Baján a hatalmat, Garán a bíróválasztás⁵⁰ jelezte, hogy a délslávok egy része továbbra is nyílt hatalmi törekvéseket dédelget. 1945. augusztus 25-én ugyanis titkos szavazással (22 szavazattal 17 ellenében) újraválasztották a köztisztviselőknek örvendő Tury Ferencet, de az eredményt a bunyevácok egy része nem akarta elfogadni. Karagity helyi szövetségese, egyben az MKP helyi titkára, Csatalinác Márton vezetésével a főleg asszonyokból és fiatal férfiakból álló tömeg furkósbotokkal berontott a község háza udvarára, az ott lévő községi vezetőket megfélemlítették, és önhatalmúlag saját jelöltjeiket nevezték ki: Stibalin Istvánt bírónak, Dujmov Jakabot albírónak, Gojtán Antalt pedig pénztárnoknak. Nem akarván a feszültséget tovább gerjeszteni, a főjegyző kénytelen volt tudomásul venni lépésüket. Egyes források szerint a község házát megtámadó valamennyi bunyevác az MKP tagja volt. A felhertelt tömeg szidalmazta a Kisgazdapárt helyi szervezetének elnökét és több tagját, a szociáldemokrata és a parasztpárti helyi vezetőket pedig azzal vádolták, hogy hagyták magukat megvásárolni. A történetek egy további szempontból is sokatmondók: Csatalinácéknak sikerült a maguk oldalára állítani mintegy 120, Gyomárról a községbe telepített családot (cserébe három gyomai telepest esküdtté neveztek ki), a helyi konfliktusok tehát nemcsak magyar–bunyevác, de őslakos–telepes viszonylatban is jelen voltak a községben, amit a délslávok kiaknázhattak céljaik elérése érdekében.⁵¹

Az etnikai dimenzió és a pártkötődés összefonódását egy-egy konfliktusos helyzetben a Felsőszentivánon történtek is jól jelzik. 1946. szeptember 15-én a szociáldemokrata párt ifjúsági tagozatának szervezésében szüreti mulatságot tartottak, azon magyar és német fiatalok vettek részt. Éjfél után a bunyevác fiatalok is megjelentek, a táncolók között zavar támadt, és lövések is eldördültek. Az egyik golyó eltalálta Vidákovics Antalt, aki azonnal behalt fejsérülésébe. Vidákovicsot a bunyevácok nemzeti halottjuknak tekintették,⁵² temetésére vörös és

⁴⁹ Idézi: Tóth Ágnes: A magyarországi délslávok helyzete és törekvései, 1945–1948. Dokumentumok. *Bács-Kiskun megye múltjából* 12, 1993. 363.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-k 16/c 32267/1945 (22. d.). Jegyzőkönyv. Gara, 1945. augusztus 29.

⁵¹ A bíróválasztásra lásd: MNL OL XIX-J-1-k 16/c 32267/1945 (22. d.). Jegyzőkönyv. Gara, 1945. augusztus 26.; MNL OL XIX-J-1-k 16/c 32267/1945 (22. d.). Jegyzőkönyv. Gara, 1945. augusztus 29.

⁵² A gyilkosságot szolgálati fegyverével elkövető Lajkó Sándor rendőr a kihallgatásakor állítólag kijelentette, hogy gyűlöli a horvátokat. MNL OL XIX-A-1-n-12626/z/1946 (9. d.). *A Naše novine* 2. száma, 1946. október 29.

jugoszláv zászlóval az MKP helyi szervezete testületileg kivonult, azon Jaszlics László párttitkár és Gyukics Vince MKP-tag is beszédet mondott. Gyukics „népe vértanújának” nevezte az elhunytat, és példaképpül állította az ifjúság elé. A bunyevác fiatalok a koporsónál meg is fogadták, hogy bosszút fognak állni Vidákovics haláláért. A temetést követően az MKP 150-200 tagja „halál a gyilkosokra”, „halál a fasisztákra”, „halál a magyarokra”, „mi a Titóé, Tito a miénk” jelszavakat skandálva a községházára vonult.⁵³

Az etnikai hovatartozás és a pártpolitikai elköteleződés a földkérdés kapcsán is konfliktusokat generált. Bács-Bodrog vármegyében összesen 111 366 kh területet vontak be a földosztásba (elkobzott és megváltásra kijelölt területként), és 17 266 személyt juttattak földhöz.⁵⁴ A délszláv zsellérek, törpe- és kisbirtokosok tömegei részesültek a földosztásból, a kiutalt föld jelentős része a bajai háromszögből kitelepített svábok birtoka volt. Több településen, mint például Garán, a délszlávok (és természetesen a magyarok is) meg kívánták szerezni a kitelepítettek ingóságait, mezőgazdasági eszközeiket. A gépeket és a szerszámokat a délszlávoktól szinte lehetetlen volt visszaszerezni, mert minden esetben azonnal nemzetiségi síkra terelték a kérdést.⁵⁵ Nemzetiségi kérdést próbáltak abból is csinálni, amikor 1949 augusztusában a hatóságok a jogtalanul birtokolt állami földek tulajdonjogát kívánták rendezni. Garán ez 900 kh földet érintett, jelentős részüket a helyi délszlávok művelték. Többen egyébként a községben illegálisan tartózkodó, Harka faluból a kitelepítések elől elszökött svábokkal műveltették meg a birtokokat.⁵⁶

Mivel leghangosabban az MKP követelte, hogy minél hamarabb földet oszszanak, a délszlávok pártszimpátiájában ez is tényezőzt jelenthetett.⁵⁷ A földosztást kísérő etnikai feszültségek legélesebben Bácsalmáson jelentkeztek. Miután a helyi földosztó bizottság elnöke ellen számos megalapozott vád merült fel (többek között több esetbeli csalás, rablás, lopás és zsarolás), 1946 februárjában az Országos Földbirtokrendező Tanács azonnali határozattal feloszlatta a bizottságot. A döntést a zömmel bunyevácokból összetevődő bizottság tagjai értetlenül fogadták, és február 13-án gyűlésre toborozták össze az MKP irodájába a földhöz juttatott földbirtokosokat. A bizottság felosztatását a „szláv célok megvalósulásának

⁵³ MNL BKML IV.401/a. 1. d. 6/1946. biz. Felsőszentiván község előljárósága főispán úrnak. Felsőszentiván, 1946. szeptember 19.

⁵⁴ Király László: *A mezőgazdaság amerikai utas fejlődése és a népi demokratikus agrárátalakulás Bács-Kiskun megyében*. Kandidátusi értekezés. Kecskemét, 1976. 199., <https://mek.oszk.hu/23500/23588/> (Utolsó letöltés: 2024. január 22.)

⁵⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 145. Jelentés. Baja, 1948. október 5.; ÁBTL 3.1.5. O-9580. 68. Jelentés. Baja, 1948. november 5.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 168. Jelentés. Baja, 1949. augusztus 31.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 141. Jelentés. Baja, 1948. szeptember 18.

⁵⁷ A délszlávok pártváltásába feltehetően az is belejátszott, hogy az MKP 1944. november 30-án közzétett programjavaslata tényleges nemzeti egyenjogúság megvalósítását követelte a magyarországi kisebbségek számára. Erre vonatkozólag lásd Fehér, 1983. 543.

meghiúsításának” tekintették, és olyan kijelentések is elhangzottak, miszerint a magyar telepesek csak azt követően kaphassanak földet, miután a délszlávok már megkapták jussukat. Ha nem jut számukra föld, „*össze kell őket fogni és átadni Títonak, majd ő tudja, mit kell velük tenni, vár rájuk a bitófa, ami elől megszöktek*”. Mintegy 150 bunyevác ezt követően „*Zsivio Tito*” éljenzések közepette az utcára vonult, az erőszak pedig elszabadult. A tüntetők minden ok nélkül összeverték a 61 éves Olasz József magyar telepest, a régi földbirtokosok érdekeit védő Olasz István fekvőbeteg ügyvédet székkel, fejszével ütlegelték, súlyos kar- és koponyasérülést okozva, és tetteleg bántalmazták a református lelkész feleségét, aki csak nemrég adott életet gyermekének. A tüntetők a lakásokat minden esetben feldúlták, pénzt és egyéb értéktárgyakat vittek magukkal, de betörték a református templom épületébe is. Mindezek után az igazságügy-miniszter vizsgálatot rendelt el, annak következményei azonban nem ismeretesek. Mindössze azt tudni, hogy az MKP tagadta abban játszott szerepét, ahogyan azt is, hogy a földosztás során a földosztó bizottságban vagy a tüntetés során a délszlávok meghatározó befolyással bírtak volna.⁵⁸

Félelem és bizalmatlanság a szovjet–jugoszláv konfliktus éveiben (1948–1953)

1946 őszétől a feszültségek érezhetően csökkenni kezdtek, vélhetően nem függetlenül a látványosan javuló magyar–jugoszláv kapcsolatoktól. Még két év sem telt el, az 1948 tavaszán eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus következtében drámai gyorsasággal megromlottak a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok.⁵⁹ A két ország között fagyossá vált viszony alapvető hatást gyakorolt a magyarországi délszláv kisebbség életére is. Kitüntetett helyzetüket elvesztették, nemzetiségi

⁵⁸ MNL OL M-KS 274. f. 11. cs. 57. ő. e. Ries István igazságügyi miniszternek. 1946. március 13.; MNL OL M-KS 274. f. 11. cs. 57. ő. e., Jegyzőkönyv. 1948. május 7.

⁵⁹ A szovjet–jugoszláv konfliktusra és a magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlására lásd: Gibianski, Leonid: *The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model*. In: Westad, Odd Arne – Holtmark, Sven G. – Neumann, Iver B. (eds): *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. New York: Palgrave Macmillan, 1994. 26–46.; Rajak, Svetozar: *The Cold War in the Balkans, 1945–1956*. In: Leffler, Melvin P.–Westad, Odd Arne (eds.): *History of the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Vol. 1. 198–220.; Gibianskij, Leonid: *Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform*. *Múltunk*, 1994/4. 111–160.; Vukman Péter: *Barátból ellenség – ellenségből barát (?)*: *A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956)*. In: Molnár Tibor (szerk): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2016. 45–79.; Vukman Péter: „A fordulat évei”. *Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949)*. *Acta Historica Szegediensis*, Tomus 141. 2017. 179–194.; Vukman Péter: *Egy ellentétes előjelű fordulat: Jugoszlávia útja a „nemzeti sztálinizmustól” a titoizmus felé*. In: Mitrovits Miklós (szerk.): *Sztálin árnyékában: A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948)*. Budapest: Országgház Kiadó, 2018. 261–283.

szervezeteiket ellehetetlenítették, helyi és országos vezetőiket koholt vádak alapján letartóztatták, Ognyenovics Milánt, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) országos titkárát a Rajk-perben 1949 szeptemberében 9 év börtönbüntetésre ítélték. A délszláv kisebbséghez tartozókat általánosságban is megbízhatatlannak, „Tito ötödik hadoszlopának” tekintették, és bárki könnyen Tito, az „imperializmus láncos kutyája” kémjévé válhatott. Különösen igaz ez a bajai háromszögben élő délszlávok esetében, hiszen a határ közelsége és a határ túloldalán élő rokonokkal, ismerősökkel való kapcsolattartás csak fokozták a hatóságok gyanakvását. Nem csoda, hogy a délszlávok politikailag passzívvá váltak, tartózkodtak a nyilvános véleménynyilvánítástól, Rákosiék propagandacéljait szolgáló nagygyűléseken csak ímmel-ámmal vettek részt. Felerősödött körükben a félelem érzése, és már 1948 szeptemberében felröppentek olyan híresztelések, hogy a korábbi partizánokat internálni fogják. Bácsbokodon 1948 decemberében elterjedt, hogy Tito ki fogja telepíteni a jugoszláviai magyarokat, a magyar hatóságok pedig válaszul Jugoszláviába fogják száműzni a magyarországi délszlávokat. Mindez rémületet váltott ki a helyi délszlávok körében, az állambiztonsági informátor jelentése szerint egymást szidalmazták, miért is vallották 1946-ban bunyevácnak magukat.⁶⁰ A kitelepítésekkel kapcsolatos félelmek különösen akkor erősödtek fel, ha nagyobb létszámban érkeztek határőrök a falvakba, illegális határátlépők vagy kémek után kutatva razzíát tartottak, de országos események (például választás) után is aggódva várták a következményeket. Az 1949. május 15-i országgyűlési választások előtt Garán elterjedt a hír, hogy a választásokat követően az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) internálni fogja a délszlávok vezetőit – a délszlávok nem is akartak ezért a Népfront (Magyar Függetlenségi Népfront) jelöltjeire szavazni. Az is elterjedt, hogy az ÁVH mindent tud a faluban, a délszlávok között is besúgóik vannak.⁶¹

A bajai háromszögben élő délszlávok kitelepítéstől való félelme nem volt alaptalan. Az MDP Titkársága 1950. január 18-i ülésén döntést hozott a déli határsáv (pontosabban határövezet) létrehozásáról, az ezzel összefüggő intézkedések 24 pontból álló tervét az április 12-i ülésen ismertették.⁶² A 15 km-es határzónában július 1-től csak különleges igazolvánnyal lehetett tartózkodni, az állandó lakcímmel rendelkezőket pedig állandó tartózkodásra jogosító igazolvánnyal látták el. Az ÁVH július 1-jére elkészítette javaslatát a határsávban élő osztályidegen, ellenséges társadalmi csoportok kitelepítésére, beleértve a kettősbirtokosokat, a Délvidékről 1945 után áttelepülteket, a délszláv származásúakat, a délszláv tanítókat, a görögkeleti papokat és a Jugoszláviában rokoni vagy baráti kapcsolatokkal rendelkezőket. A déli határsávból a legveszélyesebbnek ítélt 2446 személy kitelepítését június 22-én rendelték el; a kitelepítések Bács-Kiskun megyében

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9557. 320. Jelentés. Baja, 1948. december 11.

⁶¹ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 163. Jelentés. Baja, 1949. június 28.

⁶² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 82. ő. e. Jegyzőkönyv. Budapest, 1950. január 18.; MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 94. ő. e. Jegyzőkönyv. Budapest, 1950. április 12.

Hercegszántón kezdődtek meg. 1951. november 21-ről 22-re virradó éjjel, majd 1951. december 19-én volt újabb kitelepítési hullám. Ekkor többen összepakolták a legfontosabb holmijaikat, hogy időben készek legyenek, ha el kell hagyni a falut. Mások esténként elbúcsúztak a közeli barátaiktól, hiszen úgy vélték, könnyen előfordulhat, hogy az éj leple alatt kell elhagyniuk a települést.⁶³ 1950 és 1952 között összesen 3456 16 év feletti személyt (más adatok szerint megközelítőleg 4 ezer főt) telepítettek ki a határsávból, közülük 510 főt Bács-Kiskun megyéből.⁶⁴

Joggal vetődik fel a kérdés, hogyan hatott mindez a magyarok és a délszlávok együttélésére, visszatért-e 1944–1946 feszült légköre, generálódtak-e újabb konfliktusok? A források meglehetősen szűkszavúnak bizonyulnak. Az állambiztonsági hangulatjelentések inkább a délszlávok körében meglévő Tito-szimpatíát, félelmüket és paszivitásukat emelték ki, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának küldött járási és megyei jelentések pedig szinte mantraszerűen a békés együttéléstől írtak, és arról, hogy a délszlávok is egyre nagyobb arányban veszik ki a részüket a szocializmus építéséből. Abba, hogy a néhány évvel korábban történetekkel szemben nem eskalálódott a helyzet, több tényező is belejátszhatott. A jugoszláv vezetés elleni propaganda- és rágalomhadjárat óvatosabbá tehetette a délszlávokat, és inkább a konfliktusos helyzetek kerülésében lehettek érdekeltek. A Tito-ellenes kampánnyal egyidőben, az államszocialista diktatúra kiépülésével olyan folyamatok vették kezdetüket, amelyek nemzetiségi hovatartozástól függetlenül a bajai háromszög valamennyi lakosát érintették, így a kolhozosítás, a kulákok elleni fellépés, az egyházak elleni támadások, hogy csak néhányat említsek. A kitelepítésektől nemcsak a délszlávoknak, hanem a magyaroknak is tartaniuk kellett, és az ÁVH körükben is kereste az UDB ügynökeit – különösen, ha jómódú birtokos parasztokról, a Délvidékről 1944-et követően áttelepültekről,⁶⁵ kettős birtokosokról vagy a határ túloldalán rokoni kapcsolatokkal rendelkezőkről volt szó.

Mindez nem jelentette, hogy a korábbi feszültségek teljesen megszűntek volna, inkább csak „takaréklángra” kerültek. Az 1951. év végi kitelepítési hullám kapcsán az ÁVH helyi informátora fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a hercegszántói magyarok közül néhányan együttérzően viseltettek a helyi délszlávokkal szemben, kiemelve mindazt a balsorsot, ami az utóbbi időben sújtotta őket: „*az összes szlávok mind olyan kedvesek, mégis sok szerencsétlenséget elhurcolnak*”.⁶⁶ Véleményükkel tehát minden bizonnyal nem a többségi magyar álláspontot képviselték.

⁶³ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 103. Jelentés. Baja, 1951. december 30.

⁶⁴ Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* 17, 2001. 256–264.

⁶⁵ A Délvidékről áttelepült, elmenekült vagy elűzött magyarokat 1948-at követően állambiztonsági szempontból a magyarországi délszlávokhoz hasonlóan kollektíve megbízhatatlan elemekként tartották számon. Az állambiztonsági iratokban sok esetben nem is magyarként, hanem „jugoszláv”-ként vagy „jugoszláviai illetőségű”-ként jelentek meg.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 101. Jelentés. Baja, 1951. december 22.

A kül- és belpolitikai okokból egyaránt feszült légkörben a magyar–délsláv ellentétek a mindennapokban leginkább a szóváltásokban érhetők tetten, és leggyakrabban most is a nyelvhasználathoz kapcsolódtak. Katymáron a magyarok többször ráförmedtek a délslávokra, hogy „*ne ugass*”,⁶⁷ a köztéri kútnál horvátul beszélő asszonyokra pedig egy katona szólt rá, hogy ne beszéljenek idegen nyelven. Az asszonyok elfutottak, és állítólag úgy megrémültek, hogy sokáig nem mertek az utcára lépni.⁶⁸ Egy garai postás pedig 1950 nyarán jegyezte meg az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya helyszíni vizsgálódásokat folytató tagjának:

„Én most már másképp csinálok, ha valamit kézbesítek és nem beszél magyarul, szólok a rendőrségnek, két-három pofon és mindjárt beszél magyarul. [...] Magyarországon élsz, magyar kenyeret eszel és mégsem tanultál meg magyarul beszélni.”⁶⁹

Több helyütt a rendőrök figyelmeztették a lakosságot, ne beszéljenek délslávul, Bácsbokodon, Csikérián, Katymáron és Garán pedig előfordult, hogy a délsláv népi tánc, a kóló táncolását is megtiltották.⁷⁰ A bácsalmási járási párttitkár információi szerint napirenden volt, hogy a rendőrök délslávokat vertek meg, mert anyanyelvükön beszéltek.⁷¹ A megyei és járási pártbizottságok magatartását általánosságban a bizalmatlanság jellemezte a délslávok irányában, a rendőrség pedig több esetben valóban durva, sokszor ellenséges magatartást tanúsított, gyakran minden ok nélkül két-három napig is fogva tartották, majd indoklás nélkül szabadon engedték őket. Mindezek következtében a délsláv lakosság körében általános félelem és bizonytalanság uralkodott, ahogyan azt az MDP Titkárság 1951. február 14-i ülése számára készített jelentés is elismerte.⁷²

Csakúgy, mint 1945-öt követően, a bálók, a táncos multságok gyakran verekezésbe torkollottak, ehhez elég volt azon összeveszni, hogy délsláv vagy magyar nótákat játsszon-e a zenekar,⁷³ de Bácsalmáson az 1950. február 19-én megrendezett délsláv bálon például az okozott feszültséget, hogy a rendőrség megtiltotta a dohányzást a teremben. Az intézkedést a délsláv ifjak rögtön nemzetiségi síkra

⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 64. ő. e. 11. Jelentés néhány délsláv és vegyes lakosságú határmenti községben folyó felvilágosító munkáról. Budapest, 1950. május 24.

⁶⁸ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 186. ő. e. 122–124. Feljegyzés, Bács-Baranya megyében végzett 21–22-i felülvizsgálás tapasztalatairól. Budapest, 1950. november 24.

⁶⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 186. ő. e. 38–39. Feljegyzés, Csongrád és Bács megyei kiszállás tapasztalatairól. Budapest, 1950. augusztus 21.

⁷⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 293. ő. e. 23. Feljegyzés. Budapest, 1950. szeptember 15. Használó túlkapások Bács-Kiskun megye határ menti falvai mellett Vas megyében is előfordultak.

⁷¹ MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 64. ő. e. 11. Jelentés néhány délsláv és vegyes lakosságú határmenti községben folyó felvilágosító munkáról. Budapest, 1950. május 24.

⁷² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 131. ő. e. Jelentés délslávok között folyó politikai munkáról. MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya, Budapest, 1951. február 12.

⁷³ ÁBTLL 3.1.5. O-9556. 215. Távmondat. Baja, 1950. november 26.

terelték, nehezményezve, hogy az Egységes Parasztifjúsági Szervezetek Országos Szövetsége (EPOSZ) rendezvényén a rend őrzői nem hoztak hasonló intézkedést.⁷⁴ Felsőszentivánon egy kocsmai verekedés során egy jánoshalmi férfi egy helyi délszlávot ölt meg, a helyiek itt is etnikai okokat véltek meghúzódni a háttérben.⁷⁵ Néhányan a délszlávok közül amúgy is minden lehetőséget megragadtak arra, hogy nemzetiségi sérelmeiket hangoztassák: a garai Babity Alajosné szerint például ezért nem engedték a moziban a filmvetítés alatt cigarettázni,⁷⁶ Felsőszentivánon az okozott feszültséget, hogy csak a délszláv gyerekek kaptak ajándékba játékokat,⁷⁷ Katymáron viszont karácsonykor a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) csak a magyar gyerekeknek adott ajándékot, a délszlávoknak nem. A járási tanács itt úgy oldotta meg a problémát, hogy újévkor a délszláv gyerekek kaptak ajándékot.⁷⁸ Garán a magyarok és a községben maradt németek sem maradtak adósak. 1951 márciusában a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége (DÉFOSZ) helyi titkára kijelentette, maga is azon lesz, hogy a délszlávokat pár hónapon belül internálják: „*nem leszek ti itt sokáig, egy vagy két hónapig, mindannyian le lesztek internálva. Én is azon leszek, hogy vigyenek el benneteket*”.⁷⁹ A német nemzetiségű Véber János pedig egy hónappal később baltával támadt a délszlávokra: „*nem fogjátok sokáig dolgozni a sváb földeket, menjetek ti Titóhoz, ott van a ti földeket!*”⁸⁰

Többször előfordult az is, hogy véletlen cselekedeteket a hatóságok szándékosnak minősítettek, mint ahogyan az Katymáron is történt. A 78 éves Petrekánics József 1950. május 1-jén a magyar zászlót fordítva tűzte ki (a piros helyett a zöld színű sáv került felülre), ezért titóistának bélyegezték.⁸¹ Hercegszántón egy hónappal korábban, április 4-én okozott feszültséget a zászlóhasználat. A felszabadulás ünnepén ugyanis az állambiztonság emberei több délszlávot is letartóztattak, mert a helyi délszláv iskola vezetőjével az élen a magyar mellett a jugoszláv zászlót lengtetve vettek részt a helyi felvonuláson. Nem meglepő, hogy a letartóztatásokat követően a délszlávok túlnyomó többségének a körében a felháborodás és az aggodalom lett úrrá, az ünnepséget idő elő elhagyták, az esti táncmulatságra csak kevesen mertek elmenni. Volt, aki megjegyezte, hogy március 15-én bezzeg loboghattak a szovjet zászlók. A magyarok többsége ugyanakkor örült a jugoszláv zászlók eltávolításának, egyesek nyíltan hangot is adtak véleményüknek: „*ha Magyarországon*

⁷⁴ MNL BKML XXXV. 39. f. 88. d. 1. cs. 3. ö. e. Jegyzőkönyv. Bácsalmás, 1950. február 22.

⁷⁵ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 189. ö. e. 177–178. MDP Bács-Kiskun megyei Bizottsága MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának. Kecskemét, 1951. május 25.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 275. Jelentés. Baja, 1951. március 31.

⁷⁷ MNL BKML XXXV. 38. f. 80. d. 1. cs. 4. ö. e. Jelentés. délszlávok között végzett politikai munkáról. Baja, 1951. augusztus 1.

⁷⁸ MNL BKML XXXV. 39. f. 88. d. 1. cs. 3. ö. e. Jegyzőkönyv. Bácsalmás, 1950. február 22.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 277. Jelentés. Baja, 1951. március 30.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 280–281. Jelentés. Baja, 1951. április 27.

⁸¹ ÁBTL 3.1.5. O-9528/1a. Jelentés. Bácsalmás, 1951. március 29.

élnék, akkor miért visznek jugoszláv zászlót. Ez tüntetés akart lenni”. Az ÁVH fellépése miatt azonban még az MDP helyi vezetőségében is többen nehezteltek: éppen, hogy sikerült normalizálni a magyarok és a délszlávok közti kapcsolatokat, feleslegesnek vélték azt újból megterhelni és a mélyben szunnyadó feszültséget a felszínre hozni.⁸²

Hercegszántón egyébként a korabeli interetnikus feszültségek nagyrészt két konkrét problémakörhöz kapcsolódtak. Egyrészt a község földrajzi perifériáján található Budzsák tanyán a helyi magyarok tiltakoztak amiatt, hogy 1948 szeptemberében általános iskola nyílt a tanyasi horvátok (sokácok) számára. Különösen azért nehezteltek, mert a tanyasi magyarok évtizedek óta hiába lobbiztak iskoláért, ezért a magyar gyerekeknek a község más iskoláiba kellett járniuk, még akkor is, ha számuk majdnem háromszorosa volt a tanyán élő délszláv gyerekek számának.⁸³ A másik érzékeny kérdéskört a termelőszövetkezetek jelentették. A helyi magyarok közül ugyanis többen úgy érezték, hogy a horvátság létszámát felülreprezentálva található meg a szövetkezetekben, és vesz részt a döntéshozatalban.⁸⁴ Az állambiztonsági források alapján ugyanakkor lehetetlen megmondani, hogy ez a felülreprezentáltság a helyi délszlávok társadalomszerkezetének tudható be, vagy annak, hogy korábban aktívabban támogatták a kommunista pártot. A legvalószínűbbnek mégis azt tartom, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében a délszlávok jobban tartottak attól, hogy káros következményei lehetnek annak, ha nem lépnek be kellő számmal a szövetkezetekbe. Más, környékbeli falvakból fennmaradt korabeli állambiztonsági jelentések ugyanakkor arra is utalnak, hogy a délszlávok közül néhányan valóban hittek a kollektivizálás előnyeiben. Az is igaz, hogy a helyi magyarok 1948-at követően vegyes érzelmekkel viseltettek a délszlávok iránt. Egyesek szimpatizáltak velük, és továbbra is kedvezően vélekedtek Jugoszláviáról, miközben mások tartottak a jugoszláv katonai támadás lehetőségétől és a szerbek „bosszúálló természetétől”.⁸⁵ Az ÁVH korabeli jelentései egyébként arra is utalnak, hogy a helyi délszlávok között is voltak ellentétek: a horvátok attól tartottak, hogy a létszámában kisebb szerbség kerül domináns pozícióba, mint például a kisebbségi

⁸² ÁBTL 3.1.5. O-9553. 120–123. Jelentés. Baja, 1950. április 4.; ÁBTL 3.1.5. O-9553. 291. Jelentés. Szeged, 1950. április 17. Egy évvel később Katymáron történt egy újabb érdekes eset április 4. megünneplése kapcsán. A Magyar Rádió ugyanis felvette a helyi ünnepséget, és a jól sikerült felvétel adásba is került. Az „ünnepség” azonban valójában megrendezett volt: mindössze 5-6 rendőr és a helyi gyerekek vettek részt, ők viszont tapsoltak és a padokat ütötték-verték, hogy minél nagyobb tömeg érzetét keltsék. Az eset a községben köznevelés tárgyat képezte, főleg, hogy a valódi ünnepséget csak este, azt követően tartották, hogy arról a rádió beszámolt. ÁBTL 3.1.5. O-9528/1. 423. Jelentés. Bácsalmás, 1952. április 6.

⁸³ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 71. Jelentés. Baja, 1948. szeptember 14.

⁸⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 78. Jelentés. Baja, 1949. január 22. és ÁBTL 3.1.5. O-9553. 263. Jelentés. Baja, 1951. május 2.

⁸⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 60. Jelentés. Baja, 1950. június 28. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 68. Jelentés. Baja, 1951. augusztus 22.

iskolák esetében. A helyi horvát fiatalok több esetben távollétükkel bojkottálták is a szerb tulajdonos vendéglőiben tartott bálakat és zenés összejöveteleket.⁸⁶

A normalizálódás évei (1953–1956)

Sztálin halálát, 1953 márciusát követően elhúzódó normalizálódási folyamat vette kezdetét a Szovjetunió és Jugoszlávia, és ennek folyományaként Magyarország és Jugoszlávia között. A kétoldalú kapcsolatok azonban nem egykönnyen tértek vissza a rendes kerékvágásba, főleg azért, mert Tito különösen neheztelt Rákosira, amiért az utóbbi élen járt a Jugoszlávia elleni rágalomhadjáratban. A közeledés az államközi kapcsolatok terén, a kölcsönös követceserével indult meg, és összefüggést mutatott Nagy Imre miniszterelnökké történő kinevezésével (1953. július 4-én), valamint a határc incidensek és a határral összefüggő egyéb kérdések terén érte el első látható eredményeit. Az érdemi közeledést három tényező komolyan hátráltatta: (1) a Rajk-per felülvizsgálatának elhúzódása; (2) a rendezetlen kölcsönös pénzügyi igények és (3) a magyarországi délszláv kisebbség helyzete.⁸⁷

A nagypolitika történései helyi szinten, magyar–délszláv viszonylatban is éreztették hatásukat. A bajai háromszögben megfigyelhető hangulatot leginkább a remény és a félelem kettősségével írhatjuk le. A helyi délszlávok bizakodással tekintettek a jövő elé, és abban reménykedtek, hogy az élet könnyebb lesz számukra: lehetővé válik, hogy legalisan is hallgassák a jugoszláv rádiók adásait, megművelhessék a határ másik oldalán fekvő földjeiket, és könnyebb lesz a kapcsolattartás a Jugoszláviában élő rég nem látott rokonokkal, barátokkal és ismerősökkel – ez utóbbiban a magyarok közül is sokan reménykedtek. Többen a Baja és Zombor közti vasútvonal újrainvitását is biztosra vették.⁸⁸ Néhány délszláv tanító 1955 júniusában egyenesen abban reménykedett, hogy végre az Adriai-tengernél nyaralhatnak.⁸⁹ Szinte általános volt a vélekedés, hogy valamilyen formában sor fog kerülni a határ kiigazítására is, egyesek vágyakozással, mások félelemmel tekintettek erre az eshetőségre: állítólag a magyarok Bezdánig (más vélekedés szerint Újvidékig),

⁸⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 65. Jelentés. Baja, 1948. augusztus 25.

⁸⁷ A magyar–jugoszláv normalizálódásra lásd Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a diplomáciai levelezés tükrében. *Múltunk*, 2001/1. 233–284.; Sztikalin, A. Sz.: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet (1954–1956 nyara). *Múltunk*, 2003/1. 208–234.; Baráth Magdolna: A „történelmi kibékülés” Jugoszláviával. In: J. Nagy László – Varga Beáta – Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szeged: JATEPress, 2009. 87–95.; Vukman, 2017. 173–198.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 378. Jelentés. Baja, 1954. június 11.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 188. Jelentés. Baja, 1954. június 23.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 64–65. Jelentés. Baja, 1954. február 8.

⁸⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 315. Jelentés. Baja, 1955. június 17.

a jugoszlávok Kalocsáig akartak területet szerezni.⁹⁰ A határ megváltozásával és Jugoszlávia vélt területi igényeivel összefüggésben 1954 júliusában újra rémhírek terjedtek a németek és a délszlávok kitelepítéséről,⁹¹ hasonló aggodalmakat 1955 augusztusában is feljegyeztek az állambiztonsági szervek informátorai: „*Rövidesen arra kerül a dolog, hogy kitelepítik a svábokat és utána maguk jönnek bunyevácok*”.⁹² A bajai háromszög Jugoszláviához csatolásának kérdése 1956 elején szinte az egész térségben a közbeszéd részévé vált. Garán, Hercegszántón, Csátalján, Dávodon és Baracsán is elterjedt a hír, hogy a Jugoszláviának fizetendő jóvátételért cserébe a térséget hamarosan Tito csapatai fogják megszállni. Az állambiztonsági jelentések szerint a délszlávok mindenhol örömmel, bizakodva fogadták a hírt. A jobb megélhetési lehetőségekben bízva a magyarok közül is volt, aki hasonlóan vélekedett, mint például a csátaljai Morovicz Antal („*aranybánya lesz itt, mint Svájcban*”) vagy Kádár Péter („*legalább amit dolgozok és kapok érte, az enyém lesz, nem rabolják el, mint itt*”).⁹³

A helyi etnikai feszültségek tehát nem szűntek meg egyik napról a másikra. Néha továbbra is oda-odaszóltak a „*piszkos bunyevácoknak*”, egy táncmulatságon még 1954. december 20-án is néhányan le akarták állítani a délszláv táncokat, pár héttel korábban pedig az egyik garai bolt előtt hordták le a délszlávokat: „*menjenek a délszlávok Titóhoz, a németek pedig Németországba*”.⁹⁴ Erős Mátyás Zegnál Márk délszláv tanítónak vágta oda 1955. november 4-én, utalva a délszlávok 1945 utáni privilegizált helyzetére (és talán tartva is annak megismétlődésétől): „*most már nincsen 1945–46. év, amikor is lehetett délszláv nótákat és táncokat járni*”.⁹⁵ A feszültségek Garán nemcsak magyar–délszláv, hanem esetenként német–délszláv viszonylatban is megfigyelhetőek voltak. Egyesek attól tartottak, a németek pozíciói erősödnek meg a faluban, legalábbis ezt a következtetést vonta le Dujmov Antal a főként a németkérdéssel foglalkozó, 1955. július 18–23. között megrendezett genfi négyhatalmi (amerikai, szovjet, brit és francia) értekezletről: „*Nézzén csak garai viszonylatban. Minden funkcióért a svábok kapkodnak.*”⁹⁶ 1956 januárjában pedig, amikor ismét elterjedt a határkiigazítás lehetősége, Sibalín Má-

⁹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 96. Jelentés. Baja, 1954. június 22.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 431. Jelentés. Baja, 1956. február 9.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 376. Jelentés. Baja, 1954. június 16.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 378. Jelentés. Baja, 1954. június 11.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/3. 143. Jelentés. 1956. március 6.

⁹¹ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 105–106. Jelentés. Baja, 1954. július 18.

⁹² ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 352. Jelentés. Baja, 1955. augusztus 23.

⁹³ Az idézetek helye: ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 224. Jelentés. Baja, 1956. január 19. Az elcsatolással kapcsolatos híresztelésekre lásd még: ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 231. Jelentés. Baja, 1956. február 2., ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 235. Jelentés. Baja, 1956. február 16. és ÁBTL 3.1.5. O-9558/1. 271. Jelentés. Baja, 1956. május 24.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 156. Jelentés. Baja, 1955. január 14.

⁹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 382. Jelentés. Baja, 1955. november 4.

⁹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 345. Jelentés. Baja, 1955. augusztus 12.

ria szerint leginkább a még a községben maradt svábok ijedtek meg, hogy a bajai háromszög Jugoszláviához kerülésével ki fogják őket telepíteni.⁹⁷

A hercegszántói magyarok közül többeket aggodalommal töltött el a határváltoztatás rémképe, míg mások attól tartottak, hogy helyi szinten újból a délszlávok kerülnek a domináns pozíciókba,⁹⁸ és bosszút fognak állni az 1948–1953 között elszenvedett vélt vagy valós sérelmeikért:

„Borzasztó idöket fogunk átélni, ha ilyen kivitele lesz a tanácsválasztásnak [1954. november 28-án, V. P. megj.], mint amilyenre ezek (délszlávok) felkészültek. Legjobb lesz, ha még időben elköltözünk Hercegszántóról”

– ahogyan egyikük mindezt aggodalmasan megfogalmazta.⁹⁹ Hasonló félelmeket bő fél évvel később, 1955 augusztusából is feljegyezték:

„nagyon oda vannak most a sokacok, mert örülnek, hogy Tito »befelelt« Rákosinak. Nem fogja elfelejteni Rákosinak, de a magyaroknak sem a sok gyalázkodást, szidást. [...] Azt mondják a sokacok – beszélnek ezek –, hogy a határmenti összetűzéseknek mindig a magyarok voltak az okai. Arról is beszélnek – mondják –, hogy az októberi külügyminiszteri értekezlet többek között arról is fog dönteni, hogy lakosságcsere legyen és határkiigazítás Kalocsáig.”¹⁰⁰

Megint mások abban reménykedtek, hogy a két ország közti javuló kapcsolatok elhozzák Rákosi bukását, a kommunista rendszer szigorú enyhülni fog, és fel fog bukni egy titóista vezető az országban.¹⁰¹

Habár az interetnikus feszültségek ekkor sem érték el az 1944 ősze után tapasztalt hevességet, a mélyben szunnyadó ellentétek és előítéletek a normalizálódás időszakában is továbbéltek. Tetten érhetjük akkor, amikor az ellátási nehézségek kapcsán a délszlávokat ügyeskedéssel vádolták, vagy azzal, hogy nemzetiségi hovatarozásuk révén könnyebben jutnak hozzá nehezen beszerezhető élelmiszerekhez. Hercegszántón például 1955 decemberében lehetett olyan hangokat hallani, hogy a délszlávok ahelyett, hogy disznót hizlaltak volna, inkább 7-800 forintért

⁹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 421. Jelentés. Baja, 1956. január 24.

⁹⁸ Az ezzel kapcsolatos aggodalmak nem is voltak teljesen légből kapottak. 1956 tavaszán a délszlávok a helyi lakossághoz viszonyított arányukon felül voltak reprezentálva egyes községek vezetőségében. Bácsalmáson a 92 tanácstag közül 52 magyar, 31 délszláv és 9 német volt, Csikérián a 43 tanácstagból 27 volt magyar, 12 délszláv és egy német, Katymáron az 50 tanácstagból 27 magyar és 23 délszláv nemzetiségű volt. MNL BKML XXXV. 39. f. 88. d. 1. cs. 1. ö. e. Jegyzőkönyv. Bácsalmás, 1956. április 7.

⁹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 346. Jelentés. Baja, 1954. november 2.

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 553. Jelentés. Baja, 1955. augusztus 23.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 492. Jelentés. Baja, 1955. június 14.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 498. Jelentés. Baja, 1955. június 15.

eladták azokat, vagy a zsírellátás ellen indítottak „szervezett támadást”. Vagy éppen akkor, amikor a szövetkezeti élelmiszerboltban a délszláv eladó a lisztosztásnál állítólag előnyben részesítette a gyermektelen délszlávokat a nagycsaládos magyarokkal szemben:

„Van a szöv.-ben egy délszláv (szerb) kiszolgáló, akinek a délszláv azt mondja, hogy »mene dáj« vagyis nekem adjál, képes a magyarok feje felett átadni a kenyeret. És míg délszláv van, magyart nem szolgál ki.”¹⁰²

Továbbra is megfigyelhető volt, hogy többen egyenlőségjelet tettek a délszlávok és a Titóval szimpatizálók között, különösen a fegyveres testületek tagjai sorából, de az is, hogy a délszlávok etnikai síkra terelték az őket ért sérelmeket („*ha két csibészt elvisznek, a délszlávokat üldözik*”).¹⁰³

Helyi szinten további aggodalmat és feszültséget kelthetett az internálások megszüntetése. Az 1953. július 26-án kiadott 1034/1953. M.T. rendelet a bajai háromszögből kitelepített délszlávok (és magyarok) körében a hazatérés reményét hozta el. A két évnél kisebb büntetésre ítélt politikai rabok részesülhettek amnesztiában, de a rendőri felügyelet és a kiutasítás intézménye továbbra is fennmaradt; a korábbi lakhelyükön fokozottan veszélyesnek minősített személyeket pedig kitiltották eredeti lakóhelyükről. A Belügyminisztérium rendelete alapján a határövezetbe csak letelepedési engedély birtokában költözhetnek vissza, de az utasítás értelmében az engedélyt csak a legkivételesebb esetekben (öregkor, munkaképtelenség) állíthatják ki.¹⁰⁴ A garai Zegnál János tanító már 1953 szeptemberében kérelmet adott be a helyi tanácshoz, hogy visszaköltözhessen a faluba, fél évvel később pedig Jaszenovics János és neje kérte a letelepedési engedélyt, de kérelmüket a helyi tanács végrehajtó bizottsága – a fenti rendelkezésekkel összhangban – elutasította.¹⁰⁵

Újabb három évnek kellett eltelnie addig, amíg az MDP Központi Vezetősége 1956. április 6-án értesítette az illetékes megyei pártvezetőket arról, hogy a magyar–jugoszláv viszony javulása miatt március 12-én megszüntették a déli határövezetet. A Politikai Bizottság augusztus 24-én foglalkozott az ezzel kapcsolatos vagyoni jogi intézkedésekkel, és döntött arról, hogy a kitelepítettek visszaköltözhetnek korábbi lakóhelyükre, új egzisztenciájuk megteremtéséhez családonként maximum 5 ezer forint segélyben részesülhetnek, és visszakaphatják a törvénytelenül államosított lakóingatlanjaikat.¹⁰⁶ Mégis, a visszajuttatást szabályozó miniszteri rendelet hiányára hivatkozva a garai közszépi tanács végrehajtó bizottsága

¹⁰² ÁBTL 3.1.5. O-9553/3. 93. Jelentés. Baja, 1955. december 13.

¹⁰³ MNL BKML XXXV. 39. f. 88. d. 1. cs. 8. ő. e. Jegyzőkönyv. Bácsalmás, 1953. május 4.

¹⁰⁴ Orgoványi, 2001. 278–279.

¹⁰⁵ MNL BKML XXIII. 728.b. 1. d. Jegyzőkönyv. Gara, 1953. október 1. és MNL BKML XXIII. 728.b. 1. d. Jegyzőkönyv. Gara, 1954. március 25.

¹⁰⁶ Orgoványi, 2001. 280–281.

1956. szeptember 7-i ülésén elutasította Osztrogonác Menyhért és Páncsity Jakab rehabilitáltak lakóingatlanuk visszaadására irányuló kérelmét.¹⁰⁷ Hercegszántón fedezett hiányában utasították el Blazetin Bertalan kérését, aki az internálása alatt a háza udvarából eltűnt 9-10 kocsis fa értékének megtérítését kérte, de teljesíthetőnek vélte Filákovity Marin kérését, aki a házat körülvevő drótkerítést szerette volna visszakapni: a műszaki határozatból kiszedett szögesdrótból azt pótolhatóknak vélték.¹⁰⁸ Habár a meglehetősen szűkszavú, tényközlő jegyzőkönyvek nem tettek említést etnikai feszültségekről, mégis úgy vélem, a hazaköltözés, a szembesülés az eltulajdonított ingó és ingatlan javakkal és az azok visszaszerzésére irányuló kísérlet nem volt zökkenőmentes, és minden bizonnyal aggodalommal tölthette el az internáltak javait megszerzőket, és ellentétekhez vezethetett a régi és az új tulajdonosok között.

A garai és hercegszántói példák azt is jelzik, hogy az internáltak kártalanításának valós rendezésére, a helyi közösségek tagjainak a megelőző évek történéseivel való érdemi szembesítésére már csak az 1956-os forradalmat követően kerülhetett sor. Az 1956 utáni évek magyar–jugoszláv kapcsolatainak a bajai háromszögben élő magyarok és délszlávok együttélésére gyakorolt hatásának vizsgálata azonban már egy más tanulmány lapjaira tartozik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék

Arhiv Jugoslavije

AJ 50 Predsedništvo Vlade FNRJ, 1942–1953

AJ 507 CK SKJ IX/75. Savez komunista Jugoslavije, Centralni komitet, Međunarodni odnosi, Mađarska

AJ 507 CK SKJ XVIII Komisija za nacionalne manjine

AJ 836 Kancelarija Maršala Jugoslavije

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára

MNL BKML IV.401 Bács-Bodrog vármegye és Baja város főispánjának iratai (1943–1950)

MNL BKML XXIII. Tanácsok (1942–1992)

MNL BKML XXXV 38. f. MDP Bajai Járási Bizottságának iratai (1949–1956)

¹⁰⁷ MNL BKML XXIII. 728.b. 1. d. Jegyzőkönyv. Gara, 1956. szeptember 7.

¹⁰⁸ MNL BKML XXIII. 733.b. 1. d. Jegyzőkönyv. Hercegszántó, 1956. december 5.

MNL BKML XXXV 39. f. MDP Bácsalmási Járási Bizottságának iratai (1948–1956)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL M-KS 274. f. Magyar Kommunista Párt iratai (1938–1948)

MNL OL M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) (1946–1958)

MNL OL XIX-A-1 Miniszterelnökség (1944–1949)

MNL OL XIX-J-1 Külügyminisztérium (1862–1995)

MNL OL X Másolatok gyűjteménye, mikrofilmek

SAJTÓ

Szabad Nép, 1947.

ADATBÁZISOK

Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa, https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php (Utolsó letöltés: 2024. november 5.)

SZAKRODALOM

A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben: Rex József. *Forrás*, 2009/7–8. 89–109.

Baráth Magdolna: A „történelmi kibékülés” Jugoszláviával. In: J. Nagy László – Varga Beáta – Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szeged: JATEPress, 2009. 87–95.

Fehér Mária: A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsófokú oktatásának történetéhez 1945–1948. *Bács-Kiskun megye múltjából* 5, 1983. 537–575.

Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993*. Budapest: Ister, 2000.

Gibiński, Leonid: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model. In: Westad, Odd Arne – Holtsmark, Sven G. – Neumann, Iver B. (eds): *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. New York: Palgrave Macmillan, 1994. 26–46.

Gíbianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994/4. 111–160.

Hornják Árpád: Bácska-Baranyai térség az I. világháború után – A szerb megszállás. In: Üö.: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs: Boncz Nyomdaipari Kft, 2010. 7–21.

- Hornyák Árpád: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás*, 2015/2. 142–158.
- Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vitás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Bíró László – Hornyák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest: MTA BTK Történeti Intézet, 2016. 315–335.
- Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék: Forum, 2004.
- Király László: *A mezőgazdaság amerikai utas fejlődése és a népi demokratikus agrárátalakulás Bács-Kiskun megyében*. Kandidátusi értekezés. Kecskemét, 1976. <https://mek.oszk.hu/23500/23588/> (Utolsó letöltés: 2024. január 22.)
- Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a diplomáciai levelezés tükrében. *Múltunk*, 2001/1. 233–284.
- Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest: Új Mandátum, 2001.
- Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából 17*, 2001. 253–285.
- Papp Árpád (szerk.): *Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2021.
- Rajak, Svetozar: The Cold War in the Balkans, 1945–1956. In: Leffler, Melvin P. – Westad, Odd Arne (eds.): *History of the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Vol. 1. 198–220.
- Skenderović, Robert: *Povijest podunavskih hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do propasti Austro-Ugarske Monarhije*. Subotica – Slavonski Brod: Zavod za kulturu vojvođanski Hrvata – Hrvatski institut za povijest, 2017.
- Sokcevičs Dénes: A horvátság csángói: a bácskai bunyevácok a horvát, a magyar és a szerb nemzeti integrációs törekvések ütközőpontján. In: Uő.: *Mozaikkockák déli szomszédaink történetéből*. Budapest: Rubicon Intézet, 2022. 75–86.
- Sztikalin, A. Sz.: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet (1954–1956 nyara). *Múltunk*, 2003/1. 208–234.
- Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései, 1945–1948. Dokumentumok. *Bács-Kiskun megye múltjából 12*, 1993. 361–382.
- Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon 1945–1948. In: Bíró László – Hornyák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest: MTA BTK Történeti Intézet, 2016. 337–372.

- Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun megye múltjából* 14, 1998. 285–336.
- Tóth Ágnes: Népmozgások Csonka Bács-Bodrog vármegyében (1945–1948). *Barátság*, 1996/1. 1226–1230.
- Tóth Ágnes: Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. *Aetas*, 1987/1. 31–67.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1989.
- Vukman Péter: „A fordulat évei”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949). *Acta Historica Szegediensis*, Tomus 141. 2017. 179–194.
- Vukman Péter: Barátból ellenség – ellenségből barát (?): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). In: Molnár Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2016. 45–79.
- Vukman Péter: Egy ellentétes előjelű fordulat: Jugoszlávia útja a „nemzeti sztálinizmustól” a titoizmus felé. In: Mitrovits Miklós (szerk.): *Sztálin árnyékában: A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948)*. Budapest: Országház Kiadó, 2018. 261–283.
- Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 2014/4. 959–981.
- Vukman Péter: „*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest–Pécs: ÁBTL–Kronosz, 2017.
- Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke.” Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.

ZAKARIÁS ILDIKÓ – NORA AL-AWAMI

Kelet-európai némettanárok az ausztriai menekültek és bevándorlók nyelvoktatásában

Language teachers from Central and Eastern Europe teaching German for refugees and migrants in Austria

ABSTRACT: The article examines how in the migration regimes of Western European states, the knowledge of the official state language functions as a resource and, at the same time, as an ideological framework legitimizing social inequalities. In this article, we analyse these processes using the example of state-subsidised German education for refugees and immigrants in Austria. The focus of the analysis is on language teachers from Central and Eastern Europe who seek and find livelihoods and professional career opportunities in adult language teaching in Austria that are lacking in the underpaid education sectors of the sending countries. The article describes the historical antecedents of this labour migration and the administrative and symbolic processes that create and anchor the subordinate position of Central and Eastern European language teachers working in Austria. The analysis, based on ethnographic fieldwork and qualitative interviews, highlights how historically, economically and politically embedded linguistic geographies shape complex processes of inclusion and exclusion.

KEYWORDS: language ideologies, teacher mobility, migration in Central and Eastern Europe, segmented labour market, adult education, Austria

* Zakariás Ildikó, szociológus, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zakarias.ildiko@tk.hu;

Nora Al-Awami, nyelvész, az Universität Bonn, Institut für Sprach-, Medien- und Musikwissenschaften munkatársa. E-mail: nalawami@uni-bonn.de

A kutatást támogatta a CEU Institute for Advanced Study, Botstiber Fellowship, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal (támogatott pályázat száma: FK 143531), valamint az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj. A szerzők köszönik a Regio szerkesztőinek és lektorainak a támogatását és az építő javaslatokat.

Bevezetés

E tanulmány az ausztriai, Bécsben működő, államilag támogatott felnőtt nyelvoktatást vizsgálja, annak intézményeit és programjait, amelyek német nyelvoktatást biztosítanak a bevándorlóknak és menekülteknek.¹ Kvalitatív terepmunkánk alapján e nyelvoktató intézményekben nagy arányban dolgoznak olyan közép- és kelet-európai országokból származó németnyelv tanárok, akik második nyelvként tanultak meg németül, hazájukban felsőfokú német szakos diplomát szereztek, majd hosszabb időre Ausztriába költözve vagy ingázva e nyelvoktató intézményekben vállalnak munkát. Ezzel összefüggésben a következő kutatási kérdésekre keressünk választ: Milyen egyenlőtlenségek alapozzák meg a kelet- és közép-európai németnyelv tanárok (főként nők) munkáját ezekben az ausztriai nyelvoktató intézményekben? Milyen szerepet játszik a nyelv a történetileg kialakult társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásában és elrejtésében?

Az utóbbi évtizedekben nyugat-európai országokban egyre hangsúlyosabbá vált a nézet, miszerint a bevándorlók „integrációja” elsősorban az oktatáson és foglalkoztatáson, valamint – ezekkel szorosan összekapcsolódva – a befogadó ország államnyelvének elsajátításán keresztül valósítható meg.² A nyelv e társadalmakban egyenlőtlenül elosztott erőforrás³: nem csupán kommunikációs eszköz, hanem a történelmileg kialakult gazdasági és politikai struktúrákat tükrözve központi szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében is.⁴ A migráció- és integrációs politikák a nyelvtudást egyéni teljesítménynek tekintik, és ezzel egy olyan kategorizáció alapjának, amely technikai és semleges, szemben a kulturális és faji (továbbá nemzeti, etnikai, vallási vagy állampolgársági) kategorizálással, amelyet igazságtalanabbnak, előítéletesebbnek és diszkriminatívabbnak tartanak. A nyelvtudás és a nyelvsajátítás tehát ebben az összefüggésben nagyrészt az egyes bevándorlók vagy kisebbségek saját felelősségeként jelenik meg;⁵ a nyelv az

¹ A tanulmány a következő elemzés átdolgozott változata: Zakariás, Ildikó – Nora Al-Awami: Adult Migrants’ Language Training in Austria: The Role of Central and Eastern European Teachers. *Social Inclusion*, 11(4), 2023. 69–79.

² Heller, Monica – McElhinny, Bonnie: *Language, capitalism and colonialism*. Toronto: Toronto University Press, 2017. Fortier, Anne-Marie: The speaking citizen: Language requirements and linguistic neoliberal colonialisms. *Citizenship Studies*, 26(4/5), 2022. 447–453.

³ Heller, Monika: Bilingualism as ideology and practice. In: Heller, Monica (Ed.): *Bilingualism – A social approach*. Cham: Palgrave, 2007. 1–22.

⁴ Bodó Csanád, – Heltai János Imre: Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr*, 2018/4. 505–523.

⁵ Ahlgren, Katrin – Rydell, Maria: Continuity and change. Migrants’ experiences of adult language education in Sweden. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, 11(3), 2020/3. 399–414. Del Percio, Alfonso: Engineering commodifiable workers: Language, migration and the governmentality of the self. *Language Policy*, 17(2), 2018. 239–259. Lønsmann, Dorte: Language, employability, and positioning in a Danish integration programme. *International Journal of the Sociology of Language*, (264), 2020. 49–71.

állam és a piac kezében így legitimációs eszközzé válik, amely az egyenlőtlenségeket igazolhatóvá teszi.⁶ E politikák, mivel elrejtik a nyelvtudás mögött megbúvó társadalmi és hatalmi egyenlőtlenségeket, legitimálják a kizárásokat és büntetéseket is, amelyek a nyelvtanulás és nyelvtudás vélt hiányosságaihoz kapcsolódnak.

Az egyének és csoportok osztályozása a nyelvtudás alapján, illetve a nyelvtanulásra vonatkozó „felelősségesítése” ugyanakkor nem zárja ki, hogy az állam „a bal kezét is használja”.⁷ A közigazgatási-szociális-oktatási intézmények nem csupán a besorolást, hierarchizálást és azon keresztül a különféle társadalmi csoportok fegyelmezését valósítják meg, hanem feladatuk a marginalizált csoportok ellátása és támogatása is. A felnőttoktatás és ezen belül a nyelvtanítás fontos része ezeknek az ellátásoknak: az állam és az Európai Unió a bevándorlók, menekültek és menedékkérők, valamint a munkanélküliek számára nyelvtanfolyamokat kínál, hogy segítse őket az adott államnyelvet, és kisebb mértékben a munkaerőpiacon elismert egyéb „világnyelveket” elsajátítani.⁸

Az integrációs programok és intézmények, és azon belül a felnőttoktatás és a nyelvtanítás munkaerő-szükségletet generál: tanárookra, szociális munkásokra, trénerekre lesz szükség, akik a bevándorlókkal és menekültekkel foglalkoznak. Számos korábbi tanulmány rámutatott e szektor nehéz munkakörülményeire és a szektort jellemző romló tendenciákra. Az alacsonyabb bérek, a bizonytalan munkaszerződések és a hosszú távú karrierlehetőségek hiánya mellett e munkakörökre jellemző a hosszú munkaidő, a megterhelő érzelmi munka, valamint a folyamatos stressz és szorongás.⁹

Az integrációs szolgáltatások kutatói leírták, hogy mindezen folyamatokkal összefüggésben, a munkaerőhiány és a rossz munkakörülmények áthidalásaként az állam jelentős mértékben támaszkodik külföldi munkavállalókra. A munkaerőpiac szegmentálódásának mechanizmusait, különös tekintettel a menekült- és migráns-ellátásban dolgozó külföldiekre, Kanadában, Franciaországban, Németországban és Ausztriában is vizsgálták.¹⁰ A nyelvi egyenlőtlenségekhez kapcsolódóan néhány

⁶ Allan, Kori – McElhinny, Bonnie: Neoliberalism, language, and migration. In: Canagarajah, Suresh (Ed.): *The Routledge handbook of migration and language*, London – New-York: Routledge, 2017. 79–101.

⁷ Bourdieu, Pierre: *The weight of the world*. Stanford: Stanford University Press, 1999.

⁸ Rocca, Lorenzo – Carlsen, Cecilie H. – Deygers, Bart: *Linguistic integration of adult migrants: Requirements and learning opportunities*. Strasbourg: Council of Europe Publication, 2020.

⁹ Andersson, Per – Muhrmann, Karolina: Marketisation of adult education in Sweden. *Journal of Adult and Continuing Education*, 28(2), 2022. 674–691. Kurki, Tuuli – Masoud, Ameera – Niemi, Anna-Maija – Brunila, Kristiina: Integration becoming business: Marketisation of integration training for immigrants. *European Educational Research Journal*, 17(2), 2018. 233–247. Fejes, Andreas – Holmqvist, Diana: Procurement as a market in adult education. In: Dahlstedt, Magnus – Fejes, Andreas (Eds.): *Neoliberalism and market forces in education: Lessons from Sweden*. London – New York: Routledge, 2019. 156–169.

¹⁰ Amin, Nora: Nativism, the native speaker construct, and minority immigrant women teachers of English as a second language. In: Kamhi-Stein, Louise D. (Ed.): *Learning and teaching*

tanulmány a dolgozók migrációs háttéréből fakadó „nyelvi munkáját” is tematizálja: a munkavállalók nyelvi kompetenciáját a migráns és menekültellátó intézmények használják és – mivel alulfizetik – egyben kihasználják.¹¹ A fentiekkel összhangban írásunkban azt tárjuk fel, hogy a történelmi birodalmi és hatalmi viszonyok hogyan alakítják különféle migráncsoportok differenciált befogadását Ausztriában,¹² és e differenciált befogadás milyen szerepet játszik az ausztriai felnőttnyelvoktatás kedvezőtlen munkakörülményeinek megteremtésében és fenntartásában.

A nyelvtanárok migrációja és többnyelvűsége és az ehhez kapcsolódó hierarchiák kérdésköre sem a szociolingvisztikában, sem a migrációkutatásban nem kapott jelentősebb figyelmet, néhány kivételtől eltekintve.¹³ Jelen tanulmány célja, hogy hozzájáruljon e hiányok pótlásához. Először is rámutat a differenciáló befogadás történelmi-politikai-gazdasági rétegzettségére: megmutatja, hogy a közép- és kelet-európai geopolitikai folyamatokban a régió modern kori birodalmi történelmi öröksége hogyan találkozik a kelet-közép-európai régió neoliberalizációjának újabb keletű folyamataival, valamint a neoliberais populista bevándorlási politika ausztriai előretörésével.

A dolgozat második, empirikus része azt mutatja be, hogy e nyelvi kormányzás miként teremti újra a hierarchiákat az állampolgárok és a nem állampolgárok között Ausztriában, a bevándorlókat és menekülteket oktató nyelvtanárok körében. A bevándorláspolitikai jogi kategóriái és az oktatásirányítás intézményi-adminisztratív intézkedései egyaránt osztályozzák a nyelvtanárokat és objektívalják e megkülönböztetéseket; ugyanakkor a politikai és az intézményi szereplők által létrehozott nyelvi ideológiák¹⁴ a hétköznapi elképzelések szintjén, szimbolikusan

from experience. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004. 61–80; Bauder, Harald – Jayaraman, Sita: Immigrant workers in the immigrant service sector: Segmentation and career mobility in Canada and Germany. *Transnational Social Review*, 4(2/3), 2014. 176–192. De Jong, Sarah: A window of opportunity? Refugee staff’s employment in migrant support and advocacy organizations. *Identities*, 26(3), 2019. 321–338; Zakariás, Ildikó – Feischmidt, Margit: ‘We are that in-between nation’: Discourses of deservingness of Hungarian migrants working in institutions of refugee accommodation in Germany. *Sociology*, 55(2), 2021. 400–420.

¹¹ De Jong, 2019; Hassemer, Jonas: The value(s) of volunteering: Asylum seekers’ trajectories through language work in refugee assistance. *International Journal of Multilingualism*, 17(1), 2020. 46–61; Scheibelhofer, Elisabeth – Holzinger, Clara – Draxl, Anna-Katharina: Linguistic diversity as a challenge for street-level bureaucrats in a monolingually-oriented organisation. *Social Inclusion*, 9(1), 2021. 24–34.

¹² De Genova, Nicholas – Mezzadra, Sandro – Pickles, John: New keywords: Migration and borders. *Cultural Studies*, 29(1), 2015. 55–87.

¹³ Barakos, Elisabeth: Multilingual language trainers as language workers: A discourse-ethnographic investigation. *Language and Intercultural Communication*, 19(2), 2019. 184–200; Jenks, Christopher J. – Lee, Jerry W.: Native speaker saviorism: A racialized teaching ideology. *Critical Inquiry in Language Studies*, 17(3), 2020. 186–205; Panaligan, Joy H. – Curran, Nathaniel M.: “We are cheaper, so they hire us”: Discounted nativeness in online English teaching. *Journal of Sociolinguistics*, 26, 2022. 246–264.

¹⁴ A nyelvi ideológia fogalmáról magyarul: Bodó – Heltai, 2018.

is legitimálják ezen osztályozásokat. Arra a következtetésre jutunk, hogy e jogi-adminisztratív, valamint szimbolikus megkülönböztetésekkel az osztrák állam a külföldi nyelvtanárokat alárendelt pozícióba helyezi, és ezzel fokozza a nyelvoktatás területén dolgozók prekarizálását és kizsákmányolását.

A kutatás keretében 2021 és 2023 között etnográfiai terepmunkát végeztünk egy menekültek nyelvoktatására szakosodott bécsi nonprofit szervezetben. Emellett mintegy 30 interjút készítettünk számos más bécsi civil szervezetben és forprofit cégben az ott dolgozó tanárokkal és vezetőkkel, valamint az államilag támogatott nyelvi/integrációs tanfolyamokra beiratkozott menekült résztvevőkkel is. Tanulmányunk elsősorban a vonatkozó szakirodalom áttekintésén, szervezeti dokumentumok és statisztikai adatok elemzésén alapul; emellett lépéseket tesz a kvalitatív terepmunka során gyűjtött adatok finomabb elemzése felé.

Migrációs kormányzás, nyelvpolitika és a felnőttképzés piacosítása Ausztriában

Az utóbbi évtizedekben a nyelv az ausztriai migrációs és integrációs politikák egyik központi elemévé vált, társadalmi feszültségek forrása lett, viták és küzdelmek terepe.¹⁵ A 2000-es évek eleje óta egyre több olyan törvény és rendelet született, amely a harmadik országbeli lakosok ausztriai beutazását, tartózkodását és honosítását a német nyelv valamilyen meghatározott szintű elsajátításához kötötte.¹⁶ Míg e politikák a bevándorlók vallására (illetve az etnikai, nemzeti különbségekre) mint eleve adott és nem (vagy alig) megváltoztatható kollektív jellemzőkre tekintettek, a nyelv tanulást és a nyelvtudást az egyéni személyes felelősségvállalás terepének látták és láttatták.¹⁷ A nyilvános politikai diskurzusokba beszivárogtak azok az elképzelések, amelyek a nyelvtudás vélt hiányosságaiban a felelősségvállalás és

¹⁵ Gruber, Oliver – Rosenberger, Sieglinde: The effects of institutional change on Austrian integration policy and the contexts that matter. In: Bakir, Caner – Jarvis, Darryl (Eds.): *Institutional entrepreneurship and policy change. Theoretical and empirical explorations*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 191–220; Gruber, Oliver: More than just the economy, stupid! Austria's social democrats and their ambivalent relationship to migration. In: Bröning, Michael – Mohr, Christoph (Eds.), *The politics of migration and the future of the European left*. Bonn: Dietz, 2018. 81–98; Csire Márta – Szabó Veronika: Migrációs háttérű tanulók iskolai és nyelvi integrációja Ausztriában, kitekintéssel az ukrán gyerekek iskolai oktatására. *Modern Nyelvoktatás*, 29(3–4), 2023. 9–27.

¹⁶ Rheindorf, Markus – Wodak, Ruth (Eds.): Introduction. In: *Sociolinguistic perspectives on migration control*. Bristol: Multilingual Matters, 2020. 1–16. Flubacher, Mi-Cha: The 'politics of speed' and language integration policies: On recent developments in Austria. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/13670050.2021.1954387>, 2021.

¹⁷ Del Percio, Alfonso: Engineering commodifiable workers: Language, migration and the governmentality of the self. *Language Policy*, 17(2), 2018. 239–259. Lønsmann, Dorte:

a beilleszkedési szándék hiányát látták, amely különféle fegyelmező intézkedésekkel büntethető.¹⁸

Fontos ugyanakkor látni, hogy a büntetésre és ellenőrzésre épülő integrációs közpolitikai diskurzus, amely a nyelvet a kontroll eszközeként és a fegyelmező és kizáró szándékok igazolására használja – időben tágabb perspektívából szemlélve – csupán egyike az egymással versengő, hegemoniára törekvő integrációs elképzeléseknek.¹⁹ A különféle gazdasági-politikai-társadalmi átalakulások során időről időre előtérbe és hegemon pozícióba kerülhettek másfajta modellek is, amelyek szerint az integráció – beleértve a német nyelvtanulást – nem elsősorban a bevándorló vagy menekült egyén felelőssége, hanem egy folyamat, amelyet a befogadó állam saját erőforrásaival segíteni köteles. A domináns pozícióba kerülő politikai szereplők intézményeket is létrehoztak, amelyek hosszú távon is fenntartják, újraírják ezeket az elképzeléseket, és hosszabb távon is biztosítani képesek olyan társadalmi tereket, ahol ezek az elképzelések érvényre juthatnak. A menekültek és bevándorlók integrációjáért viselt állami felelősség jegyében így a nyelvtanulás-nyelvoktatás állami struktúráit is létrehozták.

Ausztriában az állami költségvetés, valamint a 2000-es évek eleje óta az Európai Szociális Alap támogatásai a felnőttnyelvoktatás különféle formáit finanszírozzák kiszolgáltató népeségcsoportok, például bevándorlók, menekültek és munkanélküliek számára, olyan közigazgatási szervezetek ellenőrzésével, mint az Osztrák Integrációs Alap (ÖIF), az Osztrák Munkaügyi Hivatal (Arbeitsmarktservice, AMS), valamint különféle egyéb regionális és önkormányzati intézmények. A szektor méreteit, az abban tanuló, illetve oktató emberek számát megbecsülni igen nehéz, a szegmens ugyanis nem csupán a finanszírozó szerv szerint széttagolt, hanem a szolgáltatók, vagyis a nyelvtanítást kivitelező szervezetek szerint is: az oktatást formális oktatási intézmények, nemformális felnőttoktatási intézmények, a nyelvtanuló munkahelye, egyéb (nonprofit és forprofit) szervezetek és intézmények, valamint egyének is végezhetik.

Az érintett résztvevők számáról néhány töredékes statisztikából alkothatunk (pontatlan) képet. Az állami és uniós közpénzekből finanszírozott nem-formális

Language, employability, and positioning in a Danish integration programme. *International Journal of the Sociology of Language*, (264), 2020. 49–71.

¹⁸ Rheindorf, Markus: Disciplining the unwilling: Normalization of (demands for) punitive measures against immigrants in Austrian populist discourse. In: Kranert, Michael – Horan, Geraldine (Eds.) *Doing politics: Discursivity, performativity and mediation in political discourse*. Amsterdam: John Benjamins, 2019. 158–192; Rheindorf & Wodak, 2020.

¹⁹ Az ausztriai közoktatási politikák szűkebb területén Dursun és kollégái szemléletesen mutatják be a különféle, egymással versengő, egymással polemizáló migrációs és integrációs modelleket és ennek részeként a nyelvről, a nyelv jelentőségéről és kívánatos szerepéről alkotott elképzelések különbségeit. Dursun, Ayşe – Stella Wolter – Mira Liepold – Dovaine Buschmann – Birgit Sauer: Contested integration: hegemony projects in the field of education in Austria. *Critical Policy Studies*, 17(3) 2023. 464–483.

nyelvoktatás egyik alrendszerét az Osztrák Integrációs Alap (Österreichischer Integrationsfonds, ÖIF) nyelvi képzései jelentik, amelyek menekültekre, menedékesekre, harmadik országból érkező bevándorlókra és kivételes esetekben menedékkérőkre irányulnak; a németoktatáson túl ún. 'osztrák értékek' képzést foglalnak magukban, az ezekhez tartozó vizsgák teljesítése pedig szükséges a különféle tartózkodási státuszok megszerzéséhez. Az ÖIF saját statisztikái alapján 2024-ben októberig 57 000 integrációs kurzus férőhelyet finanszírozott, 2023-ban a teljes évre ez a szám 66 000 volt.²⁰

A támogatott nem-formális nyelvi képzések másik nagy csoportját a Munkaügyi Hivatal (AMS) felügyeli és koordinálja. Az aktív munkaerőpiaci politika nagyon hangsúlyos Ausztriában, a 2023-ra vonatkozó adatok szerint a munkaügyi központ klienseinek kétharmada részesült olyan társadalombiztosításból finanszírozott juttatásokból, amelyek feltétele valamilyen képzésben vagy oktatásban való részvétel.²¹ Ezek közt jelentős arányú a nyelvoktatás, a nyelvi képzésben részt vevő emberek és azon belül a németet tanulók pontosabb arányáról azonban nem sikerült statisztikai adatokhoz jutnunk. Az ÖIF és AMS mellett további németoktatási lehetőségeket és programokat támogatnak különféle tartományi kormányzati szervek és települési önkormányzatok.²²

Az ausztriai nem-formális felnőttoktatás nagyságrendjéről valamivel pontosabb képet alkothatunk a hatévente lezajló felnőttoktatási felmérés 2022-es ausztriai almintájából (European Adult Education Survey).²³ Eszerint a nem-formális oktatásban, azon belül az idegennyelv-tanulásban a kérdezést megelőző 12 hónapban az osztrák állampolgárok 3,2%-a, míg a nem osztrák állampolgárok 16,2%-a vett részt. Vélhetőleg az utóbbi főként németnyelvtanulást takar, amely így nagyságrendileg több mint 130 000 egyéni tanulóprogramot jelent a kérdezést megelőző 12 hónapban. Ez a szám ugyanakkor a támogatott nem-formális nyelvoktatásnál jóval szélesebb szegmensre vonatkozik: az aktív munkaerőpiaci programok és az államilag támogatott – és sok esetben kötelezően előírt – nyelvi és integrációs kurzusok mellett a munkáltató, valamint a nyelvtanuló egyén által finanszírozott oktatási tevékenységeket is tartalmazza.

²⁰ ÖIF Deutschkurszahlen Jänner-Oktober 2024 <https://www.integrationsfonds.at/integration-in-zahlen/>, (Letöltve 2024. december 6.)

²¹ Public Employment Service Austria: 2023 Annual Report. AMS Österreich, <https://www.ams.at/organisation/geschaeftsberichte/geschaeftsberichte-oesterreich>, (Letöltve 2024. március. 25.)

²² European Commission/EACEA/Eurydice: Teachers in Europe: Careers, Development and Well-being. Eurydice report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021.

²³ Statistik Austria: Erwachsenenbildung. *Ergebnisse des Adult Education Survey (AES)*. Wien: Statistik Austria. 2024. https://www.statistik.at/fileadmin/user_upload/AES-2022_Web-barrierefrei.pdf, 113. (Letöltve 2024. június 4.)

Bár a nyelvoktatás intézményrendszere rendkívül széttagolt, az intézmények közös jellemzője – ahogy más nyugati országokban is²⁴ – a neoliberais szervezeti agenda.²⁵ Más országokhoz hasonlóan²⁶ az Európai Unió Ausztriában is jelentős szerepet vállalt a felnőttképzés piacosításának előmozdításában. Különösen az Európai Szociális Alap kapott központi szerepet abban, hogy a felnőttképzés területén bevezették a humán tőke fogalmát és a szűk értelemben vett foglalkoztatást mint célt, szemben a hagyományosan létező osztrák felnőttképzési hagyományok és intézmények által megfogalmazott sokrétűbb társadalmi célokkal. Az Európai Szociális Alap által finanszírozott programok a projekttervezést és a pályázati versenyeztetést is előírják. Ez a logika élesen különbözik az osztrák állami elosztás korábbi formáitól, amelyek kevésbé a pályázati projektekre, és sokkal inkább a szolgáltatók hosszú távú működésére, és a stabilan nyújtott feltétel nélküli átalány jellegű támogatásra épültek.²⁷

Miközben a felnőttképzéshez kapcsolódó „élethosszig tartó tanulás” ideológiája egyre inkább visszhangra talál az uniós országok szakpolitikáiban, a területen jellemző munkakörülmények folyamatosan romlanak.²⁸ Egy Ausztriára is kiterjedő friss összehasonlító tanulmány is megállapította: a területet jellemző munkakörülmények bizonytalanok, a karrierlehetőségek szinte teljesen hiányoznak, így (a formális közoktatással ellentétben) a fizetés a munkatapasztalattal az évek során alig növekszik, és az egyetlen előrelépési lehetőség a kevesek számára elérhető vezetői pozíciók megszerzésében rejlik. E tanulmány szerzői is arra a szomorú és kijózanító következtetésre jutottak, hogy a felnőttképzési ágazatban „a karrierépítés egyet jelent azzal, hogy a munkavállaló abbahagyja a tanítást”.²⁹

²⁴ Bowl, Marion: *Adult education in neoliberal times*. London: Springer, 2017. Fejes – Holmquist, 2019; Thériault, Virginie – Mercier, Jean-Pierre: Illustrations of ethical dilemmas during ethnographic fieldwork: When social justice meets neoliberalism in adult education. *Ethnography and Education*, 18(1), 2023, 4–20.

²⁵ Lassnigg, Lorenz – Vogtenhuber, Stefan: Financing and institutions as key elements of the future of adult education. In: Heikkinen, Anja – Pätäri, Jenni – Molzberger, Gabriele (Eds.): *Disciplinary struggles in education*. Tampere: Tampere University Press, 2019. 239–259.

²⁶ Kurki et al., 2017.

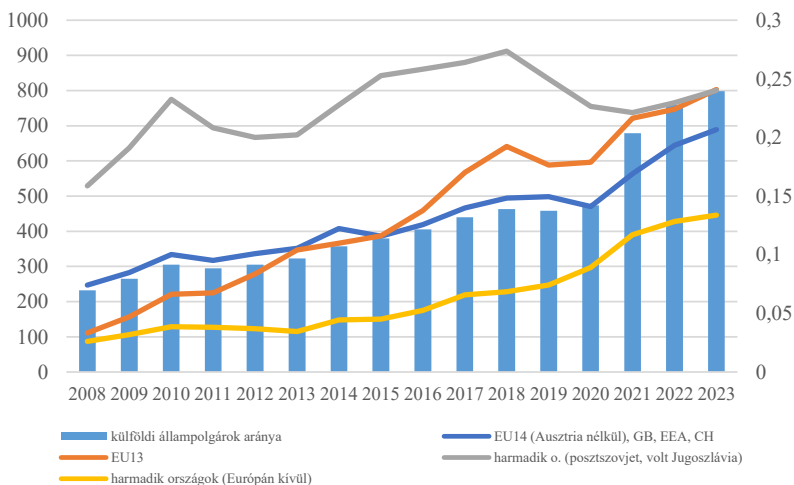
²⁷ Lassnigg – Vogtenhuber, 2019.

²⁸ Kreiml, Thomas: Lernende zu begleiten, ist wichtig – die Rahmenbedingungen dafür sind es nicht? Neue Lernumgebungen versus der Arbeitsrealität von ErwachsenenbildnerInnen im arbeitsmarktpolitischen Maßnahmenbereich. *Magazin erwachsenenbildung.at*, 2007(2), 2007. 1–13. Kukovetz, Birgitte – Sprung, Annette: Is adult education a ‘white’ business? Professionals with migrant backgrounds in Austrian adult education. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, 5(2), 2014. 161–175.

²⁹ Clancy, Sharon – Hefler, Günter – Rapanà, Francesca – Steinheimer, Eva – Studená, Ivana: Work and learning in the adult education sector. In: Holford, John – Boyadjieva, Pepka – Clancy, Sharon – Hefler, Günter – Studená, Ivana (Eds.): *Lifelong learning, young adults and the challenges of disadvantage in Europe*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. 325–350. 347.

Németet oktató kelet-európaiak Ausztriában – németoktatás Kelet-Európában – statisztikák és történeti szempontok

A tanulmány központi állítása, hogy a felnőttoktatást, azon belül a bevándorlók, menekültek, munkanélküliek nyelvoktatását egyre inkább külföldi állampolgárok végzik, igen kedvezőtlen munkakörülmények között. Kukovetz és Sprung 2014-es kutatása szerint³⁰ az ausztriai felnőttképzésben a külföldi munkavállalók alulreprezentáltak voltak. Az utóbbi 10 év ausztriai munkaügyi statisztikái szerint ugyanakkor súlyuk e munkaerőpiaci szegmensben – különösen a nők körében, akik a nyelvoktatók és németoktatók többségét alkotják – az utóbbi másfél évtizedben folyamatosan növekedett.

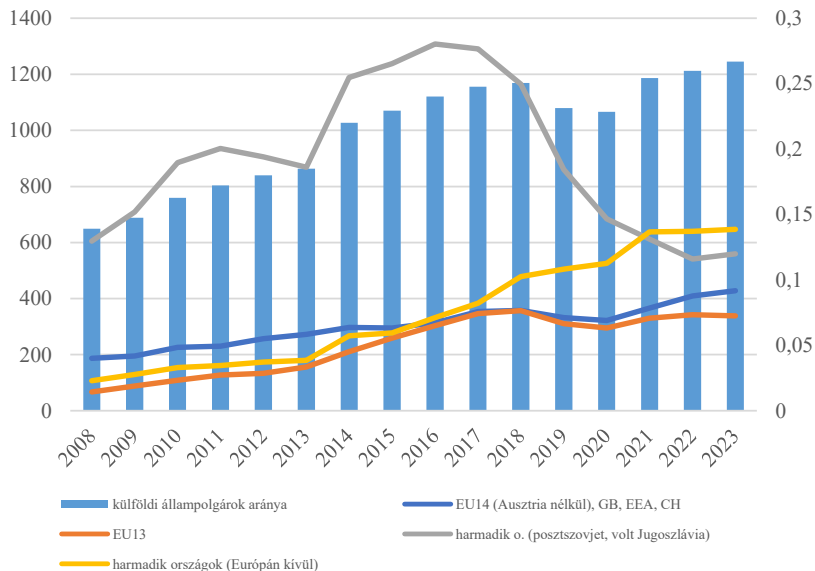

1. ábra. A foglalkoztatott külföldi állampolgárok száma és együttes aránya Ausztriában, a 85.59 („Egyéb oktatás”) kategóriában,³¹ állampolgársági csoportok szerint, nők. Forrás: saját számítások a BMAW AMIS³² alapján

³⁰ Kukovetz – Sprung, 2014.

³¹ Ez az alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézményeket összesíti, és nem tartalmazza a sport- és szabadidős képzést, a kulturális képzést és a járművezető képzést. E kategória ugyanakkor bővebb a nem-formális nyelvoktatási intézményeknél, számos tevékenység tartozik ide, pl. a diplomát vagy oklevelet nem adó számítógépes tanfolyamok, vagy a nem-formális vallási képzés. https://data.statistik.gv.at/web/meta.jsp?dataset=OGDEXT_KLASSDB_OENACE2008_1

³² BMAW: Bundesministerium für Arbeit und Wirtschaft, az osztrák Munkaügyi és Gazdasági Minisztérium rövidítése. AMIS: ArbeitnehmerInnen-Melde- und Informationssystem, az osztrák munkavállalói adatokat gyűjtő rendszer. https://www.dnet.at/Amis/Datenbank/DB_Be.aspx

2. ábra. A foglalkoztatott külföldi állampolgárok száma és együttes aránya Ausztriában, a 85.59 („Egyéb oktatás”) kategóriában, állampolgársági csoportok szerint, férfiak. Forrás: saját számítások a BMAW AMIS alapján.

A felnőttképzés alulértékelt voltát tükrözi a terület statisztikai „láthatatlansága” is: a gazdasági ágazati kategóriák alapján a terület azonosítása és leírása alig lehetséges. Az ÖNACE 8 (Österreichische Normen für die Klassifikation der Wirtschaftszweige) ágazati kategóriarendszer „máshova nem sorolt egyéb oktatás” 85.59. számú kategóriája fed át leginkább a nem-formális nyelvoktatással. Az ausztriai Munkaügyi és Gazdasági Minisztérium adatai szerint a 2008 és 2022 közötti időszakban az ezen ágazatban dolgozó külföldi állampolgárok aránya folyamatosan nőtt, a nők körében pedig 6%-ról 24%-ra, a férfiak körében 16%-ról 26%-ra. Az abszolút számokat tekintve legmeredekebben az EU-állampolgár nők száma emelkedett, 100 főről 800 före; valamint a harmadik országbeli, Európán kívüli férfiaké, 100-ról 600 fő fölé.³³ Miközben ezek az arányok nem térnek el jelentősen a teljes ausztriai munkaerőpiaci arányoktól (ahol jelenleg a külföldi munkavállalók aránya 24%), a nyelvoktatást végző felnőttoktatási intézményekben és tréningközpontokban azt látjuk, hogy a külföldi állampolgárságú foglalkoztatottak aránya ennél jóval magasabb is lehet. Bár hivatalos statisztikákhoz nem sikerült hozzáférnünk, a kutatásban részt vevő intézményekben a vezetők szubjektív

³³ BMAW – Arbeitsmarktinformationen AMIS, https://www.dnet.at/Amis/Datenbank/DB_Be.aspx

megítélése szerint a nyelvtanárok közt hasonló arányban, vagy éppen többségben vannak a külföldiek, és arányuk időben növekvő.³⁴

E tendenciákat a történelmi birodalmi folyamatokba ágyazva érthetjük meg jobban. A német nyelv a közép- és kelet-európai régióban régóta kiemelt jelentőséggel bírt. A Habsburg Birodalom és Poroszország a XVII–XVIII. századtól kezdve a német nyelv nyilvánosságbeli szerepét erősítették.³⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnését, majd a második világháború után Ausztria és Németország geopolitikai hatalomvesztését követően a német nyelv nyilvános használatának státusza és jogi feltételei egyre inkább beszűkültek.³⁶ E tendencia az 1950-es évektől enyhült: mivel mind a nyugati, mind a szocialista blokkban (az NDK-ban) beszélték hivatalos nyelvként, számos közép- és kelet-európai országban engedélyezték a megjelenését például a felsőoktatásban.³⁷

A posztoszocialista átmenet új fejleményekhez vezetett. Az EU-csatlakozás előkészítő szakaszában a közép-kelet-európai országokban előtérbe került a kisebbségi jogvédelem.³⁸ Mindeközben a német és osztrák vállalatok közép- és kelet-európai terjeszkedése, és ezzel összefüggésben a német nyelvtudással rendelkező olcsó munkaerő iránti igény növelte a német nyelv munkaerő-piaci értékét a régió lakossága körében.³⁹ A piaci igényekre a „soft power” eszközöként közpolitikai válaszok is születtek: Németország és Ausztria különféle oktatási, kulturális programokat és intézményeket hozott létre, melyek földrajzi fókuszukban leképezik az egykori birodalmi határokat.⁴⁰ E közpolitikák és intézményi diskurzusok a gazdasági

³⁴ A kutatás tereptapasztalatai alapján a külföldi tanárok aránya összefügg az adott intézmény presztízsével és a tanárok fizetésével – ennek ellenőrzése meghaladja e tanulmány kereteit.

³⁵ Nádor Orsolya: A kelet-közép-európai nyelvi térség. KRE-L'Harmattan, 2023, 106–108.

³⁶ Kamusella, Tomasz: *The politics of language and nationalism in modern central Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2009; Stevenson, Patrick – Carl, Jenny: *Language and social change in central Europe: Discourse on policy, identity and the German language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.

³⁷ Uessler, Karl Dieter: „Nyelvpolitika és identitásmenedzsment.” *Regio*, 2024, 32/1. 60–84. Ammon, Ulrich: *The position of the German language in the world*. Routledge, 2019; Jin, Lixian – Cortazzi, Martin: Introduction. In: Jin, Lixian – Cortazzi, Martin (Eds.): *Researching intercultural learning*. London: Palgrave Macmillan, 2013. 1–17; Stevenson & Carl, 2010.

³⁸ Vizi Balázs: „European integration and minority rights conditionality policy.” *Beyond International Conditionality*. Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, 2017. Hughes, James – Sasse, Gwendolyn: Monitoring the monitors: EU enlargement conditionality and minority protection in the CEECs. *JEMIE*, 3(2), 2003; Vermeersch, Peter: Minority policy in Central Europe: Exploring the impact of the EU's enlargement strategy. *The Global Review of Ethnopolitics*, 3(2), 2004. 3–19.

³⁹ Tichy, Ellen: Deutsch nach der Wende in Mitteleuropa-Studiengänge der Germanistik, Deutschlehrausbildung und Deutsch als Berufssprache [German after the fall of communism in Central Eastern Europe – Courses in German studies, German teacher training and German as a professional language]. *Germanistische Beiträge*, 2015(37), 2015. 116–131.

⁴⁰ Stevenson & Carl, 2010, 45., 98.; Teichler et al., 2011, 185.; Ammon 2014, Magyarország esetében Uessler, 2024.

érdekekre való hivatkozásokat ötvözik az emberi jogok és az uniós nyelvpolitikát jellemző többnyelvűség és interkulturális kommunikáció értékeivel és szókincsével. Bár a rendszerváltás utáni évtizedek oktatáspolitikájának globalizációs trendjei nyomán a kelet-közép-európai régióban az angol nyelv szerepe a némethez képest jelentősen megnőtt, e többféle idősíkon és léptékben zajló változások következtében a német nyelv továbbra is központi jelentőséggel bír ezekben az országokban.⁴¹

A német mint idegen nyelv oktatása tehát a kelet-európai régióban történelmileg kialakult intézményi struktúrába ágyazódik, amely magában foglalja többek között a felsőoktatást, a főiskolákon és egyetemeken folyó tanárképzést. A neoliborális kormányzás a jóléti, egészségügyi és oktatási ágazat állami költségvetési támogatását jelentősen csökkentette a régióban a rendszerváltást követően, ez pedig a közoktatás drámai alulfinanszírozásához vezetett: rendkívül alacsony bérekhez, amelyek sem a piaci bérekkel, sem a nyugat-európai országok közoktatásában kínált javadalma-zással nem hasonlíthatók össze.⁴² Emiatt nem csupán a nyelvi és nyelvtanári egyetemi és főiskolai képzések iránti érdeklődés csökkent, hanem a nyelvtanárok közoktatásból való elvándorlása is növekedésnek indult, részben a piaci szektor irányába, kisebb részben pedig a külföldi munkakeresés és külföldi munkavállalás felé.

Tanárhierarchiák az ausztriai felnőttoktatásban

A fejezetben a menekülteknek, bevándorlóknak, munkanélkülieknek szervezett, államilag finanszírozott nyelvoktatásban végzett kvalitatív terepmunkánk eredményeit vizsgáljuk: bemutatjuk, hogy a foglalkoztatást szabályozó jogi és adminisztratív intézkedések, másrészt pedig az „anyanyelvi beszélőt” felértékelő nyelvi ideológiák (*native speakerism*⁴³) milyen pozíciókat hoznak létre a felnőttoktatás e szegmensében.

Módszertan

A kutatásban kvalitatív adatgyűjtésre támaszkodtunk. E cikk budapesti szerzője 2021 nyarától kezdve rendszeresen havonta-kéthavonta Bécsben töltött néhány napot, mialatt félig strukturált interjúkat készített és résztvevő megfigyelést végzett. A félig strukturált interjúk egységes vezérfonalat követve készültek a szakmai karrierút (pályaválasztás, munkahelyek), a munkavégzés hétköznapi tapasztalatai

⁴¹ Az Eurostat szerint az Európai Unió belül Belgium és Luxemburg mellett a KKE régió poszt-szocialista országaiban a leggyakoribb a német mint idegen nyelv a középiskolások körében (Eurostat 2020, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDUC_UOE_LANG01_custom_3363246/settings_1/map?lang=en&bookmarkId=6e6a8e8a-ac64-4e5f-8add-bdca-7a10100c

⁴² Tichy, 2016; European Commission, 2021, 2022.

⁴³ Lásd Holliday, Adrian: Native-speakerism. *ELT Journal*, 60(4), 2006. 385–387.

(problémák és örömteli tevékenységek), a kollégákkal és résztvevőkkel kialakuló kapcsolatok, valamint a politikai attitűdök és az érdekérvényesítés témaköreit érintve. Az interjúkat szó szerint átírva tematikus elemzést végeztünk. A kutatásban felhasználtuk továbbá egy másik párhuzamos kutatás kvalitatív interjút is: a második szerző a kurzusokat látogató menekültekkel interjúzott arabul és németül. A kutatás elsősorban a menekültek munkavállalási tapasztalataira és perspektíváira irányult, de érintette az államilag támogatott nyelvtanfolyamok témáját is. E második kutatásban öt interjú készült.

1. táblázat: A kvalitatív interjúk – mintanagyság néhány fontosabb jellemző szerint

Interjúk összesen	43
Állampolgárság	
Ausztria	22
Magyarország	10
Bosznia-Hercegovina	2
Szerbia	2
Horvátország	2
Szlovákia	2
Ukrajna	1
Lengyelország	1
Egyéb	1
Nem	
férfi	12
nő	31
Foglalkozás, pozíció	
projektvezető	5
nyelvtanár	34
szociális munkás	4
Foglalkoztató szervezet típusa	
Nonprofit	27
Forprofit	16

A kvalitatív interjúzás mellett résztvevő megfigyelést is végeztünk. Az első szerző 2021 nyara és 2023 nyara közt hetente-havonta néhány napot töltött egy nonprofit szervezetben, követte az egyes emberek szakmai hétköznapijait, és nagyobb léptékben a politikai átalakulásokkal szorosan összekapcsolódó intézményes átalakulásokat. A megfigyeléseket terepnaplóban jegyezte le. A második szerző a kutatás idején maga is német nyelvtanárként is dolgozott (egyetemi tanulmányai, ill. kutatásai mellett).

A jogi-adminisztratív intézkedések szerepe

A munkaerőpiaci statisztikák alapján (1. és 2. ábra), és a számos felnőttképzési intézményben végzett terepkutatásunk szerint is az államilag támogatott nyelvoktatásba jelentős számban érkeznek tanárok a közép- és kelet-európai régió uniós tagállamaiból, valamint az Európai Unión kívüli országokból, például a volt Jugoszlávia államaiból (Bosznia-Hercegovinából, Szerbiából) és a posztszovjet országokból (pl. Ukrajnából, Oroszországból vagy Örményországból). A tartózkodási és munkavállalási jogok jelentősen eltérnek az EU-állampolgársággal rendelkező és nem rendelkező csoportok közt, és a jogi helyzetet tovább bonyolítja a menekültstátusz, valamint a kiegészítő vagy ideiglenes védelem, például az ukrajnai menekültek esetében.

Míg a menekültstátusszal nem rendelkező harmadik országbeli migránsok tartózkodási és munkavállalási engedélye Ausztriában erősen függ a foglalkoztatási pozíciójuktól és munkahelyüktől, addig az elismert menekültstátusszal rendelkezőkre és az EU-n belüli migránsokra lazább szabályok vonatkoznak. Ugyanakkor a kutatók egyre inkább egyetértenek abban, hogy az uniós polgárok szabad mozgása nem jelenti, hogy feltétlenül a helyi állampolgárokéhoz hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben lennének. Az EU-n belüli migráció esetében is gyakori ugyanis a lefelé irányuló mobilitás és a meglévő képzettségek elismerésének hiánya (*deskilling*) – mindezek munkaerőpiaci szegmentációhoz és marginalizált munkaerőpiaci pozíciók kialakulásához vezetnek.⁴⁴ Az Ausztriában élő kelet-közép-európai EU-n belüli migránsokkal kapcsolatban Reeger⁴⁵ rámutatott a diplomák és a képzettség elismertetésével kapcsolatos jogi és adminisztratív akadályokra, amelyek miatt a bevándorlók gyakran kénytelenek elfogadni, hogy az osztrák állampolgárokhoz képest alacsonyabb bérekért és hosszabb munkaidőben dolgoznak.

A munkaerőpiac szegmentálódásának e jól ismert jelenségei az ausztriai felnőttoktatás területén sajátos formákat és jellemzőket mutatnak. Az osztrák közoktatási rendszer munkakörülményei egyértelműen kedvezőbbek az államilag támogatott felnőttoktatáshoz képest. A stabil állami finanszírozás (szemben a projekt- és

⁴⁴ Favell, Adrian: The new European migration laboratory: East Europeans in West European cities. In: Scholten, Peter – van Ostaijen, Mark (Eds.): *Between mobility and migration. The urban consequences of intra-EU movement*. Berlin – Heidelberg: Springer, 2018. 263–270; Favell, Adrian – Nebe, Tina M.: Internal and external movers: East–West migration and the impact of EU enlargement. In: Favell, Adrian – Recchi, Ettore (Eds.): *Pioneers of European identity: Citizenship and mobility in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar, 2009. 205–223. Glorius, Brigit – Grabowska-Lusinska, Izabela – Kuvik, Aimée: Introduction. In: Glorius, Beate – Grabowska-Lusinska, Izabela – Kuvik, Aimée (Eds.): *Mobility in transition: Migration patterns after EU enlargement*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. 7–18.

⁴⁵ Reeger, Ursula: Consequences of intra-EU mobility for CEE migrants in European urban regions. In: Scholten, Peter – van Ostaijen, Mark (Eds.): *Between mobility and migration. The urban consequences of intra-EU movement*. Cham: Springer, 2018. 45–62.

pályázati alapú finanszírozással) és a határozatlan idejű szerződések dominanciája miatt a közoktatásra jellemző munkahelyi biztonság összehasonlíthatatlan a felnőttoktatásra jellemző bizonytalansággal. A teljes munkaidő definíciója, illetve a kollektív szerződésekben rögzített bérek⁴⁶ is jelentősen különböznek e két szegmensben, emiatt a tanórák száma jelentősen magasabb a felnőttoktatásban, miközben az éves fizetett szabadság sokkal rövidebb, és a karrierépítés lehetőségei is sokkal szűkebbek. Mindezek következtében nem meglepő, és ezt interjúink is megerősítették, hogy akiknek erre lehetőségük van, azok igyekeznek a felnőttoktatási szegmensből átkerülni az állami közoktatásba.

A sokkal kedvezőbb munkakörülményeket biztosító közoktatás ugyanakkor nem egyformán hozzáférhető mindenki számára. Míg a felnőttoktatási intézmények nagyon sokféle képzettséget elfogadnak, addig a közoktatás Ausztriában szigorúan szabályozott, és a képzettségre vonatkozó specifikus feltételek szigorúan szűrik a szakmai váltást fontolgató oktatókat.⁴⁷ A külföldön szerzett diplomák elismertetése nehézkes, bonyolult és kiszámíthatatlan: az oktatási intézmény típusától és szakterületétől függően az illetékes szövetségi vagy tartományi szintű irányító testületnek vizsgálnia kell a kérelmező korábban valamely EU/EGT-országban szerzett képesítését és szakmai tapasztalatát, és – négy hónapon belül – eseti alapon kell döntenie az Ausztriában való foglalkoztathatóság további feltételeiről.⁴⁸ A városi szintű oktatásirányításnak, valamint az adott álláshelyet meghirdető iskola vezetőségének is további beleszólási joga van a külföldi diplomák érvényességének megítélésébe.

A szakmai váltásra törekvő tanárokkal és a területen dolgozó tanácsadókkal készített interjúink szerint a tanult tárgyakat, az elvégzett elméleti és gyakorlati kurzusokat, valamint a megfelelő intézményben eltöltött tanítási gyakorlat hosszát gyakran e vizsgálatok elégtelennek, hiányosnak találják, és jellemzően további pótlólagos tanulmányokat írnak elő, amelyek akár több hónapot vagy éveket is igénybe vehetnek. Ez az út sokak számára nem járható: a rosszabb anyagi helyzetben lévők, a teljes munkaidőben dolgozók, valamint mindazok, akiknek gondoskodási feladataik vannak, nem engedhetik meg maguknak. Mindez tehát diplomájuk elismertetését és így munkaerőpiaci mobilitásukat jelentősen akadályozza.

⁴⁶ European Commission, 2022, vö: BABE: KV–Private Bildungseinrichtungen Gehaltstabelle–gültig ab 01. Mai 2022 [Private educational institutions salary table–Valid from May 1st, 2022]. https://www.babe.or.at/fileadmin/user_upload/Downloads/BABE-KV-2022_Gehaltstabelle_final.pdf, (Letöltve 2024. március 25.)

⁴⁷ Proyer, Michelle – Pellech, Camilla – Obermayr, Tina – Kremsner, Gertraud – Schmözl, Alexander: ‘First and foremost, we are teachers, not refugees’: Requalification measures for internationally trained teachers affected by forced migration. *European Educational Research Journal*, 21(2), 2022. 278–292.

⁴⁸ Federal Ministry of Education, Science and Research. Diploma recognition procedure for teachers at federal level. 2023. https://www.bmbwf.gv.at/en/Topics/school/teachers/dr_p_fl.html, (Letöltve: 2023. szeptember 15.)

Az „anyanyelvi tanár” diskurzusai a nyelvtanulók szemszögéből

A jogi és adminisztratív szabályozáson túl szimbolikus folyamatok is hozzájárulnak a nyelvtanárok osztályozásához az ausztriai oktatási mezőben. A „native speakerism” kifejezést Holliday⁴⁹ alkotta meg, hogy kritikailag elemezze az angol nyelvoktatás anyanyelvi/nem anyanyelvi különbségtételre épülő hierarchikus viszonyait. Rámutatott, hogy e különbségtétel súlyos politikai következményekkel bír az angol nyelvhasználat és a nyelvoktatás globális viszonyaira azáltal, hogy az „anyanyelvi” beszédet egy idealizált modern „nyugati” kultúrához társítja, szemben a nem nyugati, „civilizálatlan” kultúrákkal.

Míg az „anyanyelvi” beszélőkkel kapcsolatos nyelvészeti kutatások többsége az angol nyelvhasználatra összpontosít, a jelenséget a német nyelv esetében is vizsgálták.⁵⁰ Sokan leírták az egynyelvűség nyelvi ideológiáinak (monolingualism) hegemoniáját különböző ausztriai közigazgatási és oktatási intézményekben, amelyek a német nyelv kizárólagos használatát írják elő.⁵¹ Ezzel összefüggésben mi azt vizsgáljuk, hogy a felnőttoktatási intézményekben nagy számban jelen lévő külföldi állampolgárságú tanárokat hogyan tekintik és értékelik az „anyanyelvűség” perspektívájából külső nézőpontból (a kollégák és a nyelvtanulók), valamint hogyan viszonyulnak e megkülönböztetéshez belső perspektívából maguk a közép-kelet-európai tanárok. Azt látjuk majd, hogy bár nincs tudományos bizonyíték arra, hogy a nyelvoktatás minősége összefüggne a tanár első beszélt nyelvével,⁵² mégis, az ausztriai németnyelvtanítás és -tanulás mindennapi valósága szorosan összefonódik a nativista ideológiákkal, amelyek az „anyanyelvi némettanár” felso-bbrendűségét állítják.

Tala, egy elismert szíriai menekült, korábban Szíriában maga is nyelvtanár, az interjúzás során e cikk egyik szerzőjét meghívta az otthonába. Röviddel a kezdés után csöngettek: Tala barátja, Jannan érkezett váratlan látogatásra. Csatlakozásával az ausztriai némettanulásról szóló interjú bizonyos értelemben két barátó beszélgetésévé alakult, akik érdeklődve osztják meg egymással e téren szerzett tapasztalataikat. Mindkettőjüknek határozott véleménye volt arról a nem csekély számú nyelvtanfolyamról, amelyen az Ausztriába érkezésük óta eltelt hat évben részt vettek. Kifejezetten elégedetlenek voltak a felnőtt bevándorlók nyelvoktatásával,

⁴⁹ Holliday, 2006.

⁵⁰ Jessner, Ulrike – Hofer, Barbara – Malzer-Papp, Emese: The multilingual and multicompetent native speaker. In: Slavkov, Nikolay – Melo-Pfeifer, Silvia – Kerschhofer-Puhalo, Nadja (Eds.): *The changing face of the “native speaker.” Perspectives from multilingualism and globalization*. Berlin: De Gruyter, 2022. 47–70.

⁵¹ Barakos, 2019; Scheibelhofer et al., 2021; Sprung, 2013.

⁵² Árva, Valeria – Medgyes, Péter: Native and non-native teachers in the classroom. *System*, 28(3), 2000. 355–372; Barratt, Leslie – Kontra, Eszter: Native English-speaking teachers in cultures other than their own. *TESOL Journal*, 9(3), 2000. 19–23; Sprung, Annette: Adult education in migration societies and the challenge of ‘recognition’ in Austrian and German adult education. *Studies in the Education of Adults*, 45(1), 2013. 82–98.

és különösen a munkaerőpiaci integrációhoz szükséges nyelvvizsgákkal. Tala és Jannan felváltva meséltek anekdotákat olyan tanárokról, akik szerintük nem rendelkeztek megfelelő képzettséggel, és általánosabban arról, hogy milyen nehézségekbe ütköztek a tanfolyamokon és a szakképzéshez vagy az elhelyezkedéshez szükséges vizsgákra való felkészülésük során.

T: A tanár hát... felteszel neki egy kérdést, ő pedig felmegy a Google-ra, és rákeres [a válaszra].

J: Így van, a tanárok tapasztalatlanok, nincs megfelelő szaktudásuk.

T: Volt egy tanárom, korábban valami mást csinált, banki alkalmazott volt. Aztán munkahelyet váltott, és jelentkezett [tanárnak]. Tudnak németül, de nem tudnak pontos válaszokat adni, nincsenek módszertani ismereteik a tanításhoz [...].

J: Igen! Nem feltétlenül... Én például most, oké, hogy beszélek arabul, de nem vagyok jó az arab nyelvtanban [...] Tudod mit? Azok az emberek, akik az egyetemen tanultak, Ausländer [külföldiek], akik Bulgáriából vagy [Kelet-Európa más területeiről] jöttek és nyelveket tanultak az egyetemen, sokkal hozzáértőbbek, mint az „igazi” osztrákok, akik tanítanak. Érzed, hogy megfelelően képzettek a tanári munkához.

A tanfolyamokról elmélkedve Tala, aki hazájában korábban maga is nyelvtanárként dolgozott, a felkészületlen tanárokkal kapcsolatos dühének is hangot adott. Kijelentése, miszerint „tudnak németül, de nem tudnak pontos válaszokat adni”, azt a tapasztalatát tükrözi, mely szerint az anyanyelvi beszélők ugyan uralják a nyelvüket, de a tanításhoz szükséges készségeik, ismereteik attól még hiányozhatnak. A tény, hogy a közép-kelet-európai országokból származó tanárok önállóan tanultak meg németül és a német nyelvből egyetemi diplomát szereztek, Jannan számára elismerésre méltó, pozitív érték.

Egyszer volt egy tanárom, két német [nyelv]tanár, tényleg sokkal jobbak voltak, mint az osztrák tanárok. A nyelvi egyetemi szakokon tanultak, és nagyon jók voltak, jobbak, mint [az osztrák tanárok] [...] Nem emlékszem pontosan, honnan jöttek; talán Magyarországról? De tényleg nagyon jó tanárok voltak, nagyon jók. Tavaly volt egy tanár Németországból; neki minden „ganz einfach” [nagyon egyszerű] volt. „Ez nagyon egyszerű!” És ő nem csinált semmit, minden „einfach” volt [számára]. [Méltatlankodva] De hát ez a te anyanyelved!

Jannan számára a tény, hogy a tanár anyanyelve német, nem magától értetődő előny, éppen ellenkezőleg, akadályozza, hogy mélyebben megértse a nyelvtanulók perspektíváját, és hogy megfelelő segítséget tudjon nyújtani a nyelvtanulás során felmerülő nehézségek és problémák áthidalásában.

Jannannal ellentétben Lina, aki német és nem német anyanyelvű tanárokkal szerzett tapasztalatait is megosztotta, az anyanyelvi beszélők mellett foglalt állást:

Vannak török származásúak [tanárok] is, akik itt születtek, de a német nem az anyanyelvük, beszélnek, de ők sem beszélnek rendesen. Az egyik tanárom magyar volt, megkérdeztem tőle: „Miért mondd azt, hogy »a piacon«, de azt, hogy »elmegyek a szupermarketbe?«. Azt mondta: »Mert így mondják németül«, de [az osztrák tanárnő] azt mondta nekem, hogy a szupermarketbe be lehet menni [az épületbe], míg a piacon kint vagy a szabadban – azt mondta, hogy ez az oka. Látod, akinek az anyanyelve, az más, mint az, aki később tanulta a nyelvet.

Nem ritka, hogy a nyelvtanulókon kívül az oktatásban dolgozó osztrák állampolgárok (tanárok, koordinátorok, vezetők) is dilemmákat fogalmaznak meg a „nemanyanyelvű”, külföldi tanárok kapcsán, véleményük ugyanakkor kevésbé egyértelmű és esszencializáló, mint a diákok fentiekhez hasonló sarkosabb megfogalmazásai. Bár alkalmi tapasztalataikról számot adva a megfogalmazott kritikájukban következetesen kerülnek az általánosításokat, a konkrét negatív példákra rámutató beszámolóikkal ők is hozzájárulnak a „nem anyanyelvi”, kevésbé kompetens tanár toposzának megszilárdításához, erősítve az „anyanyelvűség” hegemon ideológiáját.

Az „anyanyelvi tanár” kategória és a közép-kelet-európai tanárok identitásdiskurzusai

A (nyelv)tanári állásokat szabályozó jogi és adminisztratív intézkedések az „anyanyelvi beszélő” diskurzusával együtt a munkavállalókat hierarchiákba rendezik, és a munkaerőpiac különböző pozíciói felé irányítják. Az ausztriai tartózkodás és munkavállalás jogi korlátai (a harmadik országok nem menekült státuszú állampolgárai számára) és a külföldön szerzett nyelvoktatói diplomák és oklevelek ausztriai elismertetésének adminisztratív akadályai (a legtöbb külföldi állampolgár számára) a közép- és kelet-európai nyelvtanárokat a felnőttoktatáshoz kötik, mivel akadályozzák őket abban, hogy a közoktatás stabilabb és jobban fizetett területeire váltsanak. Az érintett munkavállalók szemében ezeket az adminisztratív akadályokat az „anyanyelvi beszélő” diskurzusa legitimálja, vagyis az az elképzelés, amely az „anyanyelvi” tanárokat automatikusan nagyobb kompetenciával ruházza fel, és az oktatói munkájukat automatikusan magasabbra értékeli, mint a nem anyanyelvi tanárokét.

A „másodrendű nyelvtanár” pozíció, perspektíva és identitás működését a jelenleg Bécsben tanító, és családjával ott is élő kora negyvenes Ilona történetén keresztül mutatjuk be. Ilona egy felvidéki kisteleptülésen született egy szlovákiai magyar közösségben. A nyelvek iránt érdeklődve a német tanár szakot választotta, diplomáját egy szlovákiai főiskolán szerezte. Diplomaszerezés után úgy döntött, hogy továbbfejleszti nyelvtudását, és néhány évig au-pair volt egy bécsi családnál, majd egy bécsi magyar cég ügyfélszolgálatán dolgozott. Ezek után döntött úgy, hogy magát eredeti szakmájában is kipróbálja: az egyik legnagyobb osztrák

felnőttképző céghez jelentkezett németnyelv-tanárnak. Találkozásunk idején még mindig ez volt a munkahelye.

Csakúgy, mint szinte minden interjúalanyunk, Ilona is szembeállította az érzelmileg és fizikailag is megterhelő felnőttoktatási munkát és az alacsonyabb fizetéseket a közoktatás biztonságával, a kisebb munkaterhekkel és magasabb fizetésekkel. Részletesen elmagyarázta a pályázatokkal és a projektalapú munkával járó bizonytalanságok káros hatásait, amelyek tapasztalatai szerint időről időre aláássák a munkavállalók kedélyállapotát, valamint a kollégák közti kapcsolatokat.

Mindezek ellenére Ilona némettanárként végzett ausztriai munkájával kapcsolatban leginkább hálát érez. Élettörténetében folyamatosan jelen van egyfajta bizonytalanság és önbizalomhiány: először abban is kételkedik, hogy Ausztriában bármilyen hivatalos állást találhat, később abban, hogy irodai munkát is végezhet, végül pedig abban is, hogy végzettségének megfelelően nyelvtanárként foglalkoztassák. Hogy ezek az események mégis bekövetkeztek, azt lelkesedéssel, szinte valamilyen csodaként, hálával idézte fel.

...Német nyelvtanárként jelentkeztem, és aztán hála Istennek összejött. [...] Soha az életben nem gondoltam volna, hogy én itt németet taníthatok. Szóval, hála Istennek, így látom, mert akkoriban arra számítottam, hogy mindig bolti eladóként vagy ilyesmiben fogok dolgozni, és hogy nem lesznek jobb lehetőségeim... De hála Istennek, a végzettségem alapján sikerült...

Kiváltságosnak és szerencsésnek tartja magát, „jó sorsáért” hálás a munkaadóinak. E perspektíva és a folyamatosan megidézett hálaérzet és lekötelezettség a hatalmas munkaterheléssel, az alacsony fizetésekkel és a munkaviszony bizonytalanságával kapcsolatos sérelmeit újra és újra felülírja.

Ilona önbizalomhiánya jelentős mértékben fakad abból, hogy környezete őt „nemanyanyelvi” beszélőként osztályozza: a kollégák helyesírási hibákra, az akcentusára, az esetleges nyelvtani hibákra vonatkozó megjegyzései és az ezzel kapcsolatos hallgatói visszajelzések mind beépülnek egy bizonytalan, bármikor megkérdőjelezhető szakmai identitásba.

Valahogy ideges voltam, hogy nem vagyok anyanyelvi [német anyanyelvű ZI], [de] mégis taníthattam németet (nevet) [...] Szóval a legmagasabb szint, amit valaha is tanítottam, a B1 volt. Tehát B2 szintű tanítást, azt hiszem, esetleg..., de nem vállalnám el, mert szerintem az anyanyelvűek sokkal többet tudnak adni. [Szünet] Vagy talán nem. Mert a diákok [azt mondják ZI], hogy én sokkal jobban el tudom magyarázni a dolgokat, mint az anyanyelviék. Nem tudom, egyszerűen nem tudom [...] Mert vannak diákok, sok [kollégától ZI] hallottam, hogy vannak diákok, akik tesztelni akarják a tanárokat (nevet), szóval nekem erre tényleg nincs szükségem. Nem azt mondom, hogy nem vagyok azon a szinten, de egy anyanyelvű attól még anyanyelvű.

Nem csupán Ilona érzi magát bizonytalanak. A tanítási kompetenciáikkal kapcsolatos kételyek és a szakmai (ön)korlátozás – például csakis kezdő szintű nyelvtanfolyamok bevállalása – visszatérő elem a közép-kelet-európai tanárokkal készített interjúkban. E bizonytalanságok, melyek a szakmailag kifogásolható „nem anyanyelvi beszélő” toposzához kapcsolódnak, megerősítik a tanárok saját munkájukkal kapcsolatos bizonytalanságát, csökkentik szakmai önértékelését; relativizálják és végső soron delegitimálják az elképzelést, mely szerint a közép- és kelet-európai tanárokat is jobb munkakörülmények és magasabb fizetések illethetnék meg.

Következtetések: tanárok hierarchiája – diákok hierarchiája

Ausztriában 2015 óta egyre erősödő populista bevándorláspolitikai érvényesül, többek között a migránsok és menekültek nyelvcsatájával kapcsolatban.⁵³ E politikák a menekültek és migránsok ausztriai tartózkodását, munkavállalását és a jóléti ellátásokat egyre inkább a német nyelv elsajátításához kötötték. Miközben a bevándorlók felelősségesítésének e diskurzusai felerősödtek, az ellentmondásos és kiszámíthatatlan politikai környezet destabilizálta a bevándorlók németnyelv-oktatásának szakmai szereplőit, például az oktatási intézményeket, valamint a szakmai és érdekképviseleti csoportokat és szervezeteket. E folyamatok Flubacher⁵⁴ megnevezésében a „kormányzati prekarizáció” jelenségei – a felnőttképzés EU-pályázati finanszírozási rendszerébe is beágyazódtak. A piacosodás logikájára rétegződő szigorodó és a bevándorlókkal ellenséges migrációs politikák következtében a felnőttképzés eleve bizonytalan és nehéz munkakörülményei tovább romlottak. Az alacsony bérek, a hosszú munkaidő, a folyamatos bizonytalanság és a perspektívák hiánya miatt ezekben az állásokban hosszabb távon dolgozni nagyon megterhelő.

Tanulmányunk e társadalmi kontextusban a külföldi állampolgárságú munkavállalók helyzetét vizsgálta. A külföldi állampolgárok, és köztük a közép- és kelet-európai nyelvtanárok az utóbbi években megnövekedett súlyát a gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok tükrében igyekeztünk megérteni, különböző történelmi időtávlatokban és földrajzi léptékekben. Vizsgáltuk a német nyelv évszázados intézményesülésének birodalmi genealógiáját a közép-kelet-európai régióban, amely a régióban jellemző magas szintű német nyelvtudást, a nyelvi erőforrások felhalmozódását megalapozta.

⁵³ Gruber, 2017; Gruber – Rosenberger, 2023; Rosenberger – Gruber, 2020.

⁵⁴ Flubacher, 2021.

Másodszer, kiemeltük az állami szerepvállalás átalakulásainak jelentőségét a közép-kelet-európai régió Kelet–Nyugat irányú migrációs folyamataiban⁵⁵. Az állami szolgáltatások drámai leépülése a posztszocialista országokban a rendszerváltás utáni évtizedekben, beleértve az oktatást és a jóléti ellátásokat, az egyik központi hajtóereje a nyelvtanárok és a germanisztika diplomával rendelkezők külföldi munkavállalásának. A közép- és kelet-európai tanárok az ausztriai felnőttoktatásban a kiszámíthatatlan, prekár munkakörülmények ellenére is biztosabb megélhetéshez jutnak; mindezt úgy, hogy eredeti szakmájukban dolgozva a migráns életutakra egyébként jellemző szakmai leminősítést és státuszvesztést is elkerülik. E mobilitási pályákat egy következő tanulmányban részletesebben is feltérképezük majd, a jelen munka csupán az első lépése a feldolgozásnak, amely a tágabb kontextust mutatja be, a nyelv kettős szerepére rámutatva, arra, hogy hogyan működik erőforrásként a befogadó állam számára, és közben hogyan épülnek rá társadalmi hierarchiák és egyenlőtlenségek.

Az osztrák bevándorláspolitiká számára a közép-kelet-európai munkavállalók e csoportja erőforrásként jelenik meg. A cikkben bemutattuk, hogy e munkaerő olcsóbbá tétele milyen különbségtevésekre épül: ennek milyen jogi-adminisztratív és szimbolikus formái láncolják a külföldi munkaerőt a felnőttoktatás e specifikus területeihez azáltal, hogy korlátozzák hozzáférésüket a közoktatáshoz és annak biztosabb és anyagilag és szimbolikusán is jobban elismert pozícióihoz. Bemutattuk továbbá, hogy a közép- és kelet-európai tanárok másodlagos pozícióját az „anyanyelvi beszélő” nyelvi ideológiái is megerősítik. A vezetőkkel, tanárokkal és diákokkal készített interjúinkból kiderült, hogy az „anyanyelvi” és a „nem anyanyelvi” tanárokat szembeállító ambivalens diskurzusoknak romboló hatásuk van: a beszélő álláspontjától és a két kategória megítélésétől függetlenül e diskurzusok aláássák a külföldi állampolgárságú tanárok önbizalmát, megkérdőjelezve szakmai hozzáértésüket, kompetenciáikat, és legitimálva másodlagos szerepüket.

A felnőttképzés, és az államilag támogatott nyelvtanítás rendszere ily módon a közép-kelet-európai állampolgárságú nyelvtanárokat egy szegmentált munkaerőpiaci struktúrában belül sajátos, a reguláris közoktatáshoz képest alárendelt pozíciókhoz kötik. A szegmentált munkaerőpiac működését jellemzően az informális, fizikai munka különféle terepein elemezték – ehhez képest az általunk vizsgált területet formális munkaviszonyok és a munkavállalók magas (főiskolai vagy egyetemi) szintű iskolázottsága jellemzik. Bár e társadalmi feltételek az anyagi boldogulás mellett a szakmai mobilitás lehetőségét is kínálják a közép-kelet-európai országokból érkező tanároknak, e pozíciók mindeközben anyagilag és szimbolikusán is leértékelték az osztrák közoktatáshoz képest. E kettő együtt a közép- és

⁵⁵ Melegh Attila: *The Migration Turn and Eastern Europe: A Global Historical Sociological Analysis*. Cham: Springer International Publishing, 2023.

kelet-európai nyelvtanárok számára a nyelvoktatási lehetőségek szigorú hierarchiájának körvonalait rajzolja ki.

Végezetül fontos látnunk, hogy e tanári hierarchiák szorosan összefonódnak azzal az általános jelenséggel, ahogy a bevándorlók különféle csoportjai a fogadó országok másodrendű munkavállalóivá válnak. Esetünkben a tanárok klaszszifikációja nem csupán azzal jár, hogy az állami szolgáltatások (jelen esetben a németnyelv-tanítás) olcsóbbá válnak az állam számára, hanem a felnőttoktatás résztvevőire, a menekült és bevándorló nyelvtanulóokra vonatkozó klasszifikációt is tükrözi. Bár nincs bizonyíték arra, hogy a közép- és kelet-európai tanárok objektíve kevésbé lennének kompetensek az osztrák állampolgárokhoz képest, munkájuk adminisztratív, anyagi és szimbolikus leértékelése azt is tükrözi, hogy a politika és az intézmények hogyan tekintenek a felnőttoktatásban tanulóakra, és hogyan tekinti a felnőtt bevándorlókat másodrendűnek a reguláris közoktatásba beiratkozottakhoz (többségükben osztrák állampolgárokhoz) képest. Az ilyen egymásba fonódó osztályozási és klasszifikációs rendszerek, valamint a különböző pozíciókban lévő vezetők, tanárok és diákok közötti kapcsolatok további kutatást érdemelnek. Ebben a tanulmányban megtettük az első lépéseket ebbe az irányba, és a nyelvi kormányzás fogalmi keretében rávilágítottunk arra, hogy a történelmileg, gazdaságilag és politikailag beágyazott nyelvi geográfiák milyen árnyalt módon járulnak hozzá a tagság, a befogadás és a kirekesztés hierarchiáinak építéséhez és fenntartásához a mai bevándorló társadalmakban a közép- és kelet-európai régióban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amin, Nora: Nativism, the native speaker construct, and minority immigrant women teachers of English as a second language. In: Kamhi-Stein, Louise D. (Ed.), *Learning and teaching from experience*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004. 61–80.
- Ammon, Ulrich: *The position of the German language in the world*. London: Routledge, 2019.
- Andersson, Per – Muhrman, Karolina: Marketisation of adult education in Sweden. *Journal of Adult and Continuing Education*, 28(2), 2022. 674–691.
- Árva, Valeria – Medgyes, Péter: Native and non-native teachers in the classroom. *System*, 28(3), 2000. 355–372.
- Austrian Integration Fund: Formular zur elektronischen Erfassung von Lehrkräften [Form for the electronic registration of teachers]. https://www.integrationsfonds.at/fileadmin/content/AT/Downloads/Formular_fuer_Lehrkraefte_IntG-DV.pdf, 2023.
- BABE: KV–Private Bildungseinrichtungen Gehaltstabelle–gültig ab 01. Mai 2022 [Private educational institutions salary table –Valid from May 1st, 2022]. <https://>

- www.babe.or.at/fileadmin/user_upload/Downloads/BABE-KV-2022_Gehaltstabelle_final.pdf, 2022.
- Barakos, Elisabeth: Multilingual language trainers as language workers: A discourse-ethnographic investigation. *Language and Intercultural Communication*, 19(2), 2019. 184–200.
- Barratt, Leslie – Kontra, Eszter: Native English-speaking teachers in cultures other than their own. *TESOL Journal*, 9(3), 2000. 19–23.
- Bauder, Harald – Jayaraman, Sita: Immigrant workers in the immigrant service sector: Segmentation and career mobility in Canada and Germany. *Transnational Social Review*, 4(2/3), 2014. 176–192.
- Bodó Csanád – Heltai János Imre: Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr*, 2018/4. 505–523.
- Bourdieu, Pierre: *The weight of the world*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Bowl, Marion: *Adult education in neoliberal times*. London: Springer, 2017.
- Carlson, Marie – Jacobsson, Bengt: Neoliberalising adult education. In: Dahlstedt, Magnus – Fejes, Andreas (Eds.), *Neoliberalism and market forces in education: Lessons from Sweden*. London – New York: Routledge, 2019. 123–137.
- Clancy, Sharon – Hefler, Günter – Rapanà, Francesca – Steinheimer, Eva – Studená, Ivana: Work and learning in the adult education sector. In: Holford, John – Boyadjieva, Pepka – Clancy, Sharon – Hefler, Günter – Studená, Ivana (Eds.), *Lifelong learning, young adults and the challenges of disadvantage in Europe*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. 325–350.
- Csire Márta – Szabó Veronika: Migrációs háttérű tanulók iskolai és nyelvi integrációja Ausztriában, kitekintéssel az ukrán gyerekek iskolai oktatására. *Modern Nyelvoktatás*, 2023/3–4. 9–27.
- Darquennes, Jeroen – Nelde, Peter: German as a lingua franca. *Annual Review of Applied Linguistics*, 26, 2006. 61–77.
- De Genova, Nicholas – Mezzadra, Sandro – Pickles, John: New keywords: Migration and borders. *Cultural Studies*, 29(1), 2015. 55–87.
- De Jong, Sarah: A window of opportunity? Refugee staff’s employment in migrant support and advocacy organizations. *Identities*, 26(3), 2019. 321–338.
- Del Percio, Alfonso: Engineering commodifiable workers: Language, migration and the governmentality of the self. *Language Policy*, 17(2), 2018. 239–259.
- Dursun, Ayşe – Stella Wolter – Mira Liepold – Dovaine Buschmann – Birgit Sauer: Contested integration: hegemony projects in the field of education in Austria. *Critical Policy Studies*, 17(3), 2023. 464–483.
- European Commission, EACEA, & Eurydice: *Teachers in Europe: Careers, development and well-being: Eurydice report*. Publications Office of the European Union, 2021.

- European Commission, EACEA, & Eurydice: *Teachers' and school heads' salaries and allowances in Europe–2020/2021*. Eurydice facts and figures. Publications Office of the European Union, 2022.
- Favell, Adrian – Nebe, Tina M.: Internal and external movers: East–West migration and the impact of EU enlargement. In: Favell, Adrian – Recchi, Ettore (Eds.): *Pioneers of European identity: Citizenship and mobility in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar, 2009. 205–223.
- Favell, Adrian: The new European migration laboratory: East Europeans in West European cities. In: Scholten, Peter – van Ostaijen, Mark (Eds.): *Between mobility and migration. The urban consequences of intra-EU movement*. Berlin – Heidelberg: Springer, 2018. 263–270.
- Federal Ministry of Education, Science and Research: Diploma recognition procedure for teachers at federal level. https://www.bmbwf.gv.at/en/Topics/school/teachers/drp_t_fl.html, 2023.
- Fejes, Andreas – Holmqvist, Diana: Procurement as a market in adult education. In: Dahlstedt, Magnus – Fejes, Andreas (Eds.): *Neoliberalism and market forces in education: Lessons from Sweden*. London – New York: Routledge, 2019. 156–169.
- Fejes, Andreas: Adult education and the fostering of asylum seekers into potential ‘full’ citizens. *International Review of Education*, 65(2), 2019. 233–250.
- Flubacher, Mi-Cha: The ‘politics of speed’ and language integration policies: On recent developments in Austria. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/13670050.2021.1954387>, 2021.
- Fortier, Anne-Marie: The speaking citizen: Language requirements and linguistic neoliberal colonialisms. *Citizenship Studies*, 26(4/5), 2022. 447–453.
- Glorius, Brigit – Grabowska-Lusinska, Izabela – Kuvik, Aimée: Introduction. In: Glorius, Beate – Grabowska-Lusinska, Izabela – Kuvik, Aimée (Eds.): *Mobility in transition: Migration patterns after EU enlargement*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. 7–18.
- Gruber, Oliver – Rosenberger, Sieglinde: Between opportunities and constraints: Right-wing populists as designers of migrant integration policy. *Policy Studies*, 44(2), 2023. 155–173.
- Gruber, Oliver – Rosenberger, Sieglinde: The effects of institutional change on Austrian integration policy and the contexts that matter. In: Bakir, Caner – Jarvis, Darryl (Eds.): *Institutional entrepreneurship and policy change. Theoretical and empirical explorations*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 191–220.
- Gruber, Oliver: More than just the economy, stupid! Austria’s social democrats and their ambivalent relationship to migration. In: Bröning, Michael – Mohr, Christoph (Eds.): *The politics of migration and the future of the European left*. Bonn: Dietz, 2018. 81–98.

- Hassemer, Jonas: The value(s) of volunteering: Asylum seekers' trajectories through language work in refugee assistance. *International Journal of Multilingualism*, 17(1), 2020. 46–61.
- Heller, Monica – McElhinny, Bonnie: *Language, capitalism and colonialism*. Toronto: Toronto University Press, 2017.
- Heller, Monica: Bilingualism as ideology and practice. In: Heller, Monica (Ed.): *Bilingualism – A social approach*. New York: Palgrave, 2007. 1–22.
- Holliday, Adrian: Native-speakerism. *ELT Journal*, 60(4), 2006. 385–387.
- Hughes, James – Sasse, Gwendolyn: Monitoring the monitors: EU enlargement conditionality and minority protection in the CEECs. *JEMIE*, 3(2), 2003.
- Jenks, Christopher J. – Lee, Jerry W.: Native speaker saviorism: A racialized teaching ideology. *Critical Inquiry in Language Studies*, 17(3), 2020. 186–205.
- Jessner, Ulrike – Hofer, Barbara – Malzer-Papp, Emese: The multilingual and multicompetent native speaker. In: Slavkov, Nikolay – Melo-Pfeifer, Sílvia – Kerschhofer-Puhalo, Nadja (Eds.): *The changing face of the “native speaker.” Perspectives from multilingualism and globalization*. Berlin: De Gruyter, 2022. 47–70.
- Jin, Lixian – Cortazzi, Martin: Introduction. In: Jin, Lixian – Cortazzi, Martin (Eds.): *Researching intercultural learning*. London: Palgrave Macmillan, 2013. 1–17.
- Kamusella, Tomasz: *The politics of language and nationalism in modern central Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Kreiml, Thomas: Lernende zu begleiten, ist wichtig – die Rahmenbedingungen dafür sind es nicht? Neue Lernumgebungen versus der Arbeitsrealität von ErwachsenenbildnerInnen im arbeitsmarktpolitischen Maßnahmenbereich. *Magazin erwachsenenbildung.at*, 2007(2), 1–13.
- Kukovetz, Birgitte – Sprung, Annette: Is adult education a ‘white’ business? Professionals with migrant backgrounds in Austrian adult education. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, 5(2), 2014. 161–175.
- Kurki, Tuuli – Masoud, Ameera – Niemi, Anna-Maija – Brunila, Kristiina: Integration becoming business: Marketisation of integration training for immigrants. *European Educational Research Journal*, 17(2), 2018. 233–247.
- Lassnigg, Lorenz – Vogtenhuber, Stefan: Financing and institutions as key elements of the future of adult education. In: Heikkinen, Anja – Pätäri, Jenni – Molzberger, Gabriele (Eds.): *Disciplinary struggles in education*. Tampere: Tampere University Press, 2019. 239–259.
- Lønsmann, Dorte: Language, employability, and positioning in a Danish integration programme. *International Journal of the Sociology of Language*, (264), 2020. 49–71.

- Melegh, Attila: *The Migration Turn and Eastern Europe. A Global Historical Sociological Analysis*. Cham: Springer International Publishing, 2023.
- Nádor Orsolya: *A kelet-közép-európai nyelvi térség*. KRE-L'Harmattan, 2023. 106–108.
- Panaligan, Joy H. – Curran, Nathaniel M.: “We are cheaper, so they hire us”: Discounted nativeness in online English teaching. *Journal of Sociolinguistics*, 26, 2022. 246–264.
- Prokopovych, Markian – Bethke, Carl – Scheer, Tamara: Language diversity in the late Habsburg empire: Foreword from the editors. In: Prokopovych, Markian – Methke, Carl – Scheer, Tamara (Eds.): *Language diversity in the late Habsburg empire*. Leiden: Brill, 2020. 1–12.
- Public Employment Service Austria: 2023 Annual Report. AMS Österreich, <https://www.ams.at/organisation/geschaeftsberichte/geschaeftsberichte-oesterreich>, (Letöltve: 2024. március 25.)
- Reeger, Ursula: Consequences of intra-EU mobility for CEE migrants in European urban regions. In: Scholten, Peter – van Ostaïjen, Mark (Eds.): *Between mobility and migration. The urban consequences of intra-EU movement*. Cham: Springer, 2018. 45–62.
- Rheindorf, Markus – Wodak, Ruth (Eds.): Introduction. In: *Sociolinguistic perspectives on migration control*. Bristol: Multilingual Matters, 2020. 1–16.
- Rheindorf, Markus: Disciplining the unwilling: Normalization of (demands for) punitive measures against immigrants in Austrian populist discourse. In: Krannert, Michael – Horan, Geraldine (Eds.) *Doing politics: Discursivity, performativity and mediation in political discourse*. Amsterdam: John Benjamins, 2019. 158–192.
- Rocca, Lorenzo – Carlsen, Cecilie H. – Deygers, Bart: *Linguistic integration of adult migrants: Requirements and learning opportunities*. Strasbourg: Council of Europe Publication, 2020.
- Rosenberger, Sieglinde – Gruber, Oliver: *Integration erwünscht? Österreichs Integrationspolitik zwischen fördern, fordern und verhindern [Integration desirable? Austria's integration policy between promoting, demanding and preventing]* Vienna: Czernin Verlag, 2020.
- Scheibelhofer, Elisabeth – Holzinger, Clara – Draxl, Anna-Katharina: Linguistic diversity as a challenge for street-level bureaucrats in a monolingually-oriented organisation, *Social Inclusion*, 9(1), 2021. 24–34.
- Sprung, Annette: Adult education in migration societies and the challenge of ‘recognition’ in Austrian and German adult education. *Studies in the Education of Adults*, 45(1), 2013. 82–98.
- Stevenson, Patrick – Carl, Jenny: *Language and social change in central Europe: Discourse on policy, identity and the German language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.

- Teichler, Ulrich – Ferencz, Irina – Wächter, Bernd: Mapping mobility in European higher education. Volume I: Overview and trends, Luxembourg: Directorate General for Education and Culture (DG EAC), 2011.
- Thériault, Virginie – Mercier, Jean-Pierre: Illustrations of ethical dilemmas during ethnographic fieldwork: When social justice meets neoliberalism in adult education. *Ethnography and Education*, 18(1), 2023, 4–20.
- Tichy, Ellen: Deutsch nach der Wende in Mitteleuropa – Studiengänge der Germanistik, Deutschlehrausbildung und Deutsch als Berufssprache [German after the fall of communism in Central Eastern Europe—Courses in German studies, German teacher training and German as a professional language]. *Germanistische Beiträge*, 2015(37), 2015. 116–131.
- Uessler, Karl Dieter. „Nyelvpolitika és identitásmenedzsment.” *REGIO*, 2024, 32/1. 60–84.
- Vermeersch, Peter: Minority policy in Central Europe: Exploring the impact of the EU’s enlargement strategy. *The Global Review of Ethnopolitics*, 3(2), 2004. 3–19.
- Zakariás Ildikó – Feischmidt Margit: ‘We are that in-between nation’: Discourses of deservingness of Hungarian migrants working in institutions of refugee accommodation in Germany. *Sociology*, 55(2), 2021. 400–420.

KÖRKÉRDÉS*

BALI JÁNOS**

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Ha van is komoly átfedés a jelenségek között, különválasztanám a transznacionalizációt, a határtalanodást és a migrációt. Kezdjük a középsővel! Minden fél évszázadi életet betöltött kutatónak, mint nekem is, számos „élményem”, személyes tapasztalatom volt arról a korszakról, amelyet még a szigorú határőrizet, az áthaladás bizonytalansága, a határhoz érkezés „gyomorgörce” határozott meg. Ez alapvetően a késő Kádár-korszakhoz kötődött, de részben a rendszerváltás után, 2004-ig is folytatódott. Az emberi szabadság megélése szempontjából tehát a határtalanodás mindenképpen pozitív folyamat. Tehát arról van szó, hogy ha valaki át akar kelni az államhatáron, azt megtehesse szabályosan, biztonságosan, mindenféle kényelmetlenséget mellőzve. Természetesen a migráció, ha csak a Kárpát-medencében a magyar–magyar kapcsolatokra vonatkoztatjuk, a szó eredeti értelmében még nem transznacionalizáció, jóval megelőzte 2004-et, illetve Románia 2007-es európai uniós csatlakozását. A határtalanodás tehát a magyar–magyar kapcsolatok erősítésének, a magyar nemzetegyesítés 21. századi nemzetstratégiájának alapját jelenti. A Nemzetstratégiai Kutatóintézetben a KSH-val együttműködve a 2010-es évek derekán azt vizsgáltuk, hogy Magyarország népességének hány százaléka települt át a szomszédos régiókból, vagyis kik azok, akik a határon túl születtek, de jelenleg Magyarországon élnek és magyar állampolgárok. Bár a 2010-es népszámlálás alapján végzett számítások alapján ez a populáció (300 és 400 ezer fő között) kevésnek tűnhet, de könnyen magyarázható. Egyrészt, mondjuk Romániából az 1980–90-es években áttelepült népesség egy része továbbment Nyugat felé, így ők nem szerepeltek az összeírásban. Sokan családot alapítottak, a gyermekeik és unokáik már magyarországi születésüként nincsenek benne az alapszámban, de mégiscsak a Kárpát-medencén belüli magyar migráció termékenységi számát növelik. Az ezredforduló közeli vagy azt megelőző évtized migrációs, s már

* A Regio szerkesztősége 2024 júniusában szakértői körkérdést kezdeményezett arról, hogy Magyarországnak illetve a szomszédos országok közül többeknek az Európai Unióhoz való csatlakozása, a kettős állampolgárságról szóló népszavazás és a magyarországi könnyített honosításról szóló törvény hogyan változtatta meg a magyarságpolitikát és a magyar kisebbségek helyzetét. A 30 megkérdezettből 16-an válaszoltak, ebben a blokkban ezeket a válaszokat közöljük.

** A szerző etnográfus, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet kutatási, stratégiai és koordinációs igazgatója. E-mail: janos.bali@nski.gov.hu

transznacionális jellegű népességmozgása egyaránt érintette a Kárpát-medence magyarok lakta régióit.

A Délvidéken, Jugoszlávia hagyományos, Ausztriával és Németországgal kialakított kapcsolatai miatt, a szerbiai, horvátországi és szlovéniai magyarok (utóbbi kettő természetesen kisebb létszámban) a német nyelvterületeken vállaltak munkát. Szerémségben, a maradék szórványmagyarok körében a 2000-es évek első felében végzett terepkutatásaim ezeknek a transznacionális kapcsolatoknak a szívós továbbéléséről alkottak képet. A romániai magyarok, ha román nyelvtudásuk kellően jó volt, a románokhoz hasonlóan a neolatin nyelvet beszélő országokban, Franciaországban, Spanyolországban vagy Olaszországban számíthattak állásra mint vendégmunkások. Az egyébként Szilágysomlyóról származó néprajzkutató, Turai Tünde írt remek tanulmányokat és köteteket a romániai magyarok transznacionális hálózatáról, melynek középpontjában olyan jól meghatározható tevékenységek állnak, mint például az idősgondozás. A magyarországi népesség transznacionális migrációját már nagyon sokan feldolgozták, aminek két legalapvetőbb motívuma a gazdasági és a politikai volt. 1848–49-től kezdve napjainkig ismerjük a hullámaint, a mértékét, az okát, a kibocsátó terület sajátosságait éppúgy, mint a jellemző célterületeket.

2004 annyiban hozott újat, hogy az EU-n belüli migráció könnyebbé, „akadálymentesebbé” vált. A Nyugat varázsa, a magyarországi karrierlehetőségek korlátozottsága felerősítette a „push és pull” hatást, amely azt eredményezte, hogy az elmúlt két évtizedben nagyon sokan, főleg a fiatalok körében döntöttek a kivándorlás mellett. Az elsősorban Nyugat- és Észak-Európába, illetve Észak-Amerikába (USA és Kanada) irányuló időszakos vagy végleges migráció okait az NSKI-ban is kutattuk, s több kiadványunkban is publikáltuk (nem hivatkozom a publikációkat egyesével, mert azok az NSKI honlapjáról ingyenesen letölthetőek, lásd www.nski.hu). A már említett Nyugat varázsa évszázados előzményekre vezethető vissza, s ha nem is megyünk vissza Szent Istvánig vagy Mátyásig, az biztos, hogy a nagy korstílusok Nyugatról érkeztek Magyarországra, az ország geostratégiájában pedig mindig is benne volt a Nyugathoz képest érzett lemaradás vagy felzárkózás érzülete, amely gyakran olyan fogalmak mentén manifesztálódott, mint a modernizáció. A 18–19. században pedig a felvilágosodás és a francia forradalom, illetve az ipari forradalom alapján egy, a nagyipari fejlődésen nyugvó modern nemzetállam kiépítése kezdődött el. Már a 18. századot is szokták szaktudományomban, a néprajzban a „námódi”, az új stílus évszázadának nevezni, amely egy valódi újkort hozott el az öltözködésben, a lakáskultúrában, a táplálkozásban is, elég csak elolvasni Apor Péternek a *Metamorphosis Transylvaniae...* főcímű kötetét, amely Erdély a 17–18. század fordulója után bekövetkezett változását mutatja be.

De ismét előre ugorva, a 20. század tudományos, művészeti alkotásai is elsősorban Nyugatról érkeztek. Visszatérve a fő kérdésre, a 2004 után migrációra vállalkozók fejében a Nyugat egy több évszázados konstrukció eredményeként,

amelyet a közoktatástól a médián át sok fórum is megerősített, elsősorban a szabadsággal, a jóléttel, a korlátlan lehetőséggel kapcsolódott össze. Ez az az imágó, amely a döntésekben nagyon fontos indokként szerepel napjainkig. A magyar fiatalok Kárpát-medencéből kifelé mutató migrációját az NSKI számos kutatás keretében mérte. Most itt csak két kutatásra, kutatási jelenségre hívom fel a figyelmet. A 2014–2015-ben végzett Külhoni Magyar Ifjúságkutatás keretében több mintán is vizsgáltunk olyan alapkérdéseket, mint az identitás, a jövőkép, a szabadidő stb. A *Menjek vagy maradjak?* ... kutatási jelentésben a Nemzetpolitikai Államtitkárság Körösi Csoma Sándor-ösztöndíjasaival együttműködve olyan interjúkat készítettünk, amelyek a migráció kérdését több célcsoportra elkülönítették, hiszen fontos kérdés, hogy erről a témáról hogyan gondolkodnak azok a fiatalok, akik kivándoroltak, s nem is tervezik rövid távon a hazatérésüket; akik kivándoroltak, de konkrét céllal, átmeneti jelleggel; akik még itthon vannak, de szándékukban áll kivándorolni; akik itthon maradtak, és nem céljuk a közeljövőben kivándorolni; akik hazajöttek a migrációból. E csoportok motivációit vizsgáltuk elsősorban. S bár kiderült, hogy sokuknál az egzisztenciális kényszer állt a döntés mögött, többüknek a kalandvágy, az ismereteinek, nyelvtudásának bővítése állt a kivándorlás mögött. Mindezt pontosan össze lehet vetni a *Merre tovább...* című kutatásunkkal, amelyben a Rákóczi Szövetséggel együttműködésben a végzős középiskolai magyar nyelven tanuló diákokat kérdeztük meg a Felvidéken 2015-ban. Két kérdést emelnék ki ebből. Az egyik úgy szólt, hogy ha egyetemre mész, milyen nyelven tanulnál tovább. Mindössze egyharmaduk választotta a magyart (!), kétharmaduk többsége pedig az angolt, a csehét és a szlovákot. Ez már önmagában nagy kísértést és elkötelezett szándékot mutat a nyugati migráció irányába. A másik kérdés pedig az volt, hogy egy skálán el kellett helyezni, mely életcélok a fontosak vagy a kevésbé fontosak a válaszadók életében. A fiatalok többsége az egyéni és a szűkebben vett közösségi életcélokat emelte ki (legyen munkám, legyen családom, legyenek barátaim), míg a skála végén a tágabb közösséghez tartozó meghatározások szerepelnek (hagyomány, nemzet, vallás). Azt a Nemzetstratégiai Kutatóintézetben is érzékeljük, hogy ahhoz, ami az Intézet legfontosabb küldetése, vagyis a Kárpát-medencei magyarok – bárhol is élnek ők – szülőföldön megtartásának, boldogulásának, gyarapodásának szolgálatához egyre nehezebb megtalálni a szakpolitikai eszközöket. Nemzeti közösségeink pedig, a Székelyföldtől Magyarorszáig, amíg a diktatúra tartott, a Kádár- vagy a Ceaușescu-rendszerben nem fogytak oly mértékben, mint a „szabad világban”. A 2004-ben eljött szabad világ tehát legalább annyi problémát hozott el a nemzetpolitikában és -stratégiában, mint amennyire előnyt. Azért emeljük ki valami pozitívumot is. Az EU-s forrásokból megannyi olyan projekt valósulhatott meg, amelyek a magyar–magyar kapcsolatok, a Kárpát-medencei magyar közösségek életminőségének javítását szolgálták.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

A rövid távú hatás mindenképpen erősen negatív volt. Magam is tapasztaltam azt, amit kollégáim beszámolóí is megerősítettek, hogy a külföldi magyar közösségek körében olyan nagy mértékű volt a csalódottság, hogy sokan, akik vendégfogadásból (is) éltek, kitették a táblákat, hogy magyarokat nem fogadunk. Az ismerősöknek, kollégáknak persze el lehetett magyarázni mindezt. Idővel a sebek is beforrtak, a 2010-es kormányváltás pedig elhozta a közjogi nemzetegyesítés aranykorát, amit ezek a határon túli magyar közösségek is összességében nagyon pozitívan fogadtak. Visszatérve 2004-re, épp a Nemzetstratégiai Kutatóintézet jelenlegi elnöke, akkor még Székelyudvarhely polgármestere, Szász Jenő az azóta elhunyt Kelemen Levente oklándi unitárius lelkésszel közösen alapította meg a Tiszteletbeli Székely címet, amely kezdettől fogva a magyar–magyar összetartást erősíti, és kimondva is a sebek gyógyítását szolgálja azóta is. Ezzel a címmel tüntetik ki azokat az anyaországiakat, akik sokat tesznek a nemzeti összefogásért, a székelyföldi- és anyaországi magyarok szoros együttműködéséért. Ez a program tehát már a huszadik évében tart. A kettős állampolgárság 2004-es megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány hosszabb távon nem tudta megtörni a kisebbségi magyar közösségek anyaországhoz fűződő szimpátiáját, a magyar–magyar összetartozás tudatát. Legkésőbb 2010 után már a külföldi magyarok is külön tudták választani a magyarországi politikában azokat a pártokat és szereplőket, amelyek 2004-ben itt vagy ott helyezkedtek el a kampányban. Ezért ma például a Székelyföldön másképp fogadják Orbán Viktort, mint fogadnák Gyurcsány Ferencet. Ha a külföldi magyar közösségek helyzetének alakulásáról kell röviden beszélni, azt a saját nézőpontjukból éppúgy megtehetjük, mint az anyaországi optikán keresztül. Magyarországról nézve a külföldön élő magyarokra sokan, saját magukból kiindulva, mint egynemű, magyar identitással rendelkező emberekre gondolnak. Ezzel szemben a határon túl élő magyarok legalább hármas identitással rendelkeznek: a már említett összmagyar vagy Kárpát-medencei magyar identitással, a többségi államisághoz köthető identitással és a regionális identitással. Vegyük a legizgalmasabbat, a harmadikat! Veres Valér kutatásai mutatják, hogy a 2000-es évek második felétől felerősödött a regionális identitás szerepe a másik kettőhöz képest. A „mit tekintesz hazádnak?” típusú kérdéseknél egyre több külföldi magyar válaszolja azt, hogy csallóközi, gömöri, bodrogközi (Felvidék); beregi, técsői (Kárpátalja); partiumi, székelyföldi, nyugat-erdélyi, dél-erdélyi (Erdély); nyugat-bácskai, bánáti, szerémségi (Délvidék) stb. Mondhatjuk azt is, hogy ami a 19. században a modern európai nemzetek sajátossága volt, hogy az otthonosság kivételül az egész nemzet terére (honvágy, hazaszeretet), az most kezd megfordulni, otthonosságot és hazát egyre inkább a lokalitásban és a regionalitásban lel az ember. Ezt a folyamatot az identitásképzés, sőt a fogyasztói ipar is támogatja,

elég csak a Kukkónia vagy a Góbé termékekre gondolnunk. Ez a folyamat a külhoni természetesen hat... Magyarországon viszont a regionalitás jóval kisebb szereppel bír, aminek történelmi okai vannak. Egy-egy külhoni nemzetrészen a régió a magyarsággal kapcsolatos különféle vélekedéseket is alapvető mértékben befolyásolja. 2015-ben az NSKI a BBTE magyar szociológiai intézetével közös kutatásában a Kolozsváron tanuló, magyar nyelvű felsőoktatásban részt vevő fiatalokat kérdezte az értékekről, az identitásról, a szabadidőről stb. Gyalogos lekérdezésű kérdőívünkkel a teljes minta 10%-át, több mint 700 diákot értünk el. Az összes válaszadó adatait összegezve megállapítottuk, hogy az elsődleges kötelék vonatkozásában elsősorban a kisebbségi és regionális csoporthoz tartozás a meghatározó (erdélyi magyar, erdélyi, székely), s csak a második számú köteléknél válik kiemelkedővé az általánosan vett magyarság. A válaszokat a származási régió alapján is csoportosítottuk. A nemzeti hovatartozást meghatározó tényezők közül a Partiumból származó hallgatók jelölték meg a legnagyobb arányban, hogy mindez saját döntés eredménye, amelyet nem befolyásol az állampolgárság, a nyelv és a kultúra. A dél-erdélyi és bánági hallgatók értettek egyet legkevésbé a válasszal, hogy mindez az anyanyelv és a kultúra függvénye. Végül pedig a Székelyföldről érkezettek között – még ha a csoporton belül elenyésző arányban, de a többi csoporthoz képest mégis – az állampolgárságot tartották meghatározónak. Ez az erdélyi szórvány- és tömblet közötti különbségekkel világosan magyarázható. Ugyancsak erre a különbségre vezethető vissza ebben a kutatásban a kolozsvári magyar fiatalok régiók szerint mért hazakoncepciója. Romániát és Magyarországot a partiumiak, Erdélyt az észak-erdélyiek, a történelmi Magyarországot és a régiót, térséget a székelyföldiek, míg a települést (születési és lakóhely) a dél-erdélyiek és a bánágiak tartják inkább hazájuknak a többiekhez képest. A válaszok pontosan mutatják az asszimiláció, valamint a szórvány- és a tömbhelyzet különféle változatait. Ez a példa is csak azt mutatja, hogy a külhoni magyar közösségek még egy nemzetrészen vitte sem voltak sohasem egységesek, ahogy tagjaik szocializációs környezete, léthelyzetük, a többségi, államalkotó etnikummal való együttélés mintái is erősen befolyásoló szerepük lehetnek. A 2004-es népszavazás és kampány „élménye” és emléke pedig húsz év elteltével egyre halványul, a mai közösségek életére – szerencsére – alig gyakorol már hatást.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Két részre bontanám válaszomat. Az első, hogy a 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát sikertörténetnek látom, de nem csak én, hanem a magyarországi lakosok többsége is, ahogy ez az NSKI-nek a Kisebbségkutató Intézettel folytatott, 2016-os reprezentatív, kérdőíves kutatása alapján egyértelműen megállapítható. Egy ilyen

fókuszált magyarságpolitika csak akkor lehet sikeres, ha az a magyarországi szavazók többségének támogatását élvezzi, vagyis nem okoz választói deficitet, inkább többletet hoz. 2010 óta az utóbbi valósult meg. Az említett kutatásban a magyarországi válaszadók több mint 80%-a nyilatkozott úgy, hogy a szomszédos országokban élő magyarok a magyar nemzet részei, továbbá a határon túli magyarokat (saját maguknál, tehát a magyarországi magyaroknál) nemzeti érzelműbbnek, összetartóbbnak, segítőkészebbnek, becsületesebbnek és toleránsabbnak tartották. Ez az erkölcsi értelemben pozitív kép történetileg konstruálódott, melyet leginkább 1918–1920 veszteségei, majd az azt követő revíziós politika hívott életre, de megvoltak a korábbi előzményei is, bár akkor még nem a határon túli magyarok képében, hanem egyes népcsoportok, mint például a székelyek iránti szimpátiában. Az 1950–80-as években, a szovjet típusú pártállamiság időszakában ugyan nem beszélhetünk hivatalos magyarságpolitikáról, de a társadalom többsége nem feledkezett meg a hányatott sorsú kisebbségi magyarságról, amit jól jelez, hogy az egypártrendszer vége felé, 1988. június 27-én nyolcvan-százezren tüntettek békésen a budapesti Hősök terén, valamint a román nagykövetség előtt az erdélyi magyar falvak lerombolása ellen. Emlékszem, hiszen aznap írtam egyetemi írásbeli felvételimet történelemből, s utána igyekeztem a helyszínre. A magyarságpolitika támogatottsága mindig is többségben volt az anyaországban. A magyarságpolitika elsősorban morális köteleességet hordoz, ahogy az Alaptörvény D) cikkelye fogalmaz: „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért.” Ez egyrészt visszanyúlik az Antall József-i gondolathoz, hogy lélekben tizenöt millió magyar miniszterelnöke akart lenni, másrészt meg is haladja azt, mert 2010 után már – a gazdaságfejlesztéstől a konkrét politikai kapcsolatok kiépítésén és működtetésén át, egészen a kulturális, vallási és oktatási kapcsolatok erősítéséig – a nemzetegyesítés modern, békés, a külföldi magyar közösségek szülőföldön maradásának, boldogulásának és gyarapodásának célja áll a magyarországi nemzetpolitika fókuszában. Vagyis, túllépve a morális kötelezettségen, a magyarságpolitika mögött 2010 után már racionális, politikai és gazdasági célok is megfogalmazódtak. Ha a magyarságpolitika erős és sikeres, az kedvezően hat a szomszédságpolitikára és a geopolitikára. Vegyük Romániát. Ha az RMDSZ kormányon van, biztosan könnyebb a magyar kormányoknak sikeres szomszédságpolitikát folytatni Romániával. Minden más országban élő magyar közösség nem teher, kötelesség, sokkal inkább kiaknázandó lehetőség, erőforrás, egyfajta kapu vagy híd a többségi állam irányában. Ez a diaszpórában élő magyar közösségekre is éppúgy érvényes.

A második kérdés, hogy a magyarországi identitáspolitika milyen hatással van és volt a kisebbségi magyarok politizálására. Látszólag a magyarságpolitika mögötti magyarországi identitáspolitikát kizárólag a majd másfél évtizede kormányon lévő konzervatív jobboldal formálja. Jőmagam az NSKI képviselőjében 2014-től veszek részt a Kárpát-medencei Képviselők Fórumának (KMKF) és a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) ülésein. Ezekben az ellenzékben lévő pártok – egy

kivételével – mindegyike képviselteti magát, és aktívan dolgozik a magyarságpolitikáért. Az egyetlen kivétel a Demokratikus Koalíció, amely semmilyen formában nem vesz részt a magyarságpolitikában. De így sem állítható, hogy az identitás-politika egységes lenne. Még a FIDESZ–KDNP koalíciója is változtatott stratégiát időközben. A 2010–2014-es ciklusban még látható volt az a kormányzati törekvés, hogy a hagyományos, már az 1990-es évek legelejéig, sőt személyeiben annál is korábbra visszanyúló etnikai pártok mellett segítsenek olyan új pártok indulásában, amelyek a magyar–magyar kapcsolatokat kiemelt prioritásként kezelik. Ekkor tehát érezhető lehetett az a határon túl, hogy a magyarországi identitáspolitika valóban direkt hatással van a kisebbségi magyar politizálásra. A következő ciklusban, 2014 és 2018 között a korábbi tapasztalatokból kiindulva a FIDESZ–KDNP stratégiát váltott. Felismerte, hogy a korábbi, minden magyar érdekét szolgálni akaró, a külhoni magyarságot kiemelt támogatásban részesítő törekvések eredményei ellenére, az identitáspolitikával hol jogosan, hol kevésbé indokoltan összekapcsolt magyarságpolitika nem tudta megszüntetni a külhoni magyar közösségek politizálásának törésvonalait. Épp ezért „kiegyezett” a hagyományos etnikai pártokkal, s a direkt kisebbségi politizálást teljes mértékben rábízta ezekre a legnagyobb támogatottságú külhoni magyar pártokra. Ezzel pedig már sokkal indirektebben hat a magyar identitáspolitika a külhoni magyar közösségek politizálására. Ha az elmúlt 10 év távlatában visszatekintünk Orbán Viktor miniszterelnök júliusi, tusványosi beszédeire, látható, hogy azokban is egyre inkább geostratégiai, világpolitikai kérdések kerültek előtérbe. Ezt azért tartottam fontosnak kijelenteni, hogy az elmúlt 14 évet ne kezeljük monolit korszaknak. Ráadásul, amint az Bárdi Nándor remek tanulmányaiból, könyvéből ismert, nem csupán időben (vertikálisan), hanem szellemi-politikai erőterek tekintetében (horizontálisan) sem egységes a konzervatív jobboldali magyarságpolitika mögötti identitáspolitika. Biztos vagyok abban, hogy például Kövér László és Németh Zsolt hasonlóan szilárd magyarságpolitikai meggyőződéssel, de némiképp eltérően látja a nemzetegyesítés megvalósításának mikéntjét. Mindezek alapján nem gondolom, hogy a magyar identitáspolitika ma bármennyire is korlátozó hatással lehetne a kisebbségi magyar politizálásra. A kisebbségi magyar politikának az anyaországi magyarságpolitikával való viszonyát két markánsan szembenálló attitűdre bonthatjuk, amelyek között természetesen sok az átmenet. Az egyik képviseli azokat, akik az államnemzeti asszimilációt markánsan elutasítják, míg az anyaországi kapcsolatokat alapvetően fontosnak tartják. A másik az államnemzeti asszimilációval szemben megengedőbb, míg az anyaországi kapcsolatokat csak mérsékelten számon tartó, vagy azzal szemben kifejezetten távolságtartó attitűd. A magyarországi nemzetpolitika és a nemzetstratégia egyik legnagyobb kihívása, hogy az ezt képviselő személyeknek és politikai közösségeknek is képes legyen támogató és segítő kezet nyújtani, s meggyőzni őket végső soron arról, hogy ha nem is minden általunk vallott érték közös, de közös az érdekünk.

BÁRDI NÁNDOR*

A válaszadás előtt szeretném magam pozícionálni. Kisebbségi kérdésekkel foglalkozó szaktörténész vagyok, és a határon túli magyar kisebbségek történetét mint a magyar nemzetépítés részét értelmezem, és összehasonlító közösségkutatásnak gondolom azt, amit csinállok. Tehát azt tekintem a feladatomnak, hogy országonként a maguk történetiségében és magyarországi összehasonlításban próbáljam a kisebbségi magyar közösségeket érintő folyamatokat és jelenségeket keretezni.

1. A transznacionaizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

A transznacionalizáció természetesen jóval az EU-csatlakozás előtt, már a rendszerváltás után elkezdődött. Magyarországi vonatkozásban a szomszédországi (elsősorban erdélyi) munkavállalók érkezése, majd a délszláv háború menekült-hullámainak kezelése, s aztán az egyre tömegesebb nyugat-európai munkavállalás növelte meg a migráció jelentőségét. Ez a kilencvenes évek második felétől azonban már a tömegkommunikáció és az internet révén új minőséget jelentett: a helyváltoztatás egyre kevésbé jelentette 2004-re a saját kultúrából, a közösségi kommunikációból való kilépést. Mindez fordítva is igaz: például a Duna TV, majd a magyar kereskedelmi adók, aztán az internetes portálok révén lényegében a határon túli magyarok média- és kulturális fogyasztását a magyarországi tartalmak határozták meg. Ez azzal járt, hogy a kilencvenes évek közepétől a szomszédországi magyar fiatalok lényegében a magyarországi médián szocializálódnak. Ez pedig, miközben erősítette a magyar közösségek szeparációját, előjátéka vagy előfeltétele lett a mai virtuális nemzetegyesülésnek. Ehhez képest a szomszédországi négy nagyobb és három kisebb magyar közösség nem tudott igazán befolyásos, némileg regionális ellensúlyt hozó, központi tájékoztató (vita) fórumokat (nyomtatott sajtó, folyóiratok, egész napos rádió- és tévéadások, internetes oldalak) létrehozni, már csak a piaci szempontból meghatározó kis fogyasztói létszáma miatt sem.

Ennek az előbb Magyarországhoz, majd a Nyugat-Európa-hoz kapcsolódó migrációnak és a médiaintegrációnak nagyon fontos a mintakövető hatása. A kérdés az, hogy a külföldi munkavállalás során látott mintákat és az internet adta tájékoztatói lehetőségeket miként tudják az emberek, a vállalkozások saját életvilágukba adaptálni. Megvannak-e azok a kompetenciák, amelyek ezt a honosítást lehetővé teszik? A magam tapasztalati körében például nagyon markánsnak látom a testvértelepülési kapcsolatokban a nem látványos, személyes, egymástól való tanulást, és

* A szerző történész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa.
E-mail: bardi.nandor@tk.hu

a mintáknak egy más környezetben való megvalósítását. Nem tudom, hogy mennyiben léteznek olyan vállalkozáskutatások, amelyek szomszédországi magyar települések gazdasági modernizációját, vállalkozáskultúráját ebből a szempontból vizsgálják. Mennyiben lehet a mintakövetés és az adaptáció a helyi modernizáció felhajtóereje? Mennyiben függ ez az intézmények biztosította kompetenciáktól (például az oktatás, a nyelvtudás terén)?

Az uniós csatlakozást megelőző programok, majd maga a csatlakozás Szlovákia és Románia magyarok lakta vidékeire egy eddig soha nem látott mértékű fejlesztési forrást hozott, amelynek egy része a kis gazdaságok vegetálására ment el, de igazából nem tudjuk és nem is tudatosult ezeknek a fejlesztési forrásoknak a nagysága és a felhasználás hatékonysága. A megyei, helyi önkormányzati stratégiák sem tematizálódtak. Így az ezzel kapcsolatos és lehetséges viták a jövőképekről is elmaradtak.

A magyar nemzetépítés perspektívájából nézve az a kulcskérdés, hogy a hét ország kisebbségi magyar közösségeinek az évszázados különfejlődéséhez (nyelvi, mentális, gazdasági, fogyasztási stb. hatások) miként viszonyulnak ezek az entitások és az anyaország. Erre szemléletes példa a nyelvészek (Termini) határtalanítás programja, amely a magyarországgal egyenrangúként kezeli a kétnyelvű közegben létrejött regionális, „hivatalos” magyar nyelvváltozatokat. Tehát elfogadják a többközpontúságot és a szinonimakifejezések egyenrangúságát, az élő nyelv változását, és nem egy központi normarend szabályozásában gondolkodnak. Kérdés, mennyiben lehet egy ilyen nemzeti többközpontúságban gondolkodni úgy, hogy mellérendelő viszonyban legyenek az egymástól különböző magyar nyelvű politikai, kulturális, néprajzi, társadalmi stb. csoportok és közösségek? Valószínűleg ebben a legnagyobb gondot az jelentheti, hogy hiányoznak – az utóbbi három évtizedben a határtalanítással párhuzamosan –, illetve nem fejlődtek ki a regionális intézményességek. A magyar nemzetépítésnek lényegében a 19. század közepe óta az egyik kulcskérdése a nemzetállam-építés során a folyamatos központosításra épülő, szakszerűsítő modernizációs hit (centralisták). Ezt látjuk a rendszerváltás utáni Magyarországon is a helyi, megyei jogkörök és az adóbevételek beszűkítésekor, vagy ahogyan a kisebbségi magyar pártok alárendelődtek a magyarországi pártpolitikának. A magyar kisebbségek autonómiatörekvései sikertelensége, és annak, hogy a magyarországi kisebbségi önkormányzatok nem gondolják azt, hogy kulturális autonómiájuk volna, valószínűleg az egyik oka épp a regionalizáció elakadása.

Az uniós csatlakozás, majd a schengeni rendszer bevezetése, illetve a nyugat-európai munkavállalási korlátozások feloldása révén jött létre az új nyugat-európai munkavállalói diaszpóra, amely már csak számossága miatt sem integrálható a meglévő napnyugati magyarság hagyományos intézményrendszerébe. Ráadásul a lengyel és a román diaszpórához képest a magyar egyházak szinte közömbösek e több mint félmillió tömeg iránt. Itt pedig tényleg társadalmi önszerveződéssel

állunk szemben, és miközben különböző adminisztratív és tájékoztató hazahívó programokban gondolkodik a kormányzat és az ellenzék egyaránt, a realitás sokkal inkább az, hogy a fluktuáció és az intenzív kapcsolattartás ellenére hosszú távon kell ezzel a közösséggel számolni. Kulcskérdés, hogy az ebbe a helyzetbe született és nem Magyarországon szocializálódó gyerekek megtanulnak-e magyarul írni-olvasni? Lesz-e kötődésük Magyarországhoz és a magyar kultúrához? S ebben milyen intézményi háttérrel képes biztosítani Magyarország.

2. Mit gondol és mit tapasztalt arról, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

Ez a kampány és a kérdés körül megjelenő politikai hisztéria (amikor a valóságos, a lehetséges és a kívánatos egyensúlya felborul) azon események sorába tartozik, amikor a magyarországi pártpolitika felülírta a magyarságpolitikát. Tehát annak ürügyén más ügyek érdekviszonyai konfrontálódtak. Ilyen volt az első 1956 utáni szabad tüntetés 1988 nyarán a romániai falurombolás ellen, Csurka István és társainak kizárása az MDF-ből 1993-ban a magyar–ukrán alapszerződés ratifikációja kapcsán, 1996-ban a magyar–román alapszerződés megkötésekor Orbán Viktor fellépése a parlamenti vitában, 2001-ben az MSZP-nek a potenciális román munkavállalók elleni kampánya is. 2004-ben pedig Medgyessy Péter augusztus végi lemondása után az MSZP kongresszusa révén a miniszterelnöki székbe került Gyurcsány Ferenc, a pártján belüli vitákon túllépve, majd az SZDSZ-szel egyetértésben novemberben a népszavazási kampányban a „nem” mellett foglalt állást. És ami nagyon fontos: sem a szocialisták, sem a Fidesz nem ment bele az MDF köztes megoldást szorgalmazó javaslataiba. A vita a kormány és az MVSZ statisztikai kimutatásain túl végső soron arról szólt, hogy az új miniszterelnök le tudja-e győzni azt az Orbán Viktort, aki 2002-ben kijelentette, hogy a haza nem lehet ellenzékben.

Miközben a népszavazási kérdés arra irányult, hogy alkosson-e törvényt az Országgyűlés a kedvezményes honosítással megadandó állampolgárságról, a legkülönbözőbb értelmezések nyomán voksoltak az emberek. Az ilyen legfontosabb eltérő értelmezések a következők voltak: a gyors és automatikus honosítás; a letelepedés nélküli állampolgárság; teljes jogú magyar állampolgárság; az Országgyűlés kötelezése a törvényalkotásra; a határon túli magyarok melletti szolidaritás kifejezése, a nemzeti elkötelezettség felmutatása; az MSZP vagy a Fidesz melletti szimpátiaszavazás; a szavazás elutasítása érdektelenségből vagy a politikai osztály kritikájaként. A népszavazás sikertelensége és így – az igen szavazatok többsége ellenére – a „nem” győzelme azonban mindkét oldal szavazóit megosztotta, és a nemzeti kérdés nem került nyugvópontra. Történt mindez annak ellenére, hogy néhány évig, látva a szavazóbázis megosztottságát, a Fidesz is visszafogottabb lett nemzeti retorikájában. A kormányzat pedig különböző ajánlatokat vetett fel

a határon túliak kárpótlására, amiből aztán nem lett semmi a Szülőföld Alap létrehozásán túl, ahova a támogatásokat koncentrálták (megszüntetve a regionális szakmai alkuratóriumokat) de a kisebbségi pártok igényelte támogatásokat biztosították. Majd leépítették az addig országos hatáskörű szervként működő Határon Túli Magyarok Hivatalát, nem hívták össze a MAÉRT-tet stb. A politikai hisztéria mögött ott volt az a kilencvenes évek közepe óta formálódó konfliktus, amelynek a lényege, hogy a baloldal az ellenfélnek a modernizációs nyelvből való kizárásával képes mozgósítani a közönségét, míg a jobboldal a nemzeti nyelvvel ugyanazt tette az MSZP-s és SZDSZ-es szavazói közeg ellenében, összetartva szimpatizánsait. S itt is szintén a határtermelés, és sokkal kevésbé a közös politikai értékek, a közös elváráshorizont bír mozgósító erővel. A nemzetfogalom meghatározásáért a szakmai, értelmiségi vita már a Magyar Igazolványok, a kedvezménytörvény kapcsán lefolyt 2000 és 2002 között. 2004-ben ez sokkal szélesebb körben jött elő, nemzeti/nemzetietlenre szűkítve le az egyaránt a nemzeti felelősségre hivatkozó két tábor vitáját. Az egyik fél a jóléti nacionalizmus pozíciójából a gazdasági veszélyekkel operált, a modernizációs nyelvet használva, a másik fél pedig a történelmi felelősséggel, a szolidaritással, a humán erőforrások bővülésével, a nemzeti retorikával.

Mindehhez kapcsolódik a határon túli magyarok megdöbbenése a kampány és az eredmény láttán. Hiszen saját önképük rendült meg, amikor szembesültek a vélt vagy valós magyarországi emancipációs lehetőség elutasításával. Ezzel pedig lehetlenné vált a magyarországi baloldali politikai közösséggel való bármilyen azonosulás. Az addigi pártpolitikában hangoztatott egyenlő távolság elvét a kisebbségi politikusok sem tarthatták fent, hiszen ezzel a saját közösségük előtt hiteltelenednek el. Így a kisebbségi magyarság közvéleményét rétegzettségüktől függetlenül a magyarországi jobboldali politikai közösség integrálta. S a NER már erre építhette az identitáspolitikáját, amelynek egyik kulcseleme a határon túli magyarokkal való egység felmutatása.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Ez új korszak felé mutat a budapesti kormányzatok magyarságpolitikájában. Nagy vonalakban: 1985 és 1990 között a kulturális nemzetfelfogás intézményesüléséről, 1990 és 1996 között a kisebbségi magyar politikai közösségek intézményesüléséről és az autonómiaelvárások támogatásáról, 1996 és 2010 között pedig a kisebbségi párhuzamos társadalmak építésének támogatásáról és a nemzeti integráció ösztönzéséről, intézményesítéséről beszélhetünk. Az ezt követő korszakban már ez az utóbbi lesz a domináns törekvés. Azzal együtt, hogy 2014-re a Németh Zsolt képviselte, megengedőbb szerződéses nemzetfelfogás helyett Kövér László egységes, egyközpontú nemzetkép-törekvése lett a meghatározó. Miközben az évtized közepétől beinduló nagy volumenű gazdaságfejlesztési támogatások tervezésében

és végrehajtásában nagy szerepet kaptak a régiós elitek. Egy következő lépcsőfok Orbán Viktor uniós politizálásán belül a V4-ek bomlása után felerősödő együttműködése Robert Ficóval, illetve Aleksandar Vučić-tyal. Lényegében itt az uniós és a szomszédságpolitikában követett geopolitikai köztes stratégia alá rendelődött a magyarságpolitika. Ez alól nem kivétel a kárpátaljai magyar kisebbség érdekeire hivatkozó Ukrajna-politika sem, hiszen ha a magyarság pozícióit akarnák erősíteni, akkor fel kellene hagyni a háború kitörése utáni oroszbarátsággal.

Pártpolitikai szempontból érthető a honosítási törvény 2010. májusi benyújtása, hiszen ha nem teszi ezt meg a Fidesz, akkor ebben megelőzheti a Jobbik. Ennek parlamenti elgáncsolását pedig nehéz lett volna arcesztés nélkül megoldania a Fidesznek. Így inkább nem hallgatták meg a szlovákiai magyar politikusok kérését, hogy az ottani választási kampányra való tekintettel halasszák el a törvényjavaslat benyújtását. Ez nagyban hozzájárult a felvidéki magyar pártoknak a szlovákiai parlamentből való kieséséhez, mivel a kampány fő témájává vált a magyar honosítási törvény.

Az új, 1,1 millió külhoni magyar állampolgár a magyarságpolitika vagy a nemzetpolitika addigi hármasságát – kapcsolattartás, kisebbségvédelem, támogatáspolitikát – alapvetően változtatta meg azzal, hogy Szerbiában és Romániában összesen több mint 800 ezer embert kell adminisztrálni az anyakönyvezéstől a halotti bizonyítványig és a különböző állami nyilvántartásokban. Ez pedig a jelentősen bővített magyar külképviseletek dolga. Ez azonban nem történt meg a nyugat-európai új magyar diaszpóra esetében, amelynek tagjai hátrányosabb helyzetben vannak, mint a magyarországi lakcím nélküli honosított állampolgárok a szomszédos országokban. De nem ez a legnagyobb jogi egyenlőtlenség, hanem a választási gyakorlat különbsége. Míg a szomszédországi magyar állampolgárok levélszavazattal is élhetnek, erre a 6-700 ezer napnyugati munkavállalónak nincs lehetősége. Ez nagyon komoly feszültséget jelent a magyarországi közvéleményben.

A honosításnak és az állampolgárság-igénylesnek van egy pragmatikus és egy szimbolikus érvrendszere. Az előbbi esetében a munkavállalás, a magyarországi tanulás, a kárpátaljai menekültek esetében a magyarországi integráció lehetnek a legfőbb okok. A szimbolikus motivációnál az hiszem, hogy a döntő ok – a Magyar Igazolványhoz hasonlóan – egyfajta magyarországi emancipáció volt. Ez az egyént a magyar államhoz kapcsolja, és nem az adott közösség és az anyaország viszonylatát szabályozza. Ez a beiktetés egyben segíti a magyarországi mobilitási pálya iránti mobilizációt is a továbbtanulási lehetőségekkel, illetve erősíti a magyarok társadalmi-nyelvi elkülönülését az adott társadalmon belül. Papp Z. Attila fókuszcsoportos vizsgálatai nyomán a megkérdezettek a kisebbségi és az állampolgári azonosságtudat között a következő másságokat érzékelték: viszonylagosság/stabilitás; adott/megszerzett, megkapott; sokféle, rétegelt/homogénizál az állampolgári egyenlőség; időben változó/hosszú távon állandó; informális/formális; hontalan, az úton levés érzete/megérkezés; kisebbségi lét/többség (hez való tartozás

vágya). A különböző kérdőíves vizsgálatok szerint 2015 után az anyaországhoz, a honországhoz, a szülőföldhöz való kötődések közül, miközben erősödött az anyaország szerepe is, elsősorban a szülőföldi kötődések, az otthonosság, a reflektálatlan regionális azonosságtudat erősödött meg.

A kettős állampolgársággal a magyar autonómiatervek is lekerültek a napirendről, hiszen Grúziában és Ukrajnában is erre hivatkozva avatkozott be az orosz hadsereg. Nem sok realitása van annak, hogy Románia és Ukrajna területi autonómiában részesítené Székelyföldet és a beregszászi járást, ahol döntően magyar állampolgársággal is rendelkeznek a lakosok. Hiszen, miután a kilencvenes években megrekedt a nemzetközi kisebbségvédelem intézményesülése, majd az EU-csatlakozással az új tagállamok felé az emberjogi alapú elvárások számonkérése megszűnt, a migráció ügye összekapcsolódott a kisebbségi kérdéssel, végül az orosz birodalmi politika újraéledésével a kisebbségi kérdés emberjogiból biztonságpolitikaivá vált.

Szintén a kettős állampolgársághoz kötöm a virtuális nemzetegyesítéssel (magyarországi médiaszocializáció, állampolgárság, schengeni határtalanítás) bekövetkezett sikerét a Fidesz vidéki identitáspolitikájának a szomszédos országokban. Ez döntően a lokális elitiek megszólításán, helyi vezető szerepük támogatásán nyugszik a lokális rendezvények tömegével, az örökségésítéssel, a templomok, a közösségi terek felújításával. A sport és az egyházak támogatása révén bizonyos értelemben a kisebbségpolitikuskokat megkerülve új politikai támogató csoportok alakulnak ki az egyháztársadalmi intézményekben és a helyi sportklubok körül.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Új korszaknak gondolom a 2010 utáni magyarságpolitikát, a honosítás és öt irányban már megvalósult uniós integráció, valamint a soha nem látott nagyságrendű (az állami költségvetés 0,6%-át elérő) magyarországi támogatások révén. Ezzel együtt a szomszédországi asszimilációs és az integracionalista nemzetiségpolitikákat felváltó akkomodációs modellben az etnokulturális alapon folyó intézményesülésnek – beleértve az oktatást, bizonyos országokban a nyelvhasználatot is – soha nem látott lehetőségeit használták ki a kisebbségi magyar közösségek. Állíthatom, hogy a kor viszonyaihoz képest ilyen széles saját intézményességgel még soha nem rendelkeztek a kisebbségi magyarok.

A Fidesz-kormányzat több mint 100 alprogramból álló nemzetpolitikai és diaszpórastratégiát, továbbá nagy infrastruktúra-fejlesztő és működtető programokat valósított meg. A nagy, talán a tudatlanság bátorságával megfogalmazott célt, a közösségek demográfiai csökkenésének megállítását, illetve mérséklését azonban

nem tudta elérni. (Azzal együtt, hogy a külhoni elvándorlók jó része a magyarországi demográfiai veszteségeket pótolta.) Egyre biztosabb, hogy a gyorsuló kárpátaljai és szerbiai elvándorlás megállíthatatlan. A legjobban képzett munkaerő jelentős mértékű nyugat-európai munkavállalása – a Magyarországon való túlléléssel – szintűgy. Az óvoda- és az iskolaprogram eredménye ugyanakkor a külhoni magyar iskolákba iratkozó gyerekek számának stabilizálása lett, ami a demográfiai fogyás közben már komoly eredmény. A többes kötődésű csoportok közül egyedül a kárpátaljai vegyesházasságban születő gyerekek esetében sikerült a nemzetiségi iskoláztatás révén elérni azt, hogy ugyanannyian választják a kisebbségi oktatási pályát, mint a többségit.

Ha a politikai szempontokat nézzük, a Fidesz egyértelmű támogatást élvez a határon túli magyarok körében. Ugyanakkor szembe kell nézni azzal, hogy Szlovákiában megszűnt a magyar kisebbségi pártok parlamenti képvisellete, és a magyar választók legalább 40%-a nem magyar pártokra szavazott. Kárpátaljáról a KMKSZ vezetője 2020 óta magyarországi emigrációban él a támogatáspolitikai ügyekben ellene indított hatósági eljárások miatt. Szerbiában a VMSZ lényegében leuralta a Magyar Nemzeti Tanácsot, kiszorította az értelmiséget a közéletből, a magyar választók több mint fele folyamatosan nem a magyar pártokra szavaz. Romániában pedig 2014 után az RMDSZ kiegészített a Fidesszel, s ezért a kapcsolatért még a kormánykoalícióból való kikerülést is vállalta, hiszen potenciális választói számára az Orbán-kormány politikája az iránymutató. Mindezen folyamatok mögött 2015-től ott áll egy-egy országokénti jelentős gazdaságfejlesztési támogatás. De ugyanakkor a budapesti kormányzat uniós kritikája és politikája, valamint különutas külpolitikája miatt a határon túli magyarok ügye alárendelődött az orbáni geopolitikai szövetségeskeresésnek.

Ha a sikerességet keressük, az biztos, hogy rendkívüli volt a kisebbségi magyar közösségek politikai önszerveződése a kilencvenes évek első felében. Mindenhol az euroatlanti csatlakozás biztos (etnikai szavazói) támogatói voltak ezek a pártok. (Mára el lett felejtve: Szerbiában a háborúellenes mozgalmakban tűntek ki a magyar önszerveződések.) Ehhez képest napjainkra, a Fidesz politikai irányvonalát követve, ettől messze eltávolodtak. Az etnikai politikálás egysége Romániában és Szerbiában fennmaradt, ami azonban lényegében az RMDSZ-nek és a VMSZ-nek a közösségük feletti politikai monopóliumát jelenti. A Szerb Haladó Párttal és a szlovákiai SMER-SD-vel való többszöri szövetségkötések pedig nem a demokratikus jogállamiságra törekvő pártorientációt jelzik. Ez az utóbbi országban egyben azzal is jár, hogy egyre jobban szétválík politikailag a magyar közösség szlovákiai és felvidéki magyarokra. (Az előbbin érve a szlovák politikába, gazdaságba, társadalomba magukat integrálnak tekintőket, az utóbbin pedig döntően a Magyarországra figyelők, azt vonatkoztatási pontnak tekintők körét érve.)

Mindennek az lehet a kulcsa, ahogyan a kilencvenes évek második felére a kormánykoalíciós részvételi lehetőségekkel megváltozott a kisebbségi politikusok

szerepfelfogása és pozíciója. Az addig döntően a kulturális elitből érkezőkkel szemben a jogászok, a közgazdászok, az igazgatási tapasztalattal rendelkezők kerültek előtérbe. A közvetlenül kisebbségi, közösségi, kulturális, nyelvhasználati ügyekkel szemben sokkal szélesebb körű politikai-gazdasági mezőben kellett érdekeket érvényesíteni. S ez elsősorban a forrásszerzést, valamint az interetnikus politikai alkukat jelentette. Megjelentek a magyar gazdasági érdekcsoportok, majd egyre fontosabbakká váltak a magyar polgármesterek. A kisebbségpolitikus – a hangzatos retorikán túl – döntően forrásszerző, kijáró embere lett egy-egy regionális vagy lokális közösségnek. Ezek politikai megszólítása a térségi azonosságtudat erősítésével és a határtermeléssel, a folyamatos, akár az etnikulturális közösségen belüli „mi” és „ők” erős megkülönböztetésével folyt. Ez a Fidesz mintáját követő gyakorlat azonban a többségi nemzetiesítő politikával szemben Szerbiában a Haladó Párttal kötött szoros szövetség miatt nem volt alkalmazható, Szlovákiában pedig a már említett, más magyar közösségeknél jóval mélyebb társadalmi integráltság miatt nem működött. Azt, hogy az RMDSZ változtat-e az AUR-ral riogató kohéziós politikáján, most még nem tudni. De az a mostani képletből is látszik, hogy a magyar kisebbségi pártoknak lényegében nincs saját regionális kisebbségi társadalompolitikai stratégiájuk. A közösségépítést döntően a politikai marketingre bízták, és csak szigetszerűen vannak jelen belső társadalmi modernizációs programok. Mindez nemcsak a belső közösségi élet intenzitására hat ki, hanem az új millenniumi politikusgeneráció szocializációjára és kiválasztódására is.

BIRÓ A. ZOLTÁN*

A *Regio* körkérdésében fölvetett témák aktualitásához nem fér kétség, már csak azért sem, mert több érv szól amellett, hogy a saját jogi-adminisztratív keretekkel nem rendelkező közösségek (kisebbségi közösségek is) mai társadalmi változásai és működési jellemzői a külső hatásokkal való találkozás érintkezési felületein termelődnek. Megítélésem szerint nem állnak rendelkezésre kellő számban azok az elemzések és értelmezések, amelyek a kisebbségi helyzetben lévő közösségek (jelen esetben a romániai magyar közösség) strukturális jellegű működési jellemzőivel foglalkoznak. Akár a globális trendek (transznacionalizáció/határtalanodás, migráció), akár a magyarországi identitáspolitikához köthető kezdeményezések és programok hatását vizsgáljuk, a fogadó közeg működéséről több ismerettel kellene rendelkezünk. Ez különösen fontos a romániai magyar közösség esetében, amelynek működése több szinten és többféle módon is az önállóságra törekvő szerveződés olyan kísérleteit és mintáit mutatja, amelyek a külső hatásokat képesek adott esetben megszüntetni, átértelmezni vagy éppen negligálni.

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

A határok átjárhatóságának társadalmi következményei több dimenzióban jelentkeznek (munkaerőpiaci és tanulási mobilitás, lakhelyváltás, információszerzés, fogyasztás, kapcsolati hálókba való betagozódás és mások), ezeknek a folyamatoknak a társadalmi hatásairól (életvitel, mentalitás, magatartási modellek változása) keveset tudunk. Csak néhány terület áll az érdeklődés homlokterében, s ezekről többnyire csak statisztikai információk állnak rendelkezésre, a köztudatba is legfeljebb ezek kerülnek be (Egy jellegzetes példa, sajtóhír: „Külföldi munka miatt kétezer-ötszáz székelyföldi gyereket hagytak itthon a szülők.”)

Néhány megjegyzés a hatás jellegére vonatkozóan:

A hatások rejtettek abban az értelemben, hogy a romániai magyar társadalmi nyilvánosságban mindez nem téma, csak az válik közéleti témává, ami az identitás-politika részeként is található.

Az ezekhez a folyamatokhoz kapcsolható hatások (anyagi, tudásbeli vagy kapcsolati tőke felhalmozását hordozó pozitív hatások, az egyéni életvezetési vagy családi léptékű negatív hatások) elsősorban egyéni vagy családi léptékben realizálódnak.

* A szerző társadalomkutató, a Csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának vezetője. E-mail: biro_zoltan@yahoo.com

Ahol lokális közösségek működnek (lokális vagy regionális identitás, közösségi tudás, helyi hálózatok stb.), ott az ilyen jellegű hatások túllépnek az egyéni-családi kereteken, és hosszabb vagy rövidebb ideig tartó helyi társadalmi normák, magatartások, attitűdök kialakulásához vezetnek. Ezeknek – visszacsatolásként – egyéni és családi magatartásokat és értékeléseket keretező funkciója alakulhat ki.

Ahol ezek a közösségi keretek nem vagy csak részlegesen működnek, ott a fentebb említett hatások egyéni-családi léptékben realizálódnak, és elsősorban individualizálódási folyamatokat támogatnak.

Összességében a társadalomkutatási tapasztalataim alapján úgy vélem, hogy a határok átjárhatóságából adódó folyamatok társadalmi hatásai jelentősebbek, mint az anyaországi vagy saját kisebbségpolitikai vonatkozású folyamatok és programok társadalomformáló hatásai. Másképpen fogalmazva: a jelzett társadalmi hatások nyomán (akár közösségi jellegű, akár individuális léptékű hatásról legyen szó) a mindennapi életvezetés és a kisebbségi identitáspolitika közti távolság fokozatosan növekszik.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A határon túli magyarság helyzetének és/vagy működésének alakítására irányuló, strukturális hatást célzó kezdeményezések és konkrét programok 1989 után időszakosan (de nem rendszerszerűen) jelentkeztek és jelentkeznek, ezek egy része magyarországi kormányzati kezdeményezés (lásd: kettős állampolgárság, könnyített honosítás, tanulási támogatások, utazási támogatások stb.), más részük különböző intézményekhez kapcsolódik (lásd: egészségügyi szolgáltatások igénybevétele, tudományos élet támogatása, pedagógusok képzése stb.). Erdély vonatkozásban ezek a kezdeményezések és programok a magyarországi társadalom és a romániai magyar társadalom strukturális összekapcsolását célozzák a magyarországi jogi-adminisztratív keretrendszerek kiterjesztése révén. Mivel az RMT nem jogi-adminisztratív entitás, ezért a keretrendszerek kiterjesztési folyamata egyénekre (kisebb részben családokra) irányul, pontszerűen működik. A pontszerű, személyközpontú működés eltakarja a két társadalmi entitás összekapcsolásának strukturális jellegét, ezért az ilyen kezdeményezések és programok egységes voltát, ideológiáját, értékét, célját a hozzájuk kapcsolt közéleti-politikai tematizációk jelenítik meg. Ezek alapvetően szimbolikus jellegű diskurzusok, amelyek a nyelvi, magatartásbeli, ideológiai azonosulást helyezik előtérbe. Mindennek az eredménye az, hogy ezeknek a kezdeményezéseknek és a programoknak a tényleges társadalomalakító hatását nehéz feltárni, az elemzések egyfelől a mennyiségi mutatók vizsgálatára szorítkoznak, másfelől a nyelvi-ideológiai azonosulás mintázatait tárják fel, azonban a sok és sokféle pontszerű igénybevétel nyomán termelődő strukturális változások tartalmát és mértékét érdemben nem ismerjük.

Az ilyen kezdeményezésekhez és programokhoz mindig kapcsolódik egy-egy erőteljes nyilvános és informális tematizáció (a kettő nem azonos), véleményem szerint a programok és a tematizációk hatását nem mindig lehet elkülöníteni egymástól, különösen nem a közvéleménykutatások révén. Már csak azért sem, mert az ilyen kezdeményezésekhez kapcsolódó tematizáció mindig túlmutat (időben, tematikájában) az adott kezdeményezésen.

Az ilyen kezdeményezések társadalmi hatása kapcsán három megjegyzést szeretnék tenni:

I. A tematizáció révén minden ilyen kezdeményezés szimbolikus jelentést vesz fel, ennek eredményeként az adott kezdeményezéshez kapcsolódó egyedi, mindennapi pragmatikus döntések, lépések, magatartások és értelmezések háttérbe szorulnak, mellékessé válnak. Alárendelődnek, feloldódnak a szimbolikus tartalomban, relevanciájuk a privát szférára korlátozódik, elrejtődik. Jellemző példa erre, hogy a kettős állampolgárság igénylése mögött az egyéni érvek és érdekek nagyon széles skálája húzódik meg, azonban ezeknek a sokféleségét, illetve az egyes érdektípusok arányát és funkcióját elhomályosítja vagy kiiktatja a szimbolikus tartalom folyamatos nyilvános keretezése. Ismerhetjük a kettős állampolgárságot igénylők számát és személyi adatait, de nem ismerjük, hogy az igénylők oldalán a kettős állampolgárság felvétele mire jó, hogyan értelmezik és értékelik, milyen módon hasznosítják.

II. A magyarországi jogi-adminisztratív keretrendszerek kiterjesztésével járó anyagi és más jellegű előnyöket (ezt az elemzők sok esetben leegyszerűsítően „támogatásnak” nevezik) a fogadó oldal két szinten kezeli. Egyfelől elfogadja a programokhoz kapcsolt szimbolikus tematizáció tartalmi és formai elemeit, aktív részt vesz a kapcsolódó szimbolikus eseményeken, és a társadalmi nyilvánosságban a szimbolikus diskurzust is fölállalja. A saját társadalmi térben (legyen az szűkebb vagy tágabb körű) a programokkal és kezdeményezésekkel járó előnyök jelentős részét egyfajta „járadékként” értelmezi és kezeli. Az etnikai hovatartozásból adódó olyan előnyként, ami „jár” (nekünk, nekem), és amelynek tényleges felhasználását nem a magyarországi keretrendszer és nem a szimbolikus tematizáció szabályozza, hanem a sajátnak érzett/tudott egyéni vagy közösségi érdek. Ennek a kettős magatartásnak (a pragmatikus életvezetés és a szimbolikus-nyelvi azonosulás kettőssége) az elemzésével lehet(ne) megragadni a magyarországi kezdeményezések és programok tényleges társadalomformáló hatását.

III. Romániai magyar vonatkozásban a hangsúlyosan etnikai alapú kollektív identifikációs folyamat a határon túli magyarság helyzetének alakítására irányuló magyarországi kezdeményezések és programok nélkül is zajlik. Az RMT saját identifikációs gyakorlatai különösen mikroszinten erősek, sokféle formában, de kvázi hivatalos vagy ténylegesen hivatalos formában is (romániai magyar közélet, intézmények, politika). A földrajzi és társadalmi „szórványszituációk” függvényében

ez az identifikációs gyakorlat vagy individuális, vagy – változó mértékben – közösségi kontextusban zajlik (most már nem csupán térbeli vagy társadalmi csoportok, hanem digitális csoportok szintjén is). A magyarországi kezdeményezések és tematizációk nem meghatározzák, hanem csupán bővítik és fölerősítik ezt az identifikációs gyakorlatot. A tapasztalat azt mutatja, hogy ahol a magyarországi gyakorlat vagy tematizáció nem esik egybe a saját identifikációs gyakorlattal, ott a magyarországi kezdeményezés negligálódik, máshol pedig beépítődik, összekapcsolódik, sajátá válik.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Romániai magyar vonatkozásban a kisebbségi politizálás mai társadalmi szerepköre véleményem szerint megalapozatlan módon túl van értékelve. Az érdekvédelmi-érdekérvényesítő politizáláson túlmenően a kisebbségi politizálás társadalomformáló szerepe lényeges mértékben lecsökkent. Annak magyarázata, hogy a romániai magyar politizálásnak az 1990-es évekre jellemző társadalomszervező-társadalomépítő szemlélete és gyakorlata (lassan az ilyen jellegű szakmai tematizáció is) leépült, aligha magyarázható csak a magyarországi identitáspolitika hatásával. Már csak azért sem, mert a kisebbségi magyar politikának hasonló, strukturális hatást célzó/eredményező kezdeményezésekre és programokra (állampolgárság, óvodaépítés, templomfelújítás, egyetemi képzés, tudományos élet szervezése és hasonlók) cselekvési tere és eszköze nem volt.

Részben túlzónak érzem a magyarországi identitáspolitika sikerességével kapcsolatos véleményeket abban az értelemben, hogy ez a siker nem pusztán az identitáspolitika érdeme. A magyarországi identitáspolitika ugyanis könnyű helyzetben van, kétféle vonatkozásban is. Egyfelől a romániai magyar népességnek a globális térhez való kapcsolódása az azonos nyelv okán – részben még a fiatal korosztályban is – magyarországi közvetítéssel zajlik. Másfelől, nem politikai jellegű kapcsolódási felületek is nagyszámban működnek (tömegkultúra, fogyasztás, influenszerek hatása stb.). Ez a két kapcsolódási felület jelentős részben megkönnyíti az identitáspolitika dolgát, nem kell kommunikációs közeget építenie, és jó-néhány nem politikai szereplőtől közvetett módon támogatást, megerősítést is kap. Tény, hogy a népszerű magyarországi pszichológus körútját, a menő rockzenész koncertjeit, az MCC központok oktatási kínálatát és hasonlókat nem a kisebbségi politikum szervezi, ehhez eszközei, erőforrásai nincsenek. Szakmai és közpolitikai vonatkozásban is megválaszolásra váró kérdés, hogy ebben a helyzetben – az érdekvédelmi-érdekérvényesítő politizáláson túlmenően – a kisebbségi politizálásnak lehet-e tényleges társadalomszervező, társadalomformáló szerepe? Nem

nagyon van jele annak, hogy a kisebbségi politikumot ilyen szerepek keresése foglalkoztatná. A magyarországi identitáspolitika erdélyi térnyerését lehet kritizálni több szempontból, de azzal aligha lehet vádolni, hogy a romániai magyar közösség társadalomszervezésére-társadalomépítésére irányuló munkát kisajátította vagy ellehetetlenítette volna.

EGRY GÁBOR*

Kijózanodás nélkül?

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a *Regio* szerkesztőségének a megkeresést. Az elmúlt években sokkal többet foglalkoztam történeti kérdésekkel és sokkal kevesebbet az aktuális nemzet- és szimbolikus/emlékezetpolitika összefüggéseivel, mint korábban, éppen ezért nem üres szólam, megtiszteltetésnek éreztem, hogy még nem feledkeztek el rólam. Maga a visszahúzóadás pedig részben azzal függött össze, hogy 2010-et követően nem úgy tűnt, van tér értelmes dialógusra a feltett kérdésekről, nem is szólva a valamikor nemzetpolitikának hívott politika kritikus értékeléséről, hiába lehetne azt – saját kimondott és implicit mércéje alapján is – joggal bírálni.

Abban most sem vagyok biztos, hogy eljött-e ez az idő, de a felkérés elől nem szeretnék elfutni. Ezzel együtt biztosan nem vagyok alkalmas arra, hogy mind a négy kérdésre válaszoljak. Amiről elég bátor vagyok valamit megfogalmazni, az a harmadik és negyedik, természetesen saját, történeti és hangsúlyozottan csak korlátozottan társadalomkutatói szemszögemből.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A legfontosabb szerintem az autonómiaparadigma vége. Bárhogy is értékeljük annak realitását és bármennyire nyilvánvaló is volt az, hogy a mindenkori magyar kormányokat 2010 előtt is inkább a realizmus mozgatta, ennek jegyében pedig az autonómia sokkal inkább szimbolikus cél volt, mint tényleges célkitűzés, ez adott egyfajta emelkedett keretet is a kisebbségi politizálásának.

Aligha kell hosszan ecsetelni, miért jelenti a kettős állampolgárság ennek a végét. Ahol 2010-ig nem jött létre valamilyen keret, ott ma ez már szinte nem is téma, még ott sem, ahol a kettős állampolgárság elvileg tiltott. Többségi oldalról kézenfekvő ellenérv akadt, a kisebbségi elitek pedig láthatóan fel is adták azt. Ennek nyilván vannak sokkal kézfoghatóbb okai is, mint a kettős állampolgárság – a budapesti erőforrások. Ugyanakkor maga az állampolgársági eljárás is oda vezetett, hogy a kisebbségi szervezetek lényegében a Fidesz választási mozgósító gépezetének részévé degradálódtak, amelyeknek előbb állampolgárokat, majd szavazatokat kell szállítaniuk.

Részben ebből is fakadt, hogy a kettős állampolgárság mint integrációs modell ráadásul a Budapesttel szembeni autonómia teljes megszűnésén alapul. Még akkor

* A szerző történész, a Politikatörténeti Intézet főigazgatója. E-mail: egrygabor@phistory.hu

is, mint Szerbiában, ahol elvben egy autonóm közösség jutott el oda, hogy teljes mértékben alárendelje magát mind a szerb, mind a budapesti kormánynak. Nincs mit csodálkozni azon, hogy a kisebbségi szervezetek még akkor sem léphetnek fel nyilvánosan Budapesttel szemben, amikor saját közösségük legelemibb érdekei sérülnek Budapest politikája miatt – mint az megtörtént az USA-vízummentesség eltörlésében a határon túl született magyar állampolgárok számára.

Ahogy voltak, akik az autonómiaparadigma végét is előre jelezték, úgy olyanok is akadtak, akik egy másik lehetséges hatást is emlegettek: a negatív demográfiai trendek felerősödését. Nem lenne igazságos teljesen a kettős állampolgárságra fogni a 2010 utáni népességfogyást és öregedést. Az azonban biztos, hogy észrevehetően több magyar még statisztikailag sem lett ettől, és elsősorban a kettős állampolgársággal kapcsolatban megfogalmazott migrációs várakozások legalább részben teljesültek. Ismétlem, nyilvánvalóan nem a kettős állampolgárság a migráció és a csökkenő termékenység oka, és remélhetőleg senki nem gondolta azt komolyan, hogy az majd megállítja, netán megfordítja az asszimilációt. Ami inkább hiányzik, az a szembenézés az ilyen jellegű politikai ígéretekkel, szölamokkal és vágyakkal, illetve azzal, hogy az emberek maguk is aktívan alakítják az életüket, sokszor egészen másra használva az állampolgárságot, mint azt fent elképzelik. Ha tetszik, a kettős állampolgárság elég jól bebizonyította a társadalommérnökösködés korlátait. Bizonyos értelemben akár szimbolikus igazságtételnek is felfogható, hogy paradox módon – bár részben egy statisztikai adatfelvételi változásnak is köszönhetően – éppen abban a közösségben volt a leginkább mérsékelt a népességfogyás, amelyik politikailag megosztott, kettős állampolgár csak titokban lehet és amelyik kulturálisan is a legközelebb áll a többséghez: Szlovákiában.

Ugyanakkor, bár ez csak közvetve kapcsolódik a kisebbségi közösségek körében végbement változásokhoz, Magyarországon elmozdulás érezhető velük kapcsolatban. Társadalmilag talán kevésbé – a felmérések továbbra is azt mutatják, hogy a szimbolikus állampolgárság többségi támogatása mellett annak konkrét tartalmát a többség a jelenleginél is szűkebbre szabná. A politikai mezőben azonban az állampolgárság megkérdőjelezése csak a periférián jellemző, és még a szavazati jog kapcsán is ez a helyzet. A kettős állampolgárság valójában konszenzuális álláspont, méghozzá szimbolikus tartalma miatt, és mivel ez a nemzetpolitika kiindulópontja, magát a konkrét közpolitikát is képtelenek bírálni. Ennek következtében pedig – a szavazati jog körül a választások előtt fellángoló vitát kivéve – mára ez a kérdés elvesztette korábbi jelentőségét.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Már az előző kérdés kapcsán is említettem, hogy a közösség szimbolikus önreprezentációja nyilvánvalóan beszűkült, nem is elsősorban a kettős állampolgárság, hanem az ahhoz kapcsolódó új magyar–magyar integrációs modell miatt. Igazából nincs rá válaszom, hogy ez az intézményes átalakítások (mindenekelőtt a Magyarország felé orientált, immár a magyarországi kultúrharcos propagandával telített médiatér, valamint a kritikát ellehetetlenítő megnövekedett, de mégis kegyként osztogatott finanszírozás) következménye volt, vagy inkább fordítva. A kettős állampolgárság mögött álló nemzetfelfogás, a saját nemzetállamon keresztül megvalósuló nemzetépítés és intézményesítés elkerülhetetlenül ide vezetett.

Az mindenesetre látszik, hogy a magyar kormány nem adta fel, és továbbra is küzd azzal a már a kettős állampolgárság biztosítása után megfogalmazott tervvel, hogy a magyar kormányzat, a magyar állam az élet minden területén integrálja a kisebbségi magyarokat, valamiféle extraterritoriális szuverenitás révén. Volt Kárpát-medencei fejlesztési terv (olyan résztervekkel, mint a Mikó Imre Terv), felszólították a minisztériumokat, hogy mindegyikük integrálja saját közpolitikaiba a szomszédos országban élő magyarokat is, most pedig éppen egy komplikált – és egyébként sikertelen – családpolitikát tervezünk kiterjeszteni rájuk.

Ami számomra kutatási területemen ebből a legérdekesebb, az a magyar nemzetpolitika átalakulása: a magyar emberek helyett egyre inkább a képzelt nemzeti terület, az olykor még Közép-Európával is azonosított Kárpát-medence áll a középpontban. Ide köti a magyar nemzet egészét az a küldetés, amit csak a nemzetállamuk révén tudnak betölteni, itt kell megszervezniük a vágyképek szerint hagyományos értékeket képviselő közép-európai nemzetek ellenállását a nyugati dekadenciával szemben, és ezt kell Európa legdinamikusabb gazdasági terévé tennünk. Az állampolgárság eszerint nyilván segített abban, hogy ismét a magyarok legyenek a Kárpát-medence legnépesebb nemzete (amint arra Orbán Viktor is hivatkozott), és ezzel visszaszerezzhessék történelmi küldetésüket.

Persze ez is paradox, miért ne lenne az? Hiszen az állampolgárság mégis csak az emberekről szól, az új nagy terv azonban már nemzeti térről. Viszont így legalább az is érthető, miként jelenhetett meg a szimbolikus és emlékezetpolitikában immár centrális helyen a hagyományos irredenta az Alkotmány utcai Nemzeti Összetartozás Emlékműveként. Ami Trianon gyógyírjaként került törvénybe, végül éppen annak meghaladhatatlanságát segíti. Hiszen az emberek az állampolgársággal újra Magyarországhoz köthetők, de a terület – amelynek nagy része egyébként már régen eltűnt a magyarok mentális térképéről – nem. Az örök veszteség.

Nem véletlen, hogy a kettős állampolgárság egyáltalán nem tudta megújítani a Trianonról való beszédet, nem hozta el a megemlékezés új módját. Részen azért, mert Trianon – kettős állampolgársággal vagy anélkül – mindig nyilvánvalóvá fogja tenni, hogy a nemzet nem egységes. (Még az elképzelt szenvedésében sem.) A kettős állampolgárság ilyen értelemben inkább még élesebb fénybe helyezte a magyar–magyar különbségeket. Nemcsak kisebbségi és magyarországi, hanem

magyarországi és magyarországi között is, ahol Trianon traumatikus emlékezete csak intenzív emlékezetpolitikával tartható fent.

A hivatalos politikában tehát betokozódik a visszatraumatizáló emlékezet. A különbségekről pedig egyelőre alig tudunk beszélni anélkül, hogy az ne legyen azonnal emocionális, ne a szavazati jog körüli sérelmek, a lerománózás, a megélhetési sovinizmus határozza meg. Ha egyszer végre megtaláljuk az új nyelvet, akkor viszont a kettős állampolgárságnak is lesz legalább egy pozitív következménye.

FIALA-BUTORA JÁNOS*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

A kérdést szűkebb kutatási területem, Szlovákia szempontjából válaszolom meg. A tömeges elvándorlás Szlovákiából Magyarország irányába nem volt jellemző sem az EU csatlakozás előtt, sem utána. A határmenti régiókban az ingázás könnyebbé és jelentősebb mértékűvé vált. Ezt pozitívan értékelhetjük, hiszen hozzájárult a gazdasági fejlődéshez és a munkanélküliség csökkenéséhez. A szlovákiai magyarok Magyarországra való elvándorlása nagyrészt a Magyarországon tanuló diákokhoz köthető, azonban ez nem feltétlenül az EU-csatlakozáshoz kapcsolódó jelenség, előtte is létezett.

A határtalanodásra én továbbra is mint kiaknázatlan lehetőségre tekintek. A Magyarországgal való kapcsolattartás továbbra is a szlovákiai magyarokra jellemző csak, szlovák nemzetiségűek kevésbé vesznek benne részt, mint amennyire az más szomszédos államok között megfigyelhető. Kevés kulturális és más program (turisztika, művelődés, bevásárlás) szólítja meg őket.

A szlovákiai magyarok kapcsolattartása Magyarországgal könnyebbé vált, mind az utazás, mind a kulturális termékek (például az előadók) importja által, de nem dimenzionálnám túl ezt a dolgot, nem beszélhetünk nagyságrendi ugrásról. A gazdasági együttműködésre is számos jó példa van, de annak volumene elmarad az elvárhatótól.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

Maga a kettős állampolgárság nem volt létfontosságú kérdés a szlovákiai magyarok számára, és most sem az. Komolyabb közösségi igény arra, hogy lehetőség legyen ennek felvételére, korábban nem fogalmazódott meg. A gyakorlati jelentősége pedig csekély, mivel mindkét állam a schengeni övezet tagja. Ezért valószínűleg nincs jelentős igény a magyar állampolgárságra.

Magát a népszavazást viszont nagy figyelemmel követték a szlovákiai magyarok, és több megszólaló kritizálta az akkori baloldali kampányt, amelyről sokan úgy érezték, hogy megbélyegzi őket. Sértőnek, demagógnak találták a határon túliakkal való riogatást. Ennek közvetlen következménye, hogy megnehezítette a szlovákiai

* A szerző a HUN-REN TK Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.
E-mail: fiala-butora.janos@tk.hun-ren.hu

magyar politikusoknak a magyar kormányok közötti egyensúlyozást: a baloldal elfogadhatatlanná vált a szlovákiai magyar szavazók nagy része számára. Innen eredeztethető az az ideológiai dominancia, amit a magyarországi jobboldal a határon túliak szemében betölt. A magyar kormány nemzetpolitikája teljesen a jobboldal terepe, az ő elképzeléseikhez képest értékelnek minden alternatívát. Egy alternatív, baloldali vagy liberális paradigmából kiinduló nemzetpolitika kidolgozása ellehetetlenült, legalábbis egy ideig. Akik e téren a Fidesz kritikusai voltak, azok is jobboldali (Jobbik) vagy jobboldali-liberális (Momentum) kiindulópontból közelítettek a kérdéshez.

Nem tudom, a népszavazás hatása meddig marad olyan akutnak érzett sérelem, ami ellehetetleníti a magyarországi baloldal felé történő politikai nyitást, de jelenleg érzésem szerint még az.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A szlovákiai magyarok szempontjából maga a magyar állampolgárság nem jelentős kérdés, komoly igény nem mutatkozott meg iránta, és politikai szinten sem volt megfogalmazva ilyen közösségi elvárás. A kettős állampolgárság szlovák kormány általi elutasítása viszont rámutatott arra, hogy mennyire csekély előrelépés történt a társnemzeti státusz felé: a szlovák politikai elit továbbra is idegen elemként és biztonsági kockázatként tekint a szlovákiai magyarokra. Az utóbbi időben ez már az egykori szövetségesekre is igaz, hiszen a jobboldali és liberális pártok sem támogatták a kettős állampolgárság visszaállítását 2020 és 2023 között.

E miatt a szlovák elutasítás miatt vált a magyar állampolgárság fontos kérdéssé: mindkét magyar párt kiállt mellette, és azóta is aránytalanul nagy súlyt kap a közösségi célok között és a közbeszédben is. Aránytalanul ahhoz képest, amennyi érintette van a dolognak, és amekkora igény mutatkozik iránta. Tapasztalataim szerint még a Magyarországon élő szlovákiai magyarok jelentős része sem veszi fel a magyar állampolgárságot, pedig ők már szabadon megtehetnék.

A magyar állampolgárság azóta fontos lakmusztesztje a szlovák–magyar kapcsolatoknak. A szlovák pártok magyarokkal szembeni elutasítását jól mutatja, hogyan állnak ehhez a kérdéshez. És mutatja a jelenleg kiválónak mondott államközi kapcsolatok eredménytelenségét is: bár mióta Robert Fico Orbán Viktor stratégiai partnere, valóban kevésbé ellenséges a szlovákiai magyarokkal szemben, a kettős állampolgárság kérdése a két kormány vagy kormányfő tárgyalásai során nem merül fel. Ez egy olyan befagyott konfliktus, ami jól mutatja a kisebbségi érdekvédelem korlátját Szlovákiában.

A kérdés megoldása talán nem is attól függ, hogy radikális fordulat következzen be a szlovák pártok magyarsággépében, erre ugyanis kicsi az esély. Sokkal valószínűbb, hogy a szlovák pártok felismerik, hogy ez valóban kis súlyú kérdés

a szlovákiai magyarok számára is, és a probléma elveszíti lakmuszjellegét. A bizalmatlanság továbbra is megmarad, csak már nem ezen a kérdésen keresztül fog kifejeződni.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásban miként látja ezt a kérdést?

Sikertörténetnek semmiképpen nem tekinteném a határon túli közösségek érdekképviselete szempontjából. Objektív mércével sem a közösségek helyzete nem lett jobb, sem politikai érdekképviseletük hatékonyabb. A közösség sorskérdései szempontjából lényeges (nyelvi egyenlőség, társnemzeti státusz) és egyéb fontos (társadalmi marginalizáció megállítása, kisebbségi jogok bővítése) céljai szempontjából nem látok semmilyen eredményt. Viszont ezt nem kötném szorosan a magyar kormány magyarságpolitikájához, egyrészt mert ezek olyan folyamatok, amikre a magyar kormány kis hatással van, másrészt a kormány politikájának alternatívái sem sokkal kecsegtetőbbek ebből a szempontból. Különböző összetételű magyar kormányok és szomszédos partnereik az érdekérvényesítés különböző formáival próbálkoztak már, és ezek a fenti célok szempontjából nagyrészt kudarcot vallottak.

A 2010 utáni kormányzati politikát más logika szerint lehet sikeresnek értékelni. Sikeres volt abban, hogy közvetlenebb ideológiai kapcsolat alakuljon ki a határon túli magyarok egy része és a magyar kormánypárt között. Ennek eredményeképpen egyfajta lojalitásverseny alakult ki a határon túli pártok és a Fidesz között: a határon túli választók már nem a határon túli pártokon keresztül támogatják a Fideszt, hanem egyes kérdésekben akár pártjaik álláspontjával szembehelyezkedve is. Ez a határon túli magyar politikusokat kényszerhelyzetbe hozza: egyre nehezebben vállalhatnak fel a magyar kormánnyal szemben kritikus vagy akár csak eltérő álláspontot. A határon túli pártok magyar kormánytól való függésének ez az egyik fontos összetevője az anyagi támogatáson kívül. Ennek következtében lényegesen csökkent a határon túli politikai pártok mozgásteret: érdekütközés esetén is kénytelenek a magyar kormány álláspontjához igazodni. Szlovákia esetében ez az önálló magyar politikai képviselő megszűnéséhez annyiban járul hozzá, hogy lehetetlené teszi egy olyan politikai formáció kialakítását, ami a szlovákiai magyarok nagy részét képviselni tudná. Ez különösen szembetűnő azóta, hogy a Fidesz Robert Fico és pártja, a Smer mellett kötelezte el magát. A szlovákiai magyarokat esetleg a Smer ellenében lehetne egy gyűjtőpártba terelni, a Smer oldalán viszont semmiképpen sem, legalábbis ennek jelét nem látni. Ezzel a magyar kormány betetőzte a szlovákiai magyar politika krízisét, és hozzájárult az önálló parlamenti képviselő felszámolásához. Szimbolikus, hogy a folyamat elején, a kedvezményes honosítás elfogadása előtt mind a két akkori magyar párt, az MKP és a Híd vezetői arra kérték

a magyar kormányt, ne akkor és úgy fogadja el a törvényt – azonban nem találtak meghallgatásra. De hangsúlyoznám, hogy a magyar kormány politikája csak egy tényező a több közül, ami ide vezetett. Egy kevésbé kiszolgáltatott helyzetben lévő szlovákiai magyar párt minden bizonnyal jobban meg tudta volna őrizni mozgásterét. Csakhogy 2010-ben nem voltak ilyen helyzetben.

Nem látszik, hogy a magyar kormány mire tervezi használni az így kialakult szorosabb kapcsolatát a határon túli magyar közösségekkel. Jelenleg a magyarországi választások befolyásolásában ez nem volt jelentős tényező, bár itt még vannak tartalékok. Azt azonban az eddigi tapasztalatokból leszűrhetjük, hogy a cél nem a határon túli közösségek céljainak megvalósítása – ezek másodlagos szerepet kapnak.

Szkeptikus vagyok azzal kapcsolatban is, hogy a magyar kormány és a határon túli közösségek kapcsolata valóban annyira szoros-e, amilyennek mondják és látta-tják. A határon túlra jutó támogatások nőttek és nagy nyilvánosságot kapnak, de ezek volumene nem meghatározó a közösségek életében. Csökkentésük ugyanolyan PR-veszteséget jelenthet a kormánynak, mint növelésük jelentett. A politikai hatást pedig nehéz mérni, de vannak jelek, miszerint ez is jelentősen túl van értékelve, minden oldalról. Jó példája ennek a 2024-es szlovák államelnök-választás, ahol a szlovákiai magyarok jelentős része látszólag a magyar kormány jelöltjére, Peter Pellegrinire szavazott. Azonban, ha mélyebben megvizsgáljuk az okokat, azt találjuk, hogy itt inkább véletlen egybeesésről, mint ok-okozati összefüggésről van szó. Könnyen kiderülhet, hogy a szoros ideológiai kapcsolat csak egy fűgefalevél, még ha jelenleg kétségtelenül fokozatosan növekszik is a mértéke.

DR. GÁBRITY MOLNÁR IRÉN*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

A kilencvenes években a vajdasági magyarok újkeletű önszerveződésének folyamatában számos civil szervezet és párt alakult. Ekkor került előtérbe a nemzeti kisebbségek identitás- és magatartásvizsgálata (Jugoszlávia szétesése és a gazdasági összeomlás okozta gondok mellett). Főleg anyaországi támogatással sikeres tudományos kutatások folytak a következő témakörökben: nyelvhasználati szempontok, a magyar nyelvű oktatáshálózat feltérképezése, demográfiai, szórvány-, vallási és ifjúsági magatartásvizsgálatok, médiakutatások.

Az ezredforduló után a vajdasági magyarokkal kapcsolatos anyaországi politikát főleg két elvárás határozta meg: a szülőföldön való maradás hangoztatása, valamint a státusrendezés. Ez utóbbi kapcsán indult el Vajdaságban a magyarok kollektív kulturális autonómiáját meghatározó útkeresés is. A megfelelő intézménykeresés közepette tettük fel a kérdést: hol az a határ, ameddig a magyar közösség kollektív intézményeivel együttműködhet, esetleg integrálódhat Szerbia polgári-politikai közösségébe? A Szerbiában élő magyarok ugyanis szerb (vagy kettős) állampolgárok, de nem részesei a politikai nemzetnek. 2002-ben megalakult az ideiglenes Nemzeti Tanács (elektorok szavazása útján), majd 2010-ben a magyarok választói listája alapján. Miközben az Európában is egyedülálló intézményrendszer – a Magyar Nemzeti Tanács – kiépítése volt folyamatban, Szerbiában egyre nyilvánvalóbbá vált a magyar kisebbség azon nehézsége, hogy egységes politikai közösségként határozza meg magát. A lokális magyar közösségek, sőt az egyes szociális társadalmi rétegek (az értelmiségiek, a vállalkozók, a munkanélküliek, az idősek, a falu népe stb.) artikulációja nehézkessé vált, sőt megkockáztatom azt a megállapítást, hogy szétesőben van. Éppen ezért újabban kutatásaim fókuszában a következő témák szerepelnek: (1) a vajdasági magyarok tömeges emigrációja; (2) az anyanyelvű oktatás, a vajdasági magyar tannyelvű iskolahálózat feltérképezése; a magyar felsőoktatás intézményalapításának lehetőségei; (3) az ifjúságkutatások; (4) a magatartásvizsgálatok és (5) az etnikai önszerveződés.

Kutatásaimat a Magyarságkutató Tudományos Társaság publikációival együtt a vajdasági közélet szívesen fogadta. A Magyar Nemzeti Tanács szervei 2014-ig kutatási megbízásokkal is elláttak. Az utóbbi tíz évben azonban a megváltozott politikai légkörben az alapkutatások és az empirikus adatfeltárások iránt megcsappant az igény.

* A szerző egyetemi tanár, Szabadka. E-mail: gmolnariren@gmail.com

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

A 2004. évi sikertelen népszavazás a kettős állampolgárságról igen nagy csalódást okozott a vajdaságiak körében. Tisztában voltak azzal, hogy a magyar állampolgárság kedvezményes megszerzése megoldást jelenthetne bizonyos gondjaikra. Milošević bukása után (2000) a vajdasági magyarok helyzete fokozatosan javuló tendenciát mutatott, és Vajdaság autonómiája terén is pozitív változások történtek, és ezt a folyamatot kellett volna az anyaország részéről diplomatikusan megtámogatni. A kisebbségvédelem az anyaország részéről az esélyek kiegyenlítődése területén ugyan nem hozott volna jelentős változást, továbbá sem a demográfiai, sem a kivándorlási politikában, viszont a nemzetépítésben igen. Az évtizedek óta folyamatos emigrációs hullámok sorozata Szerbiából külföldre nem csitult. Számukra a szerb útlevel nem volt előnyös. Ugyanakkor a magyar kisebbség státusának a kérdése Szerbiában újra napirenden volt, miközben gyakoriak voltak a magyarelles atrocitások, melyek nemcsak a helyi közvéleményt izgatták, de nemzetközi visszhangot is kaptak. A magyarelles támadások száma 2004-ben és 2005-ben érte el csúcspontját, de a későbbiekben is rendszeresek voltak a személy elleni támadások (utcai verekedések, sértegetések etnikai alapon), a helységnevtáblák magyar részének lefestése és az épületek falain megjelenő uszító feliratok. Ebben a légkörben a szerbiai magyarok szívesen bevállalták volna a magyar állampolgárságot. A vajdaságiak pozitívabban ítélték meg a magyarországi jobboldali szereplőket, és nagyobb mértékben utasították el a baloldalt. Emlékszem, hogy az akkori kormány a jóléti sovinizmusra építette a kampányát, azt állítva, hogy az akár 95 milliárd forintos szociális többletköltséget is jelenthetne, ha a kettős állampolgárságot megszerző emberek áttelepülnének Magyarországra.

A sikertelen népszavazás hatással volt a Szerbiában élő magyarok önmeghatározására, és Magyarországgal szemben okozott egy bizonyos fokú elidegenedést is. Köztudott, hogy a vajdasági magyarok azonosságtudatának egyik legfontosabb jellemzője az erős területi kötődés: legtöbben „vajdasági magyarnak vallják magukat” itthon és külföldön is. Miközben körükben magas a sajtócsoport-orientáció mértéke, a Magyarországhoz való kötődés gyengének nevezhető. Meggyőződésem, hogy a magyar államhoz való kötődés történelmi szinten is alacsony volt.

A vajdasági magyar közösség státusának, kulturális önazonosságának megtartásához ugyanakkor szükség volt és van az anyaországi (anyagi és politikai) támogatásokra. Egyes alapítványok kuratóriumában, szakemberi státusban, gyakran jelen voltam a helyi és regionális szükségletek meghatározásában, rangsorolásában. Amikor a magyarországi források 2004-re beszűkültek, kialakult egyfajta ígérvénypolitizálás. A Szülőföld Alapban például érezhetően intézmény- és gazdaságfejlesztési keretben gondolkodtak, miközben nem voltak mindig láthatóak

a valós prioritások. Igyekeztek látványos nagy projekteket vagy intézményműködést finanszírozni. Ekkoriban valósult meg a vajdasági magyarok néhány fontos intézményalapító tevékenysége is, például a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet (Zenta). Megjegyzem, hogy akkoriban a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar létrehozása Szabadkán elsősorban nem magyarországi forrásokból, hanem az újvidéki állami egyetem részeként, szerbiai/tartományi pénzeléssel valósult meg. Az anyaország jelentős támogatása a Tanítóképző épületének felújításához 10 évvel később érkezett meg.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Szerbiában a kettős állampolgárság nem nyújt újabb többletjogokat azon a potenciális mozgásszabadságon kívül, hogy az érintett kettős állampolgár könnyebben cserélhet lakhelyet. Gyakori kérdés volt a könnyített honosítás intézményének a bevezetésekor, hogy ez kiváltja-e a vajdasági magyarok tömegesebb elvándorlását. A többségi nemzet ennek örülhetett is, hiszen a szerb nemzetállam homogenizálásában volt érdekelt. Ugyanakkor valljuk be, hogy az anyaországba költöző külföldi magyarok pótolhatták az ottani demográfiai deficitet, hiszen a statisztika azt is kimutatja, hogy Vajdaságból Magyarországra főleg az értelmiségiek, a magasabb iskolavégzettségűek és a vállalkozók költöztek át.

A magyar állampolgárság kedvezményes odaítélése nem okozott kardinális változást a szülőföldön maradók esetében. Más a helyzet azokkal, akik az elvándorlás ttervezgették. Az ő esetükben valóban némi segítséget nyújtott az állampolgárság, hiszen EU-kompatibilis útlevélhez jutottak. Migrációkutatásaim azt mutatták, hogy az utóbbi évtizedben nem drasztikusan, de jelentősen növekedett a külföldre vándorlás tényleges megtervezése a vajdasági magyarok körében. A honosítási kérelmek számát tekintve a legkimagaslóbb a 2013-as év volt, közel negyvenezen igényeltek magyar állampolgárságot Szerbiából csak abban az évben. Meg kell jegyezni, hogy nemcsak a vajdasági magyarok, hanem felmenőjükre hivatkozva más nemzetiségűek is átadták a kérelmüket. A magyar állampolgárság megszerzése ugyanakkor nem jelenti egyértelműen azt, hogy a kettős állampolgárok el is hagyták a szülőföldjüket. Máig mintegy 180 000 vajdasági szerzett kettős szerb–magyar állampolgárságot, miközben 2011 és 2022 között a népességösszeírasi adatok kb. 70 000 vajdasági magyarral kevesebbet regisztráltak. Becslésem alapján ebből az elvándorlás 40 000 főnyi csökkenést jelent (nincs benne az ingázók száma, a becslés kb. 20 000 fő), a természetes natalitás okozta csökkenés pedig közel 30 000 fő.

Az eddigi kutatási eredményeim azt tanúsítják, hogy a Szerbiában élők főleg a jobb megélhetés, a munkavállalás, a vállalkozás vagy a továbbtanulás miatt vándorolnak el. A Magyarország felé irányuló vajdasági emigráció zöme gazdasági okokkal magyarázható. Beindultak a kétlaki vállalkozások, a karrierépítési célú

migráció formái, a szakemberek ingázása. A lakóhelyváltoztatással járó migráció méretét csak becsülni tudom. A folyamatos elvándorlás külföldre évenként akár 6000 főnyi csökkenést is jelent a vajdasági magyar közösségnek. Megjegyzem, hogy a legutóbbi lakosság-összeíráskor 184 442 magyart írtak össze Szerbiában. A szerb–magyar határsávban kialakult jellegzetes migrációs típusok pedig a következők: letelepült bevándorlók (hosszú távú vagy végleges migráció), áttelepült cirkulálók (gyakori hazajárás, kétlaki munkavégzés főleg a határsávban), ingázó szezonális, átmeneti munkát vállalók (három hónaptól egy évig), tanulók, egyetemisták és a gyermekeiket követő idősek. Kutatásainkban kimutattuk a migráció etnocentrikus jellegét, vagyis a délvidéki magyarok külföldön egymást keresve kontaktónákat alakítottak ki. Létrejött a Nyugat-Európa felé irányuló tranzitmigráció is, amikor a mobilitás először Magyarországra irányul, majd onnan valamelyik más európai uniós államba. Sokáig az emigránsok főleg fiatal szakemberek voltak. Ma is többségben vannak, de jelentős számban indulnak útnak a középkorúak is a jobb megélhetés reményében.

Nem szeretnék meglepedkezni a kedvezményes magyar állampolgárság megszerzésének emocionális vagy akár erkölcsi oldaláról sem. A hátrányosan kisebbségi helyzetben élő ember keresi a nemzetársakkal való szolidaritást, a segítséget. Egyfajta közösségvállalás kinyilvánítása nagyon fontos ilyenkor. Ugyanakkor ennek van politikai dimenziója is. 2018-tól a Vajdasági Magyar Szövetség már célzott regisztrációs kampányt folytatott annak érdekében, hogy minél több vajdasági magyar kérje felvételét a választói névjegyzékbe, és vegyen részt a magyarországi választásokon. A terepi kampánynak köszönhetően 2018 áprilisára már 53 900 szerb–magyar kettős állampolgár regisztrált a választói névjegyzékbe.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Nehéz a közösségi identástudatát megőriznie egy atomizálódott, asszimilációs és migrációs folyamatokkal megterhelt közösségnek. Ilyen helyzetben a folklorizálódás szintjén fennmaradó etnikai identitáspolitika nem elégséges. A nemzeti közösségfejlesztése tisztán politikai párt útján sem elegendő. Mégis, az utóbbi évtizedek azt mutatták, hogy Vajdaságban a magyarok a kisebbségpolitika megformálását átengedték a domináló pártnak. A Vajdasági Magyar Szövetség a kisebbségpolitikát csakis a mindenkori szerb hatalmon lévő párttal (jelenleg a Szerb Haladó Párttal) koalícióban tudja megformálni országos és lokális szinteken is. A vezető párt és a független értelmiségiek vitája sivár, a politikai csatározások sikertelenek, ami a lakosság politikai passzivitásához vezetett.

Szerbiában az országos pártpolitikában kialakult egy „hatalmi szentháromság”. A szerb állami szervezetekben tömörülő uralkodó elit egy kézben tartja a politikai/képviselői, gazdasági/pénzügyi és büntető/igazságszolgáltatási hatalmat. A kiürült politikai szervezeti formáknak „drága a kisebbségvédelem”, és nincs is rá szükség, hiszen „már mindenki tud szerbül”. A szerb nemzeti program nemigen tűri, hogy kisebbségi részről bírálják. Az elfogadott jogszabályok sokasága ellenére a valóságban a hatósugaruk gyakran rövid. A kisebbségvédelem csak néhány területre terjed ki a pozitív diszkrimináció elvével, mind például akkor, amikor a VMSZ kieszközli a néhány tanuló magyar tannyelvű osztályok megtartását is az általános iskolákban.

Ezzel egy időben a magyarországi kormány sikertörténetnek könyveli el a szerb kormánnyal kialakított baráti és folyamatosan egyeztető politikát az utóbbi két évtizedben. A vajdasági magyarok ebből az „összeölekezésből” látszólag hatalmat kamatoztatnak. A probléma megoldása a szülőföldön maradás és egy elégedett autonóm kisebbségi intézményekkel rendelkező közösségépítés lenne, ám ebbe beleszól a tömeges elvándorlás. Újabbban, 2016 óta az anyaország a Prosperitati Alapítvány által vállalkozástámogató befektetőként jelenik meg a kisebbségi magyar gondok megoldásában. A Magyarországtól kapott intézmények és vállalkozások támogatása jelentős, de már nem elegendő az elvándorlás és a magyarok fogyatkozásának a megfékezéséhez. A pénzelosztási mechanizmusban jelentős a párthatalom befolyása.

A hagyományos kisebbségpolitika megformálása már a múlté, ugyanis a vajdasági civil szféra a kilencvenes években induló expanziója ellenére is eklektikus, szervezetlen maradt, az együttműködés hiányában nem áttekinthető, így a közösségfejlesztés spontán vagy civil eszközeit sem produkálja eléggé. A civil társadalomnak ma nincs egységes fellépése a kisebbségpolitika területén, a vajdasági magyar civil szféra ma a legtöbb esetben anyagi és kádergondokkal küszködik. A magyar érdekeltségű intézmények forráselosztásért folytatott vitájában Vajdaságban immár tradicionálisan a politikai eliteké a döntő szerep, amivel a fogyatkozó közösség társadalomépítése gyakorlatilag politikai munkává alakult át. Így vált politikafüggővé a területfejlesztés, a vállalkozásfejlesztés vagy az új munkahelyek megteremtése is. Maguk a kisebbségi intézmények is a politikai elit által szervezendő és ellenőrizendő projekteké alakultak át.

GÖNCZ LÁSZLÓ*

Muravidéki reflexió

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Emlékszem a határon túli magyar közösségek képviselőinek politikai, tudományos, kulturális és irodalmi életével összefüggő összejöveteleire a térségben lezajló – 1989 utáni – rendszerváltás idején, valamint az azt követő években, mivel néhányon részt vehettem. A „hivatalos” és informális beszélgetések keretében a nemzeti együvé tartozás erősítését szolgáló útkeresés mellett (mivel az 1989 előtt alkalmi és rendszertelen volt) már akkor fontos igényként vetődött fel a térség államai európai integrációjának a kérdése. E folyamat megjósolhatatlan időzítése ellenére leginkább az államhatárok zökkenőmentes átjárhatóságának a fontossága volt a tárgyalások fókuszában, ami érthető, hiszen a magyar kisebbségi régiók legtöbbjére 1989 előtt a bezártság volt jellemző. E röpke „visszapillantással” csupán arra akarok utalni, hogy 1989 után a határon túli magyar közösségek és az anyaország közötti viszonyrendszerben a közvetlen és nyitott kapcsolattartás kialakítása képezte az egyik legfontosabb célt, aminél az államhatárok nyitottsága alapfeltétel volt. Az integrációs folyamat velejárájaként akkor az említett közegben még kevésbé a belső (EU-n belüli) és a külső integráció később megtapasztalt problémáira gondoltunk, ugyanis az államhatárokat átívelő nemzeti integrációhoz való eljutást tekintettük az egyik alapvető kihívásnak. A migráció mai (akkor legfeljebb csak rémálomként felmerülő) bonyodalmai és kihívásai a rendszerváltás utáni magyar–magyar kapcsolatok szövegetésénél csak elvétve merültek fel.

A kisebbségi magyar közösségeket illetően az 1980-as évek végén országonként számos tekintetben eltérő volt a helyzet, ezért az elvárások is differenciálódtak. A Muravidék esetében fontos jelenség volt, hogy a rendszerváltással szinte egybeesett (és összefüggött) a szlovén nemzeti önállósulási folyamat befejező szakasza. Az önálló Szlovén Köztársaság létrejötté a muravidéki magyarok szempontjából azt is jelentette, hogy nem a jugoszláviai (délvidéki) magyar közösség részeként alakíthatják a viszonyt Magyarországgal, hanem közvetlenül, tekintet nélkül a közösség nagyságrendjének mennyiségi korlátaira. Korábban erre csak nagyon csekély mértékben adódott lehetőség. A muravidéki magyarok kapcsolatát az anyaországgal az önállósulást véghezvivő szlovén politikai elit is támogatta, hiszen hasonló eljárást képviselt és

* A szerző történész, a szlovéniai Nemzetiségi Kutatóintézet Lendvai Kutatócsoportjának munkatársa. E-mail: gonzc.laszlo1960@gmail.com

próbált kieszközölni a határon túli szlovén közösségek számára is. A magyar és szlovén közeg fejlettségi szintjének érezhető eltérései miatt Szlovénia javára (a különbség részben az 1945 utáni évtizedekben keletkezett, de a dualizmus idején a szlovénok lakta régiók összességében gazdasági tekintetben úgyszintén fejlettebbek voltak a Magyar Királyság legtöbb tájegységénél), a Muravidéken kevésbé kellett számolni a magyar nemzetiségű lakosság Magyarországra történő áttelepülésével. Míg a két világháború között, a térség Magyarországtól történő elcsatolása időszakában a muravidéki értelmiség az anyaország felé orientálódott, és jelentős arányban oda is költöztek vagy oda utasították ki őket, az 1950-es évek után ez a „folyamat” több tényező okán is megszakadt. (A magyar kisebbség elmarasztalása Magyarország II. világháborús szerepvállalása miatt, a „vasfüggöny” előidézte hermetikus elzártság, a Magyarországhoz tartozás vágyának okaifogyottsága stb. miatt.) A muravidéki magyarok – főképpen gazdasági, szociális és kereskedelmi tekintetben – fokozatosan integrálódtak a szlovéniai társadalomba. Még az 1980-as évektől a tanulmányaikat az anyaországban végző muravidékiek közül is csupán elenyésző számban maradtak Magyarországon. Nagyobb gondot jelentett és jelent ma is a Muravidéktől lényegesen fejlettebb, más szlovéniai vidékekre való költözés, ami az itteni magyarok részéről sem idegen, és ezek aránya a rendszerváltás után folyamatosan növekszik. Ezt bizonyítja, hogy 2002-ben, az utolsó „klasszikus” szlovéniai népszámláláskor (amikor a lakosság nemzeti és nyelvi kötődésére még rákérdeztek) a magát magyarnak valló népességnek már közel 20%-a nem a szülőföldjén élt, hanem Szlovénia más vidékein, a legtöbben Ljubljánában. A jelenlegi arányt nem ismerjük, de feltételezhető, hogy ez akár meg is duplázódhatott. Másrészt, az utóbbi esztendőekben, főképpen az EU-hoz és a schengeni övezethez történő csatlakozás után (2004-ben, illetve 2007-ben), nem kevés azoknak a muravidéki magyaroknak a száma, akik Nyugat-Európa fejlettebb országaiban, régióiban telepedtek le véglegesen vagy ideiglenesen. Erre vonatkozóan sajnos úgyszintén nem rendelkezünk pontos adatokkal, csak a Mura menti régióra vonatkozó általános mutatók alapján következtethetünk a jelenségre.

Magyarország irányába az ún. határtalanodásnak ma sincs nagyobb befolyása, talán néhány tízre tehető az anyaországban állandó jelleggel letelepedők száma, aminek többnyire családalapítási okai voltak. Arra azonban van példa, hogy a „családi költségvetés” kedvezőbb alakulása okán a közvetlen határ menti magyarországi településeken – Tornyiszentmiklóson, Rédicson, Lovásziban stb. – szlovéniai, főképpen muravidéki állampolgárok (köztük magyar nemzetiségűek is) ingatlant vásárolnak, és családjukkal ott élnek. Ennek ellenére többnyire megtartják szlovén állampolgárságukat, s Magyarországon ideiglenes tartózkodási státussal rendelkeznek. Többen közülük, többségében a magyar nemzetiségűek közül, élnek a kettős állampolgárság lehetőségével is, azonban a munkahelyük, egészségbiztosításuk stb. Szlovéniában van, a gyermekeik Szlovéniában járnak iskolába, valamint többnyire a muravidéki kulturális életbe kapcsolódnak be. Ezen túl van még egy sajátosság, ami az utóbbi években eléggé nagy arányú. Magyarországi szülők

nagy számban döntenek úgy, hogy a gyermekeiket a szlovéniai oktatási rendszer keretében létrehozott két tannyelvű általános (elemi) oktatási intézményekbe íratják. Hasonló folyamatról van szó, mint amire egy-két évtizeddel ezelőtt az osztrák határmentén már volt példa. A pártosfalvi és a göntérházi kétnyelvű általános iskolákban a magyarországi tanulók az említett intézmények diákállományának már közel a 40%-át képezik. Az eddig végzett rész kutatásaink szerint e szülői döntésnek leginkább nyelvtanulási oka van, valamint az, hogy valamennyire megismerjék a szomszédos régió jellegét, amitől gyermekeik nagyobb versenyképességét remélik jövőbeni munkavállalásuk során. A magyarországi munkavállalók Szlovéniában ugyan nincsenek sokan, de kétségtelenül sokkal intenzívebben jelentek meg, mint ahogyan arra az ellenkező irányban van példa. A muravidéki magyar nemzettudat-formálás szempontjából említésre méltó, hogy a magyarországi diákok muravidéki „beiskolázása” a magyarok lakta területen hozzásegít a kialakult oktatási-nevelési intézményrendszer megőrzéséhez (ennek hiányában nem kizárható, hogy valamelyik kisiskolát be kellett volna zárni), másrészt a tanintézmények belső miliójét, hangulatát a magyarországiak magyarabbá teszik. Másrészt ez azt is befolyásolja, hogy a magyarországi, demográfiai és fejlettségi szempontból eléggé hátrányos helyzetben lévő határmentén hiányoz(hat)nak a Szlovéniába beiskolázott diákok...

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

Véleményem szerint magyarországi belpolitikai ellentét szülte az említett népszavazás miatt létrejött helyzetet, ami aztán a határon túli magyarok szempontjából óriási pofonként csattant minden régióban. A kis lélekszámú muravidéki magyar közösségben is elégedetlenséget váltott ki az „eredmény”, szerencsére nagyobb, a későbbi időszakra kiható törésvonal itt nem bontakozott ki miatta. A magyar nemzeti tudat állapotára ennek ellenére hullámozó hatással volt; a muravidéki magyarok többségénél egyfajta dac jelentkezett, aminek az volt a lényege, hogy a kudarcént megélt anyaországi döntés ellenére képesek leszünk megmaradni magyar kötődésűnek. Voltak azonban olyan hangok is, hogy miért szorgalmazzák a kisebbségi magyar intézmények a magyar kultúrát és törekednek az anyanyelv megőrzésére, ha a magyarországi kormánypárt eltaszította magától a határon túli közösségeket. Ha addig alkalmi volt a Fidesz iránt kifejezett szimpátia, a kettős állampolgárságról szóló sikertelen népszavazás után az említett párt iránti rokonszenv a Muravidéken is nőtt. A későbbiek során bizonyos mértékig „elfelejtődött” az esemény, a muravidéki véleményformálás középpontjába 2007-től a schengeni övezetbe tartozás hangoztatása, valamint az ahhoz fűzött határlégiesítési remények kerültek. A muravidéki magyar érdekvédelmi szervezetek által hangoztatott,

remélt és elvárt, az anyaországi lakossággal a korábbinál nagyobb erejű össze-tartozás-tudat azonban elmaradt. Ugyan máig – jogosan – az európai integrációs folyamat egyik legfontosabb hozadékának tekinthető az államhatárok légiesítése, különösképpen az államhatár mentén élők számára, és erőteljesen tiltakozunk annak minden jellegű korlátozásakor (például az 2015-ben bekövetkezett migrációs nyomás és a Covid-19 járvány idején bevezetett kisebb-nagyobb adminisztratív intézkedések esetén). Azonban a Muravidék és a szomszédos magyarországi régiók közötti gazdasági és turisztikai kapcsolatok mégsem nőttek jelentősen az elmúlt másfél évtizedben, a kultúra terén pedig talán a múlt század kilencvenes éveinek a szintjét sem érjük el, továbbá a családi kapcsolatok az idősebb generációk folyamatos csökkenésével úgyszintén fakultabbá váltak. Ennek ellenére a Szlovénia és Magyarország közötti szabad közlekedés óriási érték, a határ mentén élő fiatalabb nemzedékek számára teljesen magától értetődő, ezért nem férhet hozzá kétség, hogy e téren – bármilyen okból – bekövetkező változás óriási ellenszenvet és lázadást váltana ki a határ mindkét oldalán élő emberekben. A muravidéki magyarokban mindenképpen hevesebbet, de a megállapítás nemzeti hovatartozástól függetlenül is igaz.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Azzal kezdem, hogy – bár pontos adataim nincsenek – a kettős állampolgárság lehetőségével a muravidéki magyarok kisebb arányban éltek, mint a határon túli „nagy magyar régiókban”. Ennek számos oka van, valamennyire a nemzeti tudat tényleges ereje (megélése) befolyásolja ezt, valamint az is, hogy – bár a jogrend nem tiltotta, illetve tiltja a kettős állampolgárság intézményét – a szlovén közvélemény a vártnál nagyobb bizonytalansággal fogadta a magyar Országgyűlés erre vonatkozó döntését. Nem hivatalos adatok alapján az értelmiségieknél nagyobb a magyar állampolgárságot igénylő muravidékiek, illetve szlovéniaiak aránya. Az pedig talán valamennyire sajátos jelenség, hogy a Muravidékről más szlovéniai régiókba kerülők részéről – arányosan – nagyobb volt az érdeklődés a magyar állampolgárság iránt, aminek főleg gazdasági jellegű okai voltak (iparosok, valamint kereskedelemmel foglalkozók igényelték azt). A közvetlen határ menti falvakban feltételezéseink szerint a lakosságnak legfeljebb 10–15%-a igényelte a magyar állampolgárságot. Ami az igénylés okait illeti, a legfontosabb motívum a magyar nemzethez és kultúrához tartozás kinyilvánítása volt. A magyar választások keretében a szavazásra jogosult szlovéniai magyar állampolgároknak, nem hivatalos információ szerint, legfeljebb az ötöde szavazott. Bizonyára a muravidéki magyarság kicsinységéből, valamint a közösségen belüli nemzeti alapú politikai pártok és irányzatok hiányából következik, hogy a kettős állampolgárságot vállalók és nem vállalók között nem alakult ki említésre méltó ellenszenv vagy konfliktus, akárcsak

a magyarországi pártküzdelem sem idéz elő a Muravidéken belső közösségi differenciálódást. Az sem cáfolható, hogy a Muravidéken is az átlagosnál erősebb a magyarországi konzervatív pártok támogatottsága.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásban miként látja ezt a kérdést?

E kérdéskört, illetve szempontokat mélyrehatóan (még) nem kutattam. Két jelenség azonban a Muravidék, illetve Szlovénia esetében megfigyelhető. A Magyarországot, annak belső közigazgatási szerkezetét, politikai és társadalmi jellemzőit elége hiányosan ismerő szlovén elemzői és médiakörök, valamint egyes politikai struktúrák (bár vannak kivételek is...) a muravidéki magyarok gazdasági programjainak a támogatását félelemmel fogadják, mert benne (azokban) – még mindig – magyar revíziós igényeket vélnek felfedezni. Szeretném leszögezni, hogy a támogatási rendszer hiányosságai ellenére objektíve semmi ilyenről nincs szó, ilyesmit egy magyar politikus szájából sem lehetett hallani az elmúlt harminc évben! A másik, valójában sztereotip jelenség arra vonatkozik, hogy Szlovéniában a választásokon aktívan részt vevők kb. 20%-a hagyományosan a korábbi (eddig háromszor hivatalban lévő) kormányfő, Janez Janša pártját, az ún. SDS-t támogatja. A szavazók többi része Janša-ellenes, és mivel az említett pártvezető és a magyar miniszterelnök, Orbán Viktor között hagyományosan jó a kapcsolat, a magyarországi támogatásokat (a Magyarországról érkező nagy gazdasági beruházásokat is – lásd MOL, OTP) a „Janša–Orbán paktum” következményének tekintik, és emiatt elmarasztalják.

Ami azonban ennél nagyobb probléma a magyar kormány támogatásait illetően, az az, hogy a különböző, gazdasági jellegű projektekre, beruházásokra biztosított magyar pénzforrások hatékonyságát a muravidéki magyarok nemzeti tudatának alakulására, valamint ezzel összefüggésben a közösség szülőföldön maradásának trendjét senki nem vizsgálja – sem az adományozó, sem a muravidéki érdekvédelmi szervezetek. Pedig nagy szükség lenne rá egyebek mellett azért is, hogy a magyar nemzeti önkormányzatok tevékenységét, politikai aktivitását tudatosabban lehessen tervezni és szervezni. Mellesleg egy-két magyarországi gazdasági jellegű beruházás a Muravidék magyarok lakta területén véleményem szerint nem volt eléggé átgondolt (néhányik talán indokolt sem), ezért nem meglepő, hogy esetenként komoly gondok merülnek fel. A félreértés elkerülése céljából hangsúlyozom, hogy nincs azzal gond, ha a nemzeti kisebbség saját érvényesülése és megmaradása céljából gazdasági alap létrehozására törekszik, és ezt részben azon ország költségvetéséből biztosítja, amelyhez tartozik (ennek Szlovéniában megteremtettük a törvényes alapját és költségvetési forrását), részben pedig az anyaország biztosítja azt. A nehézség esetünkben ott kezdődött, hogy a projektek kiválasztását nem előzte

meg kellő mértékű és minőségű előkészítő kutatói tevékenység (a racionális beruházások és ágazatok megállapításától a célcsoportok feltérképezéséig, valamint az esetleges piackutatásig), emellett több nagyobb volumenű beruházás közvetlenül az érdekvédelmi szervezet égisze alatt történik, ami aligha lehet a gazdasági alap hatékonyságának a járható útja. A kisebb mértékű egyéni juttatások általában serkentően hatnak, és az országon belül a fejletlenebb régiók közé tartozó Mura-vidék magyarlakta részének valamennyire a szociális kiegészítését képezik, azonban a nemzeti szempontból fontos hatékonyság vizsgálata e tekintetben is elmaradt eddig.

KAPITÁNY BALÁZS*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Demográfus szemmel nézve a transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció felerősödése elsősorban is módszertani kihívást jelentett és jelent. A klasszikus demográfiai mérőszámok egy olyan ideáltipikus emberképet feltételeznek, ahol a személyek egy jól meghatározható helyen élnek, és lehetőleg minél kevesebbet mozognak, főként nem országok között. Minden, ami ezzel ellentétes, nehezíti a demográfiai jelenségek hagyományos fogalmi keretek közötti leírhatóságát. A transznacionalizációval párhuzamosan nemcsak egy földrajzi terület lakosság-száma vált egyre kevésbé megbecsülhetővé, hanem mindenféle számított demográfiai mutatók is (például a termékenység, a várható élettartam) pontatlanabbá váltak.

Azonban természetesen ezek a jelenségek nemcsak azért érdekesek, mert módszertani kihívást jelentenek, hanem önmagukban is. A migráció új formái (a cirkuláris migráció, a határon átnyúló ingázás, a többlakiság) alapvetően formáltak át egyes kistérségek képét: a pozsonyi, a kassai vagy a nagyváradi agglomeráció részévé váló magyarországi települések demográfiai képe nagyon érdekes és újszerű. A somogy-zalai határvidéken a tömeges német bevándorlás jelensége szintén újdonság, és bizonyos vonásait tekintve akár nemzetközi tekintetben is újszerű jelenségnek tekinthető, ezzel szemben a budapesti belváros gyors internacionalizálódása inkább hazai viszonylatban tekinthető újszerűnek. A tartós ki- és elvándorlással erőteljesen sújtott kistérségek (az országon belül és a határokon túl) helyzete szintén igen izgalmas demográfiai kérdés, akárcsak az osztrák–magyar határsávban egyre szélesedő hosszú távú ingázózóna jelentőségének a növekedése. Ezen jelenségek mögött jelentős részben a transznacionalizáció különféle formái állnak.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

Ha önmagában nézzük – következményeit nem tekintve –, akkor maga a népszavazás az eredménye és a kísérő kampány miatt is igen kártékony volt. Nemcsak a határon túl élők és az anyaországiak közötti viszonyrendszert rombolta, de a magyarországi politikai életet is nagyban és tartósan megmérgezte. A kettős állampolgárságról szóló népszavazás ebben a formájában már önmagában is egy

* A szerző demográfus, szociológus, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének munkatársa. E-mail: kapitany@demografia.hu

csapdahelyzet volt, és az eredménye ráadásul egy újabb csapdahelyzetet jelentett. Ebből a csapdából csak egy módon lehetett a lehető legkevesebb sérüléssel ki lépni: abba az irányba, ami aztán tényleg meg is történt, a kettős állampolgárság bevezetése felé. Azonban úgy gondolom, húsz év elteltével ma már elsősorban nem az egykori kampány és a népszavazás hatásai a fontosak, hanem ezek következményeinek a hatásai lehetnek izgalmasak. (Lásd a következő kérdést.)

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A kettős állampolgárság megadása bizonyos értelemben egyirányú utcába terelte a magyar nemzetpolitikát. Ennek lényege, hogy mihamarabb a külföldi magyarok állampolgárságot kapnak/kaphatnak, a külföldi magyarság nemcsak közösségként, hanem a tagok személyekként, közvetlenül kapcsolódnak Magyarországhoz. Ennek minden egyéni előnyével és közösségi hátrányával együtt. Azzal pedig, hogy a határok feletti nemzetegyesítés személyi szinten épít közjogi kapcsolatot a nem Magyarországon élő magyarok és Magyarország között, ez a közvetlen közjogi kapcsolat viszont eo ipso leértékeli a helyi közösségek (pártok, autonóm kisebbségi intézmények) közvetlen szerepét, és egyben csökkenti azok mozgásterét, rontja alkupozícióját a többségi elitekkel szemben.

A kettős állampolgárság megadásától kezdve a nemzetpolitika ezen fő iránya adott lett és visszafordíthatatlanná vált. Az irány tehát adott volt, a kérdés csak a mérték lett.

Egyfelől kérdéses volt, hogy mennyire erősödhetnek meg a személyi szintű közjogi kapcsolatok a külföldi magyarok és a magyar állam és intézményei között. Ezen a területen elindult a kapcsolatok erősítése: a (korlátozott) szavazójoggal, az egyes családtámogatások közvetlen elérhetőségével (anyasági támogatás, a fiatalok életkezdési támogatása). Az oktatási támogatások rendszerével közvetlen pénzügyi kapcsolat kezdett el kiépülni, és az állampolgárság előnyeit is kiaknázhatták (például az útlevelesztással). Egyes vállalkozóknak jutott a magyarországi gazdaságfejlesztési támogatásokból is.

Ugyanekkor ezen az úton valamiért szisztematikusan nem haladt végig a magyar nemzetpolitika: a támogatások/szolgáltatások igénybevétele kapcsán a magyar állam mindmáig nem veszi figyelembe, hogy polgárainak jelentős része immár nem Magyarországon él, de szinte minden kapcsolat magyarországi lakcímet igényel. Így nem teremtette meg a magyar állam rendszerszerűen például annak a lehetőségét, hogy valaki külföldön élő magyar állampolgárként – magyarországi lakcím nélkül – üzemeltethessen magyarországi vállalkozást; noha ez több másik EU-s országban gond nélkül megoldható. Hiányzik annak a rendszerszerű megoldása, hogy egy Magyarországon lakcímmel nem rendelkező állampolgár fizethessen maga után TB-t, és később ennek alapján juthasson magyarországi (kiegészítő)

egészség- vagy nyugdíjbiztosításhoz stb. Ez viszont ahhoz vezetett, hogy az állampolgári jogok által nyújtott lehetőségekkel is élni akaró külhoni magyarok körében megjelent a fiktív lakcímlétesítés jelensége. Valószínűleg már a több százezetet is eléri azon külföldön élő magyar állampolgárok száma, akik rokonnál/ismerősnél/nyaralóban stb. magyarországi lakcímet létesítettek, tényleges ideköltözés nélkül. Ezzel a határon túli magyar közösségek háromfokozatúak lettek: vannak azok, akik „csak magyarok”; vannak azok, akik magyar állampolgársággal is rendelkeznek; és vannak azok, akik már magyarországi lakcímet is létesítettek.

A személyi szintű közjogi kapcsolatok következetes építése, a viszonyok szabályozása helyett teljesen véletlenszerűen és láthatóan koncepció nélkül, személyes lobbizások/kapcsolatok eredményként bizonyos magyarországi intézmények, szolgáltatások csökevényes formában megjelentek a határon túl. Például van olyan miniszterelnökségi háttérintézmény, amelynek működik határon túli „fókjá”, a magyar közmédia „Triplex Gerinctréninget” tart az érdeklődőknek határon túli intézményében, vagy éppen magyar állami forrásból működik határon túli falugazdász-hálózat, ortopédiai és szemészeti szűrővizsgálat, korai fejlesztő központ. De például nem működik védőnői hálózat, rákszűrés vagy fogyatékos otthon, és (tudtommal) semelyik magyar állami intézmény nem érzi feladatának azt, hogy az inkontinencia elleni intimtornát tartson az idősödő határon túli állampolgároknak.

Másfelől kérdéses, hogy a határon túli magyarokkal kiépített egyéni szintű közjogi kapcsolatok és az ilyen csökevényes és furcsa módon kiépülő intézményi kapcsolatok milyen mértékben „húzzák ki a szőnyeget” az egyes határon túli közösségek saját, helyi szerveződéseitől. A politikai mezőben ez valamennyire ismert és követett jelenség, látható, hogy a magyar kormánypárt hogyan vonta befolyása alá a külhoni magyarság legfontosabb politikai szerveződéseit, lecsökkentve ezzel a mozgásterüket. Megítélésem szerint ugyanez a folyamat kevésbé látványosan bár, de a kisebbségi önszerveződés egyéb intézményeiben is nagyon gyorsan bekövetkezett. A kisebbségi elitek vezetőinek korábbi egyértelmű lojalitási rendszerét („a kisebbségi közösség érdekeit képviselem az államalkotó nemzettel szemben, ehhez az adott esetben kérve az anyaország segítségét”) felváltó hármas lojalitási térben (anyaország, lakóhely országa, kisebbségi közösség) a hagyományos kisebbségi szakmai, szociális, civil, tudományos vagy diákszervezetek gyorsan dezintegrálódtak. Mivel az aktív tagok jelentős része magyar állampolgár (is), megnyíltak számukra a magyarországi intézmények határon túli csökevényeiben az érvényesülés útjai. A helyi civil szervezet vezetője egyben egy magyarországi közalapítvány alkalmazottja, a kisebbségi pedagógusszövetség vezetői magyarországi rendszámú autóval utaznak egyeztetni a minisztériumba, a „politikai szakértő” egyben egyéni vállalkozóként húz juttatást egy magyarországi állami intézménytől (ahol egyébként a lánya gyakornok) stb. Ráadásul az is egyre inkább kérdéses, hogy kinek is az érdekeit képviselem? Hiszen a közösség tagjainak jelentős része magyar állampolgár, szintén a többes lojalitási térben.

Ez a magyarországi nemzetpolitika által kiváltott folyamat nagyon gyorsan oda vezet, hogy a korábban határon túli magyar (rész)társadalmakként működő határon túli magyar közösségek – funkcionálisan – diaszpóra jellegű közösségekké alakulnak. Ez már visszafordíthatatlan folyamat. A magyar nemzetpolitika következő évtizedének az lenne a feladata, hogy szembenézzen ezen (részben általa előidézett) változás következményeivel, és így alakítsa át a határon túli magyarságot támogató intézményrendszerét.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

A friss, 2021/22-es népszámlálási kör a határon túli magyar közösségre vonatkozó demográfiai eredményei alapján sikertörténetről nem, látványos demográfiai katasztrófáról viszont egyre nyilvánvalóbban beszélhetünk a határon túli magyar közösségek kapcsán.

Ez alól talán éppen részben az a Felvidék a kivétel, ahová a „virtuális nemzetegyesítés vívmányai” a legkevésbe jutottak el: alig fordul elő a kettős állampolgárság, nem a magyar kormány befolyása alatt lévő politikai szervezet látja el a magyarok elsődleges politikai képviselését, a magyarországi támogatások jelentősége a kisebbségi kulturális, oktatási rendszerben a legalacsonyabb.

Ezzel szemben a Vajdaságban, ahol létrejött egyfajta formális kisebbségi autonómia, engedélyezett és elterjedt a kettős állampolgárság, jók az országeközi kapcsolatok, nincsenek akadályozva a kisebbségeket célzó anyaországi (oktatási, gazdasági stb.) támogatások, a fogyás tempója mintegy megduplázódott, és elképesztő mértéket öltött a korábbi – még nem a jelenlegi nemzetpolitika által dominált – időszakhoz képest. 11 év alatt (2011 és 2022 között) 27%-kal zuhant a vajdasági magyar közösség létszáma. A 15–29 év közötti korosztályban a fogyás egyenesen 44% volt bő egy évtized alatt. Ennél kudarcosabb adat nemigen képzelhető el. De Erdélyben is egyértelműen gyorsult a magyar közösség fogyásának a tempója a korábbi időszakhoz képest, a létszám éppencsak meghaladta az egymilliósi határt.

Hogy ebben a szemünk előtt lezajló demográfiai felszámolásban milyen, mekkora szerepe, esetleg felelőssége van a 2010-et követő magyarországi nemzetpolitikának, az nyilván nem egyértelmű, és teljesen objektíven nem is megválaszolható kérdés. Nem tudjuk, hogy alakult volna a kettős állampolgárság, a magyarországi támogatások, kötıdéses, függőségek kiépítése nélkül ezen közösségek demográfiai helyzete. Természetesen az sem zárható ki, hogy egy másfajta, egy gyengébb nemzetpolitika esetén ma még kisebb magyar közösségek élnének a határon túl. A kárpátaljai magyarság felszámolásában nyilván csak érintőleges szerepet játszik a kettős állampolgárság által jelentett „menekülőt”, ugyanakkor

Erdély és a Vajdaság esetében a népesedési folyamatoknál szükséges és fontos lenne a 2010 utáni magyarországi kormányzati politika esetleges negatív hatásainak tudományos (nem publicisztikai szintű) vizsgálata.

Mindenesetre az tény, hogy a demográfiai adatok alapján sikertörténetről bizonyosan nem lehet beszélni. Nem lehet sikeresnek tekinteni egy nemzetpolitikát, ha közben a támogatott csoportok demográfiai értelemben igen gyorsan felszámolódnak, megszűnnek létezni (itt a kritikus határt valahol az évi 1%-ot meghaladó tempójú fogyásnál húznám meg).

KONTRA MIKLÓS*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Nyelvileg ez a kérdés érdektelen, migráció az EU-csatlakozások előtt is volt, s persze utánuk se állt le.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

Amennyire visszaemlékszem, a kampány és a népszavazás igen sok kárt okozott. Felelőtlen politikusok és más magyarok okozták a károkat.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Ez a kérdés vajon kikre vonatkozik? A szlovákiai magyarokra nyilván nem, de például az erdélyiek egy részére igen.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Biztos vannak, akik sikertörténetnek tekintik. Nem tudom, köztük hányan lehetnek virtigli társadalomkutatók, de azt gondolom, hogy igen kevesen lehetnek. Mert például:

– Mi abban a sikertörténet, ha végnapjait éli mondjuk a drávaszögi magyarság, s közben öntik a magyarországi pénzt az észéki focistadionba?

– Mi abban a sikertörténet, hogy magyar politikusok szüntelen szónokolnak a nemzet „megmaradásáról”, meg a „felvirágoztatásáról”, de közben meg se kérdezik a nyelvészeket, szociológusokat, pszichológusokat, hogy egy adott területen vagy vidéken lassítható-e, netán megállítható-e a nyelvcsere, s ha igen, hogyan? Az se jut eszükbe, hogy megrendeljenek ilyen tudományos kutatásokat.

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Magyar Nyelvtudományi Tanszékének professor emeritusa. E-mail: kontram@gmail.com

– Vagy hát: mi abban a sikertörténet, hogy arra pazaroljuk a magyarországi és szlovákiai magyar forrásainkat, hogy ma négy egyetemen (Pozsonyban, Nyitrán, Komáromban és Eperjesen) képeznek magyartanárokat? Mutatis mutandis: Kolozsváron, Csíkszeredában és Nagyváradon is folyik egyetemi magyarnyelvű szociológusképzés.

– Mi abban a sikertörténet, hogy Szerbiában égető szükség van önálló magyar felsőoktatási és tudományos intézményekre, de amint Csányi Erzsébet írta nemrég: „Politikai akarat hiányában azonban ezekből a célokból szinte semmi nem valósult meg.”*

S végül: mi abban a sikertörténet, hogy – Salat Leventét idézem – „[A] magyar állam nem kezeli felnőttként a határon túli közösségeket a sorsukat befolyásoló döntésekben.”**

* Csányi Erzsébet: Vajdasági rálátás a tudományos fejlesztésekre. In: Kontra Miklós – Morvai Tünde (szerk.): *DOMUS 25: A Magyar Tudományos Akadémia határon túli ösztöndíjprogramja*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2023. 67–70. 69.

** Vig Emese – Salat Levente: A magyar állam nem kezeli felnőttként a határon túli közösségeket a sorsukat befolyásoló döntésekben. *Transtelex*, 2023. január 21. <https://transtelex.ro/kozelet/2023/01/21/salat-levente-interju-masodik-resz> (Utolsó letöltés: 2024 július 7.)

KOVÁCS ATTILA*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Magyarország és Szlovénia egyidejűleg lépett be 2004-ben az EU-ba, majd 2007-ben a schengeni övezetbe is. Ebből kifolyólag a magyar–szlovén határ teljesen átjárhatóvá vált, amit elsősorban közvetlenül a határ mindkét oldalán élők tudtak kamatoztatni az élet számos területén (rokon- és ismerőslátogatás, munkavállalás, bevásárlás, turizmus, oktatás stb.). Ha a kisebbségi közösségek szempontjából nézzük a transznacionalizáció/határtalanodás kérdését, minden további nélkül kijelenthetjük, hogy a szlovéniai magyar, illetve a magyarországi szlovén közösség, akik őshonosan a magyar–szlovén határmenti térségben élnek, különösen sokat profitáltak a határtalanodással. Egyrészt azért, hogy a magyar–magyar, illetve a szlovén–szlovén kapcsolatok felerősödtek, kibővültek, másrészt azért, hogy az említett két kisebbségi közösség szorosabbra fűzte egymással a kapcsolatait.

Magyarország és Szlovénia csatlakozása az EU-hoz és a schengeni övezetbe, a transznacionalizáció/határtalanodás, illetve az ezzel párhuzamosan megjelenő erőteljesebb migráció természetesen a kutatás területén is érezte hatását. A Ljubljánában székelő Nemzetiségi Kutatóintézetet (INV) ez elsősorban abban érintette, hogy az intézet által koordinált kutatások közül több is foglalkozott a határon túli szlovénok helyzetével az EU-s csatlakozást követően, azok hatásával az adott közösségekre.** Ezen kutatások természetéből kifolyólag a magyarországi, illetve a rábavidéki, Szentgotthárd környéki szlovén közösséget kutatta. Másrészt az INV kutatásai egyes határmenti szakaszokat is górcső alá vettek, mint például a „Mobility, Integration and Adaptation along the Hungarian-Slovenian Border” című projekt, amely a magyar–szlovén határszakaszt kutatta, és ezáltal az itt élő közösségeket is.

Az EU-csatlakozás egyik hozadéka volt az EU-s projektfinanszírozás, amely a kisebbségi közösségekre (is) vonatkozott. A szlovéniai magyar nemzetiségi oktatás*** területén 2011 óta folyamatosan vannak EU-s pénzekből támogatott oktatási projektek. Ezek közül az első kettőt, az ún. „oktatási projekteket” jómagam vezet-

* A szerző történész, a szlovéniai Nemzetiségi Kutatóintézet Lendvai Kutatócsoportjának munkatársa. E-mail: attila.kovacs@guest.arnes.si

** Az INV annak ellenére, hogy állami, illetve közintézmény a kutatás terén, az intézet évi költségvetésének kb. 65%-a van biztosítva a költségvetésből, a többit projektfinanszírozásból igyekszik megoldani. Ez viszont jelentősen kihat a kutatási témákra, mivel sok esetben a kiírási témához kell alkalmazkodni, és nem a kívánt, illetve a kutató számára aktuális témához.

*** Szlovénia nemzetiségileg vegyesen lakott területén, a Muravidéken csak és kizárólag két nyelvű (szlovén–magyar tannyelvű) iskolák vannak. A nemzetiségileg vegyesen lakott területen (amely egy jogilag pontosan meghatározott területet ölel fel) élők számára, tehát mind

tem 2011–2013, valamint 2013–2015 között. Míg az első projekt „csak” a muravidéki/szlovéniai kétnyelvű oktatással foglalkozott, addig a második (2013–2015), valamint az azt követő projektek már a szlovéniai kétnyelvű iskolák mellett a magyarországi kétnyelvű (magyar–szlovén) iskolákat is bevonták.

Az EU-s projektfinanszírozás lehetőségével éltek a magyar–szlovén–osztrák határmenti régiókban tevékenykedő különböző kulturális és kutatási intézmények is. Így például a muraszombati múzeum által az osztrák és magyarországi partnerekkel közösen vitt INTERREG projekteken belül végeztem különböző kutatásokat a térség történelmével kapcsolatosan.*

Az elmúlt évtizedben egy korábban szokatlan folyamat vette kezdetét, nevezetesen magyarországi tanulók egyre nagyobb számban kezdtek el beiratkozni a muravidéki kétnyelvű (szlovén–magyar) általános iskolákba (KÁI). A 2024/25-ös tanévben már összesen 85 tanuló utazik mindennap Magyarországról, konkrétan Zala és Vas vármegyék Szlovéniával határos területeiről Muravidékre, ahol 3 iskolát látogatnak: a lendvai 1. sz. KÁI-t, a göntérházi KÁI-t és a pártosfalvi KÁI-t. A Szlovéniában tanuló magyarországi diákok helyzetét néhány évvel korábban kezdtem el mélyrehatóbban vizsgálni, másrészt pedig egy közös szlovén–magyar ARIS–NKFIH által kiírt pályázatban is szerepel a magyarországi tanulók szlovéniai általános iskolákban való részvételének további kutatása.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

Húsz év elteltével már nyugodtan leírhatjuk, hogy a Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett népszavazás és a vele párhuzamosan zajló kampány elsősorban nem a határon túli magyarság kettős állampolgárságáról szólt, hanem a magyar belpolitikai harc egyik megnyilvánulási formája volt. Ebben a legfájóbb számomra az volt, hogy a magyar politikai pártok nem tudtak (nem akartak?) közös nevezőre jutni a határon túli magyarság kapcsán, és az országhatáron belül és kívül élő magyarság közös érdekeit figyelembe véve egy mindenki számára elfogadható megoldást keresni.

A muravidéki magyarság politikai képviselője, valamint az értelmiségiek egy része a szlovéniai magyar hetilapban, a *Népújság*ban közölt írások szerint is hasonló véleményen volt, vagyis fájóan látják, hogy a magyarországi politikai elit nem tudott közös nevezőre jutni az állampolgárság ügyében. Egy részük azonban

a magyar, mint a szlovén és más nemzetiségű gyerekek számára csak kétnyelvű iskolák állnak rendelkezésre.

* Két projektben működtem közre. Szlovén–osztrák viszonylatban a 321 Go című projektben (<https://www.321go.si/>), míg szlovén–magyar viszonylatban a E-documenta Pannonicában (<https://www.documenta-pannonica.si/>).

a népszavazási kudarcért elsősorban a 2004-ben regnáló magyarországi kormány-pártokat jelölte meg, és egyfajta „világvége” hangulat lett úrrá rajta. Mindezek ellenére a szlovéniai magyarság politikai és más, egyéb területen működő vezetői (például a művelődés) továbbra is pragmatikusan együttműködtek az anyaország állami intézményeivel, a magyarországi politikai pártokkal.

Mindentől függetlenül úgy gondolom, hogy a szlovéniai vagy muravidéki magyar közösség mindennapi életét nem befolyásolta nagymértékben a népszavazási eredmény. Természetesen a muravidéki magyarok többsége, akik követték a népszavazásról szóló kampányt és magát a népszavazást, csalódtak az eredményekben, viszont a szlovén állam EU-s tagságából kiindulva és a szlovéniai kisebbségvédelem pozitív diszkriminációjának hála ezt nem élték meg annyira fájón, mint egyes más határon túli magyar közösségek.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A szlovéniai magyarságra a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézménye nem volt olyan jelentős hatással, mint a nagyobb határon túli magyar közösségekre, különösen az EU-tagsággal nem rendelkező és magyar kisebbségi közösségekkel bíró országokban. Ez egyrészt annak tudható be, hogy a szlovén állampolgárság, a szlovén útlevél és Szlovénia EU-tagsága viszonylag nagy mozgásszabadságot és munkavállalási lehetőséget biztosít a szlovéniai magyarok számára. Másrészt a szlovén állam pozitív kisebbségi joggyakorlata is segíti az otthonmaradást. Természetesen így is sokan voltak azok, akik felvették a magyar állampolgárságot, illetve éltek a honosítás lehetőségével. Személyes tapasztalatom alapján magyar állampolgárságot az idősebb generáció tagjai kértek, illetve éltek a könnyített honosítás intézményével, elsősorban érzelmi okokból, a magyarsághoz, Magyarországhoz való hovatartozás végett. Másrészt a nem hivatalos információk szerint viszonylag sok olyan személy kérte a magyar állampolgárságot, akik megpályázták a magyarországi gazdasági támogatásokat. Az állampolgárság nem volt feltétele a támogatásnak, de sokan úgy gondolták, hogy így könnyebben jutnak hozzá a magyarországi anyagi támogatásokhoz.

A kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézménye nem eredményezett jelentősebb Magyarországra vándorlást, sem jelentősebb munkavállalást az anyaországban a szlovéniai magyarság részéről. Természetesen voltak olyan személyek, akik vállaltak munkát Magyarországon, elsősorban Budapesten, de ezek száma elenyésző. Az is kérdéses, hogy ezen személyek a kettős állampolgárság, vagy inkább a határtalanítás, illetve a nagyváros, Budapest nyújtotta lehetőségek miatt költöztek el.

A szlovéniai magyar közösség már csak létszámából kifolyólag* sem tud jelentős szerepet játszani a magyarországi választási rendszerben. A 2022-es magyar országgyűlési választáson 168-an szavaztak.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Előrebocsátanám, hogy a 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát nem volt lehetőségem kutatni, annak ellenére, hogy fontosnak tartom ennek mélyreható elemzését Szlovénia kapcsán (is). Egyedüli kivételt jelentett a 2018-as és 2022-es magyarországi országgyűlési választási eredmények elemzése, különös tekintettel a szlovéniai magyarságra nézve. Ennek kapcsán megállapítható, hogy a kb. 6000-es szlovéniai magyar közösség tagjai közül a 2022-es országgyűlési választásokra 290-en regisztráltak és összesen 168-an szavaztak.

A szlovéniai magyar közösség politizálására a 2010 utáni kormányzati magyarságpolitika közvetlenül nem tudott hatni, mivel a szlovéniai magyar közösség kis számából kifolyólag párt formájában nem szerveződött meg, a nemzetiségi politizálásnak elsősorban a szlovén önkormányzati rendszer szab keretet.** Más szóval, a szlovéniai magyar nemzetiségi/kisebbségi politika alapműködése nem függ a magyarországi támogatásoktól. A magyarországi kormányzati politika (Nemzetpolitikai Államtitkárság), különösen 2015 után, elsősorban a magyar nemzetiségi önkormányzatokkal, de különösen a politikai csúcsszervezettel (MMÖNK) épített ki nagyon mély közreműködést. Ez az együttműködés többek között az anyagi támogatások jelentős megnövekedésében is megnyilvánult. A támogatásoknak köszönhetően a szlovéniai magyarság életének számos területén (művelődés, oktatás, gazdaság stb.) valósultak meg különböző programok, melyek következtében egyrészt sok új munkahely is létrejött. Másrészt a járási nemzetiségi önkormányzatok, de különösen a politikai csúcsszervezet számos olyan projektet hajtott végre magyarországi támogatásokkal is, amelyek végeredménye valamilyen ingatlan formájában valósult meg. Kérdéses, hogy mi lesz ezen projektek sorsa, ha valamilyen oknál fogva megszűnne az anyaországi támogatás.

* Az utolsó klasszikus szlovén népszámlálás szerint (2002-es népszámlálás) 6243 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek Szlovéniában, közülük 5212-en éltek Muravidék nemzetiségiileg vegyes lakta járásaiban (občina). A 2022-es országgyűlési választási névjegyzék alapján 5485 magyar választópolgár volt az egész országban.

** A szlovéniai kisebbségvédelem egyébként lehetővé teszi a magyar (és olasz) nemzetiség teljes jogú képviselőjét a parlamentben, valamint a kisebbségi önkormányzatokon keresztül a lokális képviselőt.

A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikának azonban voltak közvetett hatásai is a közösségre, elsősorban azért, hogy nagyobb pénzmennyiség érkezett az anyaországból a muravidéki magyarság szervezeteibe. Ennek egyik következménye az lett, hogy egyre több „homo novus” jelent meg a nemzetiségi politikában, illetve a „kifizetőhelyeken”. Ez feszültséget eredményezett a közösségen belül, melynek ma is érezhető hatása van abban, hogy sok olyan személy, akik a 2010-es évek előtt (pénzszűke idején) közreműködtek a magyar nemzetiségi életben, eltávolodtak a magyar kisebbségi közösségtől, és nem működnek közre annak működésében.

MOLNÁR JÓZSEF*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Kutatási területem Kárpátalja népességét és magyarságát foglalja magába etnodemográfiai megközelítésben, és erre, értelemszerűen, jelentős hatása van a migrációnak.

Tekintve, hogy Ukrajna Magyarország EU-s csatlakozásakor kívül maradt az Unión, az esemény a vízumkényszer bevezetése nyomán az anyaország felé irányuló különböző formájú migrációt valamelyest megnehezítette. Azonban a magyar hatóságok liberális vízumpolitikája jelentősen tompította az ebből adódó kényelmetlenségeket, az EU-s vízum birtokában pedig az ukrán állampolgárok, így a kárpátaljai magyarok számára is megnyílt a szabad mozgás lehetősége az egész schengeni övezetben.

Hogy ez a lehetőség összességében fokozta-e az elvándorlást, a külföldi munkavállalást, annak megítélése inkább alapul politikai elfogultságokon, mintsem valós adatokon. A szórványosan rendelkezésre álló statisztikai, illetve kutatási adatok számottevő növekedést a kivándorlás mértékében ennek hatására nem mutattak, azonban annak iránya módosult: Magyarország mellett más európai célországok szerepe is erősödött.

Összességében tehát Magyarország EU-s csatlakozása pozitív hatással volt az Unión kívül maradt kárpátaljai magyarokra is.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

A kampány a kedélyeket akkoriban indokolatlanul felborzolta, de azok azóta fokozatosan lecsillapodtak. Hosszú távú hatást nem érzékelek, bár voltak és vannak, akik felnagyítják annak a jelentőségét, kiragadva egyes elemeket. Hadd ragadjak ki én is egy elemet: a sikertelen népszavazás, ha akaratlanul is, de rávilágított a nemzet egységének egyik aspektusára, nevezetesen, hogy mind az anyaország határain belül, mindazon kívül kisebbségben vannak azok, akik képesek, illetve hajlandóak nemzetben gondolkodni.

* A szerző geográfus, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Főiskola Földrajz és Turizmus Tanszék vezetője. E-mail: molnar.jozsef@kmf.org.ua

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Egyetértek azokkal, akik szerint ez járt a külhoni magyaroknak, akik, vagy akiknek az ősei nem önként mondtak le a magyar állampolgárságukról, azaz a könnyített honosítás felfogható egyfajta történelmi igazságtételként is.

Hallottam-olvastam olyan vélekedéseket is, hogy ezzel a Fidesz-kormány csak a klientúráját építi a határon túli magyarok körében. Ez is egy nézőpont, bár ezen logika mentén mozogva ha bárki bárkinek valami jót tesz, az interpretálható úgy, hogy a klientúráját építi.

A kritikusok egy másik csoportja szerint a könnyített honosítás eredményeként megszerzett magyar állampolgárság hozzájárult a kárpátjai magyarok elvándorlásának fokozódásához. Elképzelhető ilyen hatás is, bár a kutatások azt mutatják, hogy a kitelepülés és a külföldi munkavállalás jelentősen 2014-ben élénkült meg, a kelet-ukrajnai háborús események velejárájaként. Azt pedig, gondolom, aligha akarhatja bárki is, hogy az elvándorlást a lehetőségek korlátozásával (szögesdróttal?) fogjuk vissza. A közösség szempontjából, demográfiailag, az elvándorlás természetesen nemkívánatos, ám az egyén szabadságának a szűkítése túl nagy ár lenne e folyamatok lassításáért.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

A két nevezett véglet tükrözi a kormánypárti–ellenzéki alapon polarizált magyarországi belpolitikai rendszer véleménykülönbségét. Másrészről, a magyarságpolitika stratégiai és taktikai szinten megfogalmazódó kérdéseire tényleg nem mindig adhatók egyértelmű, minden szempontból jó válaszok. Vegyük csak a klasszikus „puhán vagy keményen?” dichotómiát a kisebbségi érdekek képviselője terén.

A kormányzati magyarságpolitikai stratégiával – amely alapvetően az egyes kisebbségi közösségek által megfogalmazott célok támogatásán alapul –, az ebből fakadó törekvésekkel, prioritásokkal összességében egyetértek, az azok megvalósítására tett intézkedésekkel (az oktatás, kultúra, egyházak, gazdaság támogatása) szintén. Ugyanakkor a lebonyolítás, a támogatások célba juttatása módján nyilván lehetne javítani – írom ezt anélkül, hogy ezekre közvetlen rálátásom lenne.

A kisebbségi politizálás hagyományos értékeinek a magyarországi identitáspolitika hatására történő ellehetetlenülésére vonatkozó felvetés nagyon általános és számomra nehezen megfogható. Az is kérdéses, hogy miket tekintünk hagyományos értékeknek, és az is, hogy melyek lehetetlenülhettek el közülük?

Ami a magyarságpolitikának a kutatási területemre, azaz a kisebbségi közösség népesedésére gyakorolt hatását illeti, nem könnyű azt objektíven értékelni, akár a természetes szaporulat, akár a migráció vonatkozásában nézzük. Az elemzést ugyanaz bonyolítja, ami a hatékonyságot is csökkenti, nevezetesen, hogy mindkét folyamat számos tényező hatása alatt alakul, melyek közül a magyar kormányzati politika csak egy, és nem is a legmeghatározóbb. Továbbá, nincs kontrollcsoport, ami viszonyítási alapot jelenthetne a nemzetpolitikai döntések, intézkedések értékeléséhez.

Ha megnéznénk a nyers demográfiai mutatókat (a feltételes módot az indokolja, hogy a háborús helyzetre való tekintettel ilyeneket jelenleg nem tesznek közzé), amelyek nyilván nem sok biztatót mutatnának, azt a nemzetpolitika kudarcaként is interpretálhatnánk (van, aki így is tesz). Bár nyilvánvaló, hogy a helyzetet nem a nemzetpolitika okozta. A kérdés inkább az, voltak-e, vannak-e lehetőségek a magyar kormányzat kezében a gondok mérséklésére? A mérséklésre talán igen, és a működő támogatási rendszert ilyennek tekintem. A problémák azonban, és így a megoldásuk is (akár az elvándorlást, akár a természetes fogyást tekintjük) globális léptékű politikai, gazdasági, illetve társadalmi folyamatokban gyökereznek, amelyekre a magyar kormánynak aligha van hathatós befolyása.

SALAT LEVENTE*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

Kutatási területem az etnopolitika, a politikatudomány egyik újabb keletű alfejezete, amely az etnikai alapú politikai mobilizáció jelenségét vizsgálja, empirikus, összehasonlító módszerrel, az összehasonlítás egységei pedig az államok. Az etnopolitikai mobilizáció okai rendszerint azzal kapcsolatosak, hogy az államok népessége ritkán homogén, legtöbbször az államot saját tulajdonának tekintő domináns többségből és legalább egy, de gyakran több tucat vagy akár több száz nondomináns, kisebbségi közösségből tevődik össze, amelyek mindenike a többségétől eltérő nyelvének, kultúrájának, vallásának, jogi hagyományainak vagy jogrendjének a fenntartásában érdekelt. A domináns és nondomináns közösségek közötti strukturális egyenlőtlenségekből adódó előnyök, illetve hátrányok politikai dinamikákat eredményeznek: a nem domináns közösségek a helyzetük javítása érdekében aktivizálódnak politikailag, az állam erőforrásaihoz való hozzáférés vagy a politikai hatalomból való részesedés céljait követve, a domináns etnikumok pedig előjogaik és az állam intézményei fölött gyakorolt ellenőrzés megőrzése érdekében válasznak ellenmobilizációval a nondomináns közösségek politikai aktivizmusára. Ezek a politikai dinamikák nagy általánosságban kétféle konzekvenciát eredményeznek. Etnikai konfliktusokat, egyfelől, ott, ahol a domináns és nondomináns közösségek elváráshorizontjai közötti különbségek áthidalhatatlannak bizonyulnak hosszú távon, vagy az etnopolitikai kooperáció különböző formáit, másfelől, amelyek a nondomináns közösség elismerését és változatos intézményi alakzatokat eredményező akkomodációját feltételezik.

A migrációnak a 20. század második felére és a 21. század első két évtizedére jellemző formái a nondomináns közösségek újabb eseteit hozták létre a célországokban mind Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, mind az ázsiai kontinens fejlettebb régióiban. Újabban az Európai Unió keleti tagállamai is célországok az ázsiai és afrikai bevándorlók számára. A migráció jelenségének nyilvánvalóan vannak pozitív hozadéka a célországok nézőpontjából, de az idegen kultúrájú bevándorlók akkomodációja egyre komolyabb etnopolitikai kihívásokkal szembesíti a befogadó országok intézményrendszerét. Ott, ahol az akkomodáció nem kap kellő figyelmet vagy kudarcot vall, az etnopolitikai jellegű konfliktusok és az erőszak előfordulásával kell számolni előbb-utóbb. Az akkomodáció ugyanakkor a bevándorlók által létrehozott közösségek politikai aktivizálódását is eredményezheti, ami további kihívás a befogadó államok politikai kultúrájára, intézményrendszerére nézvést.

* A szerző politológus, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Politológia Tanszékének professzora. E-mail: lsalat@edrc.ro
REGIO 32. évf. (2024) 4. szám 111–192.

Noha az etnopolitika figyelme eredetileg az állam- és nemzetépítés, illetve a dekolonizáció folyamatai által létrehozott nem domináns kisebbségekre irányult döntő mértékben, a migráció jelensége új kutatási területeket hozott létre, amelyek jelentősége minden bizonnyal nőni fog rövid és középtávon. Az EU tagországai-ban a transznacionalizáció, illetve a határtalanodás jelensége a migráció összetett folyamatain belül egy további összetevőt eredményezett, amelynek etnopolitikai konzekvenciái ugyancsak nem elhanyagolhatók: a belső migránsokat kibocsátó egyes kelet-európai kisebbségi közösségek, amelyekkel korábban jelentős etnopolitikai potenciállal rendelkező aktorokként lehetett számolni, fokozatosan elveszítik politikai relevanciájukat, és ebből következően a közösség fennmaradását lehetővé tevő közösségszervező és jövőképző képességüket. A határon túli magyar kisebbségek – eltérő mértékben ugyan, de kivétel nélkül példaként említhetők erre a jelenségre.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

A kampány és maga a népszavazás – amelynek végső soron a határon túli magyarok helyzetétől független, a magyar belpolitika szereplőinek az érdekeire visszavezethető okai voltak – egyértelműen káros következményeket eredményezett mind a kisebbségi magyar közösségek életében, mind az anyaországi magyarság összefüggésében, annak betudhatóan, hogy egyrészt mélyítette a szakadékot az állampolgárság könnyített, letelepedéshez nem kötött megszerzését támogatók és az azt ellenzők között, másrészt radikalizálta mindkét tábor tagjait az elképzeléseikben. Ez a radikalizálódás fontos szerepet játszott abban, hogy rövid és középtávon minden esélye fölszámolódott annak, hogy az állampolgárság kiterjesztésének kérdéséről érdemi, szakpolitikai és nemzetstratégiai szempontokat figyelembe vevő társadalmi vitát lehessen lefolytatni, esetleg akár az érintettek képviselőinek a bevonásával, és lehetővé tette, hogy 2010-ben a választásokot megnyerő politikai pártok saját érdekeiknek megfelelően, a határon túli közösségek jövőjével kapcsolatos megfontolásokat ignorálva hozzanak döntéseket a kérdésben.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A könnyített honosítás intézményének a hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben nehéz egyetlen szempontból, általánosító jelleggel megítélni. Az állampolgárság megszerzésének a magyarországi áttelepedéshez nem kötött lehetősége különböző konzekvenciákat eredményezett a délvidéki, erdélyi, felvidéki és kárpátaljai magyarok tekintetében, aminek a részletezésére itt nem

térhetnek ki. Az erdélyi magyarság összefüggésében is számolni kell azzal, hogy a kérdésre nagyon eltérő válasz kínálkozik akkor, ha a közösséget alkotó egyének szempontjából, vagy az erdélyi magyarság egészének a nézőpontjából, közép- és hosszú távú megmaradásának a kilátásait mérlegelve vizsgáljuk a kérdést. Amennyiben egyénenként gondolunk az erdélyi magyarokra, nem férhet kétség ahhoz, hogy a könnyített honosítás lehetővé válása egyfelől történelmi jóvátétel, másfelől az egyéni boldogulást, a jobb, méltóbbnak érzett élet szabadabb megválasztását tette lehetővé, és senkit nem lehet elítélni, ha élni kíván ezekkel a lehetőségekkel. Vitathatatlannal ugyanakkor, hogy minél többen döntenek a magyar állampolgárság felvétele mellett, annál valószínűbb, hogy az érintettek összefüggésében a szülőfölddel, illetve az azt magában foglaló román állam intézményeivel fenntartott kapcsolatok lazulásával kell számolni rövid és középtávon, hosszú távon pedig az önmagát megszervező, nyelvét, kultúráját a szülőföldön őrző és újratermelő erdélyi magyarság elsorvadásával.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Nehezen vitatható, hogy a 2010 utáni támogatáspolitikák igen látványosan teljesítettek, többek között abban a formában is, hogy a magyar adófizetők pénzéből folyósított juttatásoknak köszönhetően jelentős számú fontos befektetésre kerülhetett sor a határon túli, kisebbségi magyarok által lakott területeken, Erdélyt is beleértve, amelyek elvben a határon túli magyar közösségek életkörülményeinek a javítását, identitásuk megélésének és önbecsülésük kereteinek a támogatását célozták. Feltételezhető, hogy azok, akik ezeknek a befektetéseknek a lebonyolítói és közvetlen hasznélvezői voltak, úgy érezhették, hogy valóban ez történik. A támogatáspolitikák azonban a nemzetpolitikának vannak alárendelve, annak a legfontosabb eszközei, a nemzetpolitika egésze pedig ezekkel a célokkal nehezen összeegyeztethető elvek szerint viszonyult a határon túli közösségekhez. Ahelyett, hogy a folyósított tetemes támogatások az önmagukat belülről megszervező, prioritásaik tekintetében autonóm módon döntő közösségeknek nyújtott segítség logikáját érvényesítették volna, a támogatáspolitikai juttatások a befolyásszerzés eszközeivé váltak, amelyek azt eredményezték, hogy a magyar nemzetpolitika fokozatosan fölszámolta a határon túli magyar kisebbségek politikai önállóságát, és átvette a vezetést a jövőképzés tekintetében. Erdélyben mindez nem kevesebbet eredményezett, mint azt, hogy az RMDSZ, amelynek 2011-ig terjedő története – a sok tekintetben megfogalmazható kritikák ellenére – az etnopolitikai teljesítmény igen látványos példáját kínálja, fokozatosan elvesztette az etnopolitikai illetékességét, és immár nem az erdélyi magyarok érdekeit képviseli a román állammal szemben,

hanem a Fidesz érdekeit képviseli az erdélyi magyarok körében. A könnyített honosítás intézményének olyan erős volt a politikai üzenete, hogy azzal semmilyen alternatív jövőkép nem vehette fel a versenyt, az olyan végképp nem, amely az erdélyi magyarok helyét a román állam keretei között kereste.

A megfogalmazott kérdésre adható válasz annak függvénye következképpen, hogy kinek a nézőpontjából ítéljük meg a magyarságpolitika 2010 utáni alakulását. A magyar nemzet nevében 2010 óta eljárók nézőpontjából vitathatatlan sikertörténet az, ami történt: a korporatív alapon elgondolt, a határon túli közösségek viszonylagos önállóságát elismerő „szerződéses” nemzetfogalomhoz fűzött várakozásokat sikerült levenni a napirendről, és egy Budapestről irányított virtuális nemzetállami koncepcióval helyettesíteni, amely szerint az „összmagyar” fogalmába a határon túli magyarok nem testületileg, választott legitim vezetőik képviselete révén tartoznak bele, hanem egyéneként, a magyar állammal a fölvetett állampolgárság eszközletével létesített jogviszony alapján. A magyar politikai közösség fogalmának ez az újradefiniálása valóban nem kevesebb, mint a trianoni határokat nem létezőnek tekintő virtuális, transzteritoriális nemzetegyesítés, amelynek köszönhetően úgy lehet tekinteni, hogy a magyar nemzethez – immár nemcsak kulturális, hanem politikai értelemben is – tartozók sorsa nem az utódállamok hatóságainak a kegyeitől és jóindulatától függ, hanem a magyar állam képviselőinek a kezébe van letéve.

Ha a határon túli magyarok azon részének a nézőpontjából próbálunk állást foglalni, akik a szülőföldön, jelesül Erdélyben képzelik a maguk és utódaik, esetleg még azok utódainak is a jövőjét, nehéz nem látni, hogy a nemzetpolitika nemzetállami elgondolása előbb-utóbb az önfelszámolást fogja eredményezni, konkrétan azt, hogy a magyar nemzet valóban újra egyesül – Magyarország jelenlegi határai között. Aligha van ugyanis alapja annak, hogy a magyar állammal a kapcsolataikat egyre szorosabbra fűző, problémáikra megoldást a magyar államtól váró határon túli magyaroknak komolyabb esélye lehetne arra, hogy nyelvüket, kultúrájukat megőrizték, újratermeljék a szülőföldön úgy, hogy közben egyre távolabb kerülnek a többségi társadalomtól, a román állam intézményeitől, és egyre inkább a magyar kormány prioritásait követve, utasításai szerint élik az életüket.

TÁTRAI PATRIK*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

A kérdésre az etnikai földrajz makroperspektívájából közelítve igyekszem válaszolni. A Kárpát-medence etnikai szerkezetének, demográfiai trendjeinek átalakulását tekintve az EU-s csatlakozás és ennek eredményei (legfőképp a felerősödő migrációs folyamatok) fokozatosan fejtették ki hatásukat. Ez nem meglepő, hiszen a Kárpát-medence országai az uniós integráció eltérő fokán álltak és állnak jelenleg is, a tagországok közül Románia és Horvátország később csatlakozott, míg Ukrajna és Szerbia jelenleg sem tagja az EU-nak.

Mindentől függetlenül a Kárpát-medence egyes országaiban hasonló folyamatok mennek végbe, amelyek nem elsősorban a csatlakozás aktusával függenek össze, hanem az EU-magországok munkaerőpiacainak a megnyitásával, illetve a különböző adminisztratív-politikai intézkedésekkel, amelyeken keresztül ezeket az új lehetőségeket ki lehetett használni. Ilyen volt például az egyszerűsített honosítás (kettős állampolgárság) bevezetése a vajdasági és kárpátaljai magyarok számára.

A fenti tényezőknek a Kárpát-medence népességére gyakorolt hatása egyértelmű volt: a 2000-es évek második felétől, de még inkább a 2010-es évektől jelentős munkaerőkiáramlás (kivándorlás, ideiglenes külföldi munkavállalás stb.) indult meg, amely e népességre – etnikai hovatartozástól függetlenül – hatást gyakorolt. A migrációs folyamatok természetesen egyenlőtlenül, az egyes országok, térségek fejlettségi szintjétől függően mentek végbe. Ennek megfelelően a migrációs folyamatok illeszkednek a globális folyamatokhoz és általában a fejletlenből a fejlett térségekbe irányulnak (keletről nyugatra), és az idő előrehaladtával egyre kevésbé jellemző a Kárpát-medencén belül megvalósuló nemzetközi migráció. Mindez azt is jelenti, hogy az 1990-es, 2000-es évek magyarországi sajátossága, az etnikai migráció kiemelt szerepe egyre csökken.

Kérdésként felmerülhet, hogy a kibontakozó új migráció, egyes esetekben a határok légiesedése mennyiben változtatta meg a korábbi mintázatokat, trendeket? Röviden: jelentősen. Nem meglepő módon a mobilitás adminisztratív korlátozásának időszakájában, a szocializmusban a migrációs folyamatokat a belső migráció, leginkább pedig a városokba áramlás, az urbanizáció dominálta. Az 1990-es évek átmeneti időszakát követően, illetve a belső migrációban dominánssá váló szuburbanizációval párhuzamosan a népesség térbeli elrendeződésében legalább ekkora szerep jut a nemzetközi migrációnak. Különösen igaz ez a kisebbségi magyar

* A szerző geográfus, a HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: tatrapatrik@gmail.com

közösségekre. Esetükben a népszámlálások által rögzített létszámváltozásukban meghatározó szerepe van az elvándorlásnak (a négy nagy közösség közül egyértelműen igaz ez Erdélyre és Kárpátaljára, nagymértékben a Vajdaságra, míg a szlovákiai magyarok esetében a hatásai mérsékeltek).

A Kárpát-medence etnikai makrofolyamatait tekintve tehát egyértelműen meghatározó szerepe lett a nemzetközi migrációnak az elmúlt 20 évben. Ugyanakkor e migráció etnikailag nem szelektív, legfeljebb időbeli megkészettségek vannak. Így bár a kisebbségi magyarok elvándorlása az 1990-es, 2000-es években rendre nagyobb mértékű volt, mint a többségi nemzeteké, a 2010-es évekre mindez kiegyenlítődött. Ez egyben azt is jelenti, hogy bár a Kárpát-medence országaiból jelentős népesséگیkiáramlás történt, e folyamatban az etnikai kisebbségek (kiemelten gondolva itt a magyarokra) nem felülreprezentáltak. Ebből az is következik, hogy ha a magyarok aránya csökken is az adott országban, ez nem a nagyobb mértékű kivándorlásukkal hozható összefüggésbe, hanem az általánosan jellemző, a többségi nemzetétől elmaradó etnikai reprodukciójukkal. Ez a szomszédos országok magyar közösségei esetében általában a természetes szaporodás kedvezőtlen értékeit jelenti, míg Szlovákiában főként az asszimilációt. Ettől függetlenül megemlítendő, hogy mind a Vajdaságban, mind Kárpátalján a demográfiai összeomlás szélén áll a helyi magyarság. Ennek okai főként a háborús helyzetekkel (gondolva itt a jugoszláv háborúkra is), az azok nyomán fellépő gazdasági összeomlással, illetve az erre adott migrációs válasszal állnak összefüggésben. E folyamat szelektív, hiszen elsősorban a fiatalabb generációk vesznek részt benne, ami így visszahat a természetes szaporulatra is. Ennek eredményeként például a vajdasági magyarok több mint fele 50 év feletti a 2022-es népszámlálás szerint.

Fontos megjegyezni még, hogy a nemzetközi migráció a Kárpát-medence etnikai térképét nem rajzolta át. Az etnikai térszerkezet leglátványosabb változásai az elmúlt 20 évben tehát nem a nemzetközi vándorláshoz, hanem a nagyvárosok szuburbán zónáihoz (például Pozsonyban, Ungváron, Kolozsvárt), illetve a periférikus térségekben a roma népesség növekvő koncentrációjához kapcsolódnak.

Meg kell még említeni a Kárpát-medencén kívülről érkező bevándorlás hatását is, hiszen enélkül nem lenne teljes a kép. Bár nagysága jelentősen elmarad a kivándorlásétól, és döntően a városokat érinti, a jövőben egyre inkább számolhatunk e jelenséggel, valamint ennek tematizálódásával, etnicizálódásával, ahogy az esetenként (például Ditróban) már meg is történt.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Az egyszerűsített honosítás (kettős állampolgárság) hatásait és következményeit a kutatócsoportunk által mélyrehatóbban vizsgált kárpátaljai magyar közösségen keresztül szeretném érzékeltetni. Előrebocsátom, hogy a magyar állampolgárság

extraterritoriális felvétele nagyon sok esetben érzelmi motivációra vezethető vissza, kutatásainkban azonban nem ezt az aspektust vizsgáltuk, hanem az általánosabb társadalmi-gazdasági kontextust.

A magyar állampolgárság egyszerűsített felvételének lehetősége talán sehol nem eredményezett olyan komplex hatásokat, mint Kárpátalján. Ezek közül a legfontosabb talán a migráció megkönnyítése volt. Kárpátalján, az ukrán állam egyes területeken megnyilvánuló diszfunkcionalitásának következményeként, már az 1990-es évek elejétől megindultak a megélhetés határhoz köthető formái (csempészet, idénymunka, kivándorlás stb.). A periférikus, gazdaságilag elmaradott térség ezután is népességkibocsátó régió maradt. Ebben a helyzetben a 2011-ben életbe lépő egyszerűsített honosítás fontos adminisztratív könnyebbséget jelentett a megélhetést biztosító külföldi munkavállalás elérésében. Mindez a 2014-től kibontakozó (geo)politikai konfliktusok és gazdasági nehézségek közepette kulcsfontosságú eszközzé vált. A Summa 2017 felmérés szerint a kárpátaljai magyarok 30%-a tartózkodott legalább egy hónapot külföldön 2016 folyamán, amely jelenthetett bármilyen határhoz kapcsolódó tevékenységet (külföldi munkavégzés, tanulás, magyarországi nyugdíjjogosultság megszerzése stb.). Mindezt a magyarországi (születési ország szerinti) bevándorlási statisztikák is alátámasztják. A migrációnak természetesen számtalan formája létezett: például végleges áttelepedés, cirkuláris migráció, kétlakosság, hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalás. Bár a Kárpát-medencei magyar közösségek között utolsóként a kárpátaljai magyar migránsok többsége még mindig Magyarországot választja, egyre többen mennek nyugatabbra, főként Csehországba és Németországba.

Empirikus tapasztalataink alapján a vázolt társadalmi-gazdasági nehézségek, illetve a kettős állampolgárság által megnyitott új lehetőségek következtében a 2010-es évek második felére a migráció lett az új norma, a boldogulási stratégiák alapja. Szinte minden családból volt külföldön dolgozó, élő családtag. Ennek komplex következményei lettek a helyi társadalmak, családok életére. A fokozott elvándorlás, az aktív korú lakónépesség huzamos idejű külföldi tartózkodása hatással volt egyrészt a családokra (tartósan egyszülős családok kialakulása, nagyszülők szerepének a felértékelődése), másrészt a lokális közösségre, hiszen a településeken jelen lévő népesség fluktuáló száma, a férfiak huzamosabb távolléte kihívást jelentett az intézményhálózat fenntartására, a közösségi élet megszervezésére. Mindez 2022-t, a teljes körű orosz támadást követően tovább romlott a nagymértékű és szelektív (főként a fiatalabbakat és a férfiakat érintő) elvándorlás nyomán.

A kettős állampolgárság megszerzésének lehetősége azonban olyan területeken is kifejtette hatását, amely más Kárpát-medencei térségekre nem volt jellemző. Ez pedig a többségi nemzet (illetve a vegyes családok) részéről meginduló érdeklődés a magyar nyelv, a magyar (oktatási) intézményrendszer iránt. Ennek háttérében a többségi népességnek a magyarokéhoz hasonló boldogulási stratégiái álltak, azaz a biztonság, a külföldi munkavállalás, esetleg a kivándorlás lehetőségének

biztosítása. Ennek egyik adminisztratív eszköze a magyar állampolgárság megszerzése volt (míg Nyugat-Ukrajna többi részén a Karta Polaka töltött be hasonló szerepet). A magyar állampolgársághoz pedig a kárpátaljai nem magyaroknak elsősorban magyar nyelvtudásra volt szüksége. Mindez felértékelte a magyar nyelv presztízsét: magyar nyelvtanfolyamok szerveződtek (piaci alapon és magyar állami támogatással egyaránt), a magyar iskolarendszerben pedig megjelentek a nem magyar anyanyelvűek, egyes városokban (például Ungváron, Huszton, Técsőn) megduplázva a magyar tannyelvű iskolába járók számát. Bár a következmények ellentmondásosak (az említett iskolákban a folyosó nyelve az ukrán lett), mégis, a magyar nyelv értékesebbé vált, Magyarország presztízse, befolyása növekedett, és mindez a magyar kisebbség presztízisére, a többes kötődésűek etnikai identifikációjára is hatást gyakorolt. Azt, hogy nem csak magyar nemzetiségűek igényelték a magyar állampolgárságot, a nem hivatalos statisztikák is alátámasztják. Bár nyilvános adatokkal nem rendelkezünk, az biztosnak tűnik, hogy 2019-ig Ukrajnából jelentősen több igénylés érkezett a magyar állampolgárság megszerzésére, mint a kárpátaljai magyarok 2001-es népszámlálás szerinti száma...

A fent vázolt jelenségek, folyamatok ebben a formában nem bizonyultak tartósnak. A 2022-es orosz invázió gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, a kárpátaljai magyarokét is. Az azonban változatlan maradt, hogy a magyar állampolgárság rendkívül fontos eszköz maradt, ami az aktuális (geo)politikai-társadalmi-gazdasági történésekkel szembeni rezilienciát, a biztonság elérését segítette elő etnikumtól függetlenül.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Leegyszerűsítve e kérdést, azt úgy is feltehetnénk, hogy elérte-e a magyar nemzetpolitika a fő célkitűzését – ami elvileg 2010 után is a szomszédos országok magyar lakosságának a szülőföldön való boldogulása volt. Ha e kérdést demográfiai szempontból, azaz a kisebbségi magyar közösségek demográfiai pozíciójának megőrzése szempontjából kívánjuk megválaszolni, akkor a válasz: inkább nem. Természetesen vannak olyan strukturális kényszerpályák, amikről csak hosszabb távon lehet elmozdulni, ilyen például a természetes szaporodás. Azonban ha olyan kérdéseket vizsgálunk, amire lehetett is ráhatása a kormányzatnak (például a kisebbségi magyaroknak a Magyarországra irányuló migrációja), akkor nem látszanak a sikertörténetek. De nem látszik a koherens politizálás sem. Ahogy azt már korábban is megállapította számtalan kutató: a szülőföldön boldogulás politikái és a migrációs politikák ellentmondásosak, egymást gyakran kioltják. Így a magyar nemzetpolitika talán legfontosabb 2010 utáni eszköze, az egyszerűsített honosítás jelentősen megkönnyítette az elvándorlást, bár arról megoszlanak a vélemények, hogy csak megkönnyítette, vagy

generálta-e. Mindettől függetlenül a migráció jelen van, Magyarország profitál a külföldi magyarok bevándorlásából, tehát továbbra sem lesz egyértelmű (szak)politikai irány a kisebbségi magyarok szülőföldön tartására.

Ha eltekintünk a demográfiai tartalék koncepciójától, és a boldogulásra (az életminőség javulására) fókuszálunk, akkor már árnyaltabb a kép. Kétségtelen, hogy a magyar kormányzati politikák számos olyan eredményt értek el, amelyek a helyben maradás feltételeit megkönnyítették, elősegítették. Ezek hatékonysága nagyrészt attól függött, hogy mennyire erőforrásszegény közösségekben valósultak meg. Ennek megfelelően a gazdasági típusú beavatkozások jelentősebbek voltak a Vajdaságban és Kárpátalján. Ismét csak Kárpátaljára fókuszálva azt láthatjuk, hogy – főként 2014-et követően – a magyar kormányzat rendkívül sokrétű támogatásrendszert alakított ki. Az egyéni támogatások (például a fizetéskiegészítések, az oktatási-nevelési támogatás) mellett közösségi támogatások széles tárháza valósult meg (például az Egán Ede Gazdaságfejlesztési Program, az Óvodaprogram stb.). Mindezt a szimbolikus politizálás (például a szoborállítások) lépései egészítették ki. E támogatásrendszer hatása a szülőföldön maradásra/boldogulásra nehezen mérhető, az azonban kristálytisztá, hogy a fizetéskiegészítések, az infrastrukturális fejlesztések, a gazdasági támogatások jelentősen hozzájárultak Kárpátalján a magyarok/Magyarország presztízsenek növekedéséhez (2022-ig), illetve a kárpátaljaiak jobb életminőségéhez. Bár időben szűk a metszéspont, mégis, talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Summa 2017 felmérés szerint a vegyes párkapcsolatokból származók több mint fele magyarként identifikaálta magát (azaz nem volt intergenerációs asszimilációs veszteség), ami egyedülálló jelenség a Kárpát-medencében.

Az éremnek azonban van egy másik oldala is. E támogatáspolitikák megvalósítása folyamán a beérkező, kárpátaljai léptékkel igen jelentős összegek egy része valójában a határon átnyúló klientúraépítést, a magyarországi kormányzat patronáspolitikáját szolgálta. A támogatások mögötti másik szándék pedig az általános befolyásszerzés Kárpátalján. A befolyásszerzés egyik fő iránya a (nem magyar) munkaerő Magyarországra csábítása volt, amely – bevallom, számomra kicsit meglepő módon – működött is, és a 2010-es évek második felében több tízezer ukrain vendégmunkás érkezett és dolgozott Magyarországon. Emellett azonban fontos hangsúlyozni, hogy a befolyásszerzés nem csak a magyar kormány politikai agendájában bontakozott ki. Hasonló – bár kevésbé látványos – politikákat lehetett azonosítani a Visegrádi országok többi tagja részéről is.

Összességében az (eleve ellentmondásos) magyarországi nemzetpolitikákat demográfiai szempontból, a kisebbségi magyar közösségek szülőföldön maradása szempontjából nem lehet sikeresnek nevezni, azonban az életminőség javítása szempontjából egyes térségekben komoly eredményeket értek el. Mindez persze együtt járt a magyar kormányzati befolyás közvetlen kiterjesztésével, a klientúraépítéssel, amely hosszabb távon korlátozhatja a magyar kisebbségi érdekérvényesítés lehetőségeit a szomszédos országokban.

TÓTH SZILÁRD JÁNOS*

2. Mit gondol, a „kettős állampolgárság” megadásának lehetőségéről szóló 2004-es népszavazás és a vonatkozó kampány miként hatott a kisebbségi magyar közösségek életére?

A magyarországi politikát figyelemmel kísérő határon túli magyarok szemében a régi baloldal „ösbüne”, hogy 2004-ben a „kettős állampolgárság” ellen foglalt állást. Ezek a határon túliak úgy élhették meg, hogy az igényeik képviselőjét a baloldalon nem tekintik prioritásnak, és nemcsak az állampolgársággal járó politikai és szociális jogokból akarják őket kizárni, hanem egyenesen a nemzetből. Akár megalapozott, akár nem, a narratíva az utóbbi húsz évben mítosszá szilárdult – a határon túl mindenki ismeri –, részint az ottani emlékezetpolitika, részint a fideszes propagandisták munkája nyomán. Ennek máig meghatározó politikai következményei vannak. Ám paradox helyzet, hogy a népszavazás legalább annyira szólt a befogadás politikailag perverz formájáról, mint a kizárásról. Éppen a népszavazás volt az első politikai esemény 1989 után, ami a határon túliak tömegét a magyarországi politikába – pontosabban a Fidesz táborába. Azóta megnőtt a határon túli magyaroknak az a részhalmaza, amely a magyarországi politika iránt érdeklődik, ez a részhalmaz pedig közismerten homogén politikai attitűdökkel rendelkezik, és 2014 óta homogén módon szavaz (habár minimális hatása van az Országgyűlés összetételére, mindössze 1-2 mandátum hovatarozását dönti el).

A 2004-es népszavazás hasonlóan mély benyomást gyakorolt a határon túli magyar pártokra, mint a későbbi választópolgárokra. Például Vajdaságban 1989 után sokáig mindkét nagyobb magyar párt – előbb a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége, majd annak felbomlása után a Vajdasági Magyar Szövetség – az „egyenlő távolság elvét” követte az anyaországi belpolitika tekintetében. Konszenzus volt arról, hogy minden magyarországi párttal célszerű korrekt viszonyt ápolni – elvégre a „pesti” kormányok jönnek-mennek, a kisebbség viszont mindig rá fog szorulni az anyaország támogatására. 2004 után az MSZP–SZDSZ határon túliakkal szemben kirekesztőnek vélt álláspontja miatt ez a konszenzus megbomlott, és felgyorsult a VMSZ, a VMDK és a többi vajdasági magyar törpepárt közeledése a Fideszhez. A közeledésből aztán 2010-ben lett nyílt szövetség. Pásztor István, a VMSZ akkori elnöke jó érzékkel megsejtette, hogy Magyarországon egyhamar nem lesz kormányváltás, ezért a kisebbségi érdekérvényesítés hatékonysága többé amúgy sem az „egyenlő távolság elvét” teszi szükségessé, hanem azt, hogy személyesen Orbán Viktorral alakítson ki minél szorosabb viszonyt. Pásztor látványosan elégette a magyar baloldal felé vezető hidakat, és „házasságra” lépette pártját

* A szerző politológus, a HUN-REN TK Politikatudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: Toth.Szilard@tk.hun-ren.hu

a Fidesszel. Ilyet előtte kisebbségi magyar vezető nem csinált. (Két évvel később Pásztor ugyanígy járt el a szerbiai belpolitikában: nyilvánosan összekülönbözött az addig kormányzó Demokrata Párttal, és szövetséget kötött a *Haladókkal*.)

Mostanáig úgy tűnt, a magyarországi politika iránt érdeklődő határon túliak attitűdjei és szavazási szokásai belátható időn belül nem fognak változni. Ezt részint 2004 mítoszának ereje valószínűsítette, részint pedig az, hogy a magyarországi baloldalt semmi sem ösztönzi elég erőteljesen a fennálló viszonyok átrendezésére. Hiába a régi baloldal – MSZP, DK, SZDSZ – „ösbűne” a 2004-es „nem”, a magyarországi politika iránt érdeklődő határon túliak (elsöprő többsége) szemében a később alakult baloldali, liberális és zöld pártok semmivel sem látszanak elfogadhatóbbnak. Tény, hogy a 2010-es állampolgársági és választójogi reform – minthogy beemelte a határon túliakat a politikai közösségbe – minden pártot arra sarkall, hogy nyisson az új választói csoportok felé, és próbáljon a körükben is mobilizálni. Am az ellenzéki pártok esetében ezt az ösztönzöt tompítja, hogy van olyan rétege az ellenzéki szavazóbázisnak, amely ellenérzéssel reagál a határon túli ügyek (túl)hangsúlyozására. A baloldali pártoknak épp ezért mérlegelniük kell, hogy megéri-e a határon túl politizálni, tekintve, hogy ez Magyarországon szavazatvesztéssel is járhat.

Kétséges, hogy megéri-e nekik próbálkozni: a magyar baloldal szemszögéből nézve a határon túli közeg ugyanis nemcsak „ellenséges”, de kicsike is. Az ellenzéki pártok nagyon sok befektetett erőforrás árán is csak alacsony számú szavazót tudnának szerezni a határon túli kampányolással, és ezen valószínű, hogy nulla, legfeljebb egy mandátum sorsa múlna. Ésszerűtlen lenne így gazdálkodni az amúgy is szűkösen rendelkezésre álló pénzükkkel és aktivista hálózatukkal, egyszerűen nem éri meg. Jó kérdés, hogy mi várható hosszú távon, pláne ha megbukik a Fidesz. Úgy tűnik, a demográfia kivételesen a DK-nak dolgozik: a magyar közösségek fogyása tovább fogja csökkenteni a határon túli szavazatok értékét, ergo az ottani kampányolás elmulasztásával járó (eleve csekély) potenciális veszteségeket is. Ezen legfeljebb az változtatna, ha Romániában és Szlovákiában, a legnépesebb magyar közösségek körében ugrásszerűen megnőne a magyarországi politika iránt érdeklődők száma.

A nagy kérdés persze az, hogy a régi ellenzék „ösbűnét” magán nem viselő Magyar Péter pártja tud vagy egyáltalán akar-e hozzájárulni a határon túli magyar politikai felálláshoz. Nekik mindenképpen jobb esélyük van megnyerni a határon túli szavazókat, de ez nem jelenti, hogy könnyű dolguk lenne a pártokkal. A határon túli magyar pártok manapság a fideszes klientúrához tartoznak, és egyelőre nem mutatják jelét, hogy kifelé kacsintgatnának belőle.

Azért mondom, hogy a 2004-es népszavazás és a 2010-es törvény perverz módon vonta be a határon túliakat, pontosabban egy részüket a magyar belpolitikába, mert nem valódi állampolgárokat, hanem klienseket csinált belőlük. Mégiscsak van abban valami szokatlan, hogy egy széles választói rétegen belül egyáltalán

nincsenek politikai törésvonalak, és mindenki ugyanoda szavaz. A látszat persze csalóka: csakis azok a határon túliak szavaznak levélben az országgyűlési választásokon, akik úgy gondolják, az anyaország feladata támogatni őket, akiket érdekel a magyarországi politika, és akik fideszesek. Valószínű, hogy közülük sokan azért szavaznak a Fideszre, mert úgy gondolják, a baloldal nem tekinti őket a nemzet részének. Az is valószínű, hogy sokan tipikus kliensi viszonyban vannak a Fideszszel: ezek a határon túliak önérdékből és hálából szavaznak a kormánypártra, és legfőképpen azért ellenségesek a baloldallal szemben, mert tartanak tőle, hogy kormányváltás esetén visszavágnák a külhonra szánt támogatásokat. Márpedig az erényes állampolgár nem így viselkedik. Tőle azt szokás elvárni, hogy legyen valami homályos elképzelése a közjóról, ne lehessen megvásárolni a szavazatát, és esetleg reflektáljon a preferenciáira. Ennek a mércének a Magyarországon szavazó határon túliak nemigen felelnek meg: jogilag talán állampolgárok, de szokásaik, erkölcesik tekintetében nem azok.

Pedig az országgyűlési választáson leadott levélszavazatok összetétele nem képezi le a határon túli magyar közösségek valóságát. Eleve nem mindegy, kit tekintünk határon túli szavazónak. Csak azokat, akik ott élnek, és levélben szavaznak? Vagy pedig azokat is határon túli szavazónak tekintjük, akik ott élnek, de van magyarországi lakcímük – és emiatt nem levélben szavaznak? Netán azokat is be kéne valahogy számolni, akik a közelmúltban bevándoroltak Magyarországra? A második két csoport szavazási szokásairól semmit sem tudni. Nem készülnek (a nyilvánosság számára elérhető) felmérések arról, hogy a határon túli *származás* befolyásolja-e szignifikánsan a politikai preferenciát. Pedig elég nagy populációról beszélünk, pláne, ha közéjük számítjuk a másodgenerációsokat is, akiknek legalább egy szülője határon túli magyar. Érdekes lenne tudni, hogy a bevándorló magyarok számára a határon túliság depolitizálódik-e, vagy pedig igenis befolyásolja a politikai preferenciájukat. Ha a határon túli származás befolyásolja a szavazói magatartást, az esetben milliós nagyságrendű választói csoportról beszélnénk, amelynek sajátos politikai attitűdjein és érzékenységén igencsak sok múlik – mindezenre több, mint a levélben szavazókon.

Még fontosabb, hogy az életvitelszerűen határon túl élő magyarok körében a magyar belpolitika iránt érdeklődők, főleg a magyar állampolgárok csak egy részhalmazt képeznek. Rengeteg határon túli kizárólag otthon szavaz – ki etnikai alapon, ki nem –, a magyarországi belpolitikát pedig vagy nem érzi a magáénak, vagy pedig egyáltalán nincsen vele kapcsolatos preferenciája. Romániában és Szlovákiában a jelek szerint ez a részhalmaz képezi a helyi magyarok többségét – habár a szlovákiai állampolgársági törvény torzítja a képet. Szerbiában a déli szórvány és a helyi társadalomba jobban integrált közösségek fogyása, illetve az északi, kevésbé integrált, szerbül egyre kevésbé beszélő tömb relatív súlyának növekedése miatt egyre inkább kiegyenlítődik az arány azok közt, akik inkább a szerbiai belpolitikát

követik, és azok közt, akik inkább a magyarországit. A harmadik kérdésre adott válaszomban mondom valamit arról, hogy a trend miért veszélyes.

3. Miben látja a „kettős állampolgárság”, azaz a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Szerbia lakossága az elmúlt tíz évben kb. félmillióval csökkent, a félmillióból hetvenezeren magyarok. Ez azt jelenti, hogy az összlakosságnak tíz éve még négy százalékát alkotó magyarok a fogyásnak nem kevesebb, mint tizenöt százalékát adták, ami négyszeres felülreprezentáltságot jelent. Ez nyugodtan a „kettős állampolgárság” számlájára írható. Ötven évvel ezelőtt majdnem félmillió magyar élt Vajdaságban, ma 180 000, talán annyi se. Csak 2011 és 2022 között hetvenezerrel csökkent a magyarok száma, ami azt jelenti, tíz év alatt eltűnt a közösség harmada. Ha így megy tovább, meg fogjuk érni, hogy egy generációnyi idő leforgása alatt a vajdasági magyarság egy élénk politikai és kulturális élettel rendelkező közösségből az asszimilációs nyomásnak többé ellenállni nem tudó, és a reprodukciós képességét végleg elvesztő kisebbséggé zsugorodjon.

A „kettős állampolgárság” által felgyorsított kivándorlási hullám a megelőző húsz év kisebbségi aktivizmusának minden eredményét elértéktelenítette. A VMSZ „alól” lényegében elfogytak a magyarok. Pedig a kétezres évek végén még volt ok a kincstári optimizmusra. 2010-ben, amikor a Demokrata Párt vezette baloldali kormány új törvénnyel erősítette meg a szerbiai kisebbségi nemzeti tanácsokat, húsz év küzdelmei látszottak révbe érni. 1989 után minden kisebbségi magyar érdekérvényesítő az autonómiát tűzte ki célul, ezért küzdött, ki-ki a maga módján. Míg a „történelmi” VMDK-sok a teljes belgrádi elittel konfrontálódtak, addig a külön úton járó Várady Tibor inkább közeledni próbált a szerb progresszívekhez, hogy őket győzködjé. A VMSZ 1994 után ötvözte a két stratégiát, és ebbe magát Váradyt is bevonta. A 2010-es törvény mérföldkő: az MNT erőforrásai radikálisan megnöttek, demokratikus legitimitást kapott, és erősödött a kulturális és oktatási intézmények, valamint a magyar nyelvű média fölötti befolyása is. Jellemző, hogy 2011-ben a Korhecz Tamás vezette MNT egyből élt is a törvény adta lehetőséggel, amikor Pressburger Csabát látványos eljárással eltakarította a *Magyar Szó* éléről, és a lapot a VMSZ szigorú kontrollja alá vonta. Az utóbbi tíz év kivándorlási hulláma azonban mindent felülírt. Az MNT demokratikus legitimitása csorbult, meghozzá nemcsak azért, mert a szavazók száma tíz év alatt megfeleződött, hanem azért is, mert ma már nem öt lista indul a választáson, mint 2010-ben, hanem csak egy: a VMSZ-é.

A „kettős állampolgárság” bevezetése természetesen nem hatott egyformán a határon túli közösségekre: a Romániában és Szlovákiában élő magyarok eleve EU-s polgárok voltak, nekik nem a magyar törvény könnyítette meg a kivándorlást. A probléma, amiről eddig beszéltem, Szerbiára és Ukrajnára nézve specifikus. De a „kettős állampolgárság” bevezetésének vannak olyan hatásai is, amelyek minden

külhoni közösségnél érződnek valamennyire. Ezek közül egyet emelek ki: azt, hogy a határon túli magyarok politikai (és minden egyéb értelemben) egyre kevésbé integráltak azokba a társadalmakba, ahol élnek, és mindinkább az anyaországba integrálódnak be. A trendnek eredendően szociológiai és belső politikai oka van, a „kettős állampolgárság” csak ráerősített. Vajdaságban különösen erős a trend, mégpedig azért, mert az elmúlt húsz évben gyökeresen átalakult a magyar közösség szerkezete. A déli szórvány és a városi magyarság fogyott a legnagyobb mértékben, és megnőtt az északi tömbben élő, szerbül kevésbé beszélők aránya. Utóbbi csoportból a színmagyar falvak lakossága részint beköltözött a városokba, főleg Szabadkára, így ma már az ottani magyarok jelentős része „első generációs bevándorló,” akinek kevés tapasztalata van a multikulturális együttéléstről, nemigen beszél szerbül, és ennél fogva a többségi nemzet mellett él, nem pedig vele együtt.

A VMSZ közpolitikai programja ráerősít az elkülönülés, a „gettósodás” trendjére, amennyiben a magyar szempontból legfontosabb politikai, kulturális és oktatási intézményeket Újvidékről, azaz a tartomány központjából áttelepítette az északi kisvárosokba, Szabadkára és Zentára. Különösen visszás lépésnek bizonyult a magyarországi támogatással létrehozott tehetséggondozó gimnáziumok efféle elhelyezése, hiszen ez azt eredményezte, hogy az érettségizőknek csak a töredéke iratkozik újvidéki és belgrádi egyetemekre, az elsöprő többség ehelyett Magyarországon vagy Nyugaton tanul tovább – majd ott is marad. Talán tompította volna a hatást, ha legalább egyik tehetséggondozó gimnáziumot Újvidékre telepítették volna, ezáltal ösztönözve az északi fiatalokat, hogy integrálódnak egy sokszínű közegbe, megtanuljanak szerbül, és megszerezzék a készségeket, amelyekkel helyt tudnának állni a szerbiai munkaerőpiacon.

A vajdasági magyar közösség átstrukturálódása és a VMSZ-es közpolitika egyben azt eredményezte, hogy megváltozott a kollektív politikai imagináció. A multikulturális együttélés hanyatlása, és különösen a szerb nyelv ismeretének visszaesése evidensen vezet el oda, hogy a helyi magyarok idegennek és távolinak látják a belgrádi politikát. Erre a trendre jócskán ráerősítenek a magyarországi pénzből működtetett kulturális és oktatási intézményekben, valamint a médiában alkalmazott értelmiségiek, – pontosabban egy részük – akik a saját érdekeiket a közjóként azonosítva azt a képet festik a vajdasági magyaroknak, hogy az életüket leginkább meghatározó döntések a magyar Országgyűlésben születnek, nem pedig a belgrádi Nemzetgyűlésben. A képzet nem totálisan hamis, tekintve, hogy a határon túli – és különösen a vajdasági – magyar kulturális és oktatási intézmények ma már jelentős részt tényleg az anyaországi „köldökszinórtól” függenek. Ám ennek nem szabad eltúlozni a jelentőségét: a vajdasági magyaroknak töredéke szerzi a megélhetését a magyar állam által szponzorált szervezeteknél, lényegében csak a pártmunkás bölcsészek esetében van ez így. Valójában a helyi magyarok elsöprő többségét egzisztenciálisan érintő döntések továbbra is a belgrádi Nemzetgyűlésben születnek, ergo a szerbiai politikai életből való kivonulás, a „gettósodás”, az országos ügyek

nem ismerete egyenes út a közösség marginalizálódása és érdekeinek háttérbe szorítása felé.

Ákár a VMSZ-es közpolitika, a „kettős állampolgárság” ugyancsak ráerősít a „gettósodás” és a Magyarország felé fordulás kártékony trendjére. A hármatlan csokorban érdemes szemlélni: a demográfiai átalakulás, a magyaroknak az északi tömbben koncentrálódása és a szerb nyelv ismeretének visszaesése ágyaz meg a „gettósodásnak”, a politikai közbeszéd erőteljesen Magyarország felé fordítja a helyi magyarok figyelmét, a „kettős állampolgárság” pedig megteremti a jogi és intézményes kereteit annak, hogy ha szeretnék, inkább ott vegyenek részt a politikában. A 2010-es magyarországi választójogi reform tehát nem eredője a problémának, de mindenképpen súlyosbítja azt.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

A magyarságpolitika utóvédharc. Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában egyaránt kedvezőtlenek a demográfiai mutatók, a határon túli magyar közösségek és pártok a jelek szerint elkerülhetetlenül zsugorodnak. A magyarságpolitika sikerének mércéje így hát nem az, hogy az adott ciklus végén jobb-e a helyzet, mint az elején volt, hanem az, hogy a zsugorodásnak milyen a tempója. Nem lehet azt mondani, hogy az Orbán-kormány ne próbálná a demográfiai válságot kezelni. Pásztor István szövetségi politikájának kézzelfogható eredménye volt 2016-ban, hogy addig nem látott mértékű pénzügyi támogatást sikerült kilobbiznia „Pesten”, még hozzá nemcsak a korábban szokásos célokra, kultúrára, oktatásra és médiára, hanem vállalkozásfejlesztésre is. A Prosperitati programnak vannak közismert visszásságai – a pénz mintegy hatvan százaléka a kedvezményezettek négy százalékának zsebében landol –, de tény, hogy ez (volt) minden idők legnagyobb szabású kísérlete arra, hogy egy határon túli közösségnek az otthon maradását segítse a magyar állam.

Ugyanakkor a szintlépésnek nem kizárólag Pásztor sikeres lobbitevékenysége és Orbán Viktor nagylelkűsége az oka: korábban ilyen mértékig a vajdasági magyarok nem is szorultak volna rá az anyaország támogatására. A kétezres években Szerbia gazdasága fellendülőben volt, és ennek az akkoriban még sokkal népesebb magyar kisebbség is hasznát látta. A Prosperitati programmal az Orbán-kormány lényegében azt a demográfiai válságot igyekszik kezelni, amit részint maga idézett elő a 2011-ben hatályba lépett új állampolgársági törvénnyel.

Az Orbán-kormány másik fontos lépése, amely a vajdasági magyarokat érinti, a szerbiai Haladókhöz való közeledés és a történelminek becézett megbékélés volt. 2010-ben a szerb–magyar viszony rosszabb volt, mint manapság. Két-három évvel

korábban zárult le a magyarellenes utcai erőszakhullám Szerbiában, és egy sor szimbolikus ügyben nemigen lehetett szabadon beszélni. A mindennapok szintjén a 2010-es években főleg a generációs váltás miatt tudott javulni a helyzet: a 2000 után születettek kevésbé nacionalisták már, mint a háború idején nevelkedett elődeik, és ez nyilván meghozta a kisebbségellenes erőszak lecsengését. A másik fő indok az, hogy olyan kevés már a magyar Vajdaságban, hogy a szerb nacionalisták vagy nem látnak bennük fenyegetést, vagy rosszabb esetben azt sem tudják, eszik-e őket vagy isszák (vö. a kolozsvári etnikumközi viszonyt a sokkal kiélezettebb marosvásárhelyivel). Ugyanakkor kár lenne tagadni, hogy a kormányközi kapcsolat javulásának szintúgy volt hozzáadott értéke. Orbán Viktornak kiváló a renoméja Szerbiában, és ez a vajdasági magyarokra is rávetül. A szépséghiba egyedül az, hogy a „történelmi” megbékélésnek pont a legtöbbet reklámozott emlékezetpolitikai része bizonyult a gyenge pontjának. Hiába javult a magyarok megítélése, az 1944-es csúrogi vérengzésekkel kapcsolatban máig elképesztő a tudatlanság Szerbiában, jobb- és baloldalon egyaránt.

A támogatási rendszer és szövetségi politika átalakítása mellett az Orbán-éra harmadik újítása a magyar kormány és a határon túli magyar pártok közti viszony átrendezése volt. 2004-től kezdődően a Fidesz és a határon túli magyar pártok közt folyamatos volt a közeledés, ez 2010 után tetőzött. Manapság minden meghatározó határon túli magyar párt a Fidesz „szatelitjének” része. Ez valamennyire szűkíti az autonómiájukat, és meghatározza a nyilvánosan vállalt ideológiájukat is. Szokták mondani, hogy ennek következményeként a határon túli magyar pártok retorikája ellentmondásos: míg Romániától, Szerbiától és Szlovákiától azt várják el, hogy legyenek multikulturálisak és befogadók, addig Magyarországtól és az EU-tól azt várják, hogy nacionalisták legyenek, és a nemzetállamot védjék. Az ellentmondásra mindenképpen ráerősített a határon túli pártok belépése a Fidesz klientúrájába, hisz azóta maguk is a kormánypárt retorikáját használják. Ám az ellentmondás nem 2010 óta van jelen: mindig is megvolt, legfeljebb nem verték nagydobra. Eredete strukturális jellegű: ha a határon túli magyar pártok optimalizálni akarják a helyzetüket, nem mérhetik ugyanazzal a mércével az országot, ahol élnek, mint az anyaországot. Ezek a pártok akkor járnak jól, ha a magyar kormány képviseli az érdekeiket, és növeli a nekik járó támogatásokat (értsd: nemzetet épít), a szerb, szlovák és román kormányok pedig hajlandók engedni a homogenizáló, nemzet-építő szándékukból.

A határon túli magyar pártok elsősorban nem azért válnak egyre kevésbé autonómmá és egyre inkább alárendeltté a Fidesszel szemben, mert a magyar kormány a szokása szerint centralizál, hanem a rossz demográfiai mutatók miatt. A határon túli magyar pártok potenciális szavazóbázisa zsugorodik, ami azt jelenti, hogy gyengül az alkupoziójuk otthon, kevésbé van rájuk szüksége az aktuális román, szerb és szlovák kormánypártoknak a koalícióépítés során. Ez hosszú távon ellehetetleníti a sokáig (különösen Romániában) bevált etnikumközi alkuk rendszerét.

A határon túli magyar pártok fokozottan rászorulnak a magyar kormány fellépésére annak érdekében, hogy hatalmi pozíciókat szerezzenek. Joggal vethető fel a kérdés, vajon hogyan lehetséges, hogy Szerbiában a mindent leuraló Szerb Haladó Párt fontos hatalmi pozíciókat biztosít a VMSZ-nek, holott egyáltalán nincs alkukényszer? Könnyen lehet, hogy a szerb kormány gesztusa valójában a magyarországi kormánypártnak szól, és az EU-integrációban nyújtott támogatásért jár.

Kétséges, hogy ilyen körülmények – a határon túli magyarok fogyása, a pártjaik romló alkupozíciója és a kulturális és oktatási intézmények anyaországtól való függése – mellett fenntartható-e határon túli pártok Fidesszel kötött szoros szövetsége. Az „egyenlő távolság elvének” feladása rövid- és középtávon megannyi előnnyel járt a határon túli magyar pártoknak, de hosszútávon célszerű volna visszatérni hozzá. Számolni kell vele, hogy a Fidesz eljövendő bukása a maihoz viszonyítva is fokozottan kiszolgáltatott, függő helyzetben fogja érne a határon túli magyar pártokat. Még gyengébb lesz az alkupozíciójuk Bukarestben, Belgrádban és Pozsonyban, még kevésbé lesz rájuk szükség politikai értelemben, hisz még szűkebb lesz a szavazóbázisuk. Evidens, hogy az anyaországi pártfogásra annál inkább rá fognak szorulni. Épp ezért a határon túli pártoknak mindenképpen újjá kéne építeniük a magyar ellenzék felé vezető hidakat, ha maximalizálni szeretnék az esélyét annak, hogy a Fidesz után következő magyar kormány fenntartsa a határon túlra juttatott támogatás szintjét, és továbbra is képviselje az érdekeiket a román, szerb és szlovák kormányokkal szemben. Máskülönben ezek a pártok marginalizálódni fognak.

VATAŠČIN PÉTER*

Nyitva maradt kérdések, régi és új problémák

Mielőtt válaszolnék, röviden pozicionálnám magamat. Noha Szlovákiából származom, s most is ott élek, az elmúlt másfél évtizedben Szerbiához/Vajdasághoz kötődtem intenzívebben, ezért a szövegben elsősorban erre a területre fókuszálok majd – különösen arra, ami a kérdések politikai aspektusait illeti. A szlovákiai meglátásokat esetlegesen leginkább a párhuzamosságokat vagy épp a kontrasztokat erősítő példákként fogom felhozni. Válaszaimban egyként szerepelnek a kutatói és újságírói tevékenységem során szerzett tapasztalataim.

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország európai uniós csatlakozása óta?

A határtalanodás/transznacionalizálódás kérdése meglátásom szerint nem választható el attól a társadalomtörténeti háttértől, ami a 20. század második felében meghatározta az érintett országok népességének életét. A térbeli mobilitás lehetőségei például kétségtelenül jelentősen bővültek az államszocialista rendszerek bedőlése, vagyis 1990 óta. Országonként persze különféle eltérésekkel kell számolnunk. Csehszlovákiához vagy Romániához képest Jugoszláviára nézve például politikai, illetve gazdasági okok miatt eleve más migrációs minták vonatkoztak már a 80-as években, majd valójában az azt követő háborús évtizedben is. Az adott esetben az államszocialista rendszerekben is meglévő és dolgozó nemzetállami logikát, az ehhez kapcsolódó represszív gyakorlatokat sem szabad elfelednünk. Ám ha ezzel együtt a centrum-félperiféria-periféria viszonyán (nem feledvén a korábbi erőltetett iparosítás, illetve a mezőgazdaság kollektivizációjának társadalmi hatásait sem) s annak dinamikáján keresztül szemléljük a kisebbségi magyar közösségek által is lakott Kárpát-medencei régiókat, akkor azért megállapítható, hogy az említett jelenségek erőteljes toló-taszító hatást gyakorolnak a helyi közösségekre. Egy-egy esetben fogalmazva: elsősorban a demográfiai fogyást segítették, segítik elő.

Az európai uniós csatlakozás Szerbia esetében még várat magára, ám az, hogy Magyarország, majd később több vele szomszédos állam is a szövetség része lett, számos téren hat az ország migrációs mintáira, sok tekintetben nem változtatva az elmúlt évtizedek migrációs trendjein. A szerbiai magyar kisebbséget tehát kevés tényező „marasztalta” az 1980-as évektől kezdve mindmáig.

* A szerző etnológus, Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjának munkatársa. E-mail: vatascin.peter@gmail.com

A szerbiai magyaroknál a határtalanodás és a transznacionalizálódás 2011 óta szorosan egybefonódik az egyszerűsített honosítás által biztosított lehetőségekkel (erről alább bővebben). Ez azonban messze nem az egyetlen olyan kisebbség, amely az EU-bővítésében, az EU-tagországok állampolgárságának könnyített megszerzésében, s egyáltalán a határtalanodásban migrációs lehetőséget lát, s ezen a ponton esetlegesen más magyar közösségek mellett nyugodtan ide lehet érteni egy-egy ország etnikai többségeit, így Szerbiáét is. Példának okáért a szomszédos EU-tag állampolgárságának megszerzése hasonló hatással van román vonatkozásban Moldáviára, bolgár tekintetben pedig Észak-Macedóniára. Emellett a letelepedést és a munkavállalást könnyítő okiratok migrációs potenciálja is idesorolandó, ahogyan az látható az olyan alacsony népességszámú kisebbségek anyaországba való vándorlásán is, mint a vajdasági szlovákok. A cél pedig elérhető irreguláris úton is, vegyük például az albániai vagy koszovói albánok EU-n belül beadott menekültkérelmeit. A Kelet- és Délkelet-Európát érintő nagymértékű emigráció legális és irreguláris módjainak ugyanaz a céljuk: eljutni egy prosperálóbb országba, lehetőleg nyugatabbra, de adott esetben már Magyarország vagy Szlovákia is célpont lehet. A kulcsfogalom itt valószínűleg a félperiféria, ami természetesen nem az EU külső határainál kezdődik, hiszen a legutóbb említett két ország mellett más uniós tagok (Románia, Bulgária) is ide tartozhatnak. Kérdés, hogy a társadalmi és gazdasági makroszinteket nagyban meghatározó, s alapvetően a globális kapitalizmus erőterébe ágyazott félperifériás helyzetet egy-egy, a régióba tartozó állam kormányzata mennyire tudja enyhíteni – s hogy mekkora valós hatást tud ilyen helyzetben elérni egy etnikai kisebbség, annak pártjai és intézményei.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

A legnagyobb gond az, hogy 2004-ben, s valójában azóta sem alakult ki valódi társadalmi és politikai konszenzus a Kárpát-medencei magyar kisebbségek és Magyarország viszonyában – hanem pont ellenkezőleg: az jobbára a párt- és ideológiai szimpátiák foglya maradt.

A 2004-es decemberi népszavazás fontos, ám egyben mélyen negatív előjelű referenciaponttá vált a kisebbségi magyar diskurzusokban, illetve a diszkurzív önértelmezésekben – különösen azoknál, akik a nemzeti identitás hangsúlyozásával határozzák meg önmagukat, illetve stabilan és vállaltan az ezt képviselő pártokra szavaznak. Nem kizárólag a népszavazás miatt, de köreikben és azokon kívül is mindmáig lesújtó az akkori magyar kormányt alkotó pártok, az MSZP és az SZDSZ megítélése. Ez többé-kevésbé egyként jellemezhet minden magyar kisebbséget.

Jó okkal valószínűsíthető, hogy az egyszerűsített honosítás gyakorlatának 2011-es életbelépése részben felülírta az addigi diskurzusokat – legalábbis az

említett csoport(ok)nál biztosan. Az is nyilvánvaló azonban, hogy sem a 2004-es, sem a 2010/11-es, mélyen nemzetállami és kultúrnemzeti kérdések körül keringő fejleményeket nem övezte a pártokon átívelő széles körű politikai és társadalmi konszenzus. Már a népszavazást megelőző 2004-es viták is merőben pártpolitikai küzdelmek áldozataul estek, az állampolgársági törvény 2010-es módosítása kapcsán pedig a parlamenti választásokat megnyerő Fidesz a győztes erőpozíciójából, széles körű egyeztetés nélkül tette meg a lépéseket.

Kényelmes volna azt gondolni, hogy a konszenzushiány problémája az idő előrehaladtával folyamatosan halványodik, s igazából már nem is kell társadalmi vitát folytatni róla. Azonban az időnként foucault-i értelemben „felmorajló” diskurzus azt mutatja, hogy a konszenzusra való igény nem veszített időszerűségéből. Többek között ilyen vitatéma a Kárpát-medencei levélzavazatok ügye, a kisebbségi magyar képviselő kérdés az Országgyűlésben, vagy egyszerűen az olyan híreket is meg lehet említeni, mint amikor nemrég felmerült a Magyar igazolványokkal járó „végtelenített” utazási kedvezmények lehetősége. A közvélemény reakcióiból – a politikai aktorok szintjétől a kommentelőkhöz – ilyenkor világosan lemérhető a konszenzushiány megléte, s így folyamatosan szembesülhetünk annak következményeivel. Helyénvaló a kétely: a belső és külső okok miatt is polarizált magyarországi közvéleményben miért pont a Kárpát-medencei magyar kisebbségek ügyében alakuljon ki konszenzus, amikor az egyetlen belföldi, fontos társadalmi és gazdasági kérdésben sem képes létrejönni?

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

Az egyszerűsített honosítás bizonyos értelemben egyfajta új, s még messze nem lezárt korszakot nyitott a Kárpát-medencei magyar kisebbségek és Magyarország viszonyában – még akkor is, ha nem mindenki vette fel az állampolgárságot különféle okok miatt. A szlovákiai kontextus például az ismert okok miatt más, ám a politikai és köznapi diskurzusok szintjén ettől még ott is vissza-visszatérő témának számít a magyar, illetve a kettős állampolgárság megszerzésének kérdése.

Vajdaságban számtalan változatban lehet tapasztalni az állampolgárság instrumentális és szimbolikus dimenzióinak megannyi aspektusát.* A tisztán nemzeti alapú indíttatásból kérvényezett honosítási okiratok éppen annyira fordulnak elő, mint a pusztán racionális számításból beadott igények. Úgy látom, innen nézve teljesen lényegtelen az a vita, amely e két dimenzió „súlyozására” vonatkozik, ráadásul egy célirányos kutatás egészen biztosan talál egy sor olyan személyt, akiknél ezek szerves egységben jelennek meg. Nagyjából 10 éve volt vajdasági köztéma a nem

* Vö. Pogonyi Szabolcs: Határon túli állampolgárság: státusz és szimbólum. *Regio*, 2018/4. 219–258.

magyar nemzetiségű kérvényezők problémája, hiszen valóban több szerb vagy más nemzetiségű polgár is magyar állampolgársághoz jutott.

Mindazonáltal az első kérdésre adott válaszra vonatkoztatva Vajdasággal kapcsolatban mindenképpen fel kell hívni a figyelmet arra a migrációs „löketre”, amit a magyar állampolgárság tömeges megszerzése okozott. A közösség 2011 és 2022 között mért mintegy 70 ezres fogyását az egyéb tényezők (az adatközlés hiánya, a természetes népességfogyás, az asszimiláció s az állampolgárságtól független migráció) mellett jelentős részben és minden jel szerint ez okozta. A szimbolikus, emocionális okokkal gyakran egy szinten, sőt akár azokat felülmúlva jelent meg így az állampolgárság instrumentális dimenziója sokak számára.

A könnyített honosítás hatásaira és következményeire nézve mindenképpen kulcsfontosságú jelenség az állampolgárságba „beleködolt”, igény szerint aktivizálható politikai haszon. Úgy gondolom, politikai szempontból az egyszerűsített honosítás egyik legfontosabb – egyszersmind tudományos, főleg a politikai antropológia számára legérdekesebb – vajdasági hatása abban áll, ahogyan lehetővé tette és elősegítette a magyarországi közélet, illetve a nemzetállam aktívabb „belépését” a vajdasági magyar nyilvános térbe. A folyamat rekonstruálása, a mérföldkövek precíz azonosítása egészen biztosan az egyik legtanulságosabb feladata lehet egy tematikus jövődöbeli kutatásnak.

Helyből nézve viszonylag jól kitapintható volt az, ahogyan a Vajdasági Magyar Szövetség egyre nagyobb erőfeszítéssel próbálta becsatornázni a saját szavazótáborát egy-egy magyarországi voksolásnál. Ez a VMSZ és a Fidesz közötti alku tárgya lehetett. Vázlatos módon és előzetesen két nagy korszakot különböztetnék meg ebben a folyamatban: a fokozatos felvezetés időszakát 2016-ig, majd azt követően a magyarországi szavazásokon való mind kiterjedtebb részvételt, s annak olajozott megszervezését napjainkig. A választóvonalat hipotetikusán a 2016-os őszi „migrációs” népszavazásnál húznám meg: a VMSZ képviselői ekkor kezdtek el tömegesebben érvelni azzal, hogy „valamit vissza is kell adni a sok jóért, amit kaptunk”, mintha a magyar támogatáspolitikának vagy az egyszerűsített honosításnak bármilyen relevanciája is lett volna az irreguláris és transzkontinentális migráció problémája kapcsán. Immáron többször voltak gondok a levélzavazatok begyűjtésével is, amely egy kvázi civil, de a párt által egyértelműen kontrollált intézményt vett igénybe. A problémák sora ezzel nem ér véget, ám ennyi is elég, hogy jelezzük az egyszerűsített honosítás generálta politikai-etikai ellentmondásokat.

Szerbiában bizonyos értelemben extrém módon megnövekedett az a választási kampányok által kiváltott közéleti nyomás, aminek a magyar–szerb kettős állampolgárok (de valójában nemcsak ők) ki vannak téve. Egyszerre kettő, a szerbiai és a magyarországi közélet különböző szintekre vonatkozó voksolásain is részt vehetnek. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján ez hét választást jelent (kiegészülve az alkalmi országos népszavazásokkal), amelyek gyakran „kondenzált” módon követik egymást vagy épülnek egymásra. Szerbiában számolni kell a mindenkori államfői,

köztársasági és helyi önkormányzati választásokkal, amelyeket a vajdasági közegben sajátos regionális, illetve etnikai okok miatt kiegészítenek a tartományi, valamint a nemzeti tanácsi voksolások. Ebbe az egyébként is sűrű sorba illeszkedtek bele a magyarországi illetőségű közéleti megmérettetések: az országos, illetve az európai parlamenti választások. E kettő mellett pedig az alkalmi országos népszavazásokkal is számolnunk kell, s ezek közül némelyiknek óriási belpolitikai jelentősége van, ahogyan azt láthattuk például az említett 2016-os esetben. A Vajdasági Magyar Szövetség mindegyik felsorolt esetben érdekelt abban, hogy akár a maga, akár a partnerei számára a legkülönbözőbb módokon mobilizálja a magyar szavazókat – akár például úgy, hogy a választás napján aktivisták keresik vagy hívják fel név szerint azokat a polgárokat, akik még nem voltak voksolni stb. A partnereket az eddigi időszakban kizárólag a Fidesz vagy a Szerb Haladó Párt jelentették. A magyarországi nem kormánypártok legfeljebb egy-egy korlátozott kísérletet tettek a vajdasági magyar közeg megszólítására – mind közül talán a Jobbik hálózatépítési kísérlete volt a legkomolyabb, amely azonban lassan elhalt még a 2010-es évek első felében. Ezek a pártok (köreikbe a szerbiaiak is beletartoznak) kizárólag akkor számíthatnak szavazatra, ha az adott polgár önmagától így dönt.

Azt, hogy a választók egyénileg hogyan viszonyulnak a felvázolt nyomáshoz, illetve a pártok által alkalmazott praktikákhoz, pontosan és folyamatosan mérni kéne. Ez azonban nem történt és történik meg, ráadásul nyilvánvalóan politikailag terhelt témáról van szó, így nehezebben kutatható. Mindazonáltal azoknak a szavazóknak, akik a VMSZ, illetve egyúttal a Fidesz törzstáborához tartoznak, minden bizonnyal kevesebb kifogásuk van ellenük.

Származásom és a közvetlen környezetemből nyert tapasztalatom alapján elég gyorsan, még a 2010-es évek első felében éreztem, óriási a különbség aközött, hogy a magyarországi politika mennyire mélyen hatol be a szlovákiai és a szerbiai, pontosabban az ezeken belüli magyar köz- és mindennapi életbe. Ennek legvalószínűbb oka az egyszerűsített honosításban rejlő aktív politikai dimenzió, pontosabban annak aktivizálható aspektusa lehet. Vagyis ahol lehetséges a magyar állampolgárság „könnyített”, tömeges megszerzése, illetve szoros viszony áll fenn a kisebbségi magyar és a magyarországi kormányzati politikum között, ott valószínűleg utóbbi aktívan is megjelenik egy-egy választási kampány alkalmával előbbi erőforrásaira, kapcsolataira és befolyására is támaszkodva. Mindez azonban nem automatikus következmény, hanem kifejezetten politikai akarat és merészség függvénye. Egy másfajta politikai légkörben és kultúrában hiába volna meg ugyanez a lehetőség, ha a politikai aktorok nem élnének vele.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak, akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

A harmadik kérdésre adott válaszból úgy gondolom, már látszik, hogy fokozatosan egyfajta piramisszerű, hierarchikus struktúrába került, kerül bele a kisebbségi magyar politizálás. Míg „lefele” akár a struktúra kényszerítő erejéből, akár önként, illetve értékalapon cselekszenek a pártok, alapvetően alárendelt pozícióval bírnak. Különösen pedig akkor, ha folyamatosan politikai sikereket érnek el, s megőrzik vezető, esetleg egyeduralkodó szerepüket, „lefele”, vagyis tulajdonképpen a kisebbségi magyar intézményrendszer és közösségek irányában ezek a pártok a korábbiakhoz képest viszont erősebb politikai kontrollal rendelkezhetnek (vagy legalábbis jellemzően ennek elérésére törekednek), mégpedig elsősorban a források feletti diszponálás útján. Utóbbit a politikai szövetségek és viszonyok állandósulása és kiszámíthatósága teszi lehetővé.

Szerbiában tökéletesnek nevezhető konstelláció jött létre, hiszen gyakorlatilag kettős piramissal van dolgunk, mivel a Szerb Haladó Párt is hasonló módon kezeli a partneri viszonyokat, s így a Vajdasági Magyar Szövetségnek két irányba, Budapest és Belgrád* felé kell megfelelnie a 2010-es évek első harmadától számítva.

A Magyarországon és Szerbiában kifejlődött autoriter politikai légkör kétségkívül megkönnyíti, hogy az esetünkben egyeduralkodó kisebbségi párt ne féljen direkt politikai eszközöket használni „lefele”, illetve a vele szemben állónak vélt egyének és csoportok akadályoztatására, ellehetetlenítésére. Ez a képesség nem abszolút, ám eléggé kiterjedt ahhoz, hogy jelentős kockázatként számoljanak vele az emberek a mindennapokban. Vagyis a kisebbségi párt által végzett társadalomszervezésben és integrációban hangsúlyozottan jelen vannak a hatalmi pozícióból fakadó nyomásgyakorlási eszközök. Hangsúlyozni kell: ezen eszközök hatását nagyban felerősítheti egy olyan elszegényedett és leépülő altársadalom állapota, mint a vajdasági magyaroké. Mindezen problémákat nem írja felül, de velük párhuzamosan lehet arról beszélni, hogy például a VMSZ helyi szervezetei természetesen fontos szerepköröket vállalhatnak fel, különösen a szórványban. Gyakran egyfajta szinergiát alakítanak ki más helyi egyesületekkel, s ilyen módon egyáltalán „animálni” tudják a lokális életet.

A 2010 óta kiépülő magyarságpolitikának kétségtelenül vannak pozitív eredményei. Mindenekelőtt ott vannak az államközi bilaterális viszonyok – Szerbia esetében már csak azért is, mert mindhárom érintett párt rendre politikai nyertesként kerül ki egy-egy választásból. Emellett évek óta gyakran elhangzó kommunikációs panelnek számít, hogy történelmi csúcson áll a Magyarország és Szerbia közti jó viszony, amelynek a vajdasági magyarok is részesei és alakítói. Tény, hogy a két egymásra találó kormány nem keresi a konfliktusra okot adó témákat. Bizonyos,

* Ami az SZHP-t illeti, habár nem foglalkoztam vele behatóan, de úgy tűnik, más szerbiai etnikai kisebbségi pártokat is megpróbál hasonló alárendelt pozícióban rögzíteni (vajdasági szlovák, illetve szandzsáki bosnyák példákat egészen biztosan tudnék írni erre). Azt feltételezem azonban, hogy ezeknél a közösségeknél, illetve pártoknál nem áll fenn olyan erőteljes transznacionális politikai konjunktúra, mint a magyar–szerb államközi viszonyokban.

hogy a 2013-as kölcsönös „főhajtássorozat”, amelynek súlypontja Csúrogon volt, minden korlátozottsága ellenére fontos szimbolikus mérföldkő lett a II. világháború alatti események kollektív feldolgozása terén. Az ilyen lépések maximálisan szükségesek a traumatikus 20. századi emlékek feldolgozásához. Ám például az újvidéki 1944-es magyar emlékmű körüli botrányoktól sem mentes 2022-es viták megmutatták, hogy nem problémamentes az adott időszak értelmezése, értékelése, különösen a szerb nacionalista körökben.

Minden pozitív fejlemény ellenére összességében nagy kérdőjelek övezik számomra az etnicitás és a nacionalizmus mindennapi architektúráját és annak működését. Alapvetően úgy látom, hogy a nyugat-balkáni térségben sehol sem zajlik a 20. századi kollektív traumák valódi társadalmi és kulturális feldolgozása. Épp ellenkezőleg: az antagonizmusok „ápolása” folyik,* noha egyelőre anélkül, hogy ezek – például a gyakran robbanásveszélyesnek vélt koszovói és boszniai problémagócok ellenére – küszöbön álló erőszakos konfliktusokkal fenyegetnének. Az innovatív, új utakat járó, „békeépítő” törekvések alapvetően egyéni szinten és szűk körökben, például értelmiségiek között vagy esetleg egy-egy lokális közösségben zajlanak. Ilyen téren továbbra is problematikusak a mindennapi értelemben vett és kulturálisan beágyazott magyar–szerb etnikai törésvonalak. A vajdasági magyarok szerb menekültekről alkotott sztereotípiái például rendkívül erőteljesek,** s egy részüknél ugyanígy tapasztalható erőteljes elutasítás Szerbia mint etnikai-kulturális világ irányába. A magyarságpolitika ezeket a területeket szerintem általában érintetlenül hagyja annak ellenére, hogy a magyar kisebbségek és az adott többségi nemzetállam közti viszony „finomdimenzióinak” óvatos és érzékeny figyelembevételére esszenciális részét kéne, hogy képezze.

Ezen a ponton merülhet fel, hogy a mindenkori magyarországi kormányok, de különösen a 2010 óta meglevő rendszer mennyire képes és tud ráhangolódni egy-egy Kárpát-medencei magyar kisebbség, s azokon belül az egyes csoportok sajátos helyzeteire, igényeire? Személy szerint – s ezek a tapasztalataim a mindennapi szerbiai és szlovákiai újságírói munkából fakadnak – úgy érzem, a kormánypolitikusok a határon túli nyilvános fellépéseiken leginkább a szokványos kommunikációs paneleket ismételtetik, igen gyakran az aktuális ideológiai narratívákat is hosszasan fejtegetik, s csak ritkán mozdulnak ki ezekből a szerepkörökből úgy, hogy közben az adott település és régió mélyebb ismeretéről tennének tanúbizonyosságot. Akár a magyarországi ellenzék is végezhetne ilyen tevékenységet, erről

* Számos társadalomtudományi munka foglalkozik ezzel mint a jugoszláv háborúk következményével. L. pl. Zdravković, Helena: *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2005.

** Vataščin Péter: Akik megváltoztatták a várost. A délszláv háborúk menekültválsága a szabadkai magyarok emlékezetében. In: Losonc Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok eszme- és politikatörténete (1989–1999)*. Budapest: L’Harmattan, 2018. 165–187.

azonban szó sincs a szinte teljes jelenléthiányuk miatt, akár érdektelenség, akár erőforráshiány is okozza ezt.

A Magyarország által nyújtott támogatáspolitikának persze egyértelműen számos, szinte automatikus pozitív vonzata van. Nehéz ugyanis nem így értékelni azt, amikor például a magyar tannyelvű iskoláztatást támogatják különböző módokon (így iskolabuszok, tanszerek, pénzbeli juttatások révén). A vajdasági magyar intézményrendszer jó része pedig általánosságban nemigen volna képes fennmaradni ezen támogatás nélkül, ahogyan ez egyébként rendre elhangzik a közszereplők részéről is. A támogatáspolitikának köszönhetően gyakorlatilag új intézmények, például különböző sportakadémiák is létrejöttek, amelyek növendékei már értek el konkrét eredményeket is. Fontos az olyan szervezetek tevékenysége is, mint például a Rákóczi Szövetség, amikor a személyes ismeretségeket, barátságokat is létrehozó programokat szerveznek. Számos olyan területe van a magyar–magyar kapcsolatoknak, ahol a részben vagy egészben a magyar támogatásokból működő kisebbségi intézmények és gyakorlatok széles körben hasznosuló, nélkülözhetetlen eredményeket mutatnak fel, s ilyen módon akár a „nemzetállami többség” számára is hasznosak, illetve összekötő kapocsként működnek köztük és Magyarország között. Hozzá kell tenni: mindez inkább a kisebbségi/állampolgári proaktivitás és képzelőerő függvénye, nem automatikus fejlemény, a támogatáspolitikát csak az alapot biztosítja hozzá. Visszatérő problémaként szokott azonban felvetődni, hogy a politikai kapcsolatok útján egyes szervezetek aránytalanul és indokolatlanul nagyobb támogatásokhoz jutnak másoknál. Ezeket a kételyeket érdemes lenne közelebbről és rendszeresen megvizsgálni, illetve majd ténylegesen is kiküszöbölni az aránytalanságokat. Mindettől függetlenül azonban világos az is, hogy a támogatáspolitikát egésze mind a vajdasági, mind a többi magyar kisebbség köreinek egy részében is elismerést és viszonylagos népszerűséget biztosít a magyar kormány számára.

A gazdasági támogatások terén Vajdaságban meg kell említeni az elmúlt évtized egyik legérdekesebb intézményét, a Prosperitati Alapítványt. Itt is nehéz lenne nem pozitívnak minősíteni például az egyéni gazdálkodóknak, vállalkozóknak nyújtott anyagi segítséget. Egyértelmű, hogy ha egy bánati magyar gazda le tudta cserélni a kevésbé hatékony ekéjét egy modernebb eszközre, vagy ha egy kisgyermekes család végre saját házhoz jutott, azok hasznos és jó fejlemények. Ám egy-egy szórványos oknyomozás, illetve a felületes jelek egyben kételyeket is ébresztenek a programmal szemben, amelyet megfelelően mély vizsgálatok híján nem látunk jól – mindenekelőtt a hosszú távú gazdasági és társadalmi hatás monitorozása hiányzik. Politikailag pedig az okozott gondokat, amikor a támogatások átadását gyakorlatilag politikai nagygyűlésként szervezték meg, például 2017-ben a szabadkai, 2019-ben pedig a zentai sportsarnokokban.

VERES VALÉR*

1. A transznacionalizáció/határtalanodás, illetve a migráció lehetősége hogyan hatott a kutatási területére, az Ön által vizsgált jelenségekre Magyarország Európai Unió csatlakozása óta?

Magyarország 2004. és Románia 2007. évi csatlakozása lényeges hatást gyakorolt a romániai magyar fiatalok életére. Most ezt a hatást két részre osztanám, mindkettőnek hatása volt a saját kutatási területem tárgyát képező jelenségekre.

Az egyik tényező a kivándorlás intenzívebbé válása a magyarok lakta területekről az Európai Unió nyugati része felé. Mind Magyarországról, mind pedig Erdélyből nagyobb mértékű munkavállalási és tanulási célú migrációs hullám indult el, illetve erősödött fel, amely kihatott az otthon maradt népesség demográfiai összetételére, társadalmi rétegződésére és anyagi-jövedelmi viszonyaira egyaránt.

Az EU-csatlakozás egy másik, lényeges hatása volt ezen országok életszínvonalának jelentős növekedése, egészen a 2008/2009. évi világválságig. Eddig az időpontig ezen országok relatív pozíciói az életszínvonal tekintetében is jelentősen javultak abszolút és relatív terminusokban is. Ezzel párhuzamosan viszont kisebb mértékben növekedtek az anyagi-jövedelmi egyenlőtlenségek is, különösen azáltal, hogy a leghátrányosabb 10 százalék számára alig javultak a felzárkózási esélyek, szemben az átlagos és az átlag feletti szinttel rendelkezőkével.

A 2015 és 2020 közti időszakban ezen országok gazdasági és társadalmi fejlődése újra lényeges lendületet kapott, amelyet a koronavírus-járvány lassított le újra. Ezzel együtt az ifjúságkutatási eredmények azt mutatják, hogy az átlagos életszínvonal-növekedés és a jövedelememelkedés mellett, valamint a meritokrácia térnyerésével együtt, a leghátrányosabb szegmensek számára keveset vagy egyáltalán nem változtak a társadalmi mobilitás és az anyagi jóléthez való felzárkózási esélyei 2001 és 2020 között.

2. Mit gondol és mit tapasztalt, a 2004-es kettős állampolgárság megadásának lehetőségéről szóló népszavazás és a vonatkozó kampány milyen hatást fejtett ki a kisebbségi magyar közösségek életére?

A 2004. évi népszavazás kampányának és végeredményének hatása várhatóan negatív hatást gyakorolt a magyar–magyar csoportközi viszonyokra, bár itt mindenképpen hozzá kell tenni, hogy a már meglévő korábbi sztereotíp képekre, csoporthatárokat történt egy „ráerősítés”. Más szóval, a magyarországi magyarokhoz való viszony, a társadalmi távolság kismértékű növekedése Erdélyben egyféle

* A szerző szociológus, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar egyetemi tanára. E-mail: veresval@gmail.com

regionális tudat erősödésével is összekapcsolható. Nem utolsósorban a 2004 utáni időszakban épült ki fokozatosan a székely identitás, kialakítva a maga magyartól eltérő szimbolikus univerzumát.

3. Miben látja a kettős állampolgárság, a könnyített honosítás intézményének hatását és következményeit a kisebbségi magyar közösségekben?

A kettős állampolgárság, a könnyített honosítás alapesetben nem kellene negatív következményekkel járjon a határon túli, jelesen az erdélyi magyar közösség szülőföldön való maradásában. A pozitív hatások inkább a szimbolikus térben értelmezhetők, mintegy „hivatalos” elismerése a magyar állam részéről, hogy őket is magyarnak tekinti. A magyar–magyar kapcsolatok további elmérgesedéséhez vezetett viszont az a tény, hogy a könnyített állampolgársággal részleges szavazati jog is járt, és ennek jogosságát a magyarországi oldalon sokan megkérdőjelezték. Ezek a közéleti viták kártékony hatással vannak az összmagyar kohézióra. Továbbá, azt a hamis benyomást alakíthatják ki idővel a kettős állampolgárokban, hogy a romániai szavazásokon való részvétel nem annyira fontos. Ennek jeleit láthatuk több romániai szavazás során 2014 és 2022 között, amikor a magyar többségű megyékben a szavazási részvétel az országos átlag alatti, utolsó helyekre került. Az erdélyi magyarok részvételi aránya viszont a 2024. évi választások során újra emelkedett, az RMDSZ részéről egy nagyon erős negatív kampány következtében, ami, úgy tűnik, jól mozgósított. Esetleges negatív következményeit most nem kommentálok, még korai.

4. A 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát vannak akik sikertörténetnek tekintik, mások szerint a magyarországi identitáspolitika hatására a kisebbségi politizálás hagyományos értékei ellehetetlenültek. A kutatási terepe, témája vonatkozásában miként látja ezt a kérdést?

Az elmúlt évtized politikai eseményei alapján úgy tűnt, hogy a határon túli, különösen az erdélyi magyarság politikai képviselete és a szavazóbázis közötti kapcsolat meggyengült, bár a 2024. évi választások eredményei ezt némiképp felülírják. Hogy ennek milyen mértékben okozója a 2010 utáni kormányzati magyarságpolitika, az az utókor egyik kutatási kérdése lehet. Tény, hogy amennyiben középtávon nem lesz jó politikai képviselete az erdélyi magyarságnak, az az összetett képviseleti politikának – amit ma még úgy-ahogy az RMDSZ ellát a szórványhelyzettől a tömbmagyar megyék vezetéséig – a megroppanása esetén a közösség eróziója felgyorsulhat.

Azt, hogy a 2010 utáni kormányzati magyarságpolitikát sikertörténetnek tekintjük vagy sem, az értelmezési kritériumok kérdése. Ha azt nézzük, hogy az erdélyi és általában a határon túli magyarok nemzeti identitástudatában mekkora szerepet

játszik Magyarország és az egységes nemzettudat eszméje, akkor sikertörténetről beszélhetünk. Ha arra gondolunk, hogy közép- és hosszú távon melyek azok a fogódzók, amelyek megtarthatják az erdélyi magyarokat a szülőföldjükön, akkor már kétségeink lehetnek. A partiumi régióban a fiatalok tömegesen a magyarországi oldalon tanulnak tovább már általános iskolában is, ami által a régió magyar népessége lassú felszámolódásnak indul, és a magyar romáktól történő disszimiláció és elhatárolódás is visszafordíthatatlanná válik. A folyamatok még nem visszafordíthatatlanok, de gyors beavatkozásra lenne szükség ahhoz, hogy a demográfiai csökkenés és elöregedés ne erősödjön tovább.

DOKUMENTUM

TURÁN TAMÁS*

„A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája”: Goldziher Ignác 1919-ben

„Scholarship has no country, but the scholar does have his country”: Ignác Goldziher in 1919

Abstract: One of the founders of the modern study of Arabic and Islamic cultures, Ignác Goldziher (1850–1921) achieved full professorship only in 1905 at the University of Budapest. He kept distance from politics, yet he could not evade the impacts of World War I and the two revolutions in his home country in 1918–1919. A proud Jew with strong patriotic sentiments, he felt compelled to stand up against rising antisemitism in academia. Using unpublished sources, the paper contributes to a better understanding of this difficult and turbulent period in Goldziher’s life and Hungarian academic life.

Keywords: Ignác Goldziher, Lajos Lóczy, antisemitism, Hungarian Academy of Sciences, University of Budapest

I. Bevezetés

Az arabisztika és az iszlámtudomány az egyik alapítóját és valaha élt egyik legnagyobb művelőjét tiszteli Goldziher Ignácban (1850, Székesfehérvár – 1921, Budapest). A szakirodalom ma is tárgyalja és hivatkozza Goldziher tanulmányait, egy 1910-ben írt összefoglaló művét¹ pedig – angol, orosz, francia, arab, héber fordításokban – továbbra is számos felsőoktatási intézményben használják tankönyvként világszerte. Ez igen ritka jelenség a tudományok történetében. Megkockáztatható az állítás, hogy a humán tudományok területén nincs még egy olyan

* A szerző hebraista, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa. E-mail: turan.tamas@tk.hu

¹ Goldziher, Ignác: *Vorlesungen über den Islam*. Heidelberg: C. Winter, 1910.

Magyarországon működött tudós, aki a saját – tág – tudományterületén nemzetközi viszonylatban olyan mély és tartós hatást fejtett volna ki, mint Goldziher.

Tudományos jelentőségéhez és nemzetközi elismertségéhez képest Goldziher magyarországi karrierje göröngyös, munkásságának fogadtatása és utóélete eléggé ellentmondásos volt.² Noha fiatalon, 1876-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1892-ben pedig rendes tagja, egyetemi pályáját megakasztotta, hogy a pesti – katolikus – egyetem erősen vonakodott katedrát adni ki nem keresztelkedett zsidó jelölteknek. Goldziher nemzetközi hírnő bölcsező sorstársainak csak a zsidóság recepciója felé utat nyitó 1890-es évektől nyílt lehetőségük, hogy az egyetemi számárlétra tetejére feljussanak: Marczali Henrik történészprofesszor az egyenjogúsítás évében, 1895-ben (39 évesen), Alexander Bernát filozófus 1904-ben (54 évesen) kaptak teljes jogú fizetett katedrát.³ Goldziher 1871-ben a sémi filológia magántanára lett a pesti egyetemen, és 1894-ben ugyan feljebb lépett a grádicson, de fizetéses professzori – a korabeli terminológiával: nyilvános rendes tanári – kinevezésére végül csak 1905-ben került rá a királyi pecsét. Ezt megelőzően – 1876-tól – harminc éven át Goldziher a pesti Izraelita Hitközség főtitkáráként kereste kenyerét. Sokrétű viszony fűzte a pesti Országos Rabbiképző Intézethez, ahol óraadóként tanított, 1900-tól haláláig.

Goldziher részletesen és keserűen – gyakran sértődötten, gyalázkodva-szitkozódva – ír a naplójában⁴ a szakmai karrierjével és a zsidó intézményekben végzett munkájával kapcsolatos gyötrelmeiről, vélt és valós sérelmeiről. Egyfajta kommentárként e napló utolsó két, 1919-es keltezésű bejegyzéséhez, jelen cikk publikálatlan források közlése révén adalékokkal kíván szolgálni egyrészt a korszak tudományos életének történetéhez, másrészt Goldziher az 1918–19-es polgári forradalom és a Tanácsköztársaság alatti életrajzához.

² Jelentős nemzetközi szakirodalom foglalkozik Goldziherrel. A magyar szerzők munkái közül kiemelendők Simon Róbert úttörő kutatásai (Simon Róbert: *Goldziher Ignác. [Vázlatok az emberről és a tudósról]*. Budapest: Osiris, 2000.), valamint Heller Bernát, Ormos István és Dévényi Kinga tanulmányai. A <https://goldziher.mtak.hu/> honlapon digitalizáltan hozzáférhető Goldziher levélhagyatéka és egész életműve. Pályafutásáról, világnézetéről, munkásságáról – elsősorban ezek zsidó vonatkozásairól – ld. továbbá Tamás Turán: *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist. Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety*. Berlin/Boston: De Gruyter – Oldenbourg, 2023.

³ Az egyetem más zsidó tanárainak egyetemi kinevezésével kapcsolatban – és ezek összefüggéseiről kikeresztelkedésükkel ill. ki nem keresztelkedésükkel – ld. Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I.: Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2012, kül. 163–174.

⁴ Goldziher Ignác: *Napló*. Fordította: Scheiber Sándorné Bernáth Livia, szerk. Scheiber Sándor. Budapest: Magvető, 1984. Goldzihernek van egy másik – jóval rövidebb – naplója 1873–74-es közel-keleti utazásáról: Patai, Raphael: *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait*. Detroit: Wayne State University Press, 1987. Az alábbiakban is „napló”-n a fent hivatkozott nagyobb naplót értem.

Keserves, deprimáló év volt 1919 az öregedő és fáradó Goldziher számára. Hűségese tanítványa, Heller Bernát⁵ 1919. szeptember 24-én, a zsidó újévre küldött jókívánságaiban így ír mesterének:⁶

Mélyen tisztelt Tanár Úr!

Szándékom ellenére nem volt módom reá, hogy hagyomány-szabta kötelességem értelmében tanítványi látogatásomat megtegyem. Ezen az úton juttatom el bensőséges ünnepi kívánságaimat. Hogy kívánnivalónk legyen, arról ugyancsak gondoskodott a letűnő év: multís flebilis,⁷ sokunknak siralmas, gyászos, súlyosan gyászos ép Tanár Urék nagyrebecsült családjának. Valóságos itéletidő zúdult *עַתְּ לְמוֹת, עַתְּ לְהַרְוֹג, עַתְּ לְבַכּוֹת, עַתְּ לְסַפּוֹד, וְעַתְּ לְשַׂנְא* halálnak, pusztításnak, gyűlölködésnek ideje, gyászév. Váltsa föl az új esztendőben enyhülés, megnyugvás.

A világháború súlyosan érintette Goldziher: szétszaggatta nemzetközi kapcsolattrendszerét, amiből erőt merített folyamatos magánéleti és hazai tudományos frusztrációinak elviseléséhez.⁹ A közéleti-politikai „antiszemitizmus” jelenségeire Goldziher az I. világháború előtt kevés szót veszteget a naplójában.¹⁰ A magyarországi antiszemitizmus néven nevezve csak 1917-ben és 1918-ban kerül elő a naplóban, a bölcsészkarai dékánválasztások kapcsán. „Az egész ülés a [kari] tanácsban eddig alig tapasztalt ’antiszemitizmus’ jegyében folyt le” – írja 1917. jún. 1-jén. Róheim Géza magántanári habilitációs kérelmének elutasítása, majd a dékánválasztáskor rá – Goldziherre – leadott kb. 1/3-nyi ellenszavazat

⁵ Hellerről, a zsidó irodalmi folklór világhírű tudósáról ld. Scheiber Sándor: Heller Bernát élete és tudományos munkássága (1871–1943). In: *Folklór és tárgytörténet*, I. (2. kiadás) Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselő, 1977. 331–396. A fent (az 1. lábjegyzetben) említett művet is Heller fordította magyarra: Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*. Fordította: Heller Bernát. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912.

⁶ Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK), Keleti Gyűjtemény, GIL/16/21/38.

⁷ sokaknak siralmára

⁸ Prédikátor 3:2–4 és 8 alapján: „Ideje van a meghalásnak, [...] ideje van az ölésnek, [...] ideje van a sírásnak, [...] ideje van a gyásznak, [...] ideje van a gyűlöletnek [...].

⁹ Goldziher Ignác: Válasz ‘A háború és a tudósok szolidaritása’ körkérdésre. *Magyar Figyelő*, 1914. 250–254; Turán, 2023. 6.

¹⁰ Ezen időszakban Goldziher éppenséggel csak szubjektíve pozitív előjellel foglalkozik az antiszemitizmus magyarországi vonatkozásaival: akadémiai rendes taggá történt megválasztása (1892) és professzori kinevezése (1905) kapcsán egy-egy rövid megjegyzésben elégedetten nyugtázza, hogy az antiszemitizmus „megtorpant” előtte – Goldziher, 1984. 173 (négy nappal később ugyanott „az antiszemitizmus igen rossz hírben álló Akadémia” kitéttel él), 285.; Goldziher, Ignaz: *Tagebuch*. Hrsg. Alexander Scheiber. Leiden: E. J. Brill, 1978. 137., 241. Az egyetlen alkalom a naplóban, ahol a témát behatóbban tárgyalja, külföldi vonatkozású: németországi vendégeskedése előkelő körökben, 1905-ben – Goldziher, 1984. 219–221.; Goldziher, 1978. 178–180.

mögött lát antiszemita motívumot. (Ezen ellenszavazatok nem akadályozhatták abban, hogy ő legyen a kari dékán az 1917/18-as tanévben.) A következő évi szavazásban ezen erők meghosszabbítását látja: „megválasztották a kitért Angyal Dávidot, kinek érdekében már a múlt évben munkálkodott ellenem egy antiszemita összeesküvés”, írja.¹¹

Naplójának utolsó bejegyzései az 1919-es évről szólnak: annak az évnek a magánéleti, közéleti és akadémiai keserveiről. Ezekre a rezignált jegyzetekre a szerző és felesége egészségügyi problémái mellett mindenekelőtt Goldzihernek a menyé (Freudenberg Mária egyiptológus) fölötti súlyos gyásza nyomja rá a bélyegét. Menye, akit Goldziher egyfajta múzsájaként tisztelt, mióta 1913-ban megismerte, és aki iránti háládatos rajongását naplójában számos helyen megörökítette, a spanyolnátha-járványban, 1918. december elején, 28 évesen pusztult el.¹²

Goldziher távolságot tartott a politikától. Írásaiban és magándokumentumaiban számos jelét látjuk liberális konzervatív beállítottságának, de belpolitikai eseményeket publikációiban, naplójában és levelezésében alig-alig kommentál,¹³ politikusokról is csak igen ritkán nyilatkozik. De ha Goldziher nem megy a politikához, a politika megy Goldziherhez: a forradalmi események alól ő sem tudta kivonni magát. És bár világlátésében a tudomány volt a mentsvára, kutatásaiba kapaszkodott, ez a kárhozatos év ebben is csak aggodalmakat hozott a számára. A Korán-exegézis történetét tárgyaló könyve – utolsó nagy műve – kéziratának sorsa foglalkoztatja: hogyan is fogja eljuttatni a világháborús zűrzavarban hollandiai kiadójához. „A kapcsolatok veszélyben; Bécsbe küldeni az anyagot, hogy onnan követségi futár vigye Hollandiába, bizonytalan. 406 oldalas kéziratom így itt hever. Időközben, a fenyegető pogromtól félve, egyetemi szobámba menekítettem, hogy biztonságba helyezzem a keresztény világnézet uszítása elől” – írja 1919. febr. 4-i bejegyzésében.¹⁴ Félelme nem volt alaptalan: 1918 utolsó hónapjaiban országszerre rendszeressé váltak a pogromok. A Holló utca 4-ben – a belső-erzsébetvárosi „zsidónegyedben”, a későbbi gettó északnyugati fertályán – lakott, és okkal tartott attól, hogy a zsidóellenes atrocitások ide is áterjednek.¹⁵

¹¹ Goldziher, 1984. 355., 368.

¹² Horváth Judit: Freudenberg Mária, Goldziher Ignác menyé. *Évkönyv, kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1983–1984.* Budapest, 1984. 194–199.

¹³ Fenti háborús cikkében (Goldziher, 1914) élesen kikel Anglia ellen.

¹⁴ Goldziher, 1984. 374.

¹⁵ Deme Anna – Kádár Gábor: Antiszemita erőszak a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=137:antiszemita-erszak-a-polgari-forradalom-es-a-tanacskozertarsasag-idszakaban&catid=16:esetek; (utolsó letöltés: 2024. nov. 4.) Kádár Gábor – Vági Zoltán: Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918–1919-ben. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmanyok#sdfotnote19sym (utolsó letöltés:

II. Polgári forradalom – egyetemi kinevezések

Az imént idézett bejegyzés folytatásában örökíti meg Goldziher az egyetemi életbe való kormányzati beavatkozás egy nevezetes esetét az őszirózsás forradalom időszakából. Keresetlen szavai éppen fentebb említett politikai távolságtartásának fényében érdemelnek figyelmet: naplójában ez az egyetlen hely, ahol direkt módon állást foglal az őt körülvevő politikai valóságról. Scheiber Sándor, a napló eredeti német szövegének kiadója és rövidített magyar fordításának¹⁶ szerkesztője kihagyta ezt a részt a kiadásból csakúgy, mint a fordításból, mindenfajta idevágó szerkesztői jegyzet vagy jelzés nélkül.¹⁷ Nyilván az alább közölt passzus politikai tartalma és a korabeli kiadói viszonyok indították a magyar társkiadó szerkesztőjét és/vagy Scheibert erre a cenzurális-öncenzurális lépésre.¹⁸ Maga a kihagyás ténye ismert volt,¹⁹ a szöveg azonban eddig semmilyen nyelven nem lett közölve.²⁰ A bejegyzés (fordításban) a következő:²¹

2024. nov. 4.) Vö. Abraham Shalom Yahuda: *Jicchak Jehuda Goldziher: könyvtára, személyisége, tulajdonságai.* (1925) (héberül) In: *Uő: Ever va-Arav.* New York: Ogen, 1946. 227.

¹⁶ Goldziher, 1978; Goldziher, 1984. A német kiadás filológiai problémáiról ld. Turán, 2023. 247–249.

¹⁷ Goldziher, 1978. 313.; Goldziher, 1984. 375. Goldziher naplója eleddig csak magyar nyelvre lett lefordítva. A fordítás kihagyásairól készült egy – a jelek szerint kimerítőnek szánt, valójában erősen hiányos és pontatlan, de így is informatív és hasznos – lista: Simon, 2000. 246–248.

¹⁸ A napló eredetije a Brill kiadó és az Akadémiai Kiadó közös kiadásában jelent meg, és Budapesten nyomták. Scheibernek talán tudtára adták, hogy a politikailag kényes rész benne hagyása kockára teheti az egész kiadást.

¹⁹ Fodor Sándor: A hebraisztika csúcsteljesítménye. In: Kertész Péter (szerk): *A könyvek hidja. Emlékfüzér Scheiber Sándorról.* Budapest: Urbis, 2005. 219–220.

²⁰ Erre nem is nagyon volt mód, mert Scheiber 1985-ben bekövetkezett halálát követően a napló eredetije nem volt hozzáférhető, és annak hollétéről is csak egészen keveseknek volt tudomása. A kézirat 2020-ban került adásvétel útján az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete tulajdonába. Ezúton köszönöm az Avicenna Intézetnek és Maróth Miklós főigazgatónak, hogy hozzájárultak a szövegrész közléséhez.

²¹ A német eredetiben (a kézirat 657–658. számú lapjain): „Unruhe in der Universität infolge des Betyarismus des sozialistischen Unterrichtsministers, des p. p. Kunfi. Fakultäts-Senatssitzungen in gehäufte Menge. Proteste gegen die Vergewaltigung der Autonomie der Universität durch die willkürliche Ernennung von 7 Professoren für ebensoviel ohne Anhörung der Universität kreierten sozialistische Lehrstühle. Schlies[s]lich (Senats[s]itzung 3. Febr.) Kompromissvorschlag der juristischen Fakultät. Anerkennung der Ernannten, aber Verweigerung der Eidesabnahme, die statt Intervention des Senates vor dem Ministerrat erfolgen sollte. Ich war überzeugt dass dies Mittel erst recht den Gedanken der Autonomie zu Falle brächte und gab mit noch dreien der Kollegen meine Stimme für die Intervention des Senates bei der Einschwörung der sozialistischen Eindringlinge. Fünf Mitglieder stimmten für den Vorschlag der Juristen und gewonnen für derselben die Majorität. Dies ?heisst? was nun die Sistierung der Senats und Einsetzung eines Regierungskommissärs an den Hals. So weit ist das sozialistisch-anarchistische Wesen in alle Sphären eingedrungen!”

Nyugtalanlás az egyetemen a szocialista oktatási miniszter, Kunfi biztos²² betyársága miatt. Kari tanácsi ülések, tömeges [részvétel mellett]. Tiltakozás az egyetemi autonómia megerősökölésé ellen, 7 professzornak az egyetem meghallgatása nélkül kreált ugyanannyi szocialista katedrára történő önkényes kinevezése révén.

A végén (febr. 3-i tanács-ülés) a jogi kar kompromisszumos javaslata. Elismerése a kinevezetteknek, ugyanakkor az [egyetemi] eskü kivételének²³ megtagadása, amely [eskü] a tanácsi eljárás helyett a minisztertanács előtt történne. Meg voltam győződve, hogy ez a mód az autonómiának még inkább csapdát állítana, és három kollégámmal arra szavaztam, hogy a Tanács járjon el a szocialista betolakodók esketése dolgában. Öten szavaztak a jogászok javaslata mellett, és ezzel többséget szereztek. Ez a Tanács felüggesztését jelenti, és egy kormánybiztos ültetését a nyakunkba. Ennyire benyomul a szocialista-anarchistaság minden területre!²⁴

E bejegyzés háttere az, hogy Kunfi Zsigmond, aki 1919. jan. 19. – márc. 21. között a Berinkey-kormány közoktatásügyi minisztere (utána a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa) volt, jan. 22-én hét „haladó szellemű” (többségükben a polgári radikálisokhoz tartozó) társadalomtudós egyetemi tanári kinevezését rendelte el a jog- és államtudományi karon.²⁵ A karok tiltakoztak az egyetemi autonómia megsértése ellen, de – eltérő érintettségük miatt – más-más módon tervezték a gyakorlati lépéseket, mindenekelőtt abban a központi kérdésben, hogy hajlandó legyen-e az egyetem „kivenni” a rájuk oktrojált professzorok egyetemi esküjét, avagy a kormányzatra testálják ezt a procedúrát. A jogi kar ellenezte a legmerekvebben az egyetemi esketést, és az orvoskar volt a legsimulékonyabb.

Köszönöm Tamás Máté (HUN-REN BTK Történettudományi Intézet) segítségét az átírás ellenőrzésében és javításában. Szögletes zárójelben kis kiegészítéseket tettem, és kérdőjelek közé fogtam egy bizonytalan olvasatú szót. Ld. a közölt kéziratrész facsimiléjét a cikk végén. A napló eredetijének Scheiber-féle kiadása borítóján látható egy fénykép a naplókézirat két szemközti oldaláról, a könyv végén pedig egy másik fénykép a napló 1. oldaláról. Más fénykép a kéziratról eddig nem jelent meg. A kézirat remélhetőleg digitális formában elérhetővé lesz téve az érdeklődők számára.

²² Az eredetiben: „p. p. Kunfi” – azaz „per procura Kunfi”, itt kb.: meghatalmazottként, biztosként Kunfi.

²³ A korszak hivatalos frazeológiájában bevett germanizmus (a magyar köznyelvben szokásos „esküt tenni” vagy „esküt letenni” kifejezések helyett), ami az eskütételt ama szerv szempontjából nézi, ami előtt az eskütétel történik.

²⁴ A szöveg folytatása – „Ilyen dolgokkal kellett foglalkoznom szemem fénye halálának kéthónapos fordulóján.” – a magyar fordításban (Goldziher, 1984. 375) minden jelzés nélkül követi a kihagyott passzust. Ezért az „ilyen dolgokkal” kifejezés a megjelent fordításban egészen másra vonatkozik, mint az eredeti német szövegben.

²⁵ Ezen ügy előzményeiről és lefolyásáról ld. Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4. 401–427.; Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás II.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet; Magyar Napló, 2019. 16–29.

Goldziher (ez idő tájt bölcsészkar prodeán, azaz dékánhelyettes) a bölcsészkar tanács azon kisebbségéhez tartozott, amely az egyetem általi esketést tartotta a kisebbik rossznak.²⁶ Ahogy a naplóbejegyzés is tanúsítja, ezt az álláspontot képviselte a febr. 3-i egyetemi szenátusi ülésen is²⁷ – és újra kisebbségben maradt. Az egyetem megtagadta az esketést. Ez a kemény szembehelyezkedés indította arra Kunfit másnap, hogy az egyetemi autonómiát formálisan is felfüggeszse, és Jászi Oszkár személyében kormánybiztost nevezzen ki az egyetem élére a rektor (Moravcsik Ernő) helyére. A teológiai és orvosi kar „autonómiájához” Jászi nem nyúlt hozzá, a bölcsészkaron és a jogi karon azonban heteken belül bizottságokat nevezett ki a reformok előkészítésére. A „szocialista-anarchista” rendszer – ahogy Goldziher fogalmaz – „kormánybiztost ültetett az egyetem nyakára”; a kormánybiztos által a bölcsészkar reformbizottságban neki felajánlott helyet azonban Goldziher elfogadta.²⁸ Akkori megfontolásairól nincs tudomásunk, de általánosságban elmondható, hogy élete során ritkán tért ki az általa amúgy meglehetősen megvetéssel figyelt mindenkori hazai intellektuális, akadémiai, vallási és politikai elitiek és potentátok felől érkező megkeresések elől – ha azok „illő formában” történtek.²⁹ Szomjazta az elismerést.

III. Tanácsköztársaság – egyetemi felfüggesztések

Lukács György helyettes népbiztos 1919. márc. 26-án felfüggesztette a pesti egyetemen számos – a Bölcsészkaron 25 – professzor tanítási jogát, „akiknek működése

²⁶ Hasonló állásponton volt a Karon pl. Alexander Bernát is – ld. Turbucz Péter: Alexander Bernát és az egyetemi vizsgálatok: Az ELTE Egyetemi Levéltár „Alexander aktái” és védekező levelei tükrében. *Kellék*, 65. 2021. 179–180.

²⁷ „Dr. Goldziher Ignác bölcsészettudományi prodeán kijelenti, hogy a karban ő a kisebbséggel (13) szavazott. Óvást emel az elkövetett sérelmek ellen; felette fájlalja az autonomia megsértését; mégis – mindent megfontolva – úgy véli, hogy az adott viszonyok között az eskü a tanács által volna kiveendő.” Az idézet az ülés Litván által publikált jegyzőkönyvéből származik: Litván, 1968. 423.

²⁸ Jászi febr. 13-i előterjesztésére másnap a miniszter (nevében Tóth államtitkár) a bölcsészkar reformbizottság tagjaivá nevezte ki az alábbiakat: Asbóth Oszkár dékán, Goldziher Ignác prodeán, Fröhlich Izidor, Beöthy Zsolt, Simonyi Zsigmond, Hegedűs István, Marczali Henrik, Beke Manó, Fináczy Ernő, Mágócsy-Dietz Sándor, Alexander Bernát, Kövesligethy Radó, Riedl Frigyes, Winkler Lajos, Fejér Lipót, Schmidt József és Révész Géza. (EKL Egyetemi Levéltár; 5.: Egyetemi ügyek kormánybiztosa és jogutódja iratai, 1. doboz – EÜK 12/1919; a listát közli Ujváry, 2019. 27 is, sajtóforrás alapján.) Valamivel később e bizottság tagjaivá kinevezték még a magántanárok közül Czebe Gyulát, Dienes Pált, Fekete Mihályt és Soós Lajost. A természettudományok is a Bölcsészettudományi Karhoz tartoztak. E reformbizottság működéséről egyelőre nem találtam forrásokat.

²⁹ Turán, 2023. 74–85.

a forradalom érdekeit vagy a tudomány komolyságát veszélyeztetné”.³⁰ Hogy ki hogyan, miért került fel erre a listára, nem tudjuk.

A listán szerepelt Németh Gyula (1890–1976) kiváló turkológus, aki már 1915-ben magántanár lett a Bölcsészkaron, és igen fiatalon (hivatalosan 1918. dec. 31-én) professzori kinevezést nyert ugyanott.³¹ Goldzihernek is tanítványa és évek óta kollégája volt. A Némethet is érintő felfüggesztés után egy héttel Goldziher levelet írt az érdekében:³²

Budapest 1919. április 3.

Nagyon tisztelt Népbiztos ur!

³⁰ A Közoktatásügyi Népbiztosság kommunikációjának megfogalmazása, ld. Az egyetem reformja. *Világ*, 1919. ápr. 2. 6. A felfüggesztésről ld. Ladányi Andor: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseihez. *Századok*, 1965/1–2. 160–161.; Ujváry, 2019. 30–32. „A közoktatásügyi népbiztos egyetemügyi megbízottjának” (Dienes Pálnak) küldött leirat (EKL Egyetemi Levéltár; 5.: Egyetemi ügyek kormánybiztosa és jogutódja iratai, 1. doboz – EÜK 87/1919) így kezdődik: „A budapesti tud.egyetem több tanárának további tanári működését kívánatosnak nem tartván, őket a főiskolai tanári állásaikkal egybekapcsolt tevékenységben való részvételtől további intézkedésig eltiltom. Az illetők nevét mellékelt jegyzékben közlöm. Felhívom Önt, hogy ezen rendeletem haladéktalan végrehajtásáról s egyben az előadások és vizsgáztatások, nemkülönben az intézeti, vagy klinikai működés zavartalan folytonosságáról megfelelően gondoskodjék, illetőleg a szükséghez képest hozzám idevágólag javaslatokat tegyen.” Az irat három további rövid bekezdése végrehajtási-technikai részletekkel foglalkozik. A felfüggesztetteknek az irathoz mellékelt teljes listája: Angyal Dávid, Áldásy Antal, Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Bleyer Jakab, Bugarszky István, Czirbusz Géza, Demeczky Mihály, Fröhlich Izidor, Haraszi Gyula, Hegedűs István, Heinlein István, Klupathy Jenő, Mauritz Béla, Mágócsy-Dietz Sándor, Négyessy László, Németh Gyula, Némethy Géza, Papp Károly, Pauler Ákos, Petz Gedeon, Siegescu József, Szegegy Rezső, Szinnyei József, Yolland Artúr. Ladányi, 1965 (60) közlése szerint néhány nappal később a felfüggesztettek közé került Fináczy Ernő, Hekler Antal, Tuzson János is. Egy másik irat szerint Mauritz Béla felfüggesztése hatályon kívül lett helyezve, Beöthy Zsolt és Fröhlich Izidor pedig tanítási engedélyt kaptak mint „létszámfelettiek”; EÜK 122/1919.

³¹ Az egyetem Bölcsészettudományi kara 1919. okt. 14-i ülésén érvénytelennek minősítette azon professzori (nyilvános rendes tanári) kinevezéseket, amelyeknél az ezzel kapcsolatos kari szavazás és fölterjesztés is a polgári forradalom idejére esett. Ugyanaznap 21–4 arányban megszavazták Németh újbóli felterjesztését a professzori kinevezésre. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (a továbbiakban: BTK) Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE Egyetemi Levéltár (a továbbiakban: ELTE EL), 8/a. 25. köt. 1919–1920. I. rendes ülés, 1919. okt. 14. 51–52 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=4&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.)

³² Goldziher Ignác levele ismeretlen népbiztoshoz, OSzK Kézirattár, Levelestár. A kis formátumú, függőleges tengely mentén kétrét hajtott levél 14x18 cm méretű, és a vízszintes tengely mentén is félbe lett hajtva – feltehetően így került egy kisméretű borítékba. Boríték, rajta pecsét vagy más jelzés nem maradt fenn, ami feladásról, kézbesítésről tanúskodna, így abban sem lehetünk egészen biztosak, hogy a levél eljutott a címzetthez.

Ne méltóztassék alkalmatlankodásomért neheztelni. Kötelességemnek ismerem, hogy Németh Gyula kollégám ügyében járjak közben. E jeles török philologusunk azok közé a bölcsészkar tanárok közé tartozik, kik a minap a tanítástól fel lettek függesztve. Kérve kérem t. Népbiztos urat, hogy befolyását oly irányban sziveskedjék érvényesíteni, hogy nevezett kollégám tanári funkcióiba visszahelyeztessék.

Alkamatlankodásomért bocsánatot kérve,
kiváló tisztelettel
Goldziher Ignác
egyet. ny. r. tanár

Bizonyosra vehető, hogy a levél címzettje Lukács György³³ volt, aki aznaptól már az egyik közoktatásügyi népbiztosként működött Kunfi, Szabados Sándor és Szamuely Tibor mellett, és akihez korábban helyettes népbiztosként is a felsőoktatási ügyek tartoztak. Ugyanaznap írt hasonló közbenjáró levelet Marczali Henrik³⁴ Lukács Györgynek Heinlein István ókortörténész érdekében.³⁵ Goldzihernek (és Marczalinak) volt nexusa a népbiztossághoz: az aerodinamika és rakétatechnika későbbi világhírű tudósa, Kármán Tódor (1881–1963), ekkoriban a közoktatásügyi népbiztosság egyetemi ügyosztályának vezetője – Kármán Mórnak, Goldziher atyai jóbarátjának, az egyetem nagy tekintélyű pedagógiatanárának a fia.³⁶

Németh Gyula minden jel szerint hamarosan visszakapta a tanítási jogot. Hogy pontosan mikor, milyen körülmények között, és hogy Goldziher közbenjárásának volt-e ebben bármi szerepe – jelenleg nem tudjuk.³⁷ Megemlíthető ugyanakkor,

³³ Lukács György (1885–1971) filozófus, irodalmár.

³⁴ Marczali Henrik (1856–1940) történész, egyetemi tanár.

³⁵ A levelet közölte Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022. 261.

³⁶ Goldziher és Kármán Mór kapcsolatáról ld. Turán, 2023. 206–210. és Index, Kármán Mór nevénel.

³⁷ Erre további levéltári kutatások deríthetnek fényt. Ladányi, 1965 megjegyzi (160., 66. láb.), hogy „Németh Gyula felfüggesztését semmi sem indokolta”. 1919. ápr. 10-én Kármán Tódor („helyettes csoportvezető”) közli azon 24 professzor névsorát, akik óráikat változatlanul megtartják a tavasi félévben: Alexander Bernát, Asbóth Oszkár, Beöthy Zsolt, Bonkáló Sándor, Domanovszky Sándor, Fejérpataky László, Goldziher Ignác, Kuzsinszky Bálint, Mahler Ede, Marczali Henrik, Petz Vilmos, Révész Géza, Riedl Frigyes, Schmidt József, Simonyi Zsigmond, Beke Manó, Buchböck Gusztáv, Fejér Lipót, Fröhlich Izidor, Kövesligethy Radó, Mauritz Béla, Méhelty Lajos, Suták József, Winkler Lajos (EÜK 354/1919). Ez a lista (amely valamely okból két ábécérendbe rendezett részlistából tevődik össze) érthető módon nagy átfedést mutat a bölcsészkar reformbizottság főtebb (a 28. lábjegyzetben) közölt listájával – de Németh Gyula nem szerepel rajta. Az egyetem 1919–1920. tanévre szóló, 1920-ban kiadott tanrendjében (A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje az MDCCCCXIX—MDCCCCXX. tanév első és második felére, https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_EgyetemiTanrendek_1919_1-2/?pg=39&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. okt. 14.) Németh Gyula neve alatt szerepel a Bevezetés a török filológiába c. kurzus.

hogy Németh Gyulára, aki gyorsan felívelő és töretlen karrierje során végig meghatározó alakja volt a magyar orientalisztikának, fontos – és ambivalens – szerep hárult Goldziher hazai recepciójának alakításában. Trianontól kezdve erősödött fel a magyar tudománypolitikában a nemzeti érdekű tudomány eszméjének hangsúlyozása a tudomány nemzetköziségének a rovására.³⁸ Voltak ennek a koncepciónak fajvédő irányultságú képviselői is – mint pl. Hóman Bálint³⁹ – de Németh Gyula nem tartozott közéjük.⁴⁰ Az orientalisztika területén ugyanakkor ő volt a legkorábbi, befolyásos képviselője annak a koncepciónak, mely szerint a magyar Kelet-kutatásnak elsősorban a magyar „nemzeti” tudományok (magyar nyelvészet, történetírás stb.) érdekeit, problémáinak megoldását kell szolgálnia.⁴¹ Kulcsszerepe volt a Goldziher-katedra utódlásának dolgában is: az utód, Kmoskó Mihály – aki szír keresztény irodalmi kutatásait éppen Hóman, illetve a maga ellen folyó egyetemi

³⁸ Vö. Simon, 2000. 224–230.; Komoróczy Géza: *Ékirás és assziriológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?* Budapest: Kalligram, 2024. 308., 315.

³⁹ „A tudomány nemzeti irányú művelése azért is érdeke a nemzetközi tudományosságnak, mert – mint a tudományban vezető három nagy nemzet példája fényesen bizonyítja – állandó és folytonos munkásságra, igazán értékes és abszolút érvényű eredmények producálására csak az a tudomány képes, mely erős nemzeti, faji kulturában gyökerezik, avval szervesen összefügg s magán viseli e cultura, a nemzeti vagy faji egyéniség bélyegét. Ez a tétel még a nemzeti elvet tagadó tudományra is talál, melynek legtöbb képviselője s mindenesetre a legjelentősebbek a sémi fajtól kerülnek ki. Nagy valószínűsége van annak a feltevésnek, hogy a tudomány elnemzetietlenítésében a nemzeti egységétől megfosztott, történeti és természeti talajától elvágott, nemzetközi életre kényszerült zsidóság keresi – bár egyéneiben nem mindig tudatosan – a faji és nemzeti kultúrája teljes kifejtéséhez vezető utat.” Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. *Buda-pesti Szemle*, 1920/518–519. 133–134. Nincs itt mód elemezni Hóman fajfogalmát, de megjegyzendő, hogy a cikkben – amely a két világháború közötti korszak magyar tudománypolitikájának egyik programadó cikke – a „nemzet” és a „faj” fogalmait általában egymás mellett, alternatív, összetartozó vagy komplementer fogalmakként vannak említve. A fogalomkeresés további terméke volt másoknál – így a numerus clausus törvény megfogalmazóinál is – a „népfaj” fogalma a zsidósággal kapcsolatban; vö. erről Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2012. 69–76. A „faj” fogalmához általánosságban a magyar politikai gondolkodásban ld. Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszméletörténeti tanulmány*. Budapest: Osiris, 2012. 26–32.

⁴⁰ Némethről ld. Komoróczy Géza: Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen. Nemzeti célok vagy tudományos kutatás. In: Bács Tamás – Dezső Tamás – Niederreiter Zoltán (szerk.): *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Történeti Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2011. 31–32. A kari tanácsi ülések anyagának ismeretében Komoróczy Géza megjegyzi, hogy a bölcsészkar dokumentumok szerint „alkalomadtán Mályusz Elemér, Németh Gyula, de az egyébként mindig szelíd és barátságos Eckhardt Sándor is tettek zsidóellenes megjegyzéseket vagy hagytak jóvá korlátozó, diszkrimináló döntéseket”. Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe (2000) – A pesti gettó falánál (2015)*. Budapest: Ab Ovo, 2016. 266.

⁴¹ „[...] az egész keleti filológia rendszeres művelése nem lehet a magyar tudomány feladata. E tanulmányok közül hazánkban csak azokat kell különös gonddal művelnünk, melyeknek magyar problémák szempontjából fontosságuk van.” Németh Gyula: Akadémiánk és a keleti filológia. *Buda-pesti Szemle*, 611. 1928. 92.

fegyelmi eljárás hatására váltotta föl magyar őstörténeti kutatásokkal⁴² – mindekelőtt az ő jelöltje volt.⁴³ Németh mindig a legnagyobb elismeréssel és tisztelettel nyilatkozott Goldziher munkásságáról (egy fontos emlékcikket is írt róla⁴⁴), mégis szükségesnek látta aláhúzni egy 1927 elején tartott reprezentatív előadásában, hogy „Goldziher munkássága lényegében nem volt szerves összefüggésben a magyar tudománnyal” – majd ehhez kapcsolódva Mahler Ede egyiptológusról hasonlóan pejoratív értelemben jelentette ki, hogy annak munkássága „szintén inkább nemzetközi jelentőségű”.⁴⁵

IV. Tanácsköztársaság – igazolási eljárások

Mindkét főntebb említett, Lukácshoz intézett levél (Németh illetve Heinlein érdekében) Pekár Gyula⁴⁶ hagyatékában maradt fenn.⁴⁷ Pekár volt a kezdeményezője a Tanácsköztársaság bukását követően a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián és a pesti egyetemen az igazoló eljárások lefolytatásának.⁴⁸ Feltehető, hogy Lukács népbiztosi hagyatékából kerültek ezek a levelek hozzá.

A Pekár megindította igazolási hullám révén gyűlt meg Goldziher baja 1919 augusztusában kari és akadémiai kollégájával – jelen tanulmány másik főszereplőjével –: a jeles geológus és földrajztudós Lóczy Lajossal (1849–1920),⁴⁹ akivel addig szívélyes kapcsolatokat ápolat.

⁴² Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2017. 184.

⁴³ Kmoskó kinevezéséről ld. Ormos, 2017. 228–229.; Turán, 2023. 58–60. Kmoskó virulens antiszemitizmusáról 1916/17 és 1922 között, továbbá Goldziherhez fűződő viszonyáról ld. Ormos, 2017. 100–114., 216–218.

⁴⁴ Németh Gyula: Goldziher’s Jugend. *Acta Orientalia Hungarica*, 1950–51. 7–24.

⁴⁵ Németh, 1928. 92–93.

⁴⁶ Pekár Gyula (1866–1937) író, újságíró, országgyűlési képviselő; 1919 augusztusától 1921 júniusáig (némi kihagyásokkal) vallás- és közoktatásügyi államtitkár. 1919. aug. 27. és nov. 24. között tárca nélküli miniszter volt, 1919 és 1937 között a Turáni Társaság elnöke.

⁴⁷ Goldziher levelén a pecsét: M.[agyar] N.[emzeti] Múzeum Könyvtára, Kézirattári Növekedőnapló, 1942. év 7. sz. A Marczali-levél közlése (ld. fent, 35. láb.) – némiképp félrevezetően – ezt (1942/7.) adja meg jelzetként.

⁴⁸ Az igazolási eljárásokról számos esettanulmány született. A jelen kontextusban kiemelendők ezek közül a Goldziher két bölcsészkar professzortársát érintő, a közelmúltban megjelent tanulmányok: Turbucz Péter: Alexander Bernát politikai szerepértelmezései (1919–1923). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Budapest: Ráció, 2020. 62–70.; Turbucz, 2021; Dénes, 2022. 258–270.

⁴⁹ Lóczy 1889-től volt a pesti egyetemen a földrajz professzora. 1908-tól a Földtani Intézet igazgatója lett, a Tanácsköztársaság idején azonban lemondásra kényszerült: 1919. május 14-én egy ülésen a Földművelésügyi Népbiztosságot képviselő Vadász Elemér élesen támadta az Intézet és akkori igazgatója (Lóczy) működését, aki másnap a felmentését kérte (ld. Törvénytelen ülés 1919 május 14-én a direktórium alatt. *Földtani Közölny* 1919/1–12. 70–73.). Lóczy

Goldziher naplójának utolsó bejegyzése 1919. szept. 1-i dátumozású, ebben a következőket olvassuk:

Augusztus elsején vad antiszemitizmus kezdődött, amely, igen barbár módon, kiterjedt az egyetemre és az Akadémiára is. Augusztus 18-án az Akadémián rögtönzött válaszbeszédet kellett mondanom Lóczy Lajos antiszemita nyilatkozata ellen. (L. L.⁵⁰ aug 19-i levelét és válaszom fogalmazványát.) Aug. 30-án benyújtottam lemondásomat az egyébként engem illető prodékánságról. Ezzel egy kellemetlen hajszának akartam elejét venni, amelyet nyilván ellenem is megindítottak volna.⁵¹

Volt-e oka Goldzihernek, hogy egy őt célba vevő „hajsza” megindításától tartson? Igen. Feltehetően egy igazolási eljárástól tartott, amire okot vagy ürügyet szolgáltatathatott már önmagában az a tény is, hogy – mint fentebb láttuk – tagja volt a Jászi által kinevezett egyetemi reformbizottságnak, és prodékáni tisztségében meghagyta a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság is. Ha valaki szembe akarta támadni, rovására írhatta továbbá azt, hogy a Kunfi-féle egyetemi tanári kinevezésekkel kapcsolatos kari és egyetemi szenátusbeli vitában megengedő álláspontot foglalt el.⁵²

A bölcsészkar tanácsa a Goldziher lemondó levelének benyújtását követő napra, szeptember 1-jére össze lett hívva, hogy megválasszák utódját. Mielőtt a választás megtörtént, felolvasták a lemondó levelet, amit az ülésen elnöklő dékán, Angyal Dávid néhány megjegyzéssel kísért. Elmondta, hogy „Goldziher lemondási szándéka nem mai keletű. Már ez év februárjában gondolt a lemondásra és csak barátai kérésére tartotta meg továbbra is prodékáni tisztét”. Reményét fejezte ki továbbá, hogy „nincsen senki a Karban, akinek az volna a felfogása, hogy Goldziher azonosítható a letűnt rendszerrel. Goldziher az ő hazafiságának ragyogó példáját szolgáltatta, midőn külföldi egyetemekre kapva meghívást, továbbra is körünkben

ettől kezdve visszavonultan élt Balatonarácson. A Magyar Tudományos Akadémiának 1888 óta volt levelező és 1901 óta rendes tagja. Munkásságáról ld. Marosi Sándor (szerk.): *Lóczy Lajos emlékkötet. A Lóczy Lajos születésének 150. évfordulójára rendezett akadémiai emlékülés előadásai*. Budapest: MTA FKK Földrajztudományi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2002. Úgy látom, hogy Lóczy életrajzának, működésének politikai vonatkozásait az őt méltató irodalom – a Tanácsköztársaság alatti meghurcoltatásától eltekintve – nem diskutálja.

⁵⁰ L. L. = Lásd Lóczy.

⁵¹ Goldziher, 1984. 375–376.

⁵² Hasonlóan pl. Alexander Bernáthoz (ld. fentebb, 26. lán.), aki ellen fel is hozták ezt a vádat, legalábbis az ellene folyó egyik – a Kisfaludy Társaságnál lefolytatott – igazolási eljárásban; ld. Turbucz, 2020. 65. Volt továbbá félnivalója Goldzihernek az ébredő egyetemi ifjúság különféle inzultusaitól is, vö. Ladányi, 1979. 117–124, 130–145.

maradt és világra szóló nevének dicsőségét a magyar tudományosság és egyetemünk javára értékesítette”.⁵³

Angyal védőbeszéde azt jelzi, hogy Goldzihernek volt mitől tartania a Karon – ám azt is, hogy komoly veszélyben nem volt. Figyelemre méltó, hogy a védő szótat nem annyira Goldziher februári lemondási szándéka – vagy esetleges egyéb, hazafiasságként értelmezhető politikai nézetei és politikai viselkedése – köré épült, mint inkább arra, hogy kimagasló nemzetközi tudományos presztízse és árfolyama ellenére nem emigrált. Ez utóbbi mozzanat gyakorlatilag támadhatatlanná tette Goldziher egyetemi státuszát, politikai integritásától függetlenül is.⁵⁴ Figyelmet érdemel az is, hogy a Bölcsészkar hat zsidó vallású professzora közül Goldziher volt az egyetlen, akit személyében nem ért támadás.⁵⁵

⁵³ BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. Prodékánt választó ülés, 1919. szept. 1. 1–2. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; [utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]).

⁵⁴ Nyomás ok nem volt Goldziher elítélésére és szankcionálására, ugyanakkor viszont a magyar akadémiai életben sokan nagyon is tisztában voltak azzal, hogy karrierjét már az 1870-es évektől nagy nemzetközi figyelem övezte, és évtizedekig nemzetközi tudományos botránynak számított, hogy nem kapott Magyarországon professzori kinevezést – ld. pl. Turán, 2023. 3–4.; és Theodor Nöldeke levelét Goldziherhez 1888-ból: Simon Róbert: *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest – Leiden: Library of the Hungarian Academy of Sciences – E. J. Brill, 1986. 169. Ilyen körülmények között Goldziher végzésének nem lett volna sok értelme. A nemzetközi hírnév játszhatott bizonyos szerepet Fejér Lipót (1880–1959) matematikus, az Akadémia levelező tagja ügyében is (vö. Turán, 2023. 3., 15. jegyzet), akit az Akadémia III. Osztályának igazoló bizottsága (1919. szept. 2-i határozatok értelmében) írásos nyilatkozatra kért arról, „hogymint a bölcsészettudományi kar 12-es intéző bizottságának tagja milyen szerepet töltött be” a Tanácsköztársaság idején. Fejér levele alapján a bizottság arra jutott (szept. 29-én), hogy „nevezett tagnak magatartása – tekintettel a fennforgott kényszerhelyzetre – nem eshetik kifogás alá”. (A Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya igazolóbizottságának iratai, 1919–1920; MTA KIK Kézirattár, RAL 647/1919/III.; https://real-ms.mtak.hu/16524/1/RAL_1919_647_III_o.pdf, 1. oldal verso, 3. verso, 5. verso; Fejér szept. 23-i keltezésű, háromoldalas, kézírásos válaszevele, nyilatkozata, a mellékletek között, 17. szám alatt olvasható) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.).

⁵⁵ Fejér Lipót, Alexander Bernát, Révész Géza, Marczali Henrik és Mahler Ede ellen is indultak igazolási eljárások az egyetemen különféle bejelentések és feljelentések nyomán (Fejér, Alexander és Marczali ellen az Akadémián is). A Mahler ellen kezdeményezett eljárást az igazoló bizottság rövid úton lezárta: igazoltnak tekintették (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. III. rendkívüli ülés, 1919. szept. 25. 36. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]). 1919. okt. 14-én azonban a kari tanács úgy határozott, hogy a Kar minden tanárától írásos nyilatkozatot kér a Tanácsköztársaság alatti működésükről. Ennek nyomán nov. végén Goldziher is igazoltnak nyilvánította a Kar – BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920., IV. rendkívüli ülés, 1919. okt. 22., 68; VII. rendkívüli ülés, 1919. nov. 28., 115–116. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.).

Lóczy és Goldziher említett akadémiai felszólalásainak, szópárbájának közelebbi tartalmát nem ismerjük,⁵⁶ de az ezt követő levélváltásból képet alkothatunk róla.

Lóczy levele Goldzihernek, 1919. aug. 19.⁵⁷

Nagyrabecsült Barátom!

Megfoghatatlan előttem miként érthetted félre tegnapi felszólalásomat, melynek tenorja az volt, hogy azt az általános országos felfordulást és haragot[!] mely a zsidóság ellen érhető okokból felkerekedett[,] az Akadémia felszólalása az ország intelligenciája körében csillapítsa és igazságtalan retorzióktól visszatartsa. Attól az [még] igazság?tok? hogy a zsidóság az egész földkerekségen fajt nem pedig felekezetet [alkot]. A mikor a zsidóság tösgyökeres része a Zionisták is ezt hirdetik, lehetetlenség nekem más fel fogást táplálnom!

A túltengést úgy a zsidóságra mint a magyarságra károsnak láttam mindig.

Felszólamlással a megmagyarosodott értékes zsidó férfiak részére kívántam a közvéleményt az Akadémia részéről jóra hangolni. Végzetes hiba volna, ha a felbőszült és részben vak indulat a zsidóság érdemes és hazafias elemei ellen is fordulna és őket akár társadalmilag is bojkottálná. Már pedig erre meg van országszerte a hangulat.

⁵⁶ „Pekár Gyula l. t. [= levelező tag – T. T.] indítványozza, hogy az Akadémia egyes osztályai küldjenek ki 5–5 tagú bizottságokat, a melyek megvizsgálják az Akadémia tagjainak a Tanácsköztársaság idején tanúsított activ és passiv magatartását, hogy vajjon nincsenek-e oly tagok, a kik nemzethűség szempontjából méltatlanok az akadémiai tagságra. – Az indítvány Lóczy Lajos, Goldziher Ignác, Gaal Jenő r. tt. [= rendes tagok – T. T.], Pintér Jenő és Bernát István l. tt. hozzászólása után azzal a kiegészítéssel fogadtatik el, hogy e bizottságok mielőbb alakuljanak meg és ne csak a tagokat, hanem az administratio alkalmazottait is vonják vizsgálat alá és együttes jelentésüket terjeszszék a legközelebbi teljes ülés elé.” A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Hetedik akadémiai ülés. Negyedik összes ülés. 1919 augusztus 18-án. *Akadémiai Értesítő*, 1919. 267–268. A felszólalások tartalmáról az ülés eredeti kéziratos jegyzőkönyve (MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 1478 – Összes-ülési jegyzőkönyvek, 1917–1920) sem árul el semmit.

⁵⁷ MTA KIK, GIL/26/02/10. A levélpapír fejléce: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos. E szervezetről (közismertebb nevén: TEVÉL), amelynek Lóczy a megalapítása – 1918 novembere-decembere – óta haláláig elnöke volt, ld. Feketéné Cselényi Zsuzsanna: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakulásának körülményei és tevékenysége. *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*, Eger, 1984. 113–126. Az alábbi átiratokban szögletes zárójelbe foglaltam néhány, az értelmezést megkönnyítő kis kiegészítést. Lóczy igen gyakran lehagyta az ékezeteket, ezeket általában pótoltam. Az új bekezdéseket Lóczy első levelében általában nem jelöltem. Az átirás egyekben betűhív; [!] jelzéssel jelöltem néhány figyelemre méltó íráshibát. Az átirások a levélírók végső fogalmazásait tükrözik, a saját szerzői korrekciókat a szövegben nem jelzem. Bizonytalan olvasatú szövegrészeket kérdőjelek fognak közre. Olvashatatlan részeket csúcsos zárójel közé tett pontok – <...> – jelölnek. A kiemelések az eredetiben szerepelnek. Köszönöm Dévényi Kinga korrekcióit az alábbi két levél átiratához.

Kiváló tisztelettel
Lóczy Lajos sk.

Lóczy magyarázkodását Goldziher nem hagyhatta szó nélkül.
Goldziher Lóczynak, 1919. aug. 29 (levélfogalmazvány):⁵⁸

Nem tartózkodván városi lakásomban, a hová csak tegnapelőtt költöztünk vissza, csak elkésve jutott kezemhez f. hó 19-éről keltezett b. leveled, melyre csak ma felelhetek.

Boldog volnék ha mint feltételezed, a minap az akadémián történt kénytelen felszólalásom félreértésen alapult volna. De évtizedek óta idegen nyelveken írt bonyolódott régi szövegek magyarázásával, azt mondják hogy sikerrel foglalkozván nem igen érhettem félre egy kortársamtól anyanyelvemen közvetlenül fülem hallatára hangoztatott szavakat. Alapgondolatuk és célzatuk elég világosan domborodott ki a zsidó magántanári sat.[öbbi] aspiransokról való szavazásodról tett [-] engem, a ki mindenkor előítéletektől szabad gondolkodásodban hittem, [-] meglepő, megdöbbenő vallomásod[ból].

Megdöbbenéssel hallgattam a világszerte joggal elismert tudós szájából e nyilatkozatot és az azt megelőző alapozást[!]. 43 év óta, hogy az Akadémia tagjai sorába emelt és kitüntetéseiben részesített, boldogemlékű B. Eötvös József tradíciói alatt állónak hittem magamat, pormentes légkörben a hová nem jut el ?civium? <...> ?pub.? Szakításnak-e e hagyománnyal? A mi már most a magyarság zsidó elemeinek az egységes magyar nemzetből való kirekesztését illeti, úgy ezt magad is a nékem megküldött érdekes ?k[öny]vecske? (A Geographical, economic etc.⁵⁹ Úgy-e megtarthatom könyvtáram számára!) 32–33 lapján czáfolod meg. Itt a zsidóság nem mint „nationality” hanem helyesen mint „confession” szerepel. Így van ez rendben.

Szegény magán életem lefolyásával, híven nevelésemhez, egy több évtizedes martyrium⁶⁰ árán úgy gondolom tanúbizonyságát adtam neked, hogy nemzeti ?tekintetben? soha egyébként mint túl-a dunai magyar fiúnak nem tudtam magamat, kit teljes világéletében szentírásként vezetett a szülő megyémbeli vates tanítása: E nagy világon e kívül nincsen számodra hely sat.⁶¹ Így érezünk száz- meg százezeren és fogunk érezni[. E]z érzésből nem fog bennünket kizavarni semmiféle boycott meg fütőkösökkel argumenáló vad hajsza sat.

Reánk generalizálni néhány megvadult gonosztevőnek a zsidóság ellen is irányuló internationalista vallásellenes destructiv őrzöngését, nem méltó magyar múltunkhoz, tradícióinkhoz és kulturánkhoz.

⁵⁸ MTA KIK, GIL/26/02/11. Összefoglalja e „levélváltás” tartalmát Ormos, 2017. 217.

⁵⁹ Lóczy, Louis (ed.): *A Geographical, Economic, and Social Survey of Hungary*. Budapest: Pátria, 1919.

⁶⁰ „Martyrium”-on Goldziher itt azt érti, hogy számos nagy presztízzsel járó külföldi állásajánlatot elutasítva itthon maradt. Ld. Turán, 2023. 234.

⁶¹ A *Szótat* szerzője, Vörösmarty Mihály is Fejér megyében (Pusztanyéken, ma Kápolnásnyék) született.

Folytathatnám, de nem folytatom e mindkettőnkre kellemetlen fejtegetéseket, ámbár nem merem hinni, hogy velük nyitott ajtót döngötek. Ne vedd rossz néven nyílt és őszinte megnyilatkozásomat és tarts meg továbbra is barátságodban és becsülésedben, melynek ?félre nem érhető? kifejezést adtál, midőn 35 évi magántanárkodásom után mint az Egyetemi Senatus tagja 1905 júniusban rendes tanári felesketésemben részt vettem.

Goldziher e válaszlevelében („Reánk generalizálni...”) mindenekelőtt Lóczynek a Tanácsköztársasággal kapcsolatos valamiféle zsidóellenes általánosítását, és általánosabban – úgy tűnik – a hazafiatlanság vádját igyekezik elhárítani a magyar zsidókkal szemben. Lóczy leveléből mindenesetre kitűnik, hogy a zsidókérdés neki nem a forradalmakkal kezdődött. Ami a zsidóság „érdemes és hazafias” elemeinek Lóczy elvárásai szerint való szelektálását illeti az értelmetlen vagy hazafiatlan masszából, ennek az Akadémia a maga körülményei között az igazolási eljárások keretében még úgy-ahogy eleget tudott tenni. A törvényhozói szint, mint a numerus clausus példája mutatta, a maga tágabb körében nem is próbált érvényre juttatni efféle meritokratikus szelektációs elveket.⁶² Mint tágabb politikai aktivitása mutatja, ebbe Lóczynek magának is beletört a bicskájá – ld. a Függelékben közölt levelét Pekár Gyulához.

Nem tudjuk biztosan, hogy Goldziher levele eljutott-e Lóczyhoz, és ha igen, milyen szöveggel. Pengeváltásaik azonban folytatódtak az Akadémián. Erről tanúskodik Lóczy hosszabb levele, amelyben – némi mentegetőzés mellett – behatóbban is kifejti faj- vagy nemzetvédő nézeteit.

Lóczy levele Goldzihernek, 1919. dec. 4:⁶³

Nagyrabecsült Kedves Barátom!

Szeptember hó utolsó napjaiban kelt nagybecsű leveledre azért nem válaszoltam eddig, mert hallomás szerint azóta Budapesttől távol – Bécsben?? – tartózkodtál, ahová még most sem megy el a levél.

Szíves soraidra illőnek tartom a magam reputációjára válaszolni.

Mindenek előtt sajnálattal tapasztalom, hogy az én dielaktikai[!] fogyatkozásom következtében nem tudom magamat jól megértetni; e miatt legjobb intenczióim rosszul sülnek el.

⁶² Nehéz is lett volna. Bethlen István miniszterelnök 1925-ben a Nemzetgyűlésben (Vázsonyi Vilmos kérdésére válaszolva) huszáros tautológiával vágta ketté ezt a szelektációs gordiuszi csomót: a hazafias zsidók „zsidóvallású magyarok”, ezzel szemben a többiek „önmagukat deklarálták külön népfajnak” – a pontos idézetet ld. Kovács M., 2012. 70–71.

⁶³ MTA KIK, GIL/26/02/13. A levélpapír fejléce itt is: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos.

Mi volt az én szept. 27ki felszólalásom indító oka?⁶⁴ Az aminek ellenkezője a M. T. A. mostani igazoló összesülésein engemet legkevésbé sem elégitett ki. Nem volt méltó az egész akció a[z] Akadémiához! Az[t] javasoltam akkor Pekár Gyulának nagy lelkesedéssel elfogadott javaslata után, hogy hallassa az Akadémia mérséklő szavát a művelt közvélemény tudományos forumai előtt olyan értelemben, hogy ne ítéljen kegyetlenül olyanok felett, akik a tanácsköztársaság előtt akár megfélemlítésből, akár anyagi kényszerűségből, akár pedig diszciplinájuk iránti szeretetből, sőt még azok is akik utópista ideális gondolkozással a szovjetkormánynak tettel nyilatkozattal behódoltak, azonban gonosz cselekedeteket elnem[!] követtek. Nehogy elveszítse tudományos gárdánk hasznos munkásait!

Mindaz, amit megelőzőleg mondtam és ami Téged mód felett elkeserített, az mint antithesis akart szolgálni felszólalásom támogatásához.

A szovjet kormányban és a terroristák között a zsidóság vitt destruktív főszerepet az kétségtelen. Érthető, hogy a közvélemény most a zsidóság ellen fordult. Ebben van bizonyos jogosultság de több benne az igazságtalanság – nemde így van!! Nem csak igazságtalanság de oktalanság ez. Én a zsidóságot soha nem néztem felekezetnek, hanem a Földön élő nyugati művelődésű lakosság[,] a nemzetek aránylag legtisztább fajának vagy leszármazási tagjának. A kikeresztelkedett zsidót nem szüntettem meg zsidónak tekinteni a szentírás szerinti több izigleni leszármazásig;⁶⁵ azonban az ősi vallásához hű

⁶⁴ Jelenleg nem világos, hogy milyen ülésen vagy gyűlésen szólalt fel Lóczy ekkor. Nem találom nyomát annak, hogy az Akadémia reguláris testületei, vagy a három akadémiai osztály által kijelölt igazoló bizottságok, vagy ezek együttese (az ún. „tizenötös bizottság”), vagy egy egyetemi grémium ülést tartott volna 1919. szept. 27-én. Feltehetően egy, az akadémiai vagy az egyetemi igazolási eljárásokkal kapcsolatos zárt, nem jegyzőkönyvezett ülésről volt szó. Nem kizárt, hogy téves a dátum, és a szept. 17-i „tanári ülésre” gondolt, ld. a következő jegyzetet.

⁶⁵ Hasonló állásponttal találkozunk a Bölcsészkar végső hivatalos állásfoglalásában is a numerus clausus-szal kapcsolatban. A minisztériumi törvény-előkészítési munka részeként az orvoskari numerus clausus-javaslat bölcsészkar véleményezésére a dékán bizottságot jelölt ki. Ennek Finácz Ernő által fogalmazott (Angyal Dávid dékán, Beöthy Zsolt, és Buchböck Gusztáv által is jegyzett) jelentése (melyet az 1919. szept. 17-i „tanári ülésen” adott elő és amit a kari tanács másnap elfogadott) a Kmoskó Mihály (a Hittudományi Kar dékánja) által javaslatba hozott, a felvételinél alkalmazandó vallási, nemzetiségi, és faji alapú szelekciót törvényellenesnek és kivihetetlennek találta és elutasította. (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. II. rendkívüli ülés, 1919. szept. 18. 19–22. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]; a jelentést részletesen ismerteti és idézi Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962/7–8. 613–619.). A kari igazoló bizottság (tagjai ekkor: Papp Károly, Négyesy László, Mágócsy-Dietz Sándor, Pauler Ákos, Hekler Antal) később (1920. jún. 18-án) szintén benyújtott egy javaslatot a Karnak, mely szerint a fajok, felekezetek és nemzetiségek csak lakossági számarányukhoz mérten juthatnának be a felsőoktatási intézményekbe (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. XI. rendkívüli ülés, 1920. jún. 24., 256–258; XII. rendkívüli ülés, 1920. júl. 5. 277–278. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés:

maradottat többre becsültem és becsülöm mint a hitchagyottat különösen ha érdek volt a motivuma.

Bizonyos hogy a zsidóságban több a szorgalom igyekezet, összetartás és ezeknek gyümölcse az anyagi és a szellemi felsőbbtség, mint a magy[ar] fajban vagy társadalomban (melybe az örmény, görög, ruthén, szerb német stb. beletartozik.) A lassabb előhaladás és gyarapodást 45 éve már amióta külföldről hazajöttem⁶⁶ és a földkerekségen is kissé körülnéztem sajnálkozva látom.

Mi elszegényedünk a zsidóság rohamosan gazdagodik!

Az a nagy és tultengő térfoglalás mellyel a zsidóság tudományos köreinkben elhelyezkedett (Iskola, főiskola, Akadémia) nem arányos a népesség létszámával. Nem zsidó és zsidó lakosság úgy aránylik egymáshoz mint 20 : 1 ½. A térfoglalásban intellektuális[!] nevelő és vezető szereplésben azonban legalább is mint 20 : 5–6. Ez nincs javára a zsidóságnak; a mi tradícióink és jellegünk fentartására és nemesítésére pedig káros.

Ezen tapasztalat és felfogás hatása alatt követtem az én elvitázhatatlanul munkás és nagyon szerény anyagi körülményeim között is mindig független, igazmondó életemben azt az elhatározásomat, hogy csak fajombelinek adok alkalmat tudományos felsőbb kiképzéshez és a venia legendi, vagy rk.⁶⁷ tanári kinevezésekben is ceteris paribus⁶⁸ a magam fajombelieket pártoltam. Volt eset hogy (nem tudásból) kivételt tettem; mintha csalódást hozott volna ez reám különösen két esetben. Neveket nem írok le[,] szóval nem tagadom el.

Soha nem vettem rossz néven zsidó kollégáimnak, ha ők a maguk köréből pártolták és nyomták előre a fiatalokat. Ez természetes kötelességük volt!

2024. nov. 5.]). Végül a Kar júl. 1-jén (Fináczy Ernő javaslatára) Méhelý Lajos zoológust bízta meg a numerus claususszal kapcsolatos kari jelentés elkészítésével. (Ld. róla Gyurgyák, 2012. 87–101.) A Méhelý által a Kari Tanács 1920. július 5-i ülésén előadott és a Tanács által megszavazott törvényjavaslatban áll a következő, általa alaposan – nem szentírásiilag, hanem fajbiológiailag – megindokolt cikkely: „Zsidó fajtájú hallgató csak az összes létszám 5 %-a lehet, azonban azok a keresztény vallású zsidók, a kik kimutatják, hogy már nemcsak szülei, hanem mind atyai, mind anyai ágról való nagyszülei is keresztények voltak, nem tudatnak be e százalékba.” (BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. XII. rendkívüli ülés, 1920. júl. 5. 290. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARRI_1919-1920/?pg=274&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]). A Méhelý-féle kari javaslatot szinte teljes egészében közölte Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest: a szerző kiadása, 1926. 43–49. A szakirodalom a numerus clausus törvénytervezettel kapcsolatos – radikalizálódó – bölcsészkarri állásfoglalásokat és az idevágó kari vitákat csak igen hézagosan tárgyalja.

⁶⁶ Lóczy 1869 és 1874 között a zürichi Polytechnikumban (1911-től: Eidgenössische Technische Hochschule) tanult.

⁶⁷ rendkívüli

⁶⁸ Az egyéb tényezők (a jelöltek kvalitásainak) hasonlósága esetén.

Kérdezlek azonban, hogy tetszésedre van-e miszerint a magyar nyelvtörténelem és matematika felsőbb tanítása úgyszólván nem magyar származású, mondjuk zsidó tudósok kezén van.⁶⁹

Ha nem is támogattam iskolámon és a venia legendi osztása közben a zsidókat, azt nem tagadhatja senki közülök, hogy irányukban igazságos nem voltam⁷⁰ és ott, ahol helyükön voltak őszintén és melegen pártoltam őket. Az egyetemtől megválasztott és a felségtől kinevezett kollegák iránt, pedig a karba lépésük perczétől kezdve őszinte, kollegiális viszonyt tápláltam; minden igaz ügyükben szóval és tettel pártoltam őket.

Már most, ami a Te veled szemben fennforgó félreértéseket illeti, kérlek ne vedd össze magad és ne sorozd magad ideális törekvéseiddel egész általánosságban kifogásolt zsidó származású társainkkal és közéjük!

A mikor én az egyetemre kerültem már régóta magán tanár voltál, 1894ben pedig teljes jogú cz. és j. ny. r.⁷¹ tanárrá neveztetél ki. Már csak ezzel szemben sem lehetett nekem semmi ellenvetésem valóságos ny. r. tanárrá történt kineveztetésed ellen. A kar szavazatánál én mint dékán nem szavazhattam; személyi ügyekben soha nem tettem ezt, dologi ügyekben is csak ha elosztani kellett. Mint európai és világszerte hírneves férfiúra kétségtelenül reád esett volna szavazatom.⁷²

Olyan férfiak minő Goldzieher Ignác és Stein Aurél,⁷³ a magyar kultúra díszei. Stein Aurél meghívására is minden tőlem telhetőt megtettem!

Én csak a kezdő és nem befejezett törekedők túltengését igyekeztem háttérbe szorítani!

Kérlek nézd meg annak a kari ülésnek jegyzőkönyvét, amelyen bejelentettem ki-neveztetésedet 1905 ben. Jól emlékszem: lelkesen és örömmel tettem ezt az ülésen és

⁶⁹ A magyar nyelvészeti katedrát ez idő tájt – a kitért – Simonyi Zsigmond (1853–1919) töltötte be; három matematikus professzor volt: Fejér Lipót, – a kitért – Beke Manó (1862–1946) és – a nem zsidó származású – Suták József (1865–1954) piarista szerzetes.

⁷⁰ Értsd: „igazságos ne lettem volna”.

⁷¹ Czímmel és jelleggel, nyilvános rendes.

⁷² A szövegből ítélve Goldziher szemrehányása, amivel kapcsolatban Lóczy itt mentegetőzik, olyasmi lehetett, hogy utóbbi (aki bölcsészkar dékán volt az 1904/5-ös tanévben, amikor Goldziher professzori kinevezésének a procedúrája zajlott) a kinevezés ellen lépett föl valamilyen módon. Nem találtam nyomát ilyesminek. Goldziher meghívását a sémi nyelvek betöltetlen tanszékére a Bölcsészkar egyhangúlag (33 szavazattal) szavazta meg – BTK Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE EL, 8/a. 9. köt. 1904–1905. VI. rendes ülés, 1905. márc. 16. 84.; Goldziher, 1984. 285. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1904-1905/?pg=0&layout=s; utolsó letöltés: 2024. nov. 5.).

⁷³ Stein Aurél (1862, Pest – 1943, Kabul) világhírű orientalista régész és felfedező. Pályájára Goldziher is hatást gyakorolt. Lóczynak azonban, aki közeli barátja volt, pályája legnagyobb sikerét (a kínai Ezer Buddha barlangtemplomok felfedezését) is köszönhette. A Lóczy-emlék-érem első kitüntettje lett 1922-ben.

mint a kar díszét üdvözöltek.⁷⁴ Hálával valék eltelve irántad a Nesztoriánus emléktábla szíriai feliratai⁷⁵ körül tett szíves támogatásért!

Akadémiai felszólalásaimban nemcsak a te egyéniséged, hanem több más társunk ügye is lebegett előttem. A tegnapi személyes szavazások igazolják jóakaromat és felszólalásom igazságát.

Nagyra veszem, hogy a küldött füzetet szívesen vetted könyvtárad számára. Legyen szabad ennek járulékaiként a francia kiadást és mindkettőnek magyar eredetijét tiszteletem jeléül elküldeni. Kérlek fogadd ezeket tőlem jó szívvel.

Őszinte nagyrabecsüléssel
készséges híved
Lóczy Lajos

Goldziher mellett sokaknak el kellett gondolkozniuk akkoriban a magyar kultúrában, hogy „kezdő” vagy „befejezett törekedők”-nek minősülnek-e, és hogy túltengenek-e vagy sem.⁷⁶ A Bölcsészskarról Kmoskó, Lóczy, Hóman és sokan mások szerencséjükre gondolkodtak helyettük is ezekről a valóban nem könnyű kérdésekről.

E leveléből az tűnik ki, hogy Lóczy – aki nem volt tagja az akadémiai igazoló bizottságnak a saját osztályában, a III. osztályban – akadémiai felszólalásában fenntartásokat fogalmazott meg az igazoló eljárásokkal kapcsolatban, és szűkíteni óhajtott a szankcionálandó akadémiai tagok körét.⁷⁷ A levél megírása idején az egyetemi fakultások már hónapok óta diszkutálták a készülőfélben levő numerus clausus törvénytervezetet. Az igazoló eljárások mellett Lóczyt ez is foglalkoztatja a levelében. A két téma összekapcsolása – amivel Lóczy nem volt egyedül – mutatja, hogy sokak számára a „zsidókérdés” két szorosan összetartozó aspektusáról volt szó.⁷⁸

A Lóczy-levél elején említett Goldziher-levelet nem ismerjük.⁷⁹ Valószínűleg az itt közölt Lóczy-levélre utalt Bánóczi József az *Egyenlőség* Goldziher-emlék-számában közölt méltatásában.⁸⁰

⁷⁴ Lóczy bejelentő-üdvözlő beszédének nincs nyoma a kari ülési jegyzőkönyvekben.

⁷⁵ „Szíriai”-n „szír nyelvű” értendő. Ld. erről a szteléről Lóczy Lajos: *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1886. 450–454.

⁷⁶ Lóczy barátja, az általa említett Stein Aurél mindenesetre – bár 1887 után is hazlátogatott néha – 1904-től kezdve már brit állampolgárként töprenghetett azon, hogy ázsiai felfedező útjain kiket teng-leng túl.

⁷⁷ Csak leadott szavazatai ismeretében látnánk világosabban, hogy Lóczy hol húzta meg a határt a szimpla opportunizmus vagy idealizmus és a „gonosz cselekedetek” között.

⁷⁸ Vö. az igazoló bizottság szerepvállalását a numerus clausus körüli diszkusszióban (fönt, 65. jegyzet), és Kovács M., 2012. 49–50.

⁷⁹ Goldzihernek Lóczyhoz intézett levelei nem lelhetők fel egyelőre a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat gyűjteményében lévő Lóczy-hagyatékban, de a hagyaték másutt fennmaradt részeiből még előkerülhetnek.

⁸⁰ Bánóczi József: [Goldziher Ignárról.] *Egyenlőség*, 1921. nov. 19. 4.

Midőn két évvel ezelőtt – vagy tegnap volt? – az akadémiai tagok igazolása vitájában Lóczy Lajos, a híres magyar geológus, azt fejtegette az Akadémiában, hogy a zsidókat a hozzá való tehetségük miatt, ne riasszák el a tudomány magyar nyelven való művelésétől, de Akadémiában, egyetemen sem választás, sem kinevezés útján erkölcsi elismerésben ne legyen részük, mert a zsidó mindig idegen faj marad – Goldziher állott fel védelmünkre nyugodt méltósággal, de határozott hangon reklamálta a zsidók magyar voltát, amiből magukat kizárni nem engedik. Legközelebbi találkozásunkkor közölte velem, hogy Lóczy hozzá irt levelében kijelentette, hogy – őt igenis elfogadják magyarnak.⁸¹ Így fogadta el a nemzetgyűlésen Dánér⁸² – vagy ki volt – Sándor Pált⁸³ is magyarnak. Egypáran tehát mégis volnánk magyarok.

Ez a visszaemlékezés, amely felvet némi időrendi kérdéseket,⁸⁴ mindenképp mutatja, hogy Goldziher fellépése szélesebb visszhangot is keltett, legalábbis zsidó körökben.

Lóczy szept. 27-i felszólalása – melyet imént közölt levele elején említ – lehetett Goldziher számára az utolsó csöpp a pohárban. Az Akadémián is – a prodekánságról való korábbi egyetemi lemondásához hasonló – tiltakozó és egyben önvédelmi lépésre szánta el magát: lemondott az I. osztály elnöki tisztségéről, valamint októberben.⁸⁵

⁸¹ Goldziher persze jól ismerte az – ilyen-olyan mértékben és módon – antiszemita barátainak azt a manőverét, hogy őt kivételként kezelik; ld. Goldziher, 1984. 220.

⁸² Dánér Béla (1884–1930) fajvédő nézeteiről elhíresült jogász, újságíró, nemzetgyűlési képviselő.

⁸³ Sándor Pál (1860–1936) gazdasági szakember, liberális politikus, évtizedekig nemzetgyűlési képviselő, a forradalmakat követően a zsidóság egyik szószólója is. A Tanácsköztársaság lecsukatta.

⁸⁴ Nem tudunk olyan Lóczy-leveletről, ami egy ellene protestáló Goldziher-felszólalásra válaszul íródott volna, és tartalmilag megfelelné a Bánóczy által említetteknek. Lóczy fentebb közölt 1919. aug. 19-i levele sem ilyen. Ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy az ominózus szept. 27-i Lóczy-felszólalásra reagálva Goldziher is felszólalt volna, vagy akár csak jelen lett volna ama ülésen vagy gyűlésen. Tehát a Lóczy-levél elején említett „szeptember hó utolsó napjaiban kelt” Goldziher-levél öhozza valószínűleg nem Goldziher egy előző felszólalását folytatta vagy foglalta össze írásban (mint az aug. 29-i levélfogalmazványa), hanem ez esetben Goldziher feltehetően csak levél formájában – ama Lóczy-említett, számunkra ismeretlen levélben – protestált Lóczy újabb felszólalására, amelyről másoktól értesült. Úgy tűnik tehát, hogy Bánóczy visszaemlékezése összekombinálja a Lóczy aug. 18-i és szept. 27-i felszólalásaival kapcsolatos Goldziher-reakciókat: Goldziher felszólalásán aug. 18-i felszólalása értendő, Bánóczy és Goldziher „legközelebbi találkozása” pedig Lóczy dec. 4-i levelének Goldziher általi kézhezvétele után történtett.

⁸⁵ Goldziher naplója ezen akadémiai fejleményekről már nem ejt szót – mint említettük, naplója lezárult a fentebb idézett 1919. szept. 1-i bejegyzéssel. A lemondásra eddig nem találtam közvetlen írásos bizonyítékot. Az akadémiai I. osztály 1919. okt. 6-i – azévi II. – ülését Goldziher még osztályelnökként vezette; *Akadémiai Értesítő*, 1919. 269. Utódát, Némethy Gézárt okt. 21-én választotta meg az osztály – ld. ELTE EL, 8/a. 25. köt. 1919–1920. IV. rendkívüli

A levelezés folytatódott Goldziher és Lóczy között.
Lóczy levele Goldzihernek, 1919. dec. 19.⁸⁶

Nagyrabecsült Barátom!

Úgy érzem, hogy hosszabb vita nélkül is megértjük egymást. Az ethnographiai selectiot én sem pártolom, azonban a társadalmi csoport[os]ulásban helyén valónak tartom a jelleg, különösen a ?folki? jelleg, megőrzését.

Azt te sem fogod tagadásba vehetni, hogy a Zsidóság zöme – kérlek ne az olyan ritka kivételekkel érvelj mint tenmagad és sokan nagyrabecsült fajrokonaid – opportunista utilitarista eszmékért lelkesedik; míg nem zsidó társadalmunk ideálja az altruizmus. Távol áll tőlem, hogy be ne ismerjem, miszerint ebben a csoportban is van elég utilitarista! Továbbá azt sem fogod megczáfolni akarni hogy a galíciai orosz és román zsidósági bevándorlás veszélyesebb a magyarságra, mint a chinai, japán bevándorlás és a néger szaporodás az amerikaiakra.

Ebben bizony van ethnographiai momentum és lehetetlen azt jónak mondani ha egy galicziai bevándorló fia olyan helyre kerül, ahol szellemi vezetés van reá bízva.

Minden igazságtalanságot perhorreskálók és kemény szavakat ejtettem már is azok előtt a kik jogtalanul és embertelenül szerzett jogot eltipornak és erőszakkal távolítják el a szigorló asztaltól vagy az iskolából a zsidó fiakat!

Azt azonban nem szeretném, ha főiskoláinkon nagyobb számmal volnának a zsidók! Azért a mérsékelt numerus claususnak ellene nem volnék a felvételeknél! Nehogy a most sokkal de sokkal vagyonosabb zsidóság túltengésbe kerüljön az intellektuális foglalkozás után járók között!

Őszinte nagyrabecsüléssel és szívélyes üdvözléssel
készséges híved
Lóczy Lajos

Ez az újabb baráti vallomás feltehetően válaszul íródott egy Goldziher-leveleire. Mire alapozta Lóczy a reményét Goldziher levelének olvastán, hogy „hosszabb

ülés, 1919. okt. 22., 68. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=274&layout=s; [utolsó letöltés: 2024. nov. 5.]); *Akadémiai Értesítő*, 1919. 284. Egy külföldi tanítványa szerint Goldziher lemondásának híre nagy visszhangot keltett nyugati akadémiai körökben, és 70. születésnapjának (1920. jún. 22.) ünneplése az egyetem és az Akadémia részéről (amelyről a napisajtó, ha itt-ott cenzúrázottan is, de részletesen beszámolt) ezt is hivatott volt ellensúlyozni – Yahuda, 1946. 227. „[...] ha tíz Goldziherünk lett volna, ha tíz magyar tudósunk lett volna olyan ismert, és súlyos neve a tudomány világában, mint Goldzihernek: akkor a tíz ilyen tudós megmentette volna Magyarországot attól, amit Trianon mért reánk.” – Magyar tudósok – munkájukról. *Világ*, 1920. okt. 12. 3.

⁸⁶ MTA KIK, GIL/26/02/12. A levélpapír fejléce itt is: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos.

vita nélkül is” megértik egymást? Nem tudjuk. Ez a levélváltás azonban már a numerus clausus körül forgott.⁸⁷ Említést érdemel, hogy Lóczy fia, ifj. Lóczy Lajos geológus (1891–1980) egy hónappal apja halála után hálás levélben üdvözölte Goldziher 70. születésnapja alkalmából.⁸⁸

V. Záró megjegyzések

A zsidó asszimiláció részleges sikerének tekinthető – Magyarországon és másutt – hogy minden derék antiszemita fönnttarthatott magának egy rugalmas kvótát, „nyitott számot” derék zsidókból, többnyire az ismeretségi köréből, akik kivételek voltak a szabály – a sztereotípiák, előítéletek és önkényes statisztikák hatálya – alól. Házi nyúlra – ha nem teng túl – nem lövünk. Ez a kvótarendszer úgyszólván az antiszemitizmus lelki higiéniájához tartozott.

„A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája” – ez a Pasteurtól származó mondás⁸⁹ jól kifejezte Goldziher viszonyát szülőföldjéhez.⁹⁰ A „tudomány in-

⁸⁷ Ld. fentebb, 65. lábjegyzet. A numerus clausus-szal kapcsolatos vitákhoz a pesti egyetem kairain (benne Kmoskó Mihály kulcsszerepéről is) ld. még N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988. 95–101.; Ormos, 2017. 202–205.

⁸⁸ „Méltóságod világraszóló kutatásai és mindenki által elismert önzetlen lángoló hazaszeretete hazánk első büszkeségei közé emelik; adja az Isten hogy még sokáig jó egészségben munkálkodhasson és alkothasson. Méltóságodhoz szerénységemet hála fűzi, mert midőn 1916ban Schweizből hazakerültem és Papp professzor mellett asszisztensi állást nyertem, mint Dékán, megválasztásom ellenzőivel szemben erős támaszom volt. Mély tisztelettel maradok készséges híve [...]” MTA KIK, GIL/26/03/01. A levél kelte: Balatonáracs, 1920. jún. 20.

⁸⁹ Louis Pasteur (1822–1895) francia kémikus, a mikrobiológia és immunológia egyik megalapítója 1871. januárjában (még a porosz–francia háború befejezése előtt) németellenes szitkozódások kíséretében küldte vissza a bonni egyetemtől 1868-ban kapott díszdoktorátusát. A Pasteur-intézet 1888. nov. 14-i megnyitásakor tartott beszédében mondotta: „Ha a tudománynak nincs is hazája, a tudósnak kell legyen hazája, s oda tartozik elkönyvelni azon hatást, melyet munkái a világban gyakorolhatnak.” („Si la science n’a pas de patrie, l’homme de science doit en avoir une, et c’est à elle qu’il doit reporter l’influence que ses travaux peuvent avoir dans le monde”; Vallery-Radot, René: *La vie de Pasteur*. Paris: Librairie Hachette, 1900. 657.) Pasteur számos hasonló értelmű, de egyszerűbb megfogalmazással élt az 1870-es évektől kezdve; a mondás rendszerint ilyen rövidített formában terjedt: „A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája” – vö. Vámbéry Ármin Mahler Edéhez intézett 1896. szept. 16-i keltezésű levelét, Rezsabek Nándor: *Az utolsó magyar polihisztor: Mahler Ede kronológus emlékezete*. Budapest: Aura, 2010. 76.; nem tudjuk mi volt a forrása Adynak, aki Ernest Renan és Marcelin Berthelot kémikus párbeszédéeként hozza elő ezt a mondást: Ady Endre: A szabad gondolat pápája (Párizsi levél). *Budapesti Napló*, 1907. március 29. A mondás tovább egyszerűsödött formája: „A tudománynak nincs hazája”.

⁹⁰ „Scholarship has no country, but the scholar does have his country” – ebben a formában idézi Somogyi József, Goldziher egyik utolsó jeles tanítványa a mondást mint Goldziher szavajárását – Somogyi, Joseph de: My Reminiscences of Ignace Goldziher. *The Muslim World*, 1961. 15–16.

ternacionalizmusa”⁹¹ helyett azonban – amit az első világháború szétzúzott – élete vége felé a tudományos kozmopolitizmus vádja lebegett a feje fölött a hazájában. Világhíre, itthonmaradása és patrióta érzülete semlegesítették ezt a vádat. Az emigrációhoz, amire fiatalabb fejjel számos alkalma és oka lett volna, akkor persze már végképp nem fülött a foga.

Goldziher az egyik klasszikus példája volt azon tudósoknak az asszimiláló zsidóság körében, akik erős és tiszta kettős kötésben – legjobb lelkiismeretük szerinti nehéz hűségben a magyarsághoz és a zsidósághoz – vitték az életüket és a pályájukat Magyarországon.⁹²

Hazák a magasban: a *létező* magyarságról és zsidóságról Goldzihernek persze megvolt a maga véleménye. „A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van hazája.” Goldzihernek volt hazája – sőt, még vallása is volt. Eredeti tudományos eszményeit azonban nem látta igazán megvalósíthatónak a hazájában, és főleg nem a saját vallási közegében. Az iszlámtudomány sokat köszönhet annak, hogy így gondolta.

Említettük, hogy Goldziher egyfajta kívülállóként, erős kritikával és lenézéssel kezelte hazájának akadémiai és egyéb elitjeit, ugyanakkor nem tért ki az ezen elittek felől érkező felkérések elől. Nem utasította el a neki felajánlott magas egyetemi-akadémiai pozíciókat sem, de a naplójában fenntartásokkal – és nem kevés önsajnálattal – beszél ezekről a stallumokról és az ezzel kapcsolatos gyötrelmeiről. Ennek az ambivalenciának vagy kognitív disszonanciának a feloldására érdekes stratégiát választott: nem róla szólnak a különféle pozíciók, kitüntetések és társadalmi megtiszteltetések; nem magának, hanem hitsorsosainak, *fajtájának* („törzsének”), a zsidóságnak szerez dicsőséget ezek elfogadásával.⁹³ Elsősorban persze a hazai zsidóságra gondolt, noha a „magyar zsidó” kategória az identitásának csak az egyik koncentrikus köre volt. Leveleiben itt-ott „túladunai”-ként,⁹⁴ naplójában

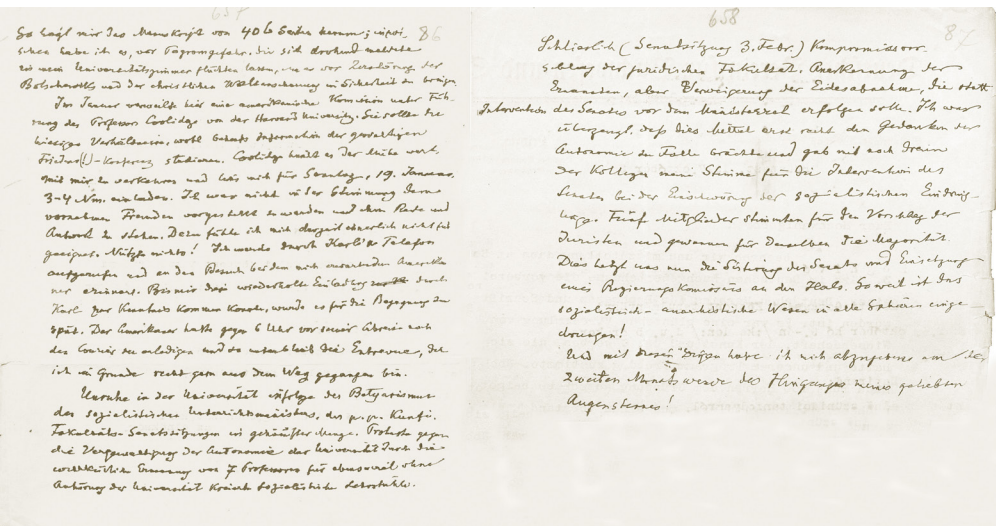
⁹¹ Goldziher, 1914.

⁹² A progresszív zsidóság nézőpontjából volt e hazafiság mögött egy mélyebb teológia és meggyőződés is – Magyarországon Kármán Mór volt ennek az apostola. Ld. Turán, 2023. 163–164., 209., 234–235.; Turán Tamás: Két nép, hetven nemzet. Nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmetörténetben és az ókori zsidó gondolkodásban. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között: A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest: Balassi Intézet, L’Harmattan Kiadó, 2013. 293–303. Dénes Iván Zoltán találó kifejezését használva (melyet a Marczali Henrikről szóló könyve címéül választott): a modern korban a „haza” ezen ideológia és érzület számára egyfajta „választott nemzet”. És hogy Goldziher identitásmátrixa ne legyen olyan egyszerű: volt egy harmadik lojalitása is, az iszlám és az iszlám világ felé.

⁹³ Turán, 2023. 71. „Stamm”, törzs: Goldziher, 1978. 180.; Goldziher, 1984. 220. Goldziher álláspontjának és identitásának összetettségéről a zsidósággal kapcsolatos „nép vagy vallás?” kérdéssel kapcsolatban, ld. Turán, 2023. 159–168.

⁹⁴ Ld. Goldziher főntebb közölt 1919. aug. 29-i levélfogalmazványát, továbbá Bánóczy Józsefhez 1889-ben írt levelét: „A zsidóság vallás, nem etnográfiai fogalom. Én túladunai magyar ember vagyok, ami nemzeti hozzátartozásomat illeti, – vallásra nézve zsidó” – idézi Heller

„székesfehérvári zsidó fiúként”⁹⁵ emlegeti és határozza meg magát. Hogy közelebbről mit jelentettek számára ezek a regionális identitások, nem tudjuk pontosan.⁹⁶ Az említett stratégiát – tekinthetjük a zsidó elit egy asszimilációs stratégiájának is – mindenképp a hazai zsidó egyenjogúsítás reménye fűtötte, és ennek a folyamatában nyert értelmet. Ahogyan ez a remény az 1880-as évektől kezdve az antiszemitizmus feléledésével repedezni kezdett,⁹⁷ úgy bizonytalanodott el Goldziher a közéleti-intézményi szerepvállalásaival kapcsolatban – és esett kétségbe időskorára, az első világháború idején és különösen az 1919-es forradalmi és „ellenforradalmi” időkben. Öregsége mellett ennek is szerepe volt abban, hogy 1919 augusztusában és októberében lemondott magas akadémiai és egyetemi tisztségeiről.

Goldziher Naplójának az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete tulajdonában lévő kézirata, 657–658. lapok. (A közölt szövegrész a 657. lap alján kezdődik.) – Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete engedélyével.

Bernát: Goldziher Ignác emlékezete. *Évkönyv, kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.* Budapest, 1932. 25.

⁹⁵ Goldziher, 1984. 279., 302.

⁹⁶ Nem tudunk itt kitérni természetesen a „dunántúliság” vagy a „pannon” identitás hagyományára és ezek jelentésére a magyar irodalomban és történetírásban (ld. pl. a *Limes c.* folyóirat 2007/4. számát). Nem érdektelen kérdés, hogy mit jelentett a „túladunaiság” Goldziher számára – de erről egyelőre csak feltételezésekkel élhetnénk.

⁹⁷ Történetek Goldziher antiszemita megnyilvánulásokat elleni fellépéseiről: Yahuda, 1946. 217–219.

FÜGGELÉK

Lóczy Lajos Pekár Gyulához, 1919. aug. 30:⁹⁸

Balaton Arács, 1919. VIII. 30

Kedves Barátom!

A Magyar Nemzeti Szövetség⁹⁹ és a Keresztény-Nemzeti Párt¹⁰⁰ nyomtatványait terjesztettem el a Balaton mellékén, Veszprémben és Zircen. Különösen a párt programját fogadják szívesen; csak a református gazdák ütődnek meg azon, hogy ők mint keresztények a nem-katholikusokkal egy kalap alatt legyenek. Jó volna erre nézve a címben vagy a szövegben megnyugtani őket.

A Magyar Nemzeti Szövetség iránt pedig némi bizalmatlanság emelkedik, hogy vajjon a zsidók nem fognak-e tömegesen belépni, ekkor az irányítást magukhoz ragadhatják. A Zsidósággal a dunántúli városokban, ahol most temérdeken vannak ők, a magyarság torkig van. Igyekezettek őket távol tartani a Szövetségtől!

Zirczen beszéltem Csajtay Ferivel¹⁰¹ a B. H.¹⁰² ügyében, kértem őt keressen fel Téged és Okolicsányi Zoltánt¹⁰³ hogy együtt megbeszéljétek miként lehetne a B. H. mostani szerkesztősége és gazdasági vezetőségének teljes mellőzésével a Ligára a B. H.-ot átvehetni! A jövő héten fenn lesz. Bárha ez mielőbb sikerülne, még a választások előtt, hogy a keresztény pártokat tömöríthetnők.

Kérlek buzgólkodjatok együtt ebben az ügyben.

Fiam Dr. Ifj. Lóczy Lajos egy. m. tanár IX 5 körül visszajön ide, ha valami izeneted volna hozzám kérlek légy szíves azt lakásunkra (VIII. Baross utca 28 VII.9) küldeni.

Szívélyes meleg üdvözléssel

készséges híved

Lóczy Lajos

NB. Kérek a M. N. Szövetség programjából és aláírási iratból még többet.¹⁰⁴

⁹⁸ OSzK Levelestár (a Pekár-hagyatékból, vö. föntebb, 47. láb.). A levélpapír fejléce itt is, mint a fentebb közölt Lóczy-leveleknél: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Elnök: Lóczy Lajos.

⁹⁹ Ez a szervezet – néhány hetes szervezési előkészítés után – 1919. szept. 7-én alakult meg, elnöke báró Perényi Zsigmond lett. 1921 júliusában ebbe a szervezetbe olvadt be a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája.

¹⁰⁰ A Keresztény Nemzeti Párt 1919. augusztus 30-án alakult meg; vezetői Friedrich István és Teleki Pál voltak.

¹⁰¹ Csajthay Ferenc (1862–1940) újságíró, 1917-től a Budapesti Hírlap helyettes főszerkesztője, 1925-től főszerkesztője.

¹⁰² Budapesti Hírlap – Rákosi Jenő tulajdonos-főszerkesztő liberális nacionalista lapja.

¹⁰³ Okolicsányi Zoltán (1861–1933) ügyvéd, a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája későbbi ügyvezető igazgatója.

¹⁰⁴ Az utolsó szót Lóczy valószínűleg törölte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

- Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE Egyetemi Levéltár, 8/a. 9. köt. 1904–1905. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1904-1905/?pg=0&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.)
- Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácsülési Jegyzőkönyvei, ELTE Egyetemi Levéltár, 8/a. 25. köt. 1919–1920. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1919-1920/?pg=4&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. nov. 5.)
- EKL Egyetemi Levéltár; 5.: Egyetemi ügyek kormánybiztosa és jogutódja iratai, 1. doboz – EÜK 12/1919; EÜK 87/1919; EÜK 122/1919; EÜK 354/1919
- Goldziher Ignác: Napló (Tagebuch) – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete
- Goldziher Ignác levele ismeretlen népbiztoshoz, OSzK Kézirattár, Levelestár
- Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és információs Központ, Keleti Gyűjtemény, Goldziher Ignác levelezése: GIL/26/02/10; GIL/26/02/11; GIL/26/02/12; GIL/26/02/13; GIL/26/03/01; GIL/16/21/38
- A Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya igazolóbizottságának iratai, 1919–1920; MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RAL 647/1919/III.; https://real-ms.mtak.hu/16524/1/RAL_1919_647_III_o.pdf
- MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 1478 – Összes-ülési jegyzőkönyvek, 1917–1920
- A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje az MDCCCCXIX—MDCCCCXX. tanév első és második felére (https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_EgyetemiTanrendek_1919_1-2/?pg=39&layout=s) (utolsó letöltés: 2024. okt. 14.)
- A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Hetedik akadémiai ülés. Negyedik összes ülés. 1919 augusztus 18-án. *Akadémiai Értesítő* 1919. 266–268.
- Ady Endre: A szabad gondolat pápája (Párizsi levél). *Budapesti Napló*. 1907. március 29.
- Az egyetem reformja. *Világ*, 1919. ápr. 2. 6.
- Bánóczy József: [Goldziher Ignácról.] *Egyenlőség*, 1921. nov. 19. 4.
- Deme Anna – Kádár Gábor: Antiszemita erőszak a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=137:antiszemita-erszak-a-polgari-forradalom-es-a-tanacskoztarsasag-idszakaban&catid=16:esetek. (utolsó letöltés: 2024. nov. 4.)

- Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022.
- Feketéné Cselényi Zsuzsanna: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakulásának körülményei és tevékenysége. *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*. Eger, 1984. 113–126.
- Fodor Sándor: A hebraisztika csúcsteljesítménye. In: Kertész Péter (szerk.): *A könyvek hídjai. Emlékfüzér Scheiber Sándorról*. Budapest: Urbis, 2005. 218–221.
- Goldziher, Ignaz: *Vorlesungen über den Islam*. Heidelberg: C. Winter, 1910.
- Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*. Fordította: Heller Bernát. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912.
- Goldziher Ignác: Válasz 'A háború és a tudósok szolidaritása' körkérdésre. *Magyar Figyelő*, 1914. 250–254.
- Goldziher, Ignaz: *Tagebuch*. Hrsg. Alexander Scheiber. Leiden: E. J. Brill, 1978.
- Goldziher Ignác: *Napló*. Fordította: Scheiber Sándorné Bernáth Livia, szerk. Scheiber Sándor. Budapest: Magvető, 1984.
- Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest: Osiris, 2012.
- Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. Budapest: a szerző kiadása, 1926.
- Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962/7–8. 613–619.
- Heller Bernát, "Goldziher Ignác emlékezete". *Évkönyv, kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*. Budapest, 1932. 7–33.
- Horváth Judit: Freudenberg Mária, Goldziher Ignác menyje. *Évkönyv, kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1983–1984*. Budapest, 1984. 194–199.
- Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője. *Budapesti Szemle*, 518–519. 1920. 127–161.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918–1919-ben. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmanyok#sdf footnote19sym (utolsó letöltés: 2024. nov. 4.)
- Komoróczy Géza: Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen. Nemzeti célok vagy tudományos kutatás. In: Bács Tamás – Dezső Tamás – Niederreiter Zoltán (szerk.): *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Történeti Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2011. 25–34.
- Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe (2000) – A pesti gettó falánál (2015)*. Budapest: Ab Ovo, 2016.
- Komoróczy Géza: *Ékirás és assziriológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?* Budapest: Kalligram, 2024.

- Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I.: Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2012.
- Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2012.
- Ladányi Andor: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseire. *Századok*, 1965/1–2. 152–171.
- Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4. 401–427.
- Lóczy Lajos: *A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1886.
- Lóczy, Louis (ed.): *A Geographical, Economic, and Social Survey of Hungary*. Budapest: Pátria, 1919.
- Magyar tudósok – munkájukról. *Világ*, 1920. okt. 12. 3.
- Marosi Sándor (szerk.): *Lóczy Lajos emlékkötet. A Lóczy Lajos születésének 150. évfordulójára rendezett akadémiai emlékülés előadásai*. Budapest: MTA FKK Földrajztudományi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2002
- N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Németh Gyula: Akadémiánk és a keleti filológia. *Budapesti Szemle*, 1928/611. 80–95.
- Németh Gyula: Goldziher's Jugend. *Acta Orientalia Hungarica*, 1950–51. 7–24.
- Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2017.
- Patai, Raphael: *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait*. Detroit: Wayne State University Press, 1987.
- Rezsabek Nándor: *Az utolsó magyar polihisztor: Mahler Ede kronológus emlékezete*. Budapest: Aura, 2010.
- Simon Róbert: *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest – Leiden: Library of the Hungarian Academy of Sciences – E. J. Brill, 1986.
- Simon Róbert: *Goldziher Ignác. (Vázlatok az emberről és a tudósról.)* Budapest: Osiris, 2000.
- Somogyi, Joseph de: My Reminiscences of Ignace Goldziher. *The Muslim World*, 1961. 5–17.
- Törvénytelen ülés 1919 május 14-én a direktórium alatt. *Földtani Közlöny*, 1919/1–12. 70–74.
- Turán Tamás: Két nép, hetven nemzet. Nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszméletörténetben és az ókori zsidó gondolkodásban. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között: A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és*

- kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban.* Budapest: Balassi Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2013. 273–313.
- Turán Tamás: *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist. Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety.* Berlin/Boston: De Gruyter – Oldenbourg, 2023.
- Turbucz Péter: Alexander Bernát politikai szerepértelmezései (1919–1923). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások.* Budapest: Ráció, 2020. 48–84.
- Turbucz Péter: Alexander Bernát és az egyetemi vizsgálatok: Az ELTE Egyetemi Levéltár „Alexander aktái” és védekező levelei tükrében. *Kellék*, 65. 2021. 167–188.
- Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás II.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 7–51.
- Yahuda, Abraham Shalom: *Jicchak Jehuda Goldziher: könyvtára, személyisége, tulajdonságai.* (1925) (héberül) In: Uő: *Ever va-Arav.* New York: Ogen, 1946. 205–228.

SUMMA

CSATA ZSOMBOR – PAPP Z. ATTILA*

Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében. Kutatási szakmai záróbeszámoló**

„The Institutionalization of Ethnic Economy among Hungarians in Romania and Slovakia” – Final Research Report

ABSTRACT: This research report explores the impact of ethnicity on economic cooperation and development in Transylvania, Romania, and Southern Slovakia. Data indicate a negative correlation between ethnic diversity and economic progress due to the disadvantaged socio-economic status of the minorities. Alongside enduring structural factors stemming from historical discrimination, the “opportunity horizon” of minority Hungarians is influenced by language skills, government policies on minority issues, and kin-state support from Hungary. The research further suggests that neoliberal market deregulation intensifies ethnic parallelism, adversely affecting overall welfare. It calls for a resource-based approach to inter-ethnic relations and for a stronger emphasis on (micro)economic arguments in ethnopolitics.

Keywords: ethno-linguistic diversity, economic development, marketization, inter-ethnic cooperation, Romania, Slovakia.

* Csata Zsombor a HUN-REN Társadalomkutató Központ Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, egyetemi docens a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Karán. E-mail: csata.zsombor@tk.hun-ren.hu; Papp Z. Attila a HUN-REN Társadalomkutató Központ Kisebbségkutató Intézetének kutatóprofesszora és igazgatója, a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének egyetemi tanára. E-mail: PappZ.Attila@tk.hun-ren.hu.

** A tanulmány elkészítését „Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében” című, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott kutatói program (pályázat száma: FK 125276) tette lehetővé.

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott, 2017 és 2024 között zajlott kutatásunk központi kérdése arra vonatkozott, hogy Erdélyben és a Felvidéken milyen szerepet játszik az etnicitás a gazdasági együttműködés irányításában, a gazdasági folyamatok regulációjában, a gazdaság fejlődésében. Az elmúlt évtizedek jelentős változásai – főképpen: a gazdasági globalizáció, az EU-csatlakozás révén megnyílt közös piac, a neoliberais kormányzati gazdaságpolitikák erősödése, a magyarországi kormányzat határon túli támogatáspolitikájának a megváltozása stb. – hogyan érintették a többség és a magyar kisebbség viszonyát a gazdaság területén, a gazdasági intézmények működtetésében, a hétköznapi gazdasági cselekvésekben: az együttműködést/integrációt vagy pedig az elszigetelődést/szegregációt erősítették? Ezeknek a változásoknak milyen jóléti hatásai voltak a kisebbségi magyarokra, javították vagy gyengítették-e a magyarok gazdasági pozícióit? Hogyan befolyásolták a gazdaság aggregált teljesítményét, fejlődését a magyarok által lakott régiókban?

1. Diverzitás, etnikai megosztottság és jólét

A kutatás során először azt a nemzetközi irodalomban is igen népszerű kérdést vizsgáltuk meg, hogy az etnikai sokféleség befolyásolja-e a gazdasági fejlettséget és a jólétet. Az elemzés során áttekintettük a „diverzitásirodalom” fontosabb politikatudományi, közgazdaságtani és gazdaságszociológiai elméleteit.¹ Az etnikai-nyelvi sokféleségnek/megosztottságnak a társadalom jólétére és a gazdaság fejlődésére nézve pozitív és negatív hatásai egyaránt lehetnek. Ezzel kapcsolatban rengeteg vizsgálatot végeztek szerte a világon, az eredmények viszont nem konkludensek, és gyakran szögesen ellentmondanak egymásnak. A hatás természetét általában az adott országra vagy régióra jellemző intézményi és regulációs környezet sajátosságaitól teszik függővé. A pozitív hatások között szokták emlegetni, hogy a sokféleség azért tesz jót a fejlődésnek, mert eltérő háttérű, tudású emberek jól kiegészítik egymást, általában pozitív szinergiák érvényesülnek – ez jó hatással van az innovációra és ezáltal a produktivitásra, tehát különösen azokban a gazdaságokban fejti ki a hatását, ahol dominálnak a magas hozzáadottértékű, kreatív iparágak. Egy másik előny az ún. rekreációs hatás, hogy például az európai vagy amerikai nagyvárosokban sokféle kultúra találkozik a művészetekben, a gasztronómiában stb. – itt „a változatosság gyönyörködtet” és az élmények „házhoz jönnek”. Ehhez viszont arra van szükség, hogy a „disszimiláns mások” rendszeresen találkozzanak, és együttműködjenek egymással az élet minél több területén. A negatív hatásokat hangsúlyozó elemzések viszont azzal érvelnek, hogy a nyelvi és etnikai sokszínűség növeli az együttműködés tranzakciós költségeit, amelynek egyszerre oka

¹ Csata Zsombor: Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 2019a/1. 37–80.

és következménye a csoportok közötti alacsonyabb bizalom. Minél nagyobb a diverzitás, az (ön)kormányzatok annál kevesebbet fordítanak a „produktív” közjavak (az oktatás, az egészségügy, közlekedési infrastruktúra stb.) finanszírozására, mert ehelyett az egyes etnikai-nyelvi csoportok sajátos igényeit kell kielégíteni – etnikai projekteket támogatnak még akkor is, ha a település aggregált jóléte szempontjából ez határozottan előnytelen.

A diverzitás és jólét összefüggéseit először Erdélyben, településszintű statisztikai adatokon vizsgáltuk meg. A diverzitásmutatók közül az etnikai polarizációs és frakcionalizációs indexet használtuk,² elkészítettük a régió diverzitástérképét, és megnéztük, hogy milyen hatása van a helyi fejlettségi indexre (Local Human Development Index – LHDI), a magánjavak termelésére, valamint a közösségi gazdálkodásra – mindezt úgy, hogy kontroll alatt tartjuk azokat a tényezőket, amelyekről korábbi elemzések alapján feltételeztük, hogy a maguk során szintén befolyásolják a település gazdasági fejlettségét/potenciálját.

Arra jutottunk, hogy Erdélyben a jólét kismértékben függ a községek, városok etnikai összetételétől. A kapcsolat azonban szignifikáns: azokon a településeken alacsonyabb az LHDI, ahol nagyobb arányban élnek hátrányosabb gazdasági helyzetű kisebbségek, elsősorban romák. Fontos eredmény viszont, hogy az etnikai sokféleség önmagában nincs sem negatív, sem pozitív kapcsolatban a humán fejlettség mértékével, a diverzitás számlájára írható jóléti eltérések kizárólag az egyes etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségekre vezethetők vissza. Az etnikailag megosztottabb települések relatív fejletlensége tehát nem magának az etnikai polarizációnak³ vagy frakcionalizációnak⁴ a szövődménye, hanem egyszerűen az etnikai kisebbségek – kiemelten a romák, kisebb mértékben a magyarok – hátrányosabb gazdasági helyzetét tükrözi. A települések aggregált jóléte tehát nem a sokféleség, hanem az egyenlőtlenségek csökkentésével növelhető.

A közelmúltban megjelent elemzések azt mutatják viszont, hogy az utóbbi időben az etnikumok közötti gazdasági egyenlőtlenségek nemhogy csökkentek volna,

² Az etnolingvisztikai sokféleség/diverzitás mérésére számos mutató létezik (polarizáció, fragmentáció, frakcionalizáció stb.), ezeknek a részletes bemutatását, illetve a választásaink indoklását lásd: Csata Zsombor: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 2019b./2. 44–48. Ami közös bennük, hogy kizárólag az egyes etnikai csoportok arányaival számolnak, az etnikumok közötti interakciók sűrűségéről – hogy mennyire gyakori és intenzív a kapcsolattartás az egyes etnikumok között – semmit nem mondanak. Ezért volt fontos, hogy a statisztikai adatok elemzését kérdőíves felmérések eredményeivel és kvalitatív módszerekkel, esettanulmányokkal is kiegészítsük.

³ Csata, 2019b.; Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu Amy H.: Ethnic Polarization and Human Development: The Conditional Effects of Minority Language Recognition. *Studies in Comparative International Development*, 2023b, 58, 79–102.

⁴ Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu, Amy H. – Young, Ariel P.: The economic effects of the territoriality principle. Evidence from Transylvania, Romania. *Language Problems and Language Planning*, 45(2) 2021. 165–187.

hanem inkább növekedtek. A romák többsége legfeljebb a másodlagos munkaerőpiacon, rosszul fizetett, alkalmi állást talál magának, ezért a társadalom perifériáján, rendkívül kiszolgáltatott helyzetben, mélyszegénységben és ebből fakadóan szegregáltan él.⁵ A romákhoz képest⁶ összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak az erdélyi magyarok, de nekik is romlanak a társadalmi pozícióik, és a relatív jövedelmi hátrányuk is növekszik.

A korábbi elemzésekben szinte konszenzusos a vélemény, hogy az erdélyi magyarok gazdasági hátrányának elsősorban strukturális okai vannak, amely a kisebbségek – főként az 1989-es rendszerváltás előtti, rejtett vagy nyílt – diszkriminációjának a szövődménye-maradványa. Ezzel az érveléssel nehéz vitatkozni, és a kutatásnak nem is volt célja a strukturális egyenlőtlenségek további feltárása/magyarázata – egyetlen helyen vittük tovább ezt a kutatási hagyományt: amikor az etnikailag leginkább polarizált városokban (Marosvásárhely és Szatmárnémeti) az intézményvezetők és köztisztviselők vagyonynyilatkozatait elemeztük.⁷ A marosvásárhelyi adatokon az látszik, hogy a magyarok drasztikusan alulreprezentáltak a közintézmények vezetésében: miközben a város 42 százaléka magyar, a vezetők körében az arányuk 15-20 százalék között van.⁸ Ráadásul a stratégiaileg kevésbé fontos ágazatokban vannak jelen nagyobb számban, ahol az átlagbérek is alacsonyabbak: a szociális szolgáltatásokban, a kulturális intézményekben, az oktatásban stb. Ez magyarázza azt a 15 százalékos bérhátrányt is, ami a magyar vezetőkre és köztisztviselőkre általában jellemző a románokhoz képest. A tőkejövödelmek esetében az etnikai különbségek még ennél is nagyobbak.

Ebben a kutatásban azonban nem az egyenlőtlenség és a mögötte húzódo strukturális okok árnyaltabb feltárása volt a cél. Inkább arra voltunk kíváncsiak, hogy a felvezetőben említett változások – a gazdasági globalizáció, az EU-csatlakozás révén megnyílt közös piac, a neoliberális kormányzati gazdaságpolitikák erősödése, a magyarországi kormányzat határon túli támogatáspolitikájának a megváltozása stb. – hogyan alakítják, formálják a kisebbségi magyarok boldogulási lehetőségeit. Ezzel kapcsolatban konkrétan azt feltételeztük, hogy a gazdaságban is egyre inkább intézményesülő etnikai párhuzamosság beszűkíti a kisebbségi magyarok lehetőséghorizontját, ami hozzájárul a relatív gazdasági hátrányuk fennmaradásához, illetve növekedéséhez. A kutatás további fázisaiban tehát azt vizsgáltuk meg,

⁵ Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017/1, 81–104.

⁶ A kutatásban – a tervnek megfelelően – elsősorban a kisebbségi magyarokkal foglalkoztunk, a romák és más etnikai kisebbségek pozíciójára, helyzetére csak érintőlegesen utalunk.

⁷ Csata Zsombor – Papp Z. Attila: *A Maros megyei közigazgatási elit jövedelmi és anyagi helyzetének elemzése a vagyonynyilatkozatok alapján*. 2024c. Kézirat.

⁸ Romániában Európa-szerte az egyik legszigorúbb vagyonynyilatkozattételi kötelezettségi törvény van érvényben – Marosvásárhelyen több mint 3000 közhivatali, iskolai, kórházi vezető és tisztviselő vagyonynyilatkozatait dolgoztuk fel. A személyek etnikai hovatartozását névelemzés alapján állapítottuk meg, innen a – teljes körű vizsgálatoknál szokatlanul nagy – konfidencia-intervallum.

hogy mi magyarázza a párhuzamosság/szegregáció/enklavizáció erősödését, és hogy ez miképpen hat egyrészt a magyarok relatív gazdasági helyzetére/pozícióira, másrészt a magyarok által lakott régiók gazdasági fejlődésére.

2. A kisebbségi magyarok gazdasági-jóléti lehetőségstruktúráinak elemzése

A lehetőségstruktúrák változásának a környezetét az etnopolitikai elemzésekből kölcsönzött „kvadrátikus nexus” dimenzióiban ragadtuk meg,⁹ melynek elemei: 1. a kisebbségi magyarok sajátos erőforrásai; 2. az országos (romániai, szlovákiai) nyelvi-etnikai kormányzás intézményi sajátosságai; 3. a magyarországi kormányzat határon túli nemzet- és támogatáspolitikája; 4. a globális/transznacionális dereguláció, a közös EU-s piac és a marketizáció jelentette új intézményi feltételek/lehetőségek. Az alábbiakban ezeket a dimenziókat és a hozzájuk kapcsolódó eredményeket mutatjuk be.

2.1. A kisebbségi magyarok sajátos erőforrásai

A kisebbségi magyarok sajátos erőforrásai közül kiemelten a nyelvtudással (humán tőke) és érintőlegesen a kapcsolatokkal (társadalmi tőke) foglalkoztunk.¹⁰ Először is kimutattuk, hogy a többségi nyelvtudás hiánya vagy nem megfelelő szintje – ceteris paribus – bérhátránnyal jár mind a felvidéki, mind pedig az erdélyi magyarok körében.¹¹ Ennek az érvelésnek a része, hogy akik nem tudnak elég jól románul/szlovákul, azok olyan munkahelyeken dolgoznak, ahol nagyobb a magyarok aránya – ezek a munkahelyek pedig általában rosszabbul fizetnek.¹² Harmadrészt a nyelvtudás a munka világán kívül is erősen összefügg a kapcsolatok etnikai szegmentáltságával: akik nem boldogulnak megfelelően a többségi nyelvvel, azoknak

⁹ Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press, 1996; Smith, David J.: Framing the national question in Central and Eastern Europe: A quadratic nexus? *The Global Review of Ethnopolitics*, 2002, 2(1), 3–16.

¹⁰ Hogy miért kap a nyelvtudás és a nyelvi reguláció kiemelt fontosságot, azt a 4. dimenzió (2.4. pont) részletezzük.

¹¹ Csata, 2019a.; Csata Zsombor: Gazdaság. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2020a, 169–201.; Csata Zsombor – Sándor Zsolt: A nyelvtudás, jövedelem és nyelvhasználat a kisebbségi magyarok körében – egy szociológiai felmérés eredményei. *Kárpát-Haza Szemle*, 2022/2. 28–40.

¹² Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2020b/1, 21–32.; Csata Zsombor – Péti Márton – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Sándor Zsolt: The income effects of minority co-ethnic employment: the case of Hungarians in central and Eastern Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(16), 2023c. 4192–4214.

nincsenek olyan román/szlovák ismerősei, barátai, akivel együtt szórakozni vagy vendégségbe jár, de még kevésbé olyanok, akiknek a segítségére számíthat például a hivatalos ügyintézésben vagy ha pénzkölcsönre van szüksége – tehát a mindennapi boldogulásban.¹³ A nem megfelelő román/szlovák nyelvtudás tehát közvetlenül is és közvetetten is – az etnikailag zárványos kapcsolatok mentén – negatívan befolyásolja a kisebbségi magyarok jóléti esélyeit. Ezekben az elemzésekben azt nyomatékosítjuk, hogy az etnikumközi viszonyoknak nemcsak a szimbolikus vonatkozásai fontosak – mint ahogy azt az elmúlt harminc évben a nacionalizmus-kutatások árnyékában a főáramhoz tartozó etnopolitikai, antropológiai és szociálpszichológiai elemzések hangsúlyozták –, hanem az instrumentális-ökonomiai vonatkozások is, amelyek elsősorban a nyelvi aszimmetriák intézményesültségére vezethetők vissza.¹⁴

Ugyan eredetileg nem terveztük, de mivel a nyelvtudás és a nyelvi kormányzás jelentősége a kutatás során felértékelődött, egy mellékszálon azt is megvizsgáltuk, hogy mi magyarázza a kisebbségi magyarok romló szlovák-, illetve román-tudását¹⁵. Chiswick és Miller¹⁶ szerint a többségi nyelv ismeretét három tényező határozza meg: a nyelvi kitettség (beleértve a média-, illetve a digitális kitettséget), a nyelvtanulás hatékonysága és a nyelvtanuláshoz kapcsolódó ösztönzők, motivációk. Az erdélyi magyarokra vonatkozóan ezekkel kapcsolatban az alábbi következtetésekre jutottunk: 1a. a magyar népesség tömbösödésével és az etnikailag integrált intézmények számának növekedésével egyre alacsonyabb a személyes kitettség, csökken a szemtől szembeni (face-to-face) román–magyar interakciók sűrűsége; 1b. a műholdas televíziózással és az internet elterjedésével a médiatérben is csökken a román nyelv használata; 2. az intézményes románoktatás hatékonysága nagyon alacsony, és bár történtek pozitív változások, a korszerűsítéssel állandó lemaradásban van; az első és második okok miatt a román nyelv megtanulása egyre nagyobb egyéni erőfeszítést igényel; 3. Az európai, transznacionális munkapiacra való belépés miatt jelentősen szélesedtek a boldogulási lehetőségstruktúrák, megnövekedett a mobilitás, ami a nemzetközi nyelvek gazdasági felértékelődését, a nemzeti nyelvek leértékelődését eredményezi. Az előbbieket aggregált hatásaként – nagyobb erőfeszítés, kisebb várható komparatív előnyök – csökken a motiváció is a román nyelv megtanulására. Ezt láthatóan nem képes ellensúlyozni az a fenyegetettség, hogy a magyarok rosszabb állásokban és relatíve alacsonyabb fizetésért lesznek kénytelenek dolgozni, ha a romániai munkaerőpiacon maradnak.¹⁷

¹³ Csata, 2020a.

¹⁴ Ezt az okfejtést a 3. pontnál részletesebben is bemutatjuk.

¹⁵ Csata, 2019a.; Csata, 2020a.

¹⁶ Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. London: Routledge, 2007.

¹⁷ Csata, 2020a. 192–193.

Mivel a transznacionális hatások jelentőségének az eddigi kutatások nem szenteltek kellő figyelmet, az említett tényezők közül egy külön tanulmányban vizsgáltuk meg a médiatér változását (1b. pont), és annak a következményeit a kisebbségi magyarok nyelvtudására nézve.¹⁸ Két korábbi ifjúsági felmérést felhasználva (Mozaik 2001 és Genesys 2015) azt találtuk, hogy a vizsgálatok között eltelt tizenöt évben – először a műholdas televíziózás, majd az internet elterjedése nyomán – a magyarországi média fogyasztása gyors ütemben nőtt, a román/szlovák nyelvű média fogyasztása pedig ugyanolyan mértékben csökkent. Ezzel párhuzamosan látványosan romlott a határon túli magyarok többségi nyelvtudása.¹⁹ Egy komplexebb statisztikai eljárás segítségével a tanulmányban kimutattuk, hogy a két jelenség között *ceteris paribus* nagyon szoros kapcsolat és kétirányú kauzalitás létezik. (1) A magyarországi média könnyebb elérhetősége azt jelenti, hogy a magyarok kevesebb államnyelvű médiát fogyasztanak, ami viszont alacsony szintű államnyelvtudást eredményez – azaz egy exogén expozíciós mechanizmus révén; és (2) a gyengébb államnyelvtudással rendelkező határon túli magyarok a magyar nyelvű média fogyasztását választják – azaz egy endogén szelekciós mechanizmus révén.

A transznacionalitás növekvő jelentőségéről szól, és már csak emiatt sem zárhatjuk le a nyelvtudás és az etnikai párhuzamosság gazdasági intézményesülésének a témáját úgy, hogy ne ejtsünk szót a nemzetközi nyelvek – különösen az angol – mint közvetítő nyelv (*lingua franca*) szerepéről az etnikumközi együttműködés alakulásában. A projekt keretében gyűjtött adatok megerősítik azokat a korábbi megfigyeléseket,²⁰ miszerint az államnyelv ismeretének a romlásával párhuzamosan látványosan nőtt az angol nyelvet beszélők és használók aránya, különösen a fiatalok körében, és egyelőre elszórtan ugyan, de egyre többen használják a többség-kisebbség közötti mindennapi interakciókban, különösen az online térben. De a gazdaságban is, kiemelten azokban az ágazatokban, ahol nemzetközi ügyfelekkel dolgoznak – az általunk behatóbban vizsgált IT szektorban különösen. Ennek etnopolitikai szempontból azért van óriási jelentősége, mert a *lingua franca* használata megszünteti a többségi és a kisebbségi nyelvek közötti viszony egészségtelen aszimmetriáját – nyelvgazdasági értelemben: megoldja a nyelvi igazságosságához kapcsolódó disztribúciós problémák nagy részét. Tehát nemcsak amiatt van bizonyítottan pozitív hatással a gazdasági fejlődésre, mert az angol segít jobban rákapcsolódni a globálisan artikulálódó gazdasági lehetőségekre, hanem mert ösztönzi

¹⁸ Csata Zsombor – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Papp Z. Attila: Linguistic diversity in media and state language proficiencies: Evidence from Hungarian minority regions in central-Eastern Europe. *Regional & Federal Studies*, , 34(4), 2023a, 473–498.

¹⁹ Csata, 2020a.

²⁰ Ld. pl. Csata Zsombor: Linguistic justice and English as a *lingua franca* from a minority perspective. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 2016, 9, 83–93.

az etnikumközi együttműködést azáltal, hogy leveszi róla a nyelvi feszültséget.²¹ Ennek kapcsán a multinacionális cégeknél dolgozó magyar munkavállalók például arról számoltak be, hogy az angol mint harmadik, közvetítő nyelv szervezeti bevezetésével a román nyelvtudásra vonatkozó nyelvi elvárások csökkentek a többségi munkavállalók részéről, ritkább a nyelvi rendőrködés, egyre megengedőbbek és közönyösebbek azokkal szemben, akik nyelvtani hibákat követnek el. Összességében: a nyelvtudáshoz – beleértve a többségi nyelv ismeretét – pragmatikusabban és instrumentálisabban viszonyulnak, az etnikumközi kommunikációban a szimbolizmus jelentősége csökkent, ezzel együtt a vele járó hatalmi aszimmetriák is – amelyek a kisebbségi anyanyelvűeket hátrányosan érintették.

Bár számos vonatkozását a projekt keretében megjelent tanulmányokban is érintettük²² – ezzel a kérdéssel még garantáltan foglalkozni fogunk a jövőben, mert az etnolingvisztikai sokféleség és a gazdaság összefüggésének ez az egyik legizgalmasabb területe (már csak annak köszönhetően is, hogy ezekbe az országokba – Szlovákiába és Romániába – egyre több külföldi bevándorló érkezik), aminek köszönhetően olyan területeken és nyelvi regiszterekben is használatossá válik az angol, ahol korábban nem volt természetes, életidegennek hatott – és főként: diszfunkcionális volt. Ez a nyelvi menedzsment/kormányzás teljesen új és progresszív kihívásait, lehetőségeit nyitja meg a kisebbségi magyarok számára is, amelynek a vizsgálata kutatói szempontból is rendkívül izgalmas feladat

2.2. A nyelvi-etnikai kormányzás intézményi sajátosságai – aszimmetrikus nyelvi rezsím és etnikai párhuzamosságok a gazdaságban

Az imént már említettük, hogy a nyelvtudásnak és a nyelvhasználatnak a szimbolikus (elsősorban a társadalmi elismertséggel kapcsolatos) és az instrumentális (nyelvismeretből fakadó előnyök/hátrányok) vonatkozásai egyaránt fontosak a gazdasági fejlődés és a jólét szempontjából.²³ Ezt nyomatékosította az az elemzésünk is, amiben a közigazgatási nyelvpolitika gazdasági hatásait vizsgáltuk²⁴ – amit ezúttal nemcsak Erdélyre, hanem Románia egészére elvégeztünk. Konkrétan azt néztük meg, hogy vannak-e jóléti következményei a kisebbségi nyelvek hivatalos elismerésének.

²¹ Ezzel kapcsolatban lásd a projekt keretében is gyakori szerzőtársunk, Amy H. Liu könyvét: Liu, 2015.

²² Csata, 2020b.; Csata Zsombor: Marketizáció és etnikai szegregáció a gazdaságban – magyar példák Erdélyből. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet–Kalligram, 2022, 246–269.

²³ Grin, François: Reflections on language as a vehicle of economic value. In: *Language, policy and territory: A festschrift for Colin H. Williams*. Cham: Springer International Publishing, 2022, 81–96.

²⁴ Csata, 2023b.

A romániai nyelvtörvényi szabályozás módszertanilag egy kvázi kísérleti designra ad lehetőséget, hiszen a kisebbségi nyelveket azokon a településeken és megyékben lehet hivatalosan használni, ahol a kisebbséghez tartozó lakosság aránya meghaladja a 20%-ot. A települési szintű statisztikai adatok felhasználásával azt találtuk, hogy azokon a területeken, ahol csak a román nyelvet ismerik el, az etnikai sokszínűség negatív hatással van a fejlődésre.²⁵ Ez a hatás azonban nem érvényesül azokon a településeken, ahol a kisebbség nyelvét is lehet használni az ügyintézésben. Az eredmények azt sugallják tehát, hogy a százalékarány-küszöb további csökkentése elősegítheti a fejlődést, és pozitív aggregált jóléti hatásokat eredményezhet. Érvelésünk szerint a kisebbségi nyelvek elismerése társadalmi bizalmat épít, és megkönnyíti a gazdasági együttműködést. Korábbi megállapításunkat erősíti tehát az, hogy a kisebbségi nyelvek elismerésének nemcsak szimbolikus (nempiaci) tétje van, hanem gazdasági megfontolásokból is érdemes szimmetrikusabb nyelvi rezsimeket működtetni.

A többnyelvűség intézményesítésének viszont költségei is vannak – a kisebbségi nyelvpolitikák allokációs szempontú (költséghatékonyságra vonatkozó) elemzéséhez²⁶ tehát a bemeneti (input) oldalt is meg kell vizsgálni. Erre tettünk kísérletet abban a tanulmányban,²⁷ amely azt próbálta megbecsülni, hogy mennyi pénzébe kerül a kétnyelvűsítés azoknak az önkormányzatoknak, ahol a kisebbségek aránya meghaladja a 20%-ot, és emiatt a törvényi kötelezettségüknek eleget téve biztosítaniuk kell a kisebbségi nyelv használatát a közhivatalokban, a feliratozásban stb. Az elemzésből kiderült, hogy ezek a költségek ugyan nem triviálisak (különösen a munkaórában könyvelt humán erőforráshoz kapcsolódó költségek, leginkább a fordítás, a kétnyelvű kommunikációs felületek folyamatos karbantartása, frissítése esetében stb.), de egyéb, a kommunális infrastruktúra működtetéséhez szükséges kiadásokhoz képest nagyságrendileg jóval kisebbek. Eredményeink tehát egybevágóak a korábbi, iránymutató nyelv gazdaságtani elemzések következtetéseivel, miszerint allokatív dimenzióban²⁸ ezek a költségek a várható hasznokhoz képest nem jelentősek²⁹, és hogy a probléma a disztributív oldalon van. Ti. hogy

²⁵ A fejlettséget, ugyanúgy, mint korábban, a Local Human Development Index-el (LHDI) mértük.

²⁶ Az allokációs szempont arra vonatkozik, hogy egy nyelvpolitikai intézkedéscsomagnak milyen a hatékonysága és eredményessége egy másikhoz képest.

²⁷ Horváth István – Csata Zsombor – Székely István Gergő: Utilizarea limbii materne la nivelul unităților administrative locale. Estimare costuri – Studii de Atelier. *Cercetarea Minorităților Naționale Din România (Nr. 68)*. Cluj Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2019.

²⁸ Grin, François – Vaillancourt, François: *The cost-effectiveness evaluation of minority language policies: Case studies on Wales, Ireland and the Basque Country*. Flensburg: ECMI, 1999.

²⁹ Kérdés persze, hogy ezek a költségek mennyivel növekednének, ha a kétnyelvűsítés egy további szintet lépne a szimmetria irányába – pl. ha bevezetnék a kisebbségi nyelv oktatását

ezeket a költségeket az önkormányzatoknak a saját költségvetésükből kell kigazdálkodniuk, ebben a vonatkozásban pedig komparatív hátrányba kerülnek azokhoz képest, amelyeknek nincsenek ilyen típusú költségei – és ezt az összeget tehát felhasználhatják más, fejlesztési célokra. A megoldást a kétnyelvűsítés költségeinek a központi/kormányzati költségvetés általi finanszírozása jelentené – ahogy az más, hasonló helyzetben levő országokban is történik (Kanada, Svájc stb.) –, különben a méltányosság, a „nyelvi igazságosság” emberjogi elve sérül.

Ezek az eredmények tehát megerősítették az előző tanulmányunkban³⁰ megfogalmazott sejtéseinket, miszerint a magyar nyelv használatának a biztosítása az ügyintézésben – vagy etnopolitikai terminusokban fogalmazva: a területi elv érvényesítése a nyelvi kormányzásban – pozitív hatással lehet a fejlődésre, mert növeli a kisebbségi csoportok elégedettségét, önbizalmát, a polgári lojalitásokat, és a csoportközi bizalmat is, ami ösztönzi a gazdasági együttműködést, és ezáltal pozitív aggregált jóléti hatásokat generál. Különösen igaz ez azokon a településeken, ahol a magyarok és a románok aránya nagyjából 50-50 százalék, s ezt a magyarok komolyabb civil/politikai felhatalmazásként élik meg anélkül, hogy a románok számára ez mérhető hátrányt eredményezne.

Más a helyzet viszont azokon a településeken/régiókban, ahol a magyarok jelentős többségben vannak, arányuk meghaladja a 75-80 százalékot, így a Székelyföldön és Partium magyar többségű régióiban. Itt szinte bármelyik gazdasági mutatót is nézzük, a gazdaság teljesítménye elmarad az erdélyi, de gyakran a romániai átlagtól is. Lényegesen kisebb az egy főre jutó GDP,³¹ alacsonyabb a vállalkozássűrűség és azok termelékenysége,³² kisebbek és lassabban nőnek az átlagkeresetek,³³ kevesebb lakossági és a vállalati hitel kerül kihelyezésre,³⁴ és a külföldi befektetések mintha befékeznének a nyelvi határnál.³⁵ Az elemzésből az derül ki, hogy ezekben a régiókban a magyar hivatalos nyelvként való elismerése ceteris paribus nem jár jóléti előnyökkel – nincs számottevő „hozzáadott értéke”.³⁶ Ennek

a román osztályokban is.

³⁰ Csata, 2019a.

³¹ Barna Gergő – Kapitány Balázs: 2017-ben Erdély hét megyéjében haladta meg a GDP növekedése az országos átlagot. *Magyar Kisebbség*, 2020. 1–2. 12–20.

³² Csata István – Csata Zsombor: Cégaktivitás Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020, 24(91–92), 36–52.

³³ Lukács Andrea: Növekvő foglalkoztatottság, csökkenő reálkereset. *erdélystat.ro*, 2022. Szeptember 15., <https://statistikak.erdelystat.ro/cikkek/novekvo-foglalkoztatottsag-csokkeno-realkereset/103> (Utolsó letöltés: 2024. június 6.)

³⁴ Csata Zsombor – Püsök Melinda: Lakossági hitelek és betétek alakulása Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2021/24. (91–92), 100–113.

³⁵ Csiki Ottó: A külföldi működőtőke jelentősége Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 84–99.

³⁶ Csata et al., 2021.

oka valószínűleg az, hogy ezekben a régiókban a nyelvi regiszterek többségében a jelöletlen nyelv egyébként is a magyar.

A székelyföldi gazdaság relatív és egyre növekvő elmaradottságának a magyarázatában – az önkormányzatiság erősödésével és az EU-s források közvetlen lehívásának a lehetőségével – csökkent annak az egyébként máig vitathatatlan érvnek a nyomatéka, miszerint a központi kormányzati erőforrásokból/beruházásokból a székelyföldi magyarok arányukon alul részesülnek. Ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban találkozunk olyan magyarázatokkal, amelyek a lassúbb fejlődést a régió enklavizációjával, gazdasági szegregációjával magyarázzák. Ezeket tipikusan két okra vezetik vissza: 1. romlik a magyarok román nyelvtudása, és ezzel együtt annak az esélye is, hogy a nyelvi határokon átnyúló eredményesebb/előnyösebb együttműködést alakítsanak ki, legyen szó munkavállalásról, vállalkozók esetében a partnerségről, vagy akár a mindennapi boldogulásról; 2. különösen a 2010 után megnövekedett magyarországi kormányzati támogatások „elkényelmesítik” a székelyföldi magyarokat, akik ezáltal egyfajta „járadékosként” elveszítik a versenyképességüket a romániai piacon (a nemzetközieskről nem is beszélve). A nyelvtudás szerepét az 1., illetve a 4. dimenzióban, a magyarországi támogatások hatásait pedig a következő pontban tárgyaljuk részletesen.

2.3. A magyarországi támogatások szerepe az etnikai gazdaság intézményesülésében

A korábbiakban a kutatásnak azt a tételmondatát fejtettük ki részletesen, hogy Erdélyben és a Felvidéken az aszimmetrikus nyelvi kormányzás okozta feszültségek, valamint a romló többségi nyelvtudás egyaránt nehezíti az etnikumok közötti zavartalan együttműködést, és erősíti az intézményi párhuzamosságot a gazdaságban, aminek többnyire negatív jóléti hatásai vannak. A tágabb szakmai nyilvánosságban régebb óta jelen van egy másik narratíva is, ami ezeket az enklavizációs aggodalmakat erősíti: hogy a határon túliaknak juttatott, egészen 2020-ig folyamatosan növekvő magyarországi kormányzati támogatások nemcsak az etnikai alapú intézményi párhuzamosságok növekedéséhez járulnak hozzá, hanem a kisebbségi magyar gazdasági szereplők elszigetelődését is erősítik a romániai/szlovákiai piacon, illetve a versenyképességüket is rombolják azzal, hogy ezekhez a támogatásokhoz egyfajta érdemtelen járadékként jutnak hozzá. Bár az eredeti tervben nem szerepelt – mivel ezek a hangok a projekt időtartama alatt tovább erősödtek nemcsak a magyar, hanem egyre inkább a román és a szlovák médiában is –, szükségesnek láttuk jobban utána menni a kérdésnek.³⁷ Mivel a civileknek, a kulturális intézményeknek és az egyházaknak juttatott támogatások története és rendszere nagyon

³⁷ Így a Csata, 2019b. és a Csata, 2020a. tanulmányokban csak felületesebben tárgyalt problémakört egy frissebb, megjelenés alatt levő elemzésben jártuk körül: Csata Zsombor – Waterbury, Myra: Economic Development as a Kin-State Strategy: The Case of Hungary and the Hungarian Minority Communities. In: *Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024. (Megjelenés alatt.)

alaposan dokumentált,³⁸ illetve relatíve kevesebb közvetett gazdasági ügyletet generál, mi elsősorban a gazdaságfejlesztési támogatásokra koncentráltunk, és egy tágabb regionális és összehasonlító kontextusba helyezve két témakört érintettünk: 1. hogyan változott meg a 2010 utáni magyar kormányzat narratívája a határon túli magyaroknak juttatott gazdaságfejlesztési támogatások rendeltetését illetően – és ezzel összhangban hogyan alakult át a támogatáspolitikai intézményi rendszere és annak gyakorlata; 2. egy előzetes értékelést készítettünk ezeknek a programoknak a megvalósításáról, valamint arról, hogy ezek hogyan befolyásolhatják a magyar kisebbségek társadalmi-gazdasági helyzetét és lehetőségeit a Kárpát-medencében. Az elemzéshez dokumentum- és sajtóelemzést végeztünk, valamint egyéni interjúkat készítettünk a támogatáspolitikai fontos szereplőivel (a politikai döntéshozókkal, a pályázató/pályázattíró cégek vezetőivel, a kedvezményezettekkel stb.).

Az első témakörhöz kapcsolódóan azt vettük észre, hogy 2016 tájékán a kormányzat részéről jelentős retorikai változás következett be a gazdaságfejlesztési programok rendeltetését illetően. A korai projektek körüli diskurzus kölcsönösebb hangvételű volt, a magyar kisebbségi közösségeket és a szomszédos államokat *partnereknek* tekintette egy Magyarország-központú, de közös kelet-közép európai gazdasági tér fejlesztésében (exportpiac a magyar termékeknek stb.), amihez elsősorban az uniós, illetve a helyi erőforrások jelentették az anyagi fedezetet. Idővel azonban, ahogy Magyarország pénzügyi helyzete javult, és a Fidesz politikai ambíciói növekedtek, a magyar kormány lesz ezeknek a fejlesztési programoknak a fő finanszírozója. A partnerség gondolatát egyre inkább a *paternalista gondoskodás* diskurzusa váltja fel, melynek az alapja annak a hangsúlyozása, hogy a kisebbségi magyar közösségek a saját államaik asszimilációs politikái és a relatíve rossz/romló gazdasági körülményei miatt veszélyben vannak – a támogatáspolitikát tehát a demográfiai fogyás és az elvándorlás megszüntetésének/fékezésének a szolgálatába kell állítani.³⁹

Ez a váltás a gyakorlatban is megtörtént. A 2010-es évek elején leginkább a transznacionális, ezen belül pedig kiemelten a magyar–magyar együttműködés fejlesztését szorgalmazták (például üzleti hálózatok, vállalkozásfejlesztési központok létrehozásával-működtetésével) – ezek egyébként összhangban voltak a nagyobb magyarországi cégek piacközpontú, üzleti fókuszú törekvéseivel is,

³⁸ Bárdi Nándor: Közeli távolság: Magyarország és a határon túli magyarok viszonyairól. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 2020, 311–370.; Zakariás Ildikó: *Jótékony nemzet: Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligramm, 2018; Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész). *Regio*, 2020a/1. 171–221.; Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész). *Regio*, 2020b/2. 143–168.

³⁹ A nemzeti szolidaritáson alapuló segítség/jótékonykodás diskurzusainak és gyakorlatainak, romantizáló és civilizatorikus vonatkozásainak kiváló elemzését nyújtja Zakariás, 2018.

amelyek leányvállalatokkal rendelkeztek a szomszédos országokban. 2015 után azonban jelentősen növelték a támogatási keretösszegeket, és egyre inkább olyan kiírásokat hirdettek meg, amelyek kifejezetten a határon túli magyarok *segítését* tűzték ki célul, ezzel együtt a hangsúly a szoft vonatkozásokról (képzés, networking) áttevődik a kisebb méretű, családi vagy kisvállalkozások létrehozásának és bővítésének a támogatására, beleértve a termelőkapacításokat is (így ingatlanok, eszközök vásárlását). Ez az irányváltás tehát a gazdasági támogatás rendszerét inkább a politikai és társadalmi status quo fenntartásának, semmint a fejlesztésének az instrumentumaként használja. Etnikailag pedig exkluzívabb, mert irányvonalában és gyakorlatában egyaránt egy bizonyos típusú magyar „kultúrát”, magyar archetípusot helyez a középpontba (például hangsúlyosan a mezőgazdaságot, a vidéki családi gazdaságot és a közösségileg elkötelezett magyar gazdát/háziasszonyt támogatja). Az a felismerés, hogy ezt a támogatási rendszert – eufemisztikusan fogalmazva – egyre inkább egy etnikai (magyar) „ökoszisztémában” működtetik, a többségi politikum és a sajtó nemtetszését váltotta ki, aminek a kezelése jelentős diplomáciai kihívást jelentett a magyar kormányzat számára (Szlovákiában nem is hoztak/hozhattak létre helyi irodákat, a Baross Gábor Program pályázatainak a lebonyolítása magyarországi irodákon keresztül zajlott). A magyar nyelvű sajtóban pedig elsősorban a meghívásos, nagyobb összegű pályázatok transzparenciájának a hiányára, korrupcióra hivatkozva kérdőjelezték meg ezeknek a programoknak a hatékonyságát.

A mi – többnyire feltáró jellegű munka eredményeképpen körvonalazódó – szakmai véleményünk az, hogy a gazdaságfejlesztési programok hasznosságának/eredményességének a megítélése normatív alapállástól függ. Ha a kisebbségi magyarok mindennapi tapasztalataira gondolunk, ezek a programok – hogy a gazdák új eszközöket vásárolhatnak, a fiatal családok segítséget kapnak az otthonteremtésre, van plusz erőforrás a turisztikai fejlesztésre, a kulturális és vallási örökség újjáépítésére stb. – anyagi-pénzügyi-, de akár hovatartozásbeli és identitásbiztonságot nyújthatnak a kedvezményezett családoknak, kisvállalkozásoknak. Ezek értelmes és fontos célok. Ezzel együtt viszont a jelenlegi formájában távol van attól a hosszú távon fenntartható fejlesztési modelltől, amely képes lenne megszüntetni, vagy akár érdemben csökkenteni a meglévő strukturális hátrányokat, és előmozdítani a magyar kisebbségi közösségek szélesebb körű társadalmi-gazdasági fejlődését. Ennek a legfőbb oka az, hogy túlzottan Budapest-központú, ennélfogva vertikálisan és etnikailag integrált, ami jelentősen beszűkíti a szereplők üzleti lehetőséghorizontját. A tanulmányhoz több olyan gazdaságfejlesztési modellt vizsgáltunk meg, amelyeket hasonlóképpen nemzeti kisebbséghez tartozó közösségek bevonásával működtetnek (a skandináv országokban, Dél-Tirolban, a dán–német eurórégióban). Ezek mindegyikében az a közös, hogy a többszintű, etnikai határokat átmentszó partnerséget ösztönzik azoknak az erőforrásoknak a masszív bevonásával, amelyek elsősorban az európai regionalizációs keretrendszerben érhetőek el. 2016 óta

a magyarországi támogatáspolitikát a legfontosabb elemeiben éppen ezzel az irányvonallal megy szembe: a kölcsönös egymásrautaltság miatt hosszabb távú kooperációt ígérő szolgáltató-ügyfél szimmetrikusabb, partnerségi, végső soron: polgári kapcsolatát többnyire a segélyező-segélyezett, illetve a patrónus-kliens viszonyok patriarchális és egészségtelen aszimmetriája váltotta fel.⁴⁰ Ennek a várható következménye 1. szűkebb, gazdasági értelemben: hogy az így felállt gazdasági struktúrákat hosszabb távon önerőből nehéz lesz fenntartani; 2. tágabb értelemben: az eredeti szándékkal szemben éppen hogy a kisebbségi habitus – állandó függőségből származó – komplexusosságát erősítheti, már nemcsak a többségekkel, hanem a magyarországi magyarokkal szemben is. Ezen túlmenően – Zakariás⁴¹ fogalmait adaptálva – szélesítheti a hatalmi aszimmetriákat a magyar–magyar viszonyokban, kanonizálja az öngyarmatosítás gyakorlatait az érdemességi hierarchiákban elfoglalt pozíciókért való küzdelemben stb.

Ezeknek a hatásoknak a széles körű elterjedtségéről még korai beszélni, de néhány emblematikus példán keresztül előzetes képet lehet alkotni róla. Beszédesebből a szempontból, hogy miközben az erdélyi Tiltott Csíki Sör a csódközei állapotát jelentős mértékben az agresszíven, helyenként vulgárisan etnocentrikus marketingjének köszönheti,⁴² a felvidéki Kukkónia brand, ami az imázsépítésében a csallóközi régió sokszínűségére, multikulturális hagyatékára, többszintű és változatosabb forrásbevonásra, illetve az üzleti diplomáciára alapoz, jelentősebb gazdasági sikereket könyvelhet el.

Végül, de nem utolsósorban, a határon túli gazdaságpolitikával kapcsolatosan nagyon fontos megjegyezni – és eloszlatni elsősorban a magyarországi médianak az ezzel kapcsolatos sorozatos félreértéseit/tájékozatlanságát⁴³ –, hogy az Erdélybe és a Felvidékre kihelyezett magyarországi támogatások még a csúcshatáron tekinthető 2019–2020-as években is eltörpültek azok mellett az erőforrások mellett, amelyek uniós támogatásokból, a kohéziós, strukturális alapokból elérhetőek voltak a romániai/szlovákiai vállalkozások, önkormányzatok, civilek számára.⁴⁴ A magyar kormányzati média dominanciájának és ezzel szoros összefüggésben a növekvő euroszepticismusnak köszönhető, hogy az EU-s támogatások sokkal kisebbnek, a magyarországiak pedig sokkal nagyobbak látszanak nemcsak a magyarországi, de a felvidéki, és még inkább az erdélyi magyarok számára is.

⁴⁰ Ebbe az irányváltásba illeszkedik az is, hogy az elmúlt években fontos magyarországi nagy cégek vonulnak ki Romániából (így éppen eladják az OTP-t) vagy korlátozzák a tevékenységüket (megszűnt a Richter Gedeon gyógyszerár-hálózata).

⁴¹ Zakariás, 2018.

⁴² Csata, 2019a. 66–68.; 2020a. 191–192.

⁴³ Hogy a hitelesebb források közül csak egy példát említsünk erre a naiv rácsodálkozásra: *Nem értek egyet azzal, hogy így kényeztetjük a Fideszt – Interjú Markó Bélával, PartizánPOL*, 2023. december., <https://www.youtube.com/watch?v=02HXr8RpAFo>.

⁴⁴ Csata – Waterbury, 2024.

Ezzel kapcsolatban még fontos megjegyezni azt is, hogy a magyarországi támogatások átmenetileg ugyan számos határon túli magyar kisvállalkozón, háztartáson segítettek, illetve helyzetbe hoztak privilegizált üzleti köröket; de amint az a településvezetőkkel, pályázati cégekkel készült interjúkból kiderült, a helyi közszereplők számára a valódi nyereség inkább abban a politikai tőkében mérhető, amelyet a Fidesz által kidolgozott és készen kapott politikai PR panelek (például bevándorlók, újabban a háború általi fenyegetettség), valamint a propagandatechnikai elemek kipróbált és validált tárháza (például a végletekig leegyszerűsített, emotikonos üzenetek) révén mozgósítani lehet Erdélyben, illetve a Felvidéken is.

2.4. A neoliberalizmus és a marketizáció szerepe a gazdasági folyamatok etnikai koordinációjában

Az erdélyi és a szlovákiai magyarok lehetőséghorizontját meghatározó keretek közül az előzőekben bemutatuk, hogy a romló többségi nyelvtudás, az aszimmetrikus nyelvi szabályozás és a határon túli gazdaságfejlesztési gyakorlat megváltozása miképpen erősíti az etnikai párhuzamosságot a gazdaságban Erdélyben és a Felvidéken – és hogy ezek milyen negatív jóléti hatásokat eredményeznek. Ezen a ponton a globalizáció és a transznacionalitás, valamint a marketizáció és a finanszírozás által fémjelzett neoliberalizmus,⁴⁵ illetve a „new economy”⁴⁶ térnyerésének hatásait mutatjuk be a projekt keretében megjelent, a témához kapcsolódó tanulmányok összefoglalásával.⁴⁷ Bár ezt a pillért a végére hagytuk, a kutatás során folyamatosan erősödött a meggyőződésünk, hogy a négy dimenzió közül ennek a szerepe a legfontosabb.

A gazdaságszociológiai szakirodalomban szinte konszenzusos az a vélemény, hogy a heterogén társadalmak működését segítő proszocialitás leginkább a stratégiai interakciók kontextusában alakul ki.⁴⁸ Más szóval akkor fognak a különböző etnikai csoportok tagjai tartósan együttműködni egymással, ha közös, jellemzően gazdasági természetű stratégiai érdekük fűződik hozzá. Erre a megfigyelésre épülhet rá az a várakozás, hogy a deregulált piac jelentheti a megoldást, hogy majd az üzleti érdekek semleges talaján összehozza a magyar és többségi (román, szlovák) szereplőket, partnereket. Ezzel szemben mi arra a következtetésre jutottunk, hogy mivel az egyre inkább a neoliberális gazdaságpolitikát követő romániai⁴⁹ és szlovákiai államigazgatás relatíve egyre kevesebbet költ az etnikai-nyelvi sokszínűség

⁴⁵ Ban, Cornel: *Ruling ideas: How global neoliberalism goes local*. Oxford University Press, 2016.

⁴⁶ Heller, Monica: Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics*, 2003, 7(4), 473–492.

⁴⁷ Csata, 2019a.; Csata, 2020a.; Csata, 2022; Csata et al., 2023c.

⁴⁸ Baldassari, Delia – Abascal, Maria: Diversity and prosocial behavior. *Science*, 2020, 369(6508), 1183–1187.

⁴⁹ Ban, 2016.

integrációja szempontjából fontos (köz)intézményekre, (köz)programokra, a párhuzamosság és az etnikai szegregáció/enklavizáció a gazdaságban is megerősödik. Minél inkább párhuzamos rendszerekben szocializálódnak a magyarok és a románok/szlovákok, annál nagyobb lesz a nyelvi-etnikai határok átlépésének a költsége, amit a kemény költségvetési korlát és a fokozódó verseny miatt a gazdasági szereplők egyre kevésbé fognak megfizetni. A laissez-faire elv tehát nem az integrációt, hanem a szegregációt erősíti, sőt azáltal, hogy egyre inkább a társadalomszervezés általános doktrínájává válik, ezt erősíti a többi alrendszer intézményeiben is (oktatásban, kultúrában, médiában stb.).⁵⁰

Amint ebből a felütésből már kiderül, az előző fázisokhoz képest – ahol főként makroökonómiai és politikai gazdaságtani keretezésben, többnyire aggregált statisztikai adatokon, összességében pedig egy felülnézeti perspektívában vizsgáltunk – ebben a részben az etnikai megosztottság/párhuzamosság intézményesülését a gazdaságban szikárabb analitikus terminusokban vizsgáltuk, és hangsúlyosan az intézményi gazdaságtan, a mikroökonómia (hasznosságelmélet, nyelv gazdaságtan), valamint az új gazdaságszociológia eszköztárához nyúltunk. Tettük ezt nemcsak azért, mert az alulnézeti perspektíva a kutatói habitusunkhoz közelebb áll, hanem azért is, mert úgy gondoljuk, hogy ha a marketizáció hatáseit szeretnénk megérteni az etnikumközi viszonyok alakulásában, akkor azokat a fogalmakat és keretezéseket is használnunk kell, amelyeket az egyre inkább a dereguláció doktrínáján és gyakorlatain szocializált aktorok is követnek, amikor a döntéseiket meghozzák. Mint a „hétköznapi etnicitást” tematizáló szemléletmód kedvelői, megpróbáltuk a cselekvéseket a szereplők pozíciójából megérteni. Ezek egy része természetesen nem reflektált, habituális automatizmusként működik, példánk viszont azt mutatják, hogy az aktorok jelentős része intencionálisan, sőt instrumentálisan racionálisan cselekszik azokban a gazdasági szituációkban is, ahol megjelenik az etnikai elem. Ezek egyben bizonyítékai annak is, hogy – az eddig felsorolt, főként etnopolitikai és politikai gazdaságtani, illetve felülnézeti keretezések mellett – a (mikro)ökonómiai szempontoknak fontosabb szerepet kell szánni az etnicitásvizsgálatokban.

⁵⁰ Fogalomhasználatunk itt elsősorban Berry (2005) taxonómiáját idézi, aki a kulturális kisebbségek sorsának alakulásában négy útvonalat vázol fel: asszimiláció, integráció, szeparáció és marginalizáció. Joggal tűnhet plauzibilisebbnek az olvasó számára az a forgatókönyv, hogy a laissez-faire elv nem annyira a kisebbségek szeparációját, hanem inkább az asszimilációját erősíti, például azáltal, hogy az „erősebbik”, gyakrabban használt nyelv szép lassan „kivezeti” a gyengébbet. Ez a nyomás természetesen valós (Gazzola et al., 2018.), két megjegyzéssel: 1. érvényes ez a magyar többségű régiókra is (ahol viszont a román/szlovák nyelv használatára ritkább); 2. a kisebbségvédelmi jogszabályok viszonylagos védelmet nyújtanak a magyar nyelvű intézményrendszer fenntartásához – még ha az alkalmazásukat és kikényszerítésüket a méltányosság/disztributív igazságosság jegyében nem is támogatják/finanszírozzák megfelelőképpen (ld. ezzel kapcsolatban a Horváth et al., 2019 tanulmányunkat a romániai önkormányzatok kétnyelvűsítésének a költségeiről).

A marketizáció erősödésének a hatásait két példán keresztül szemléltettük.⁵¹ Az első az új intézményi gazdaságtan taxonómiája szerint a piaci cseréhez áll közelebb (fogyasztói termékek piaca). Ebből kiderül, hogy az erdélyi és a felvidéki magyarok közel fele számára nem közömbös, hogy kitől vásárol: ha a termék vagy szolgáltatás árában és minőségében nincs különbség, akkor inkább egy magyar eladótól vásárolnak. Ezt a kontingenciaelemzést egy esettanulmánnyal is kiegészítettük, ahol nem a diszpozíciókat/cselekvési projekciókat, hanem a konkrét viselkedést is megvizsgáltuk. Ebből kiderül, hogy a székelyföldi magyarok többnyire magyarul kereskednek a másodlagos internetes piacon, aminek az a következménye, hogy szűkebb vevőkört érnek el, portékáikra később, valószínűleg csak alacsonyabb áron vagy egyáltalán nem találnak vevőt. Leegyszerűsítve: a nyelvi határok mentén információk aszimmetriák alakulnak ki, a piac az allokációs szerepét szuboptimálisan látja el. Az intézményi gazdaságtan szerint az ilyen típusú helyzetekre megoldás lehet a hierarchikus koordináció, amely többnyire utasítások mentén integrálja a gazdasági szereplőket, ezáltal csökkentve az együttműködés tranzakciós költségeit. A második példánk tehát a vállalkozások, vállalatok világából származik. Ebből kiderül, hogy Erdélyben a munkaerő-menedzsmentben is erős a koetnicitás szerepe. Akárcsak a fogyasztói piaci példa kapcsán, itt is amellet érvelünk, hogy a többnyelvűség szimmetrikus kezelésének a hiánya – plusz az ezzel együtt járó bizalmatlanság és a kapcsolatok etnikai szegmentáltsága – koordinációs kudarcokhoz, ezáltal pedig rosszabb vállalati teljesítményhez, végső soron pedig jóléti hátrányokhoz vezet. Lássuk a részleteket.

2.4.1. Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás

A projekt keretében készült két tanulmányban⁵² arról írunk részletesebben, hogy a székelyföldi magyarok alig hirdetnek a legnagyobb romániai hirdetési portálon (olx.ro-n). Ehelyett feltehetően magyar nyelvű felületeket (például a szekelyhirdeto.info-t) vagy a szociális médiát használják, ahol szinte kizárólag magyarul zajlik az adásvétel.

A magyarázatok után kutatva jogosan merül fel, hogy a hirdetett termékek egy része legfeljebb regionális érdeklődésre tarthat számot, tehát nem érdemes régió kívüli hirdetni. Minél olcsóbb és minél költségesebben szállítható termékről van szó, annál kevésbé indokolt, hogy a szélesebb, országos piacra kerüljön. A hirdetések gyakoriságában látható különbség a magyar és a román többségű megyék között azonban olyan tartósabb és drágább termékek esetében is fennáll (autók, háztartási cikkek stb.), amelyekről jogosan gondoljuk, hogy régió kívüli, szélesebb érdeklődésre tartanak számot. Bővítve a magyarázatot, Brubaker és társai⁵³ nyomán joggal fel-

⁵¹ Csata, 2022; Csata et al., 2023c.

⁵² Csata, 2022; Csata – Papp Z., 2024.

⁵³ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.

tételezhetjük: mivel többségben vannak, a székelyföldi magyarok számára a köznapi interakciók és így az informális kereskedelem jelöletlen nyelve a magyar, ezért nagyon sok eladóban valószínűleg fel sem merül, hogy románul hirdessen. Vagy ha fel is merül, a román vidékek egy átlagos székely mentális térképén a földrajzi valósághoz képest irréálisan távol vannak, nem tűnik életszerűnek kapcsolatba lépni velük – itt pedig visszakanyarodunk az előző érvhez. A választás tehát habituális, kevésbé reflektált, „jelöletlen” automatizmusként is működhet.

Továbbá: ezeknek a választásoknak nyelvpszichológiai oka is lehet. Korábbi méréseink során rendszeresen azt tapasztaltuk, hogy sok magyar anyanyelvű személynél jelen van egy erős diszkomfortérzés is, ami rendszeresen előáll, ha meg kell szólalnia románul, így akkor is, ha egy adásvételről szóló személyes vagy telefonbeszélgetést kell lebonyolítania. A témát érintő eddigi legnagyobb vizsgálat szerint 2009-ben az erdélyi magyarok 30 százaléka említette, hogy érez valamiféle félelmet, ha románul kell beszélnie. Egy másik, 2015-ös felmérés szerint a középiskolásoknál ez az arány 37 százalék. Mindkét vizsgálatból látszik, hogy a szorongás a nyelvtudással erős összefüggést mutat, de ettől független lélektani diszpozíciók is magyarázzák. Ám egy románul hibákat ejtő eladó/vásárló szorongás hiányában is anticipálhatja úgy, hogy az alkuban retorikai hátrányba kerül. Erre reagálhat úgy, hogy alaposabban rákészül a beszélgetésre, vagy letesz róla, mert túl nagyra gondolja az erőfeszítést a várható előnyökhöz képest. Bárhogy is alakul, az alkufolyamat ökonómiaja szempontjából semmiképp sem semleges, hogy kinek a nyelvét használják; a társalgás nyelvét nem ismerő személy *ceteris paribus* hátránnyal indul. Ez természetesen nemcsak az alkutárgyalás, hanem bármilyen más társalgás esetén is előáll (a munkahelyi retorikai hátrányokról lásd a következő példát a koetnikus klaszteresedésről).⁵⁴

A magyarázatok közé tartozik az a fajta reflexív/korlátozott szolidaritás is, amit a szakirodalom gazdasági/fogyasztói etnocentrizmusnak nevez. Ez a mi esetünkben konkrétan arról szól, hogy a székelyföldi vevők 43 százaléka számára nem közömbös, hogy kitől vásárol: ha a termék vagy szolgáltatás árában és minőségében nincs különbség, akkor inkább egy magyar eladótól vásárolnak. Ez az arány 2019-ben a teljes erdélyi magyar mintában 39 százalék, a szlovákiai magyarok körében pedig 38 százalék volt.⁵⁵ Ezzel kapcsolatban viszont fontos megjegyezni, hogy ez az eredmény egy kontingenciaelemzés eredménye, egy cselekvési projekcióra vonatkozik, tehát inkább csak attitűdöt mér, nem lehet pontosan tudni, hogy tényleges vásárlási szituációban hogyan fog valaki cselekedni. Ha még alaposabban megvizsgáljuk, hogy mi van ennek a 40 százaléknak az etnocentrikus választása mögött, kiderül, hogy ebben is a nyelvi komfort – javarészt az információs aszimmetria megszüntetésének az igénye – magyaráz a legtöbbet. Egy másik vizsgálat

⁵⁴ A kisebbségi nyelvi hátrányok tipizálásáról és gazdasági vonatkozásairól részletesebben lásd: Grin, François: A kulturális sokféleség áráról. *Regio*, 2019/3. 5–27.

⁵⁵ Csata, 2022.

szerint⁵⁶ az etnocentrikusan választó erdélyi magyar diákok közel 60 százaléka jelezte, hogy azért vásárolna magyartól, mert „könnyebben meg tudja értetni magát egy magyar boltban, mint egy románban”. Minél intimebb és minél nagyobb kockázattal járó szolgáltatásról van szó (például egészségügyi vagy pénzügyi szolgáltatásokról), annál fontosabb lesz, hogy azt az anyanyelvén tudja elintézni. Az érvek sorában csak ezután következik, hogy „azért választ magyar terméket és szolgáltatást, mert ezzel a magyar termelőket segíti” (49 százalék), majd hogy „jobban bízik egy magyar termék minőségében, mint a románéban” (36 százalék). E két utóbbi motiváció ráadásul erősen összefügg, és a nyelvi komfortról egy közös faktorban válik le. Az etnikai szolidaritás tehát egy olyan minőség- vagy kompetenciaalapú bizalommal társul, amely mögött felsejlik ugyan a magyarok magukról gondolt kiválóságességmánya, gazdasági kultúrfölénye, köldöknéző nacionalizmusa, ezeknek a jelentőségét azonban nem szabad túldimenzionálni. A motivációk rangsora jól mutatja ugyanis, hogy ezek az előítéletek a nyelvtudáshoz és a szolidaritástól várható hálózati előnyökhöz képest kisebb szerepet játszanak az etnocentrikus gazdasági választások magyarázatában.

Visszatérve a gyakorlatra vonatkozó példánkhoz: bármilyen motiváció is álljon amögött, hogy a székelyföldi magyarok magyarul hirdetnek, ezzel üzletileg nem járnak valami jól. Hiszen ha valaki egy 19 milliós piac helyett egy legfeljebb 1,2 milliós piacon hirdeti a portékáját, akkor valószínűleg később és olcsóbban tudja eladni, egész egyszerűen azért, mert kevesebb a potenciális vevő, az ország 94 százaléka nem értesül a lehetőségről. De ugyanez vonatkozik azokra a román hirdetőkre is, akik nem hirdetnek magyarul a székelyhirdeto.info-n, alternatív veszteségük viszont jóval kisebb, hiszen az 1,2 milliós piacnak is ahhoz a részéhez nem jutnak el, akik nem tudnak elég jól románul ahhoz, hogy az olx-en boldoguljanak. A lényeg tehát, hogy eltérő mértékben, de mindenki veszít, a nyelvi megosztottságnak tehát jelentős jóléti hátrányai vannak.

Intézményi gazdaságtani olvasatban egy klasszikus kudarchelyzettel állunk szemben, amikor a piac azért nem tudja megfelelően ellátni az allokációs funkcióját, mert az etnikai-nyelvi határok mentén elakad az információ, nem jön létre vagy magasabb tranzakciós költségekkel jön létre az együttműködés. Nagyon fontos tehát, hogy létezzenek és hatékonyan működjenek azok a (köz)intézmények, amelyek a határok átlépéséhez szükséges erőforrásokat és megoldásokat egyformán elérhetővé teszik mindenki számára, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszél és milyen etnikumhoz tartozik. A motivációs rangsor is mutatja, de egyébként is nehéz azzal vitatkozni, hogy ezek közül az első és legfontosabb az, hogy az emberek megértsék egymást, tudjanak egymással kommunikálni. Tehát bármilyen intézkedés, ami közvetlen vagy közvetett módon a kölcsönös nyelvtanulást

⁵⁶ Csata Zsombor: A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében – Kutatásjelentés. *BTE Magyar Szociológia és Szociális Munkaképző Kar*, 2014.

nehezíti, az a gazdaság organikus integrációja ellenében hat. A neoliberális állam tehát ha a privatizáció révén a piacra viszi ezeket a közszolgáltatásokat – amit pedig nem privatizál, azt a marketizáció, az új közmenedzsment (new governmentality), a neoliberális kormányzatiság, a versenyképesség kizárólagosságának stb. jegyében szervezi át –, azzal a párhuzamosság és a szegregáció intézményesülését erősíti. Ezt az okfejtést a 3. pontban még részletesebben bemutatjuk, először azonban vegyük szemügyre a koetnikus klaszteresedésre vonatkozó példánkat is.

2.4.2. Koetnikus klaszteresedés a munkaerőpiacon

Egy 2018-as kérdőíves vizsgálatból⁵⁷ az derül ki, hogy az erdélyi és a felvidéki magyarok nagyobb arányban vannak alkalmazásban olyan munkahelyeken, ahol több magyar dolgozik. A közgazdasági szakirodalom ezt a jelenséget koetnikus klaszteresedésnek nevezi, és többféle megnyilvánulási formáját említi (amelyek természetesen együttesen is előfordulhatnak): a magyar munkaadók nagyobb arányban alkalmaznak magyar munkaerőt, a magyar munkakeresők nagyobb arányban választanak olyan munkahelyet, ahol nagyobb arányban dolgoznak magyarok, és végül az is előfordulhat, hogy nagyobb arányban kitartanak egy olyan munkahely mellett, ahol több magyar munkatárs dolgozik stb.

Ebből a vizsgálatból az is kiderült, hogy a koetnikus klaszteresedést elsősorban strukturális tényezők magyarázzák.⁵⁸ A magyarok munkahelyi arányának nyilvánvalóan határt szabnak a demográfiai feltételek – hogy mekkora az arányuk a településen és a megyében, valamint a munkahely méretei. Ágazati és a munka jellege szerinti eltérések is felbukkannak, ezeknek a hatása viszont lényegesen alacsonyabb. Várható, de fontos eredmény viszont, hogy az egyéni jellemzők és az erőforrások közül a román nyelvtudás és helyenként a magasabb iskolai végzettség a klaszteresedés ellenében hat, tehát nagyobb mobilitást tesz lehetővé (vagy kíván meg), segít átlépni a munkaerőpiac belső etnikai határain.

A háttértényezők mennyiségi feltárásánál viszont talán még érdekesebbek azok az eredmények, amelyek „alulnézetből”, a hétköznapi mikroökonómiaja szempontjából látszanak, és amelyeket kvalitatív módszerekkel, főként a vállalkozókkal, szervezeti és vállalatvezetőkkel készült interjúk során tártunk fel. Ezek mentén további megerősítést nyert, hogy ahhoz, hogy a koetnikus klaszteresedés mechanizmusát jobban megértsük, elsősorban ezekre a nyelvi törésvonalakra kell jobban odafigyelni. A szervezet vezetői számára komoly koordinációs kihívást jelent az eltérő nyelvi kompetenciájú alkalmazottak tevékenységének az összehangolása – ennek a jelentőségét azonban rendszerint nem ismerik fel, vagy nem kezelik

⁵⁷ „Életminőség és jólét” kutatás – Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2018.

⁵⁸ Lásd még Csata, 2020b.; Csata, 2022; Csata Zsombor – Papp Z. Attila: *Divided Economies? Language, Ethnicity, and Market Challenges in Multicultural Transylvania. Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024a. (Megjelenés alatt.)

megfelelő súllyal és szakértelemmel. A többnyelvűségből fakadó problémák gondozatlansága rontja a szervezeti teljesítményt, így növekszik a félreértésből fakadó hibázás veszélye, az eltérő preferenciájú alkalmazottak igényeinek a kielégítése többletkiadásokkal jár. Ennél is fontosabbnak gondoljuk az aszimmetrikus nyelvhasználat és a mögötte húzódo nyelvvel ideológiák és a nyelvhasználati szokásrend kapcsán felmerülő feszültségeket, amelyek bizalmi repedéseket okoznak a szervezetben – növelve az együttműködés tranzakciós költségeit (elsősorban az információs, a felügyeleti és a kikényszerítési költségeket).

A vezetők egy része a megoldást a koetnikus alkalmazásban, az egy nyelvű szervezetekben vagy szervezeti alegységekben látja, ahová vagy csak magyar, vagy csak többségi etnikumú (vagy a többségi nyelvet jól beszélő) munkatársakat vesznek fel. Ennek a döntésnek a jogosságát részben a mennyiségi vizsgálat is igazolta: Felvidéken a koetnicitás, és nem a diverzitás jár nagyobb bérelőnnyel, míg Erdélyben ez a kapcsolat nem volt szignifikáns.

Ezzel együtt viszont fontos hangsúlyozni, hogy a koetnikus döntéseknek jelentős használdozat-költségei is lehetnek egy szervezet számára. Például beszűkül a munkaerő-kínálat, ezzel együtt csökken az ideális munkavállaló megtalálásának az esélye. De elesnek a diverzitás nyújtotta előnyöktől is, amelyek különösen a magas hozzáadott értéket termelő, kreatív ágazatokban jelentősek.

A megoldást egy olyan etnopolitika jelentené, ami lebontja a kommunikáció korlátait, és növeli az etnikai csoportok közötti bizalmat ezekben a régiókban, ezzel bővítve a piacot, és teret nyitva a nagyobb kreativitás és a komplementaritás előtt. Ezek a megfigyelések összhangban vannak azokkal a következtetésekkel, amit a kutatás korábbi fázisaiban is megfogalmaztunk: ahhoz, hogy a diverzitásnak ezeket az előnyeit ki lehessen használni, egy, a mostaninál szimmetrikusabb etnopolitikára van szükség. Ennek az egyik módja az, hogy a többségi és a kisebbségi nyelvek hasonló státust élvezhessenek – az együtt élő etnikumok kölcsönösen megtanulnák egymás nyelvét egy olyan szinten, hogy az interkomprehensibilitás létrejöhessen. Ezzel megszűnnének a kétirányú, szimmetrikus kommunikáció előtti akadályok, felbomlana a hatalmi sorrend a nyelvek között. Ezek együttesen járulnának hozzá az etnikumok közötti bizalmatlanság csökkenéséhez. A másik megoldást egy közös harmadik nyelv, például az angol mint lingua franca bevezetése jelenthetné, amivel kapcsolatban pozitív jelzések vannak Erdélyből: úgy tűnik, hogy az hozzájárul a klaszteresedésből származó bérelőny csökkenéséhez.

Azért is fontos ezeknek a problémáknak az orvoslása, mert a koetnicitás jóléti hatásai túlmutatnak a munkaszervezeten – olyan, többnyire negatív externáliák jöhetnek létre, amelyek ronthatják az egyes etnikai csoportok, illetve a gazdaság egészének aggregált teljesítményét is.

A negyedik dimenzióban a legfontosabb következtetésünk tehát az, hogy a neoliberalis gazdaságpolitikai alapokon nyugvó versenyalapú gazdaság és a „nem governmentality” kontextusában az etnikailag heterogén megoldások nem feltétlenül

gazdaságosak. Például a többnyelvű munkahelyek menedzselése plusz tranzakciós költséggel jár, ez pedig a koetnicitás, az etnikailag homogén megoldásoknak, végző soron az etnikai párhuzamosságnak kedvez.

Ebben a dimenzióban egy további nagyon fontos vonatkozás, hogy a közös EU-s piacchoz való csatlakozással virtualizálódtak a határok, fizikailag könnyebbé és olcsóbbá vált a kapcsolattartás, a munkavállalás, a kereskedelem a tagországok között, így a magyarországi és a határon túli magyarok között is. A műholdas, majd később az internetes médiatérben a magyar nyelvű médiatartalmak pluszköltségek nélkül elérhetőek bárhol a világon, lehetővé téve, hogy a kisebbségi magyarok egy magyar nyelvi buborékban szocializálódjanak, függetlenül attól, hogy hol élnek. A 3. dimenzióban tárgyalatkhöz hozzátehetjük tehát, hogy az enklavizációs trendek magyarozatában a marketizációnak és a deregulációnak legalább akkora szerepe van, mint a magyarországi kormányzat megváltozott támogatáspolitikájának.

Éppen ezért – bár tárgyalását a bemutató végére hagytuk – a négy dimenzió közül a transznacionális dereguláció szerepét tartjuk a legfontosabbnak. Ezzel egy komplementer nézőpontot érvényesítünk a mainstream etnopolitikai szakirodalomhoz képest is,⁵⁹ amely a nemzetközi intézmények szerepét/funkcióját ezen a területen az etnikai-nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogainak az előírására, szabályozására, kikényszerítésére korlátozza. Úgy gondoljuk, hogy ahhoz, hogy megértsük az etnicitás újratermelésének és az etnikumközi viszonyoknak a dinamikáját, nem elég csak az etnopolitikára koncentrálni. Figyelembe kell venni ezeket az indirekt hatásokat is, amelyeket a globális vagy a transznacionális léptékű, általánosabb strukturális változások okoztak.

Ehhez hasonló – korábbi kutatási szemléletmódokat, paradigmákat érintő – felismerések mentén fokozatosan érlelődött bennünk az a szándék, hogy a bemutatott empirikus vonatkozásokon túlmenően az etnikumközi viszonyokra reflektáló eddigi szakirodalomnak egy kritikai áttekintését és konstruktív továbbgondolását adjuk.⁶⁰

3. Következtetések, az etnopolitikai ihletettségű szakirodalom kritikája és továbbgondolása

A román–magyar, illetve a szlovák–magyar etnikumközi viszonyokra vonatkozó korábbi szakirodalommal szembeni kritikánk két pilléren nyugszik. Az első ezt a nacionalizmus kutatások árnyékában született etnopolitikai érvelést árnyalja. Lényege,

⁵⁹ Ennek a szemléletmódnak egy friss összefoglalójához lásd: Malloy, Tove H. – Vizi, Balázs (ed.). *Research handbook on minority politics in the European Union*. Edward Elgar Publishing, 2022.

⁶⁰ Ez a szándék leginkább ebben az elemzésben érvényesül: Csata Zsombor – Liu, Amy H.: *Language and Ethnic Parallelism: The Hungarians in Central and Eastern Europe*. 2024, kézirat (elbírálás alatt).

hogy az etnikai alapon szerveződő intézményi világ nemcsak a mindenkori nacionalista elit kitaró nemzetépítési projektjeinek a gyümölcse, hanem alulról artikulálódó, instrumentális cselekvések, optimalizáló stratégiák eredménye is az egyre inkább transznacionálissá és deregulálttá váló lehetőségstruktúrák szélesedő terében. Egyik sokat idézett tanulmányukban Jon Fox és Miller-Idriss említenek egy gyakori forgatókönyvet az erdélyi magyarok iskolai nyelvválasztásáról: „A kisebbségi iskola választása tehát olyan lehet, mint a mosdó kiválasztása – az ajtókon lévő táblák jelzik az embereknek, hogy merre menjenek. Ebben az értelemben a ’választás’ aligha ’választás’: nem reflektált, automatikus. A nemzeti lét (nationhood) öntudatlan diszpozícióként működik: alátámasztja az emberek döntéseit anélkül, hogy öntudatos meghatározójává válna ezeknek döntéseknek.”⁶¹ Bár látszólag ez egy alulnézeti perspektíva, valójában arról szól, hogy mihelyest ezek a magyar intézmények – és a mögötte levő jogszabályi környezet – létrejönnek, a magyar átlagembernek nem marad más választása, minthogy integrálódjon ezekbe az intézményekbe, és ezáltal önkéntelenül hozzájáruljon a magyarság újratermelődéséhez a régióban.

Ehhez képest mi amellet érvelünk, hogy ezek a folyamatok nem ennyire determinisztikusak, a hétköznapi aktorok, az „emberek” viszonyulása sokkal reflektáltabb és pragmatikusabb, mint ahogyan azt ezek az elemzések bemutatják. Ez a reflexivitás pedig annak köszönhető – és itt jön a kritika második pillére –, hogy ebben a régióban, és sajátosan a kisebbségi magyarok esetében az etnikai határok átlépése kötelező módon a nyelvi határok átlépését is jelenti. A nyelvi határok átlépése viszont nem mehet végbe öntudatlanul, hiszen a nyelvnek/nyelvtudásnak tökejellege van, elsajátítása erőfeszítést igényel, bourdieui értelemben ez „felhalmozott munka”, nincs magától. Nagyon sok kisebbségi magyar számára tehát az az ésszerű, ha a nyelvi buborékon belül marad – ami a koetnikus együttműködést ösztönzi, intézményes értelemben pedig etnikai párhuzamossághoz vezet. Ahhoz, hogy megértsük az etnikumközi viszonyok dinamikáját, fontos tehát, hogy a nyelvtudásra, a hétköznapi nyelvi interakciókra és gyakorlatokra jobban odafigyeljünk, mint ahogyan azt a korábbi nacionalizmuselméleti,⁶² etnopolitikai,⁶³ szociálpszichológiai⁶⁴ és institucionalista irodalom⁶⁵ teszi.

⁶¹ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008, 8(4), 544.

⁶² Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L’Harmattan, 2011.

⁶³ Bárdi Nándor: Álságos állítások a magyar etnopolitikában. In: *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017. 130–155.; Salat Levente – Novák Csaba Zoltán: Ethnicity, nationalism, and the minority regime. In: Stan, Lavinia – Vancea, Diane (ed.): *Post-communist Romania at twenty-five: Linking past, present, and future*, 2015. 63–86.; Csergő, Zsuzsa: *Talk of the nation: Language and conflict in Romania and Slovakia*. Cornell University Press, 2007.

⁶⁴ Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária: *Nemzetek egymás tükrében: Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi, 2002.

⁶⁵ Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal accommodation: An institutional analysis of ethnic claim-making and bargaining. In: *Unequal accommodation of minority*

Ebben az elemzésben tehát amellet érvelünk, hogy az etnikai párhuzamosságok kialakulásában a nyelvi tényezők fontosabb szerepet játszanak, mint ahogyan azt korábban gondolták – és ehhez a szélesedő transznacionális piac, valamint az ezzel kapcsolatos neoliberális gazdaságpolitikák élénkülése is hozzájárul. Tehát nem szabad csak a magyar kisebbség, a „host-state” és a „kin-state” elitjei – stratégikus vagy kevésbé stratégikus, illetve instrumentális – ügködésének a számlájára írni; ezeknek a hatalma ugyanis a transznacionális struktúrák erősödésével egyébként is csökken.

Ezzel együtt nem szeretnénk ezeknek az aktoroknak a szerepét trivialisálni vagy alábecsülni. Ebben az értelemben az írásunk egyfajta kiegészítése az említett jól kanonizált érveknek. Viszont abban reménykedünk, hogy a kutatási projekt során született eredmények, példák és érvek segítségével sikerül árnyalni ezt a képet, amely szinte monopolisztikusan határozta meg a magyar kisebbségekről szóló, a rendszerváltás utáni társadalomtudományi diskurzust – vulgárisabb változataiban infantilizálva az átlagembereket mint a versengő nemzetdiskurzusok és az etnopolitikai játszmák kimeneteleinek javarészt reflektálatlan, ám performatív követőit, és ennek érdekében zárójelbe téve csaknem mindent, amit az aszimmetrikus nyelvi rezsím és az abból fakadó aránytalan teherviselés megélése magyaráz az etnikumközi viszonyok alakulásában. Ezzel együtt abban is reménykedünk, hogy sikerül hidakat építeni az etnikumközi viszonyok kutatásának erősen fragmentált akadémiai világában,⁶⁶ feloldani a kibékíthetetlennek tűnő ellentmondást a szimbolizmus és az ökonomizmus, a nacionalizmuskutatások és a nyelvgazdaságtan, az etnopolitika és a gazdaságszociológia stb. szempontjai között – és hogy munkánknek ezek a fajta általánosabb, integratív törekvései nem lesznek haszontalanok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baldassarri, Delia – Abascal, Maria: Diversity and prosocial behavior. *Science*, 2020, 369(6508), 1183–1187.
- Ban, Cornel: *Ruling ideas: How global neoliberalism goes local*. Oxford University Press, 2016.
- Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész). *Regio*, 2020a/1. 171–221.
- Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész). *Regio*, 2020b/2. 143–168.

rights: Hungarians in Transylvania. Cham: Springer International Publishing, 2018. 71–165.

⁶⁶ Grin, François: Diversity as paradigm, analytical device, and policy goal. In: Kymlicka, Will. – Patten, Alan. (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 169–188.

- Bárdi Nándor: Álságos állítások a magyar etnopolitikában. In: *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017. 130–155.
- Bárdi Nándor: Közeli távolság: Magyarország és a határon túli magyarok viszonyairól. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, 2020. 311–370.
- Barna Gergő – Kapitány Balázs: 2017-ben Erdély hét megyéjében haladta meg a GDP növekedése az országos átlagot. *Magyar Kisebbség*, 2020. 1–2. 12–20.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press, 1996.
- Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. London: Routledge, 2007.
- Csata István – Csata Zsombor: Cégaktivitás Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 36–52.
- Csata Zsombor – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Papp Z. Attila: Linguistic diversity in media and state language proficiencies: Evidence from Hungarian minority regions in central-Eastern Europe. *Regional & Federal Studies*, 2023a, 34(4), 473–498.
- Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu Amy H.: Ethnic Polarization and Human Development: The Conditional Effects of Minority Language Recognition. *Studies in Comparative International Development*, 2023b, 58, 79–102.
- Csata Zsombor – Hlatky, Roman – Liu, Amy H. – Young, Ariel P.: The economic effects of the territoriality principle. Evidence from Transylvania, Romania. *Language Problems and Language Planning*, 2021, 45(2), 165–187.
- Csata Zsombor – Liu, Amy H.: *Language and Ethnic Parallelism: The Hungarians in Central and Eastern Europe*. 2024, kézirat (elbírálás alatt).
- Csata Zsombor – Papp Z. Attila: *A Maros megyei közigazgatási elit jövedelmi és anyagi helyzetének elemzése a vagyonyilatkozatok alapján*. 2024c. Kézirat.
- Csata Zsombor – Papp Z. Attila: Divided Economies? Language, Ethnicity, and Market Challenges in Multicultural Transylvania. *Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024a. (megjelenés alatt).
- Csata Zsombor – Péti Márton – Compton, Betty – Liu, Amy H. – Sándor Zsolt: The income effects of minority co-ethnic employment: the case of Hungarians in central and Eastern Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2023c, 50(16), 4192–4214.
- Csata Zsombor – Püsök Melinda: Lakossági hitelek és betétek alakulása Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2021/1–2. 100–113.

- Csata Zsombor – Sándor Zsolt: A nyelvtudás, jövedelem és nyelvhasználat a kisebbségi magyarok körében – egy szociológiai felmérés eredményei. *Kárpát-Haza Szemle*, 2022/2. 28–40.
- Csata Zsombor – Waterbury, Myra: Economic Development as a Kin-State Strategy: The Case of Hungary and the Hungarian Minority Communities. *Socio-Economic Participation of National Minorities*. European Center for Minority Issues/Hart Publishers, 2024. (Megjelenés alatt.)
- Csata Zsombor: A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében – Kutatásjelentés. *BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkaképző Kar*, 2014.
- Csata Zsombor: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 2019b./2. 44–48.
- Csata Zsombor: Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 2019a/1. 37–80.
- Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2020b/1. 21–32.
- Csata Zsombor: Gazdaság. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2020a. 169–201.
- Csata Zsombor: Linguistic justice and English as a lingua franca from a minority perspective. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 2016/9. 83–93.
- Csata Zsombor: Marketizáció és etnikai szegregáció a gazdaságban – magyar példák Erdélyből. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2022. 246–269.
- Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017/1. 81–104.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében: Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi, 2002.
- Csergő Zsuzsa. *Talk of the nation: Language and conflict in Romania and Slovakia*. Cornell University Press, 2007.
- Csíki Ottó: A külföldi működőtőke jelentősége Romániában és Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 84–99.
- „Életminőség és jólét” kutatás. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2018.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008, 8(4), 544.
- Grin, François – Vaillancourt, François: *The cost-effectiveness evaluation of minority language policies: Case studies on Wales, Ireland and the Basque Country*. Flensburg: ECMI, 1999.

- Grin, François: Diversity as paradigm, analytical device, and policy goal. In: Kymlicka, Will – Patten, Alan. (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 169–188.
- Grin, François: Reflections on language as a vehicle of economic value. In: *Language, policy and territory: A festschrift for Colin H. Williams*. Cham: Springer International Publishing, 2022. 81–96.
- Heller, Monica: Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics*, 2003, 7(4), 473–492.
- Horváth István – Csata Zsombor – Székely István Gergő: Utilizarea limbii maternă la nivelul unităților administrative locale. Estimare costuri – Studii de Atelier. *Cercetarea Minorităților Naționale Din România (Nr. 68)*. Cluj Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2019.
- Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal accommodation: An institutionalist analysis of ethnic claim-making and bargaining. In: *Unequal accommodation of minority rights: Hungarians in Transylvania*. Cham: Springer International Publishing, 2018. 71–165.
- Lukács Andrea: Növekvő foglalkoztatottság, csökkenő reálkereset. *erdelystat.ro*, 2022. szeptember 15., <https://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/novekvo-foglalkoztatottsag-csokkeno-realkereset/103> (Utolsó letöltés: 2024. június 6.)
- Malloy, Tove H. – Vizi, Balázs (ed.): *Research handbook on minority politics in the European Union*. Edward Elgar Publishing, 2022.
- Nem értek egyet azzal, hogy így kényeztetjük a Fideszt – Interjú Markó Bélával.* *PartizánPOL*, 2023. december., <https://www.youtube.com/watch?v=02HXr8RpAFo>. (Utolsó letöltés: 2024. november 10.)
- Salat Levente – Novák Csaba Zoltán. Ethnicity, nationalism, and the minority regime. In: Stan, Lavinia – Vancea, Diane (ed.): *Post-communist Romania at twenty-five: Linking past, present, and future*, 2015. 63–86.
- Smith, David J.: Framing the national question in Central and Eastern Europe: A quadratic nexus? *The Global Review of Ethnopolitics*, 2002. 2(1), 3–16.
- Zakariás Ildikó: *Jótevény nemzet: Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018.

KRITIKA

JUHÁSZ ANDREA*

„Csupa ellentmondás látszólag, de erről szól egész erdélyi életünk”

Boka László (szerk. és összeállította): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Budapest: MMA Kiadó, 2023. 544 oldal

Szép kiállítású, elegáns és provokáló piros borítójú könyv a transzilvanizmusról készült legújabb tanulmánykötet. A piros fedőlapon fekete álló betűkkel, több sorba szedve áll a cím: *Transzilvanizmus*. Ezt a komolyságot teszi még hangsúlyosabbá a grafika, ami a történelmi Erdély címerének Kós Károly által készített változata, az *Erdély kövei* című kötetről. Hogy miért éppen ez, és miért nem az Erdélyi Szépművészeti Céh ismert logója, azt nem tudjuk, bár kétségtelen, hogy a kötet egyik kiemelt alakja Kós Károly, és az is, hogy ezzel a választással nyomatékosítódik, a könyv Erdélyről szól. A piros–fekete színpárost két különböző módon bontja meg és ellenpontozza valami fehér: egyrészt kisméretű kapitálisokkal a címhez ragasztva olvashatjuk az alcímet. *Eszmék, korok, változatok* – ez a három szó ad támpontokat a könyv tartalmára vonatkozóan, másrészt a címer székelyeket és szászokat jelképező motívumai fehérek.

A kötetnek nem csupán a külső borítója figyelemfelhívó, a mérete is ígéretes. Ez nem sovány, nehezen összekapart kötet, a szerkesztő bőséges anyagot ad az olvasó kezébe. Az írásokkal szereplő kutatók több tudományág képviselői, témáik, módszereik, szempontjaik különbözőek, de kettő kivételével most született, új tanulmányok vannak a kötetben. A két kivétel, a könyv végén függelékben közölt művek, tulajdonképpen a szerkesztő tisztelgése két olyan tudós életműve előtt, akik a transzilvanizmus kutatásában mérföldköveket raktak le, ráadásul az egész kötet az ő emléküknak van ajánlva. A két szerző Pomogáts Béla és Cs. Gyimesi Éva, a két szöveg *A transzilvánista ideológia* illetve a *Gyöngy és homok* címűek, mindkét szerzőnek a témában született máig meghatározó írása. (Itt rövidítve, szerkesztve jelentek meg.)

* A szerző irodalomtörténész. E-mail: juhasz28.andrea@gmail.com

A könyv a Függelék előtt tizenkét szöveget tartalmaz. Az első egyfajta bevezető tanulmány, ahogy erre a tartalomjegyzék szedése is utal. Ezt a kötet összeállítója és szerkesztője írta. Ennek az szövegnek a vége nagyrészt megegyezik a hátlapon olvasható ismertetővel. Meglehetősen szerénynek tűnő vállalást találunk ezekben: egyrészt azt, hogy az összegyűjtött tanulmányok nem adnak átfogó képet a transzilvanizmus értelmezéseiről, változatairól, történetéről, értékrendjéről, hatásáról, másrészt, hogy a szövegek csupán hézagpótlásra vállalkoznak e kérdéskörökben. Miközben az MMA kiadványa valóban nem nyújtja egy monográfia teljességét, aközben jóval többet kapunk, mint pusztán néhány vitatott kérdés tisztázását.

Egy tanulmánykötet esetében az olvasó kérdése leginkább az lehet, hogy jut-e valamilyen többlettudáshoz a kötet írásait együtt olvasva, vagy a szövegek csupán önmagukban, külön-külön érvényesek. Azt gondolom, a *Transzilvanizmus* kötet igenis tartalmaz ilyen többletet, könyvként, egyben olvasva ezeket az írásokat olyan alapvető jellemzőket és összefüggéseket ismerünk és értünk meg, melyek túlmutatnak pusztán az egyes szövegek mondanivalóinak a horizontjain.

Természetesen ehhez a bevezető tanulmány, Boka László *Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok* című írása adja meg a felütést. Ezután kronologikus rendben következnek az írások – pontosabban a tanulmányok témái állíthatók hozzávetőleges időrendbe. Az erdélyi fejedelemség korától indulunk és eljutunk a jelenhez; Balázs Mihály történész 1526-tal kezd és a XVIII. század végéig vezeti gondolatmenetét (*A transzilvanizmus korai újkori előzményeiről*), míg az utolsó szöveg tárgya a rendszerváltás utáni Erdély jellemzőinek az áttekintése, szerzője, Markó Béla az irodalmi és a politikai élet lehetőségeit és választásait is felvázolja írásában (*Ki beszél itt transzilvánul?*). A kettő között előbb az időrendet követve sorjáznak azok a tanulmányok, melyek egy – vagy több – személy transzilvanista tevékenységét mutatják be és elemzik (K. Lengyel Zsolt Kós és Reményik erdélyiségével foglalkozik, Boka László Kuncz Aladár transzilvanizmus-konceptiójával és szerepével, Szász László Bánffy Miklós erdélyi szerepvállalásával, Láng Gusztáv Dsida transzilvanista költészetével, Filep Tamás Gusztáv pedig az urbánus transzilvanistákról ad összefoglaló portrékat, Tabéry Gézáról, Kádár Imréről, Hunyady Sándorról, Lakatos Imréről, Karácsony Benőről, Ligeti Ernőről, Molter Károlyról, Szenczei Lászlóról), majd a napilapok és az irodalom szerepét ismertető tanulmány (Vallasek Júlia: *Irodalom hírek közé tördelve*), a képzőművészek erdélyi működésével foglalkozó írás (Murádin Jenő: *Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszaka*), azután a transzilvanizmus vallásos értelmezéseiről szóló munka (Patócs Molnár János: *A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai*), végül a második világháború utáni időszakokkal foglalkozó írás vezet el a rendszerváltás utáni időszakokkal foglalkozó szövegig (Balázs Imre József: *Transzilvanizmusalakzatok 1945 után*). A tanulmány szerzők több tudományágot képviselnek – a legtöbben irodalomtörténészek, történészek, de van művészettörténész, egyháztörténész és költő is.

Boka azzal indít, hogy a transzilvanizmus a magyar eszmetörténet egyik legvitatottabb, sokat kritizált, de máig hatni képes jelensége. Az első néhány oldalon azután a következő kifejezések sorakoznak, amelyek a transzilvanizmust nevezik meg: *eszmeiség, jelenségkör, alakzat, közösségi ideológia, hitmozzanat, eszme, ideológia, vigaszideológia, társadalmi cselekvésprogram, etikai modell* (5–9.). Definícióként pedig a következő szerepel: *történetiségét tekintve a kisebbségbe került magyarság kétségbeesett próbálkozásaként volt meghatározó a trianoni trauma túlélésére* (7–8.). Ezután az olvasó talán azt várja, hogy a tanulmányíró a transzilvanizmus fogalmát, meghatározásait sorakoztatja fel, tisztázza azok egymáshoz való viszonyulásait, rendezi, meddig ideológia, honnan lett belőle érzület, milyen etikát jelent, és vajon miképpen működött politikai programként. A tanulmány azonban a transzilvanizmus történeti kontextusát vázolja fel, valamint a transzilvanizmus jegyében fellépő intézmények történetét mutatja be és a fontosabb megfogalmazóinak téziseit és a jelentősebb két világháború közötti vitákat. A kötet írásait tehát egy átfogó, történeti kontextusba ágyazott intézménytörténeti bevezető előzi meg, és miután a további szövegek részterületekről – legyen az személy, intézmény, művészeti ág – szóló elemzéseknek tekinthetők, ez az első megfelelő betekintést ad a transzilvanizmus további jellemzőit bemutató szövegek világába.

A transzilvanizmus egyik létmódja szerint ideológia. Mannheim Károly eszmetörténeti kutatómunkáiban kétféle ideológia-fajtát különböztet meg. Az egyik értelemben az ideológia a valóság tényeire vonatkozatható elképzelés, míg a másik fajta az emberek egy csoportjának törekvéseit, céljait megfogalmazó eszme-rendszer, ami egy jövőben elérendő állapotot állít gondolkodásuk centrumába, ez azonban a jelen állapotban biztosan még nem az érzékelhető realitás. Ez esetben van tehát egyfajta diszkrepancia a valóság és az ideológia által hirdetett cél között. Azaz ez az ideológiafajta a hiányokra koncentrálna, azt tételezi elérendő célnak, ami a leginkább hiányzik a jelenből, épp a hiány megszüntetése ugyanis a célja.¹ Cs. Gyimesi Éva szerint a két világháború közötti erdélyi magyarok a transzilvanizmus megalkotásával az új helyzet okozta veszteségek kompenzálására törekedtek oly módon, hogy az objektív körülményeket, a magukra hagyottságot célként és értékként tételezték (493–541.). Az így létrejött transzilvanizmuselképzelések azután az önállóság mértékét és értelmezését tekintve két irányt alkottak. Az egyik szerint az önálló Erdély az eredendő és elsődleges kerete az erdélyi világnak, amivel a magyar nemzettudatot a regionális tudat mögé utasították ennek az iránynak a képviselői, például Kós Károly és Kuncz Aladár, míg a másik a magyar nemzet egységét hirdeti, amiben az erdélyiség csak sajátosság, nem eredendő különállás.

A kötet szerzőinek többsége transzilvanizmussal foglalkozó elméleti írásokat interpretál, kommentál, de találunk intézménytörténettel, eseménytörténettel és irodalmi alkotások elemzésével foglalkozó szövegeket is. Balázs Mihály történész

¹ Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég K., 1994, 24–30.

az erdélyi fejedelemség politikai helyzetéről szóló korabeli forrásokat mutatja be 1526-tól a Gubernium létrejöttéig, és némileg a 18. századból is. A főként eseménytörténeti összefoglalók és a történetírói szövegek Balázs kommentárjaival végigvezetnek bennünket az Erdélyi fejedelemség megalapításától, amikor a két haza fogalma kialakul, Erdély önálló államának virágkorán át annak fokozatos elveszéséig. Végül a fejedelemség megszűnése után megmaradó Erdély-képzetet Mikés Kelemen szépirodalmi művében (*Törökországi levelek*) mutatja fel az elemző. Óvatos konklúziója, hogy a 16–18. században igenis létezett erdélyiségtudat, amit a huszadik századi transzilvanizmus előzményének tekinthetünk.

Vallasek Júlia az erdélyi napilapoknak a két világháború közötti, irodalomban betöltött kiemelt szerepét mutatja be írásában. Az első világháború után az addig helyi ügyekkel foglalkozó sajtó szerepe Erdélyben ugyanis jelentősen megváltozott, a helyi ügyek, történések és érdekességek helyett ugyanis Erdély egészére, valamint Magyarországra és Romániára is figyelni kellett. De nem csupán a hírek mennyisége és minősége alakult át, fontosabbá vált a napilapok irodalomközlő feladata is. Vallasek az utóbbinak működését elemzi.

Az erdélyi magyar képzőművészet két háború közötti transzilvanista időszakát mutatja be Murádin Jenő tanulmánya. Írásának középpontjában a Barabás Miklós Céh (rövidítése: BMC) létrejötte, tagjainak munkássága, és kiállításai állnak, majd pedig a BMC kapcsolatai az erdélyi román és szász képzőművészekkel. Letrejöttkor a BMC a Helikon szellemében hirdette meg programját, és nem meglepő módon Kós Károlynak döntő szerepe volt, de Bánffy Miklós is bábáskodott születésénél. Farkas Zoltán kritikus írásában (ld. Magyar Csillag, 1941) a következőket írja a BMC művészeinek erdélyiségéről: „[v]alami áttetsző fanyarság fűzi össze Erdély mai művészetét, akármilyen festői irány hívei legyenek is. Talán az érzékiségük is hűvösebb, [...] [k]issé talán elvontabbak, kissé talán szárazabbak, de bizonytalanabbak. Kapcsolatuk a természet világával igen eleven, a néphez is eléggé közel állnak”. (383.) 1941 ugyan már az az időszak, amikor Észak-Erdély Magyarország része lett.

A transzilvanizmus 1945-öt követő utóéletével, feléledésével, motívumaival és az erdélyi magyar irodalmi élet intézménytörténetével foglalkozik Balázs Imre József. Megállapítja, hogy a második világháború után kialakult új államban a korábbi kulturális intézmények megszűntek, az irodalom képviselői a romániai írók szervezetébe tagolódtak be, és csak később, fokozatosan kapott lehetőséget a magyarság új intézmények – folyóiratok, könyvkiadó – létrehozására. A két világháború közötti transzilvanista irodalmi tendenciák egy része újjászületik Balázs szerint, előbb a történelmi regények újabb generációi, majd a történelmi dráma kiemelkedő alkotásai születtek meg, miközben a tájlíra is új életre kelt, ahogy a transzilvanizmus történetével és továbbélésével foglalkozó elméleti írások és viták is megindultak ezekben az évtizedekben.

A kötet függelék előtti utolsó írása a rendszerváltás utáni erdélyi irodalmi élettel foglalkozik, párhuzamosan mutatja be az irodalmi és a politikai élet helyzetét, változásait. Nem véletlen a két téma összekapcsolódása, a szerző ugyanis mindkét intézményrendszernek kiemelkedő jelentőségű szereplője. Markó Béla esszéje az elmúlt immár több, mint három évtized építkezéseivel, lehetőségeivel és választásaival néz szembe, azokról ad összefoglalót. Markó szerint ellentétes irányokat vett az irodalom és a politika. Amíg ugyanis az irodalom képviselői a két háború közötti intézményeket élesztették fel vagy alapították újra, illetve a magyarországi irodalommal való egyesülésben voltak érdekeltek, addig az erdélyi magyar politika új pártot alapított, és a romániai politikai életben kezdett részt venni. Mindkét stratégia helyes választásnak bizonyult Markó értékelése szerint.

A történeti szövegek alkotják a könyv második felét, az első rész a személyeket és tevékenységüket bemutató tanulmányoké, ez a nagyobb terjedelmű. Meghatározó személyiségekről kapunk portrékat, és interpretációkat az Erdélyről való elképzeléseikről. Vannak nagy hiányzók, mégis igen gazdag és árnyalt az a kép, amit a tanulmányok elénk festenek a két világháború közötti erdélyi irodalmi élet alakítóiról, az ő viszonyaikról, az intézményekről, eszmékről és értékrendekről. Vannak visszatérő szereplők – ilyen például Kuncz Aladár. Boka László alapos tanulmányban, Kuncz erdélyi irodalomról szóló írásainak szoros olvasásával és azok értelmezésével követi végig 1923-tól 1931-ig az erdélyi irodalomról való elgondolásait. Boka László apró részleteket bemutatva tárja elénk miképpen válik Kuncz számára hazává Erdély. Emellett ismerteti a *Fekete kolostor* szerzőjének irodalom-szervező tevékenységét, mely alapvető a húszas években létrejött új intézményrendszer szempontjából. K. Lengyel Zsolt tanulmányában is fontos szerepet kap Kuncz. E tanulmány Reményik Sándor és Kós Károly transzilvanizmuselgondolását mutatja be párhuzamosan, Kuncz egyfajta referenciaszerepben jelenik itt meg, Reményik Erdély-felfogása ugyanis párhuzamosan formálódik Kuncz nézeteivel. Mindkettő sokat alakult, míg eljutottak az „Erdély az én hazám” kimondásáig és vállalásáig. K. Lengyel tanulmánya a legterjedelmesebb, száz oldal hosszú. A szerző megjegyzi, hogy Reményik és Kós transzilvanizmusának párhuzamba állítása Kántor Lajostól származó gondolat. (102.). K. Lengyel e termékeny ötlet jegyében, nagyon alapos gondolatmenet keretében követi végig a két kivételes személyiség elméleti írásait, irodalmi alkotásait és tetteit, az egyes mozzanatokat alaposan, kontextualizálva értelmezve. Reményik, a Végvári versek szerzőjeként a húszas évek elején még a magyar nemzet egységét hirdeti, miközben Kós Erdély különállását látja és teszi politikai és művészi programjának középpontjába. Erdélynek egyfajta föderációs államrészként való romániai beillesztése programja 1922-ben bukott el, Kós ettől kezdve az erdélyi kulturális életre koncentrált. Az, hogy végül egyformán gondolkodnak Erdélyről, K. Lengyel szerint legalábbis részben az őket ért azonos szellemi hatások következménye, amiben protestantizmusuk és Ady iránti elkötelezettségük volt döntő tényező. Kós Erdélyre már az első világháború végétől

önálló, szerves egységként tekintett, míg Reményik ehhez hosszú úton érkezett el, ám a továbbiakban, 1940 után is ragaszkodott hozzá, fejezi be K. Lengyel.

Szász László izgalmas szöveget közöl Bánffy Miklósról, melyben Kuncz szintén fontos mellékszereplő. Tanulmányában a gróf 1926-os Romániába való hazatelepülésének okait és körülményeit ismerteti. Utalások és másodlagos források alapján úgy látja, tudatos politikai elhatározás volt Bánffy hazatelepülése, még akkor is, ha épp a politikai aktivitásról való lemondás volt ennek a feltétele. Az irodalmi és művészeti élet szervezése és irányítása volt az a politikai feladat, ami Szász szerint Bánffy-t vezette. Ebben volt „munkatársa” Kuncz, aki e szerint a feltételezés szerint nem pusztán gyermekkorának helyszínéhez való érzelmi ragaszkodása miatt költözött Kolozsvárra, hanem feladattal érkezett. Szász ezenkívül Bánffy transzilvanista irodalmi alkotásainak fő vonásait is érzékenyen rajzolja meg.

Filep Tamás Gusztáv vállalása eltér a többi kutatóétól – ő egész portrészorozattal van jelen a kötetben, az általa urbánus transzilvanistáknak tartott irodalmárokról rajzol arcképeket, erdélyi vonásaikat ábrázolva. A szerző célja, hogy eltüntesse a tudományos kutatás eddigi hiányosságait, hozzájárulva egy-egy terület teljes spektrumának részletes és alapos megismeréséhez. Ilyen hiány volt szerinte eddig az erdélyi irodalom városi vonala, amely háttérbe szorult a természethez kapcsolódó, népi erdélyi irodalom mellett. A portrékban tárgyalt szerzők legtöbbszöréről jelentek már meg korábban írásai, Ligeti Ernőről egyenesen monográfiát írt. Filep sorra veszi szereplői minden, Erdélyhez kapcsolódó tevékenységét, irodalmi témáját és motívumát – melyek együtt adják a transzilvanizmusukat.

Láng Gusztáv Dsida Jenő transzilvanista költészetét elemzi. A szerző a fiatalon elhunyt erdélyi lírikus életművének egyik legmélyebb ismerője, és Dsidának nem csupán idevágó nyilatkozatait, választásait ismerteti, hanem a transzilvanista ideológia költői megfogalmazásait interpretálja. Dsida transzilvanizmusa mély vallásosságával együtt költészetének meghatározó vonulatát jelenti, ennek alakulását követhetjük végig az életművön. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik Patócs Molnár János egyháztörténész írása, aki a transzilvanizmusnak éppen a Láng által megfogalmazott hármast irányja – a népi, történelmi és vallásos – közül az utóbbi tette meg írása tárgyául. A szerző nagyszámú idézettel illusztrálja, miképpen jelentek meg a transzilvanizmussal foglalkozó írásokban a keresztény eszmék és viszont, a keresztény írások, prédikációk miképpen hivatkoznak az erdélyiség követelményeire. Mindezek meggyőző érvek a transzilvanizmus ezen irányának meghatározó szerepe mellett.

Az ideológiák tudományos tanulmányozása nem egyszerű feladat. Nem véletlenül született meg a manheimi paradoxon kifejezés, ami e terület kutatásával járó ellentmondást van hivatva kifejezni. Ez a nehézség az ideológiának abból a sajátosságából következik, hogy sokszor nehezen definiálható, szimbolikusan fogalmaz, és van benne némi homályosság, viszont érzelmileg megerterhelt. Az emocionális elköteleződés azért is sajátja az ideológiának, mert az valamilyen alapvető

emberi érzellemmel van kapcsolatban – a vággyal, reménnyel, félelemmel, gyűlölettel. A jelenséget kutató tudósnak mindezekkel úgy kell számolnia, hogy közben saját magát kívül kell helyeznie kutatása tárgyán, és meg kell tartania az objektív nézőpontot – ebben áll a manheimi paradoxon. Nem könnyű ugyanis megtalálni, hogy hol ér véget az ideológia és hol kezdődik a tudomány, különösen akkor, ha a kutató elkötelezett az ideológia mellett vagy éppen ellenében, ugyanakkor így megkérdőjeleződhet a tudományos kutatás objektivitása, és ezzel az eredményesége.² Cs. Gyimesi fentebb idézett tanulmányában is küzdött ezzel – a nyolcvanas évek Romániájában arra keresett választ a két világháború közötti transzilvanizmus szimbólumainak, fogalmainak a megértése révén, hogy mi lett elrontva, hogyan kerülhetett az erdélyi magyarság akkori, keserű helyzetébe. Cs. Gyimesi ezért kritizálta a húszas-harmincas évek transzilvanistáit, mondván, hogy olyan történelmi örökségre, világmépre és értékrendre hivatkoztak, melyek nem voltak folyamatosan jelen Erdély történetében (mint politikai önállóság, vallási szabadság és tolerancia), ezért hamis hagyományra próbáltak építkezni. Cs. Gyimesi úgy próbálta tehát elkerülni az ideológiakutatás csapdáját, hogy reflektáltan szemlélte saját helyzetét és kérdéseit.

A jelen kötet a transzilvanizmust tudományos objektivitással közelíti meg, ám a Cs. Gyimesi-féle kritikus reflexivitás nem jellemzi az írásokat, a tanulmánykötet beszédmódja, szemlélete egészében más. Ezek a tanulmányok nem bírálják a transzilvanizmust annak történelmi vagy etikai tévedése miatt, hanem leírják, bemutatják, elemzik – természetesen egyéni különbségek vannak a szerzők között. Összességében a kötet a transzilvanizmus jelentőségét demonstrálja, és az olvasó valóban árnyalt képet tud alkotni nem csupán arról, hogy miképpen működött a transzilvanizmus köré szerveződött erdélyi magyar irodalmi élet a huszadik század első felében, hanem mindezek történelmi előzményeiből is izelítőt kap, valamint áttekintő ismereteket az 1945 utáni, egészen máig tartó időszakról. Érdeklődve várjuk a további kutatási eredményeket.

A kötet szövegei együtt érzékletesen felmutatják azt a mintázatot, ahogy az erdélyi magyarok a történelmi körülmények miatt időről időre önmagukat újrafogalmazó ideológiák megalkotására kényszerülnek, és ezek az újabb helyzetükhöz igazítva adnak célt számukra. A helyzet már 1526 után előállt. Erdély hol jobban, hol kevésbé alkotott külön politikai, közigazgatási egységet, az elkülönült időkben pedig előtérbe került valamilyen erdélyiséget megfogalmazó ideológia, amely ezt az elkülönülést igazolta, ám közben az összetartozás, a nemzeti egység igénye is időről időre felerősödött. Ez történt a 16–18. században, majd a 20. század gyorsan változó korszakaiban is: része lenni az összmagyarságnak, közben meg is őrizni az erdélyi sajátosságokat – a transzilvanizmus ehhez adott megoldásokat.

² Uo. 23.

Markó Béla, a rendszerváltás utáni Erdély egyik meghatározó személyisége a következőképpen látta a kilencvenes évek eleji helyzetet: „A többnyire ugyan-csak a humán értelmiségiek közül kikerült politikusoknak nagyon gyorsan sikerült egy kimondatlanul is transzilvanista, vagyis gyakorlatilag teljesen önálló érdek-képviselési szövetséget talpra állítaniuk. Az íróknak például ilyen különállásra nem volt szükségük, éppen ellenkezőleg, ők elsősorban integrálódni szerettek volna az összmagyar értékrendbe, de azért Erdélyben is működtetni kellett egy saját irodalmi intézményrendszert, sőt, erősíteni kellett a kapcsolatot a román írókkal is. Csupa ellentmondás látszólag, de hát erről szól egész erdélyi létünk, ez a transzilvanizmus végül is, azt hiszem...” (447–448.) Ellentmondás, melyet nem lehet feloldani, viszont megkerülni sem.

MANZINGER KRISZTIÁN*

Függőben?

Sárándi Tamás: *Függőben – A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó 2023. 656 oldal [20. század]

Sárándi Tamás könyvével az elmúlt évek tudományos kutatásainak sorába illeszkedő, mégis hiánypótló kötetet tart a kezében az olvasó. A szerző ugyanis a mű célját jól beazonosítva, teljességre törekvéssel egészíti ki a visszacsatolt Észak-Erdély és a Székelyföld helyzetének elemzését célzó, egyre bővülő számú szakirodalmat. A kötet az 1940–1944 közötti magyar nemzetiségpolitika észak-erdélyi románságot érintő megvalósulását vizsgálja a visszacsatolástól az 1944. március 19-i német megszállásig. Ez önmagában jól lehatárolt, kézzel fogható korlátozást jelent, azonban a kötet ennél szándékoltan többet és kevesebbet is ad. Kevesebbet azért, mert három kiemelt kérdéskörre, az állami egyházpolitikára, az oktatási helyzetre és a közigazgatásnak a román kisebbségre gyakorolt hatására („a magyar polgári közigazgatás mint a nemzetiségpolitika meghatározó intézménye”) szűkül a szerző fókusza, többet pedig azért, mert e kérdéseket olyan tág kontextusban vizsgálja, amelyek jelentősen túllépnek az 1940–1944 közötti időszakon.

Érdemes a kötetet és az általa vizsgált négy évet a szerző által is preferált tágabb perspektívából indulva megközelítenünk. Erdély elvesztése – Ady 1912-es profécijára ellenére – váratlan sokként érte a magyar közvéleményt az első világháború végén, mely az 1940-es második bécsi döntésre csak részleges orvoslásként tekintett. Ezzel szemben Románia, bár a nagy álmot beteljesüléseként értelmezte az 1918–20-as eseményeket, folyamatosan rettegett Erdély elvesztésétől, és részben emiatt a centralizáló román nemzetállam sokkal kevesebb teret engedett az önszerveződésnek, mint az 1918 előtti magyar világ. Amikor a bécsi Belvedere-ben megszületett az Erdélyt megosztó 1940. augusztus 30-i döntés, akkor mindkét fél remélte, hogy ez egy ideiglenes döntés, aminek kapcsán célként azt határozhatták csak meg, hogy a szükségszerű újracsatlásig rendelkezésre álló időben a lehető legkedvezőbb pozícióba manőverezzék magukat. A kötet címe is talán ezt az ideiglelenséget hivatott érzékeltetni.

* A szerző egyetemi adjunktus, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszékének megbízott vezetője.

A nemzetiségpolitika tekintetében tehát kényszerpályára kerültek az országok: Románia számára bekövetkezett a rettegett országvesztés, Magyarország pedig nem – vagy nagy jóindulattal nem sokat – tanulva korábbi hibáiból folytatta a kultúrfőlnyire alapozó politikáját. [Rudolf Kučera (1947–2019) politológusra hivatkozva a Trianon előtti időszak magyar politikáját azért sem érdemes e helyütt bírálni, mert az egybevágott más államok korabeli politikájával, és igazodott a történelmi Magyarország egésze feletti magyar uralom tényéhez.¹ Az 1940-es évek azonban már más idők voltak, de ezt csak kevesen ismerték fel és még kevesebben tudták kimondani.] A könyvben is vizsgált 1940–1944 közötti évek tehát sorsszerűek: két ország, két nemzet összecsapása zajlott ekkor egy mindkettőjük számára kiemelt fontosságú területen – hiszen Erdély a magyar és a román nemzettudatban is kiemelt szerepet játszik.

A könyv öt nagy tematikus fejezetre, egy összegző fejezetre („Konklúzió helyett”) és egy függelékre tagolódik, amit több mint 200 oldalon keresztül jegyzetek követnek, szám szerint 2418 lábjegyzet. Ezután következnek a Forrás- és irodalomjegyzék közel 60 oldalon, végezetül a Névmutató. Az elkészült mű ebből is láthatóan óriási kutatómunka eredménye, és a szerző által definiált, fent jelzett tematikai korlátozások ellenére is fontos hozzájárulás a magyar történelem és nemzetiségpolitika szakirodalmához.

Az első fejezet a magyar és a román nemzetiségpolitika 1868–1944 közötti – tehát még a román állam létrejötté elé visszatekintő – bemutatásával kezdődik. A fejezet lényegre törően ismerteti azt a komplex problémahalmazt, ami a kötet vizsgálati fókuszának háttérét adja. 1918 előtt a magyar, 1920 után a román nemzetiségpolitika dominálta a térséget, az egymást felváltó, de a kialakult helyzet tekintetében a revízióra törekvő/revíziótól rettegő álláspont miatti ideiglenesség-érzet különös helyzetbe hozta a terület egészére aspiráló két nemzetet. A könyv fókuszából fakadóan a magyar nemzetiségpolitika kap nagyobb teret, amit az is indokol, hogy a vizsgált 1868–1944-es időszakban több fordulópontot és azok alapján több időszakot azonosít a szerző: a Trianon előtti, a revíziókat megelőzőt és a revíziós sikerek időszakait. Ez utóbbi jelentős kihívást okozott a magyar állam és politikum számára, hiszen a Trianon utáni két évtized olyan, nemzeti identitásában megerősödött kisebbségi közösségek – így az észak-erdélyi román – kialakulását eredményezte, amelyek alapvető jellemzőiben különböztek a trianoni Magyarországon maradt nemzetiségektől. Az 1940–1944 közötti átmeneti évek részben mégis kevésnek bizonyultak egy új, egységes rendszerbe csiszolt nemzetiségpolitika kidolgozásához, ráadásul – ahogy a szerző rámutat – bizonyos ellentmondások is tapasztalhatók voltak: az egyes észak-erdélyi megyékben a vezetők egyéni hozzáállása mellett jelentősen befolyásolta a magyar kisebbségpolitika

¹ Rudolf Kučera: *Közép-Európa egy cseh politológus szemével*. Budapest: Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató Bt., Budapest 2008, 83–89. 115–118.

megvalósulását az is, hogy sok esetben az 1940. őszi katonai közigazgatás *ad hoc* megoldásai tovább éltek.

A második fejezet éppen a katonai közigazgatás időszakát tekinti át, először intézményi szempontból a kiépítéstől kezdve, majd a nemzeti és az interetnikus kapcsolatok szempontjaiból fontos kérdések vizsgálata következik: a honvédség által elkövetett atrocitások, az internálások és kiutasítások, a román egyházak helyzete – ide véve a templomrombolásokat is –, valamint az oktatáspolitikai. A legérzékenyebb talán mind között az atrocitások kérdése, egyrészt a román történetírás – különösen a Ceaușescu-korszak nacionálkommunista mítoszépítőinek – munkái okán, másrészt a máig meglévő emlékművek és a hozzájuk kapcsolódó hivatalos, de egyoldalú emlékeztetőpolitika miatt. A szerző ebben a kérdésben szűkszavú, bemutatja a főbb román vádak, majd – nem hallgatva el a magyar katonaság felelősségét – cáfolja vagy korrigálja azokat. (Fontossága miatt jelen sorok szerzője reményét fejezi ki, hogy a két nemzet történései képesek lesznek a belátható jövőben olyan szakmai diskurzus lefolytatására ebben a kérdésben, amely azt kiemelheti a mitikus-szimbolikus viták köréből, hozzájárulva a két nemzet közötti megbékélés előmozdításához.)

A következő három fejezet – a harmadik, negyedik és ötödik fejezetek – szakpolitikai kérdéseket vizsgálnak a maguk részletességében: a magyar kormányzat román egyházak irányában Észak-Erdélyben követett politikáját, az oktatáspolitikát, valamint a polgári közigazgatás működésének nemzetiségi vonatkozású kérdéseit.

A „román” egyházak irányában folytatott magyar politikát különös részletességgel taglalja a szerző, így már a bevezetőben megismerkedünk a Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspökség 1912-es megszervezésének előzményeivel, következményeivel és a Trianon utáni helyzetével. Az ortodox egyházak vonatkozásában is a dualizmus idejére való visszatekintéssel kezd Sárándi Tamás, majd Trianon utáni helyzetüket vizsgálja. A legjelentősebb változás is talán ezen a téren következett be az 1918 előtti időkhöz képest: a történelmi tapasztalatok okán a román papság és hívek alpból megbízhatatlannak és államellenesnek számítottak a magyar állam számára. Nem is véletlen, hogy a visszacsatolás után a legfontosabb kérdések az egyház vonatkozásában annak struktúrájához és jogállásához kapcsolódtak. Magyarország azonban ezekben a kérdésekben nem tudott eredményt felmutatni: a román papság általánosságban nem volt érdekelt a megegyezésben, a görög katolikusok esetében a mindkét országgal való kapcsolatait védő Vatikán nem támogatta a Hajdúdorogi Püspökség joghatóságának kiterjesztését, illetve a román püspökségek autonómia nélküli betagozását az Esztergomi Főegyházmegye alá, míg a magyar ortodox egyház megszervezésére tett próbálkozásokat nem kísérte, nem kísérhette siker. A szerző kitér arra is, hogy egyházipolitikai szempontból mindkét román egyház esetében fontos volt – a néhol hatóságilag elősegített – áttérések kérdése a visszacsatolás időszakában, hiszen ezeket az egyházakat Románia – és Trianon után ennek megfelelően már a helyi magyar lakosság és Magyarország

is – románnak tekintette. Az 1940-es felszabadulás után több tízezer ember tért át ezekből nyugati keresztény – „magyar” – egyházakba, ezeket a folyamatokat a szerző dicséretes részletességgel mutatja be.

A negyedik fejezet az oktatáspolitikai kérdéseit járja körbe, ismét meglehetősen széles fókusszal. A visszacsatolást követően a legfontosabb kérdés az iskolafenntartóhoz kötődött: amíg a magyar jogfelfogás számára központi fontosságú alapjog volt az egyházi iskolarendszer léte, addig a román nyelvű közoktatás román egyházak kezébe adása ellen szólt, hogy 1918 előtt azok az irredentizmus melegágyai voltak. Mivel a korabeli felfogás szerint az állami iskolának az asszimilációt kell szolgálnia, így a megoldás – ideiglenesnek szánva – a román időszakban kialakult *status quo* fenntartása lett: az egyházi iskolák létesítésének jogát a magyar egyházak tudták gyakorolni, a román tannyelvű iskolák állami fenntartásúak maradtak. Ez – eltérően a két világháború közti román gyakorlattól, legalábbis papíron – nem eredményezte a román nyelvű általános iskolák megszűnését, miközben jelentősen rontott a helyzeten az, hogy a román nyelvű tanárok túlnyomó többsége távozott az impériumváltás során.

A hivatalos és a tényleges állapot közötti különbség Benisch Artúr közoktatási szakember 1943–44-es felmérése idején vált láthatóvá, az általa készített tervezet pedig azt mutatja – ezt a lehetőségekhez képest részletesen ismerteti is a szerző –, hogy a magyar oktatási kormányzat részéről volt igény az *ad hoc* módon megmaradt és működő román nyelvű állami közoktatás rendszerének rendbe tételére, természetesen az asszimiláció előmozdításának érdekében, arra viszont a háborús események következtében már nem kerülhetett sor. Az oktatáspolitikai sikerességét az is rontotta, hogy a Németország által Magyarországra erőltetett népcsoportegyezmény révén a német közösség iskolái speciális elbánásban részesültek, továbbá a magyar kormány eltérő módon tekintett a trianoni és a visszacsatolt országrészekben élő ugyanazokat a nyelveket beszélő nemzetiségekre. Ez pedig azt eredményezte, hogy az oktatási jogok vonatkozásában a jogegyenlőség elve nem érvényesült a visszacsatolás időszakában.

Az ötödik fejezet a polgári közigazgatás nemzetiségpolitikai vonatkozásait vizsgálja. A szerző itt is a dualizmus kori visszatekintéssel kezdi a bevezetést, de hangsúlyozza, hogy a másik két részleteiben vizsgált kérdéskörtől eltérően a közigazgatás egyrészt sokkal komplexebb rendszer, mint annak nemzetiségpolitikai aspektusai, másrészt 1940 őszén egy személyi állományában szinte teljesen lecserélődött közigazgatás került Észak-Erdélybe. A vizsgálat fókuszában a közigazgatás – illetve az állami vállalatok – alkalmazottainak és tisztviselőinek etnikai összetétele áll, nem pedig például a nyelvhasználat kérdése, ami tekintetében nagyon kevés adat áll rendelkezésre. A kiépült közigazgatásban fontos szerepet játszottak az „ejtőernyősök”, akikre a helyi magyarok is gyanakvással, idegenkedéssel tekintettek, de akik elengedhetetlenek voltak az egységes – az ország teljes területét lefedő – közigazgatási intézményrendszer kiépítéséhez. A visszacsatolás

időszakának közigazgatási intézményrendszere már jóval centralizáltabb, és emiatt az önkormányzatiság is sorvadtabb, mint a dualizmus korabeli. Ez fontos probléma a magyarság számára is, de a kisebbségi románságot még inkább sújtotta, ők ugyanis csak az alacsonyabb presztízsű, döntési kompetenciákat nem biztosító állásokat szerezhették meg, azokat is lakossági arányuknál alacsonyabb mértékben. A legmagasabb tisztséget betöltő kivétel a román származású, de magyar neveltetésben részesült – majd 1944 után Magyarországra távozott – Jurka Fláviusz (Flavius Jurcă) volt, aki a két világháború közötti román Máramaros megyének és 1940–1944 között a magyar Máramaros megyének is prefektusa/főispánja volt.

A függelék áttekinti a bécsi döntést követően, 1940 októberében *ad hoc* módon – elsősorban Románia kérésére – helyszíni körutat tevő német–olasz bizottság (az Altenburg–Roggeri-bizottság) működésének tapasztalatait, majd az általuk tett javaslat alapján és a magyar és a román kormány beleegyezésével 1941-től működött német–olasz tiszti bizottság működését. A szervezési és személyzeti kérdéseken túlmenően a legérdekesebbek természetesen itt azok az ügyek voltak, amelyekkel a bizottság találkozott, ezek az ügyek pedig villanásszerűen mutatnak fel nemzeti-ségi sérelmeket és állami taktikákat a vizsgált korszakban. A fent többször hangsúlyozott ideiglenesség okán a bizottságok működésétől reálisan nem lehetett a konfliktusok féken tartásánál többet várni: a két ország azon törekvései, hogy a másik hibáit felnagyítsák és sajátjaikat elhallgassák, értelemszerűen oltották ki egymást.

Nem könnyű ilyen terjedelmi keretben egy ennyire komplex és hiánypótló – a lehetőségek és az elérhető primer források korlátozott jellege miatt azonban mégis szükségszerűen hiányos – műről átfogó képet adni. Komoly probléma a források hiányossága, erre a szerző is sok helyen utal: nincsenek adatok, az adatok nem pontosíthatók, ellentmondók vagy nem összehasonlíthatók. Ez mindenképp jelentős akadály minden kutató és író számára, Sáránci Tamás azonban kihozta a lehetőségekből a maximumot. A vizsgálat tovább bővíthető, erre a bevezetésben a szerző is utal: elsősorban az önszerveződés és az egyesületi tevékenység az, amelyet az észak-erdélyi román kisebbség esetében érdemes lehet vizsgálni a jövőben. A mű azonban összességében mégis sokkal többet ad, mint amennyit ígér: nemcsak az 1940–44 közötti időszak három fontos kérdésének áttekintését, de azoknak egy komplex értelmezési keretbe illesztését is.

Mindenképpen egyet kell érteni a szerzővel abban, hogy ez a négy év, illetve az ekkori magyar nemzetiségpolitika egy 1868-ban kezdődött korszak lezárása és valamiféle csúcspontja, ami annak köszönhető, hogy az erdélyi magyar társadalmi elit ismét vezető pozícióba került, mielőtt a szovjet–román katonai megszállás elsöpörte a korábbi intézményrendszert 1944 őszén, illetve 1945 márciusában. Abban is egyetérthetünk a szerzővel, hogy az észak-erdélyi románság – és a dél-erdélyi magyarság – sorsa ebben a korszakban volt a legnehezebb, aminek oka leginkább abban rejlett, hogy a két ország a reciprocitás elvét alkalmazva gyakorlatilag spirálként rontotta a nemzetiségek helyzetét, illetve hogy a bécsi döntést mindkét

fél ideiglenesnek tekintve Erdély egészének visszaszerzésére törekedve igyekezett magát kedvezőbb pozícióba hozni.

A kötet annyira kiváló minőségű munka, hogy csak nagyon nehéz rajta „fogást találni”, ha valamit kifogásolni szeretne az olvasó. Jelen sorok szerzője talán csak bizonyos rövidítések használatát látja problémásnak, így különösen Beszterce-Naszód vármegye Beszterceként, illetve Szolnok-Doboka vármegye Dobokaként említését. A végző azonban a gratulációé és a köszöneté: a szerző olyan munkát adott az olvasó kezébe, amely a korszak további vizsgálata szempontjából bizonyosan alapmunkának minősül.

DOBOS BALÁZS*

Kiemelés és integrálás: a kisebbségek parlamenti képviseletének módozatai

Farkas György Tamás: *Kisebbségek és a választójog*.
Budapest: Gondolat, 2024. 484 oldal

Az a kérdés, hogy eleve szükséges-e és milyen normatív alapokon, illetve ha igen, akkor milyen konkrét jogi-intézményi megoldással lehet elősegíteni vagy egyenesen biztosítani a számos vonatkozásban objektíve hátrányos helyzetű, egy-egy állam területén gyakorta kis létszámban és területileg szétszórtan élő nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek képviseletét a kulcsfontosságú politikai döntéshozatali testületekben, mindenekelőtt a törvényhozásban, évtizedek óta világszerte foglalkoztatja a politikaelméletet, valamint a politikai és választási rendszereket kutatókat. Mindezt egyrészt az a felismerés vezérli, hogyha H. Pitkin nyomán a képviselet fogalmának a deskriptív vagy tükörfelfogását vesszük alapul, azaz hogy a képviselő alapvonásainak meg kell egyeznie az általa képviselt népeiségével, a kisebbségek gyakorta vagy meglehetősen alulreprezentáltak, vagy egyáltalán nincsenek képviselve azokon a szinteken, ahol az őket alapjaiban érintő döntések megszületnek. Sokan érvelnek amellett, hogy az etnokulturális és a világ számos pontján vallási szempontból sem teljesen semleges, a többséget különféle eszközökkel előnyben részesítő modern nemzetállamokban így kialakult strukturális egyenlőtlenséget, diszkriminációt a formális egyenlőség biztosítása mellett valamiféleképpen a tényleges egyenlőség megteremtésével, pozitív diszkriminációval szükséges ellensúlyozni és kiegyenlíteni annak érdekében, hogy a kisebbségek képviselői legalább meg tudják jeleníteni az érdekeiket a döntéshozatali folyamatokban. Ennek elmaradása akár súlyos, erőszakos konfliktusokhoz is vezethet az élesen megosztott társadalmakban, ilyenformán a kellő, vagy csak a korábbiaknál nagyobb mértékű képviselet előmozdítása vagy garantálása azok megelőzésének vagy kezelésének eszközéül és megoldásául is szolgálhat. A hangsúly így a normatív alátámasztáson túlmenően a gyakorlati kivitelezésre helyeződött, magyarul, hogy milyen intézményi szerkezet és választási mechanizmus lehet a leginkább megfelelő az egyes kontextusokban. Miközben ezzel kapcsolatban változatlanul

* A szerző politológus, történész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa. E-mail: dobos.balazs@tk.hun-ren.hu

jelen van az a dilemma, hogy az etnikai alapon szerveződő pártok tényerése, illetve az etnikai alapú politikai-intézményi megoldások nem éppen a társadalom megosztottságának elmélyüléséhez és az etnicitás intézményesített tartósításához vezetnek-e.

A fentiek rendkívüli mértékben kerültek előtérbe a rendszerváltás időszakában Közép- és Kelet-Európában, az etnikai konfliktusok felszínre törése, a korábbi többnemzetiségű államok gyakorta erőszakkal kísért felbomlása közepette. Az 1990-es évek eleje óta számos e térségbeli ország vezetett be garantált vagy kedvezményes képviselői megoldásokat a területén élő elismert kisebbségek számára, aminek háttérében a kisebbségek ez irányú nyomása mellett a konfliktusok elkerülésének, kezelésének szándéka, az euroatlanti integrációs célok, a kifelé való kedvező imázs kialakítása, és akár egyfajta példamutatási, reciprocitási megfontolások is meghúzódtak. Ezen szempontok Magyarországon is kétségtelenül jelen voltak, de ennek ellenére a magyarországi nemzetiségek kedvezményes módon történő parlamenti képviselőinek, a többségük esetében csak valamilyen szintű részvételének a biztosítására közismert módon csupán a 2014-es országgyűlési választásokat követően került sor. A 2018-tól immár két ciklusban is megvalósuló német nemzetiségi képviselő és a szószólók rendszerének meglehetősen ellentmondásos és vitatott választása, amely tényt megerősítette az Emberi Jogok Európai Bíróságának 2022-es ítélete is,¹ azonban számos szerzőt arra sarkallt az elmúlt években, hogy a kisebbségi parlamenti képviselő és részvétel hazai tapasztalatait akár nemzetközi kitekintésben is vizsgálja monografikus igénnyel.²

A vonatkozó szakirodalom nemrégiben újabb, terjedelmes munkával, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara adjunktusa, Farkas György Tamás 2022-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozott kiadásával egészült ki. A kötet azt a célt tűzte ki, hogy a nemzetközi jog által érintett nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségekre és őslakos közösségekre vonatkozó speciális választójogi szabályozásokat és megoldásokat bemutassa és elemezze széles nemzetközi kitekintésben. A szerző emellett érvel, hogy ezen példák összességében a választójog egy speciális területét jelentik, amelyek esetében Dworkin nyomán a formális és morális egyenlőség megteremtésének kísérleteiről van szó. Utóbbi igazolás kapcsán főként magyar szerzőkre hagyatkozik, miközben az elmúlt évtizedekben rangos nemzetközi kutatók (például W. Kymlicka, J. Mansbridge,

¹ Bakirdzi és E.C. Magyarország elleni ügye, 49636/14 és 65678/14 számú kérelmek, az EJEB 2022. november 10-én kelt ítélete.

² Lásd például Kállai Péter: *Nemzetiségi (külön)jogok Kelet- és Kelet-Közép-Európában. Kisebbségi Jogi Index, fókuszban a parlamenti képviselő.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2022; Uő: *Szószólók. Nemzetiségi képviselő a magyar Országgyűlésben, 2014–2022.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2024; M. Balázs Ágnes: *Többször szavazni és egyenlőnek maradni? A plurális választójog és a nemzetiségi képviselő útvesztőjében.* Budapest: Gondolat, 2022; Móró Sándor: *Nemzetiségek a mai Magyarországon – politikai képviselőik, érdekképviseleik és jogvédelmük.* Budapest: Gondolat, 2020.

A. Phillips, M. Williams, I. M. Young) érveltek a kollektív jogok és a képviseleti mechanizmusok elfogadása mellett. A külföldi példák áttekintését megelőzően a szerző felvázolja a fogalmi keretet, a nemzetközi jogi és történeti hátteret, amelyek szükségesek az elemzéséhez, így a kisebbség-nemzetiség fogalmának meghatározását, az I. világháború utáni nemzetközi jogforrásokat és napjaink monitoring jelentéseit, a kisebbségi képviselet összetett viszonyát a demokrácia és az egyenlőség fogalmaihoz és a szabad mandátum elvéhez, egészen a kisebbségi pártok jelenségéig, ilyenformán távolról sem csupán jogtudományi munkáról van szó. Az előbbi terén a magyar jogtörténeti áttekintés egyes korszakok értelmező szótáira, valamint meghatározó politikusok és gondolkodók fogalomhasználatára összpontosít. Álláspontom szerint érdemesebb lett volna inkább azt felvázolni, hogy a különböző időszakokban a nemzetiség és a kisebbség fogalmi közül melyik volt hivatalos használatban és milyen elvi és gyakorlati politikai megfontolások alapján, milyen nemzetközi kontextusban, amely választ adna arra is, hogy jogszabályban egészen az 1993-as kisebbségi törvényig miért nem született Magyarországon hivatalos definíció.

Kétségtől nem a kisebbségi pártokról szóló elmélyült elemzés a kötet feladata, de megjegyezzük, hogy vannak, akik kétségeiknek adnak hangot azzal kapcsolatban, hogy egy elméleti osztályozásban fel lehetne állítani egy olyan, legalábbis európai pártcsaládot, amely egyaránt magában foglalná a nyugat-európai döntően etnoregionális (baszk, katalán, skót stb.), a közép- és kelet-európai nemzeti kisebbségi (albán, magyar, török stb.) és a roma kisebbségi pártokat. A vonatkozó szakirodalomban meglehetősen ritkák is az ilyen összehasonlítások, tekintve, hogy például nem minden regionalista párt mutat etnikai jegyeket. E téren az elemzést még az is árnyalná némileg, tágabb keretek közé helyezné, ha utalt volna a szerző a konzociációs és centripetalista iskolák közötti évtizedes vitára, amelynek része, hogy az etnikai alapú pártok vajon szükségesek, hasznosak vagy károsak-e a demokráciákra nézve. Ez utóbbi ugyanis már elvezet a kötet tulajdonképpeni tárgyához, a képviseleti mechanizmusokhoz, nevezetesen, hogy vajon akkommodációs vagy inkább integrációs szándékok vezették-e az alábbiakban az etnikai különbségek intézményes megjelenítését.³ Némileg másként közelítve: instrumentális célokat szolgáló kirakatintézményekről vagy a nemzetközi ajánlások által képviselt, hatékony közéleti részvétel csatornáiról van-e inkább szó az elemzett esetekben.

Farkas György Tamás a választási megoldásoknak a kötet fősodrát jelentő elemzésében figyelemre méltó módon új megközelítést alkalmaz: az uralkodó, a választási rendszerek főbb típusaira (arányos-listás, többségi, vegyes) és altípusaira, és ezeken belül a képviseletet elősegítő vagy garantáló megoldásokra építő

³ Lásd Székely István Gergő – Horváth István: Diversity recognition and minority representation in Central and Southeast Europe: a comparative analysis. *Nationalities Papers*, 2014/3. 426–448. DOI: 10.1080/00905992.2014.916660

osztályozáshoz képest,⁴ amelyet a nemzetközi ajánlások is alapul vesznek, a szerző az aktív és a passzív választójog, a választás és a választhatóság oldaláról vizsgálja a kiválasztott, közvetlenül választott eseteket. Hozzátesszük, hogy egyes típusokban a kettő aligha különíthető el teljesen egymástól, hiszen például a garantált kisebbségi mandátumok kapcsán az érintett országok sok esetben a jelöltek számára is megfogalmazznak speciális előírásokat, főként azt, hogy ők maguknak is az adott csoporthoz kell tartozniuk. Az elemzés ezen része Magyarországot nem számítva több mint húsz országot ölel fel, és bár egyértelmű az európai, a magyar közönség számára is ismertebb térségbeli megoldások erőteljes jelenléte, helyet kapnak a magyar nyelvű szakirodalomban az eddigiekben még nem vagy kevésbé elemzett szabályozások is. Adós marad azonban annak az alaposabb megindoklásával, hogy miért pont ezeket az országokat öleli fel az elemzés. Terjedelmi korlátok is magyarázhatják, hogy nem kaphattak helyet olyan konzociációs hatalommegosztási szerkezetek, mint például Bosznia-Hercegovinában, vagy a kisebbségi képviselőlet olyan további esetei, mint például a Cipruson vagy Kolumbiában érvényben lévők. Nemigen reflektál a kötet arra sem, hogy több példa napjainkban valójában már inkább választási autokráciaként írható le, amelyekben a kisebbségi képviselőlet sajtószerű szerepet tölthet be.

Csoportosításában kiemelőnek nevezi azokat a rendszereket, amelyekben a kisebbségi választók elkülönülten szavaznak (aktív választójog) a nem kisebbséghez tartozóktól, személyi (példaként szolgálat Tajvan, Új-Zéland, Szlovénia, Horvátország, Bolívia) vagy területi alapon (például Niger, Spanyolország, Dánia, Finnország). Azt tartja tehát ezekben az esetekben elsődlegesnek, hogy maga a kisebbség vagy az általa zömében lakott régió választói választják meg a képviselőiket, akik jellemzően garantált helyekért szállnak versenybe. A szerző álláspontja szerint ez a típus képes a kisebbségi érdekeket a legönállóbban megjeleníteni, és kevésbé kitett a népesség létszámbeli változásának és elvándorlásának – legalábbis a személyi alapú változata. A visszaélések, közkeletűbb nevén az etnobiznisz különböző elterjedt hazai és térségbeli példái miatt is különösen fontos azonban az a körülmény, hogy a személyi alapú modell elkerülhetetlenül felveti annak meghatározását, hogy ki tartozik az adott közösséghez, hogy ki rendelkezzen választójoggal, hogy az egyéni önmeghatározásra vagy lehetséges objektív identitásjegyekre támaszkodjanak-e ennek megállapításakor, és végső soron ki hozhat erről döntést. Bár ilyen hangsúlyosan nem emeli ki a kötet, de a visszaélések számos rendszer kísérőelemei. Horvátországban például a 2010-es évek választásai előtt rendre több ezren változtattak a nemzetiségükön. A gyanú szerint a Szábor 2016-os választása előtt horvátok, szerbek és románok regisztráltak magyarként pénzért vagy élelmiszerekért,

⁴ Lásd például Reynolds, Andrew: *Electoral systems and the protection and participation of minorities*. London: Minority Rights Group International, 2006.

ami összefügghetett azzal, hogy az egy évvel korábbi választásokon mindössze hús szavazat volt az induló két magyar jelölt eredményei között a különbség.⁵

A kiemelő mellett az integratív modellek azok, amelyek a jelöltekre és a jelölőszervezetekre, a pártokra nézve fogalmaznak meg speciális előírásokat (passzív választójog). Ez utóbbiak altípusai az általános pártrendszerbe integráló megoldások (például Nepál, Szingapúr, Örményország, Mauritius, Kirgizisztán, a svájci Bern kanton), amely történhet többek között a kisebbségi kvóta kötelező vagy lehetséges alkalmazásával a pártlisták összeállításakor. A listás rendszerbe integráló altípus (például Németország, Szerbia, Lengyelország, Montenegró, Koszovó, Románia, Olaszország) a kisebbségi pártok esetében megvalósulhat egyebek mellett a bejutási küszöb eltörlésével vagy leszállításával. Ez utóbbi típus tehát arra helyezi a hangsúlyt, hogy a kisebbségiként azonosítható jelöltek és jelölőszervezetek miként juthatnak jellemzően kedvezményes mandátumhoz függetlenül attól, hogy azokat milyen választói kör támogatja. Rendkívül érdekes például, hogy miként vizsgálják hivatalosan a jelöltek hovatartozását Szingapúrban. A szerző álláspontja szerint ebben az integratív modellben a kisebbségi párt színeiben helyet szerzett képviselő jobban tudja képviselni a kisebbségi érdekeket annál, akit egy mainstream párt soraiban inkább köt a frakciófegyelem és további pártpolitikai szempontok.⁶ Miközben a jelöltek kiválasztásában és különösen azok megválasztásában ezekben a modellekben nagyobb szerephez jutnak a nem kisebbséghez tartozók, és ez a típus inkább kitett a közösségen belüli létszám- és térbeli változásoknak. Hozzáteszük, hogy az integratív modellekben is előfordulhatnak visszaélések: Romániában például egyes törpe minoritások feltámasztását és parlamenti képviselethez jutását többen ugyancsak az etnobiznisz kifejezésével írják le. A térséget illetően ugyancsak némileg pontosításra szorul az az állítás, hogy Szerbiában a roma kisebbség nem tud élni a kedvezményes bejutási küszöbvel (296.), ami az elmúlt két évtized választásainak többségére kétségkívül igaz, de a 2007-es választásokon két roma párt egy-egy képviselője még mandátumot tudott szerezni. Hasonló kedvezményes küszöböt alkalmaznak Schleswig-Holsteinban a Südschleswigsche Wählerverband (SSW) vonatkozásában, amely azonban nem csupán a tartomány dán kisebbsége (282.), hanem a frizek képviseletét is felvállalja, és így több fríz képviselőt is bejuttatott már a tartományi törvényhozásba.

⁵ Lásd Bundagyanú a magyar kisebbségi szavazatok kapcsán a horvát parlamenti választáson. www.index.hu/kulfold/2016/09/28/kamomagyarokkal_bundazhattak_meg_a_horvat_valasztast/ (Utolsó letöltés: 2024. november 11.)

⁶ Ezt a hipotézist, azaz, hogy az etnikai pártokon keresztül történő képviselet nagyobb érdemi, szubsztantív képviseletet eredményez, a vonatkozó, rendkívül kevés számú empirikus vizsgálat közül megerősítette például egy szerbiai esettanulmány is. Lásd Lončar, Jelena: Electoral Accountability and Substantive Representation of National Minorities: The Case of Serbia. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2016/4. 30(4), 2016. 703–724. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325416650252> (Utolsó letöltés: 2024. november 11.)

A széles körű nemzetközi kitekintés mellett szükségszerűen helyet kap a könyvben a hatályos magyarországi modell részletesebb elemzése is, kitérve a korábbi, dualizmus kori jog- és politikatörténeti előzményekre. A történeti háttérrel kapcsolatban bizonyosan árnyalásra szorul az a megállapítás, hogy a kiegyezést követően a nemzetiségeket jobban sújtották a választójogi cenzusok, akik ilyenformán nem voltak kellőképpen képviselve a parlamentben (347.). A nemzetiségek között azonban e téren komoly eltérések mutatkoztak: míg például a németek felül-, a románok meglehetősen alulreprezentáltak voltak a választásra jogosultak körében. A dualizmus korszakának összetett viszonyait jelzi az is, hogy miközben a nemzeti képviselők döntően a kialakult rendszerrel szemben foglaltak állást, a kormányok parlamenti többségét a nemzeti területi voksok biztosították, míg átlagosan a magyar választók abszolút többsége a függetlenségpárti erőkre szavazott.⁷ Szintén pontosítani kell azt a megnevezést, miszerint az 1970-es évektől a többi elismert nemzetiség mellett a „szerbhorvát” szövetség vezetője is országgyűlési képviselő volt egészen az 1990-es választásokig (352.). Kétségkívül a szövetség vezetői szerbek és horvátok voltak a korszakban, de valójában az évtizedeken át uralkodó hivatalos „délszláv” elnevezés takarta a horvátokat, szerbeket és szlovénokat és a hozzájuk sorolt kisebb etnikai csoportokat (például bunyevácokat, sokácokat, vendeket), ez szerepelt a szövetség nevében is. Hasonlóan, a 2010-es évek közepén az országgyűlési választásokon való roma nemzeti regisztráció ellen kampányoló párt nem a Magyarországi Roma Párt volt (391.). Ilyen nevű párt csakugyan létezett korábban, Bátaszék székhellyel, és még a 2002-es országgyűlési választásokon sikerült két egyéni képviselőjelöltet állítania, de ez esetben a kérdéses alakulat valójában a Miskolcon bejegyzett Magyarországi Cigánypárt volt.

A fenti kategorizálás alapján a 2010 utáni hazai megoldás alapvetően személyi alapú kiemelő rendszernek minősül, azzal a különlegességgel, hogy a speciális szabályozás a listás ágon valósul meg, nem egyéni választókerületi úton. Integratív eleme viszont a kedvezményes mandátum és a garantált szószólói pozíció. Miközben tehát ötvözni igyekszik a két rendszer előnyeit, nem biztosítja a választás lehetőségét, és ezért a kötet részét képezi egy szintén figyelemre méltó megoldási javaslat, hogy a jelenlegi keretek között miként lehetne továbbfejleszteni a hazai szisztémát, különös tekintettel a nemzeti és a pártlisták, illetve a nemzeti belüli alternatívák közötti választásnak, továbbá a szavazat titkosságának a biztosítására. Az EJEB által kifogásolt pontokra is reflektáló javaslat előírná, hogy az országos nemzeti önkormányzatokban minden mandátumot szerzett lista kapjon legalább egy jelölti helyet az országgyűlési választásokon állított nemzeti listán, de azon legalább két jelölt mindenképpen szerepeljen (megjegyezzük, hogy a hatályos törvényi előírás legkevesebb három jelöltet követel meg). Ez utóbbi

⁷ Gerő András: *Az elsöprő kisebbség: népképviselő a Monarchia Magyarorszáján*. Budapest: Habsburg Történeti Intézet, 2017.

hátterében az áll, hogy korábban is, de például a legutóbbi 2024-es nemzetiségi önkormányzati választásokon öt nemzetiség esetében is csak egy-egy lista indult az országos mandátumokért. Kérdéses persze, hogy esetükben mennyire elvárando valamiféle szervezeti verseny előállítása és ösztönzése, vagy hogy mindez mennyire ösztönözné esetleg a kisebbségi képviselet mind nagyobb kívülről történő befolyásolását mainstream pártok részéről. Nem feltétlenül ez irányba hatna viszont a javaslat azon további eleme, hogy a nemzetiségi választók preferenciáisan, így akár azonos szervezetet képviselő jelöltekre adhatnák le a szavazatukat, és a legtöbb érvényes szavazatot kapott jelöltből válna a nemzetiség országgyűlési képviselője vagy szószólója. A nemzetiségek többsége esetében, amelyeknek nincs matematikai esélye a kedvezményes mandátum elnyerésére, alternatív szavazatként megjelenne a pártlistákra való szavazás lehetősége, ilyenformán a nemzetiségi listákra leadott szavazatuk nem vész el, mint ahogy jelenleg történik, hanem a pártlistákon hasznosul. A titkosságot biztosítandó a nemzetiségi szavazatokat külön urnában gyűjtenék, továbbítanák a szavazókörökből, és központilag számolnák össze.

Összességében egy újabb jelentős munka született a kisebbségek parlamenti képviselete témájában, amely komoly empirikus elemzést, széles körű nemzetközi összehasonlítást felvonultatva és újszerű osztályozást kialakítva helyezi el tágabb keretek között a hazai szabályozást, és kínál egyfajta megoldást annak főbb elmentmondásaira, még ha minden nemzetiség számára biztosítandó kedvezményes mandátumról aligha van is szó. Remélni tudjuk a témában a kutatási erőfeszítések folytatását, nemzetközi megjelenítését, és nem utolsósorban azt, hogy a kötet megállapításait és javaslatait a döntéshozók is megfontolják a hazai modell módosításakor.

CONTENTS

COMMUNITY – HEALTH

- ZSUZSA BOKOR
Public Health and Ethnicity in Transylvania in the Interwar Period 3
- MELINDA ORBÁN
Pulmonary and Venereal Diseases Care Institutions in Transcarpathia
(1938–1944) 34

STUDIES

- PÉTER VUKMAN
Everyday Life Conflicts. Hungarians and South Slavs
in the Baja Triangle (October 1944–1956) 56
- ILDIKÓ ZAKARIÁS
Eastern European German Teachers in Language Education
for Refugees and Immigrants in Austria 84
- Roundtable The Impact of Transnationalisation, Hungarian Citizenship
and Kin-State Policy on Hungarian Minority Communities 111
- BALI JÁNOS, BÁRDI NÁNDOR, BIRÓ A. ZOLTÁN, EGRY GÁBOR,
FIALA-BUTORA JÁNOS, GÁBRITYNÉ MOLNÁR IRÉN, GÖNCZ LÁSZLÓ,
KAPITÁNY BALÁZS, KONTRA MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MOLNÁR JÓZSEF,
SALAT LEVENTE, TÁTRAI PATRIK, TÓTH SZILÁRD, VATAŠČIN PÉTER,
VERES VALÉR

DOCUMENT

- TAMÁS TURÁN
„Science Has No Homeland, but the Scientist Does.”
Ignác Goldziher in 1919 193

SUMMARY

- ZSOMBOR CSATA – ATTILA Z. PAPP
The Institutionalization of Ethnic Economy among Hungarians
in Romania and Slovakia – Research Report 223
-

REVIEWS

ANDREA JUHÁSZ

„It seems to be a contradiction in terms, but that is what our life in Transylvania is all about” 250

Transzilvanizmus. Eszmék – korok – változatok. [Transylvaniam. Ideas, Ages, Variations.] Szerk. Boka László Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2023. 544.

KRISZTIÁN MANZINGER

Dependent? 258

Tamás Sárándi: Függőben. A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944). [Dependent. The Situation of the Romanian Minority in Northern Transylvania (1940–1944).] Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, 2023. 656. [20. század]

BALÁZS DOBOS

Emphasis and Integration: Modes of Parliamentary Representation of Minorities 264

György Tamás Farkas: Kisebbségek és a választójog. [Minorities and the right to vote.] Budapest: Gondolat, 2024. 484. [Parlamenti kötetek]